

ISSN 1829-1430

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԳԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

**ԹՅՈՒՐԲԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ**

**ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ И ОСМАНИСТИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**TURKIC AND OTTOMAN
STUDIES**

VII

Երևան 2011

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ
ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ԹՅՈՒՐԹԱԳԻՏԱԿԱՆ ԵՎ
ՕՍՄԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ
ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՌՈՒԲԵՆ ՍԱՅՐԱՍՏՅԱՆԻ
ԽՄԲԱԳՐՈՒԹՅԱՄԲ

VII

ԵՐԵՎԱՆ - 2011

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК
РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

**ТЮРКОЛОГИЧЕСКИЕ И
ОСМАНИСТИЧЕСКИЕ
ИССЛЕДОВАНИЯ**

**ПОД РЕДАКЦИЕЙ
РУБЕНА САФРАСТЯНА**

VI

ЕРЕВАН - 2011

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
OF THE REPUBLIC OF ARMENIA
INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

TURKIC AND OTTOMAN STUDIES

EDITOR
RUBEN SAFRASTYAN

VII

YEREVAN - 2011

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է ՀՀ ԳԱԱ ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ
ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ ՈՐՈՇՄԱՍԲ

ՆՄԲԱԳՐԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

պ.գ.դ., պրոֆ., ՀՀ ԳԱԱ թղթակից անդամ Ռուբեն Սաֆրաստյան,
Տաթևիկ Մանուկյան, պ.գ.թ. Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, Անուշ
Հովհաննիսյան

ԳԻՏԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴ

պ.գ.դ., պրոֆ., Հայաստանի ԳԱԱ ակադեմիկոս Մանվել Ջուլայան, պ.գ.դ.,
պրոֆ., Հայաստանի ԳԱԱ թղթակից անդամ Աշոտ Մելքոնյան, պ.գ.դ.,
պրոֆ. Արման Կիրակոսյան (Երևանի պետական համալսարան), պ.գ.թ.,
դոցենտ Ալեքսանդր Սաֆարյան (Երևանի պետական համալսարան),
պ.գ.դ., պրոֆ. Եվգենի Զելեն (Մանկա-Պետերբուրգի պետական
համալսարան), պ.գ.դ., պրոֆ. Մերգել Մուրտուզալին (Ռուսաստանի ԳԱ
Դաղստանի գիտական կենտրոն), պ.գ.դ., պրոֆ. Միխայիլ Սվանիձե
(Վրաստանի ԳԱ Արևելագիտության ինստիտուտ), դր. Յակովոս Զ
Անցողյու. (Թրակիայի Դեմոկրիտոսի համալսարան, Կոմունիստի,
Հունաստան), պ.գ.թ. Իլյա Ջաջև (Ռուսաստանի ԳԱ Արևելագիտության
ինստիտուտ)

**«Թյուրքագիտական եվ օսմանագիտական հետազոտություններ»
մատենաշարի VII հատորը տպագրվում է «Գուրգեն Մելիքյանի»
Քաշաթաղի բազմազավակ ընտանիքների հիմնադրամ»-ի
հոգածությամբ**

*«Թյուրքագիտական եվ օսմանագիտական հետազոտություններ» մա-
տենաշարի VII հատորում ընդգրկված հոդվածներում լուսարանվում են
Օսմանյան կայսրության, հանրապետական Թուրքիայի և թյուրքալեզու
ժողովուրդների պատմության, պատմագիտության ու բանասիրության
ինչպես նաև իսլամական հարաբերությունների մի շարք գիտական
հետազոտությունները հայալեզու խնդիրներ:*

*Լախատանվում է հասարակագետներին, զինանագետներին, ուսանող-
ների համար: Օգտակար է նաև Թուրքիայի ներքին ու արտաքին քաղաքա-
կանությանը և Հայկական ծայրին ու ճեղատպանության պատմությանը հե-
տազոտող ընթերցողներին լայն շրջանակների համար:*

EDITORIAL BOARD:

Prof., Dr., Corresponding Member of NAS RA Ruben Safrastyan, Tatevik Manukyan, Dr. Vahram Ter-Matevosyan, Anush Hovhannisyan

SCIENTIFIC BOARD:

Prof., Dr., Academician of Armenian NAS Manvel Zulalyan, Prof., Dr., Corresponding Member of Armenian NAS Ashot Melkonyan, Prof., Dr. Arman Kirakosyan, (Yerevan State University), Assoc., Dr. Aleksandr Safaryan, (Yerevan State University), Prof., Dr. Evgeny Zelenev (Saint-Peterburg State University), Prof., Dr. Sergey Murtuzaliev (Dagestan Scientific Centre of RAS), Prof., Dr. Mikhail Svanidze (Institute of Oriental Studies of Georgian AS), Dr. Jakaovos Z. Aktsoğlu (Democritus University of Thrace, Komotini, Greece), Dr. Ilya Zaytsev (Institute of Oriental Studies of Russian AS)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԹՅՈՒՐՔԱԳՆՈՒԹՅՈՒՆ

<u>ԳՈՒՍԱԿՈՎ ՎԱԿԵՄԵՐ (ՈՒԿՐԱԽԱԾ)</u> ԹՅՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՈՒՆ ԼԱԹԱՆՍԼԱՍԿԱՆ ԱՆԴՐՔՄԱՆԱՅԻ ԱՐՏԱՔՈՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՋԱԳԱՅՈՒՄՆԵՐՈՒՄ	22
<u>ՄԱՅԱՐՅԱՆ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ</u> <u>ՄԱՀԱԿՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ</u> <u>ԱՍԻՐԻԱՆՅԱՆ ԼԵՎՈՆ</u> ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ՄԱԿՐԱՅԱԿԱՆ ԴԵՐՔԱՅԼԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ	34
<u>ԱՄԱՏՐՅԱՆ ՀԱՄՄԻԿ</u> ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ԲԱՐՔԱՌԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԳՄԱՆ ՄՎՋՔՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՈՒՐՋ	56
<u>ԵՆԴԵՔԱՑ ՄԱՔԻԹ (ՂԱՋԱՂԱՍԱՆ)</u> ՀԱՅԵՐԸ ՂԱՋԱՂԱՍԱՆԻ ԴԵՏԱԿԱՆ ԻԵՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ	65
<u>ԱՅՎԱԶՅԱՆ ԵՈՒՇԱՆ</u> ԹՅՈՒՐՔԵՐՆ ՈՒ ՕՂՈՒՋՆԵՐԸ ՄՈԳԻԼՅԱՆ ԽԱՆԻ ԱՐՁԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ	93
<u>ՔԱԶԱՏՐՅԱՆ ԼՈՒՄԻՆԵ</u> ՂՂՋԵՐԵՆԻ ԱՆԱՄԱԳԱՀԱԿԱՆ ԵՋՐԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՈՒՐՋ	103
<u>ԱԹԱՆԵՅԱՆ ԻՂՈՒԱՐԴ</u> ԱՂՐԵՑԱՆԻ ՏԵՂԵԿԱՏՎԱԿԱՆ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԱՍԴԵՎՏԵՐ 1990-1993 թթ.	111

ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԱՆԴԱՍՑԱՆ ՈՈՒՔԵՆ

ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1890 ԹԹ. ԿԵՄԵՐԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱՆԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԳԼԱՀԱՏԱԿԱՆԻ
ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ 134

ՊԵՏՐՈՍՅԱՆ ՏԻԳՐԱ

ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ
ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆՆ ԸՍՏ ԹԵՎՅԻՔ ՖԻՔՐԵԹԻ 141

ՋԻԿԻԱ ՄԱՐԻԿԱ

ԹՈՒՐԹԵՐԵՆԻ ՀԱՂՈՂԱԿՑԱԿԱՆ ԳՈՐԾԱՌՈՒԹՅԸ
ԲԱԶՄԱԵԹԼԻԿ ՀԱՍԱՐԿՎՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ 148

ԵՐՈՑԱՆ ԿԱՐՈՒԼԱ

ՊԱՏՄԱԳԻՐ ԱՀՄԵՂ ՋԵՎՂԵԹԸ ՄՍԻ
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻ 156

ԱՆՈՒՄՅԱՆ ՄԵԼԻՆԵ

ԹՈՒՐԹԵՐԵՆԻ ՀԱՅՈՑ ՏԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ ՇԵՐՈՍԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ 169

ԱՐԿԱՀԱՅԱՆ ՄԶԵԸ

ՕՍՄԱՆՑԱՆ ԿԱՑԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՄԵԼԱՀԱՅԵՐԻ
ԲՈՒԻ ԻՍԼԱՄԱՑՄԱՆ ԽՂԻՐԻ ԵՈՒՐՁ 180

ԹՈՒՐԹԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԵՆՈՒԿՅԱՆ ՏԱԹԵՎԻԿ

ՔՐԻՄԿԱՆ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ (1980-90 ԱԿԱՆ ԹԹ.) ... 186

ՂՈՒՄԱՑԱՆ ԱՐԹՈՒՐ

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՒՆԵՐԻ ԱՋՂԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԹՈՒՐԹԵՐԵՆԻ
1980 ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ ՇԵՂԱԵՐՁՄԱՆ ՎՐԱ 194

<u>ՏԵՐ - ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ՎԱՆՐԱՄ</u> ԻՍԼԱՄԱԿԱՆ ՍՈՑԻԱԼ - ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԵԱՐԺՈՒՄՆԵՐԸ ԹՈՒՐԹԻԱՑՈՒՄ 1970-90թթ.	205
---	-----

<u>ՄՆԱՍՅԱՆ ԼԵԼԷ</u> ԹՈՒՐԹԻԱՑԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՑԻ ԹՅՈՒՐԹԱԼԵՁՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ (1990 -ԱԿԱՆ ԹԹ. ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄ)	221
---	-----

<u>ՄԵԼՔՈՅԱՆ ՌՈՒՔԵՆ</u> ԻՍԼԱՄԱՑՎԱԾ ՀԱՅ ԿՆՈՋ ԿԵՂՊԱՐԸ ԺԱՄԱՆԱԿԱԿՈՑ ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵՋ	238
---	-----

<u>ՀՈՎՍԵՓՅԱՆ ԼԵՎՈՆ</u> ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ ԶԽՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՐՁԱՆՈՒՄ «ՄԵՎՐԻ ՍԻՆՈՐՈՍԻ» ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ	252
---	-----

<u>ԼՈՎԻԿՈՎԱԳԱՅԱՅԱՆԷ</u> ԹՈՒՐԹԻԱՑԻ ՀԱՐԱՎԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՔԱՂԱՔԱՆՈՒԹՅԱՆ ՈՐՈՇ ԱՍՊԵԿՏՆԵՐ ԵՄ ԵՎ ՌՈՒՍՏԱՍՆԱԻ ՀԵՏ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ	258
---	-----

<u>ՄԵԼՔՈՅԱՆ ՔՐՈՍՏԵՆԷ</u> ՄԵԾ ԲՐՆԱՆԻԱՑԻ ԱՐՏԱՔՈՆ ԳՈՐԾԵՐԻ ՆԱՄԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎԱՑԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ 1945-1946 թթ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԱՑԻՆ ԴԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԴՐԻ ՍՄԱԽ	287
--	-----

<u>ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ ՎԱՐԴԱՆ</u> ԱԼԵՎԻՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՐԲԱՆՈՒԹՅԱՑԻ ԳՈՐԾԵՆՔԱՅԸ ԹՈՒՐԹԻԱՑՈՒՄ 1960-ԱԿԱՆ ԹԹ.	298
--	-----

<u>ԳԱԼԵՈՅԱՆ ՄԻՐԱՆՈՒՅԷ</u> ՅԱԵԱՐ ՔԵՄԱԼԻ ՍՏԵՂԵՍԳՈՐԾԱԿԱՆ ՈՐՈՇ ԱՌԱՂՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ	307
--	-----

ԱՅԿԱՅՑԱՆ ԱՆՂՐԱՆԻԿ

ՅՈՒՐՔԻԱ – ՄԱՌՈՂՑԱՆ ԱՐԱՔԻԱ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
(XXI ԴԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ՏԱՆԱՍԹԱԿ) 315

ՂԱԿԹՅԱՆ ԱՐԱՄ

ՄՏԱՎՈՂԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՅՈՒՂԱՑԻՈՒԹՅԱՆ
ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՂՈՒՄԸ ՅԱՔՈՒՓ
ՔԱՂԻՒԻ «ՕՏԱՐԸ» ՎԵՂՈՒՄ 333

ՀԱՅ - ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՀՈՎՀԱՆԱԿՅԱՆ ԱՌՈՒՇ

ԱՐՅՈՒՄ ՈՒՐԻՇԻ ԼԱՍՏԱԿԵՐ ԿԱՐԴԱԼԸ ԼԱՎ Է ԿԱՄ
«ԼՈՒՈՒՐԻՒԻ ԳՈՐԾԻ» ՄԱՆԴԱՍՄԱՆԵՐԸ (ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԺՈՏՄԱՆ ՄԵՆԱՆԻՔԸ) 354

ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ ՎԱՀՐԱՄ

ՀԱՅ - ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ՀԵՌԱՆԿԱՐԵՐՆԸ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ
ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ 371

ՄԱՀԱԿՅԱՆ ԼՈՒՍԻՆԷ

ՀԱՄԵԵՆԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՄԻԿՐՈՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ
ԻՄԱՏՏԱԿԱՆՈՒԹՎԱԾՔԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ 380

ԵՂԻԱՋԱՐՅԱՆ ԱՐՄԱՆ

ՀԱՄԵԵՆԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԸ 414

ԳՐԱՌՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Վ. ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ «ԻՍԼԱՄԸ ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ
ՀԱՄԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔՈՒՄ (1970-2001 թթ)»,
Երևան, Լիմուշ 2008, 249 էջ 430

Ավագյան Արսեն

Ռ. ՄԵԼՔՈՒՅԱՆ «ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՄՂԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԵՄԱՆ ԱՐԴԻ
 ԹՈՒՐԹԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԶ», Երևան, ՎՄՎ-Պրինտ
 2010, 128 էջ 433

Մարտիրոսի Հարություն

Լ. ՀՈՎՍԵԹՅԱՆ Վ. ԻՎԱՆՈՎ «ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ ԿՈՎԿԱՍԻ
 (ԱՂԻՐԲԶԱՆ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆ) ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ
 ԵՐԿՐԵՐԻ ՀԵՏ ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
 ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՄՊԵԿՏՆԵՐ», Երևան,
 Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ, 2010, 166 էջ 436

Ավագյան Արսեն

J. A. GURRIARÁN "ARMENIOS. EL GENOCIDIO OLVIDADO.",
 Espase Calpe, S.A., 2008, 318 p. 439

G.H. GUARCH "EL TESTAMENTO ARMENIO",
 Editorial Almazara, S.L., 2008, 480p. 440

S.C. CODINACH "EL PRIMER GENOCIDIO DEL SIGLO XX",
 REVISTA "SAPIENS", N. 66, ABRIL 2008, BARCELONA,
 PP. 18-25 442

Միսնեյան Հակոբ

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅՆՈՔ

ՌՈՒԹԵՆ ՄԱՆԱԿՑԱՆԻ 80 ԱՄՑԱԿԻՆ ԼՎԻՐՎԱԾ
 ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱԵՐԶԱՆ 448

ԵՐԴՏԱՍԱՐԴ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏՆԵՐԻ XXXI ՀԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ
 ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱԵՐԶԱՆ 451

СОДЕРЖАНИЕ

ТЮРКОЛОГИЯ

ГУСАКОВ ВЛАДИМИР

ТЮРКСКИЙ ФАКТОР ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОМ
РАЗВИТИИ ДОИСЛАМСКОЙ ТРАНСОКСИАНЫ 22

САФАРЯН АЛЕКСАНДР

СААКЯН ЛУСИНЭ

АМИРХАНЯН ЛЕВОН

СЕМАНТИКО- ГРАММАТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ
ДЕЕПРИЧАСТИЙ В СОВРЕМЕННОМ ТУРЕЦКОМ ЯЗЫКЕ 34

АСАТРЯН АСМИК

О КЛАССИФИКАЦИИ МАЛОАЗИАТСКИХ ДИАЛЕКТОВ
ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА 56

ШИЛЛЕВАЯ САБИТ

АРМЯНЕ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ
КАЗАХСТАНА 65

АЙВАЗЯН ШУШАН

ТЮРКИ И ОГУЗЫ В ПАМЯТНИКАХ, ПОСВЯЩЕННЫХ
МОГИЛИАНУ ХАНУ 93

ХАЧАТРЯН ЛУСИНЕ

ВОКРУГ КИРГИЗСКОЙ ЖИВОТНОВОДЧЕСКОЙ
ТЕРМИНОЛОГИИ 103

АТАНЕСЯН ЭДУАРД

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ
ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ 1990-1993ГГ. 111

ОСМАНИСТИКА

<u>САФРАСЯН РУБЕН</u> К ВОПРОСУ О НАУЧНОЙ ОЦЕНКЕ АРМЯНСКИХ ПОГРОМОВ СЕРЕДИНЫ 1890-Х ГГ. В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ	134
<u>ПЕТРОСЯН ТИГРАН</u> МИССИЯ МОЛОДЕЖИ ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ СОГЛАСНО ТЕВФИКУ ФИКРЕТУ	141
<u>ДЖИКИА МАРИКА</u> ФУНКЦИЯ КОММУНИКАЦИИ ТУРЕЦКОГО ЯЗЫКА В МНОГОЭТНИЧЕСКОМ ОБЩЕСТВЕ	148
<u>ШИРОЯН КАРОЛИНА</u> ИСТОРИК АХМЕД ДЖЕВДЕТ-ПАША О СИССКОМ КАТОЛИКОСАТЕ	156
<u>АНУМЯН МЕЛИНЕ</u> К ВОПРОСУ О ГЕРОИЗАЦИИ ОТВЕТСТВЕННЫХ ЗА ГЕНОЦИД АРМЯН В ТУРЦИИ	169
<u>АБРААМЯН МГЕР</u> О ПРОБЛЕМЕ ИСЛАМИЗАЦИИ АМШЕНСКИХ АРМЯН В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ	180

ТУРКОЛОГИЯ

<u>МАНУКЯН ТАТЕВИК</u> К ВОПРОСУ О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ РАБОЧЕЙ ПАРТИИ КУРДИСТАНА (1980-1990ГГ.)	186
<u>ДУМАНЯН АРТУР</u> ВНЕШНИЕ ФАКТОРЫ В ВОЕННОМ ПЕРЕВОРОТЕ В ТУРЦИИ 1980 ГОДА	194

<u>ТЕР-МАТЕВОСЯН ВАГРАМ</u> ИСЛАМСКИЕ СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ ДВИЖЕНИЯ В ТУРЦИИ В 1970-90ГГ.	205
<u>МИНАСЯН НЕЛЛИ</u> К ВОПРОСУ ОБ УСТАНОВЛЕНИИ ОТНОШЕНИЙ МЕЖДУ ТУРЦИЕЙ И ТЮРКОЯЗЫЧНЫМИ СТРАНАМИ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ (ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ 1990-Х ГОДОВ)	221
<u>МЕЛКОНЯН РУБЕН</u> ОБРАЗ ИСЛАМИЗИРОВАННОЙ АРМЯНКИ В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ	238
<u>ОВСЕПЯН ЛЕВОН</u> О ПРОЯВЛЕНИЯХ "СЕВРСКОГО СИНДРОМА" В ТУРЕЦКИХ ВОЕННЫХ КРУГАХ	252
<u>НОВИКОВА ГАЯНЭ</u> НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В КОНТЕКСТЕ ЕЕ ОТНОШЕНИЙ С ЕС И РОССИЕЙ	258
<u>МЕЛКОНЯН КРИСТИНА</u> АРХИВНЫЕ ДОКУМЕНТЫ 1945-1946 ГГ. МИНИСТЕРСТВА ИНОСТРАННЫХ ДЕЛ ВЕЛИКОБРИТАНИИ О ПРОБЛЕМЕ АРМЯНСКИХ ЗЕМЕЛЬНЫХ ПРИТЯЗАНИЙ	287
<u>АРУТЮНЯН ВАРДАН</u> АЛАВИТЫ И ПРОЦЕСС УРБАНИЗАЦИИ В ТУРЦИИ В 1960-ГГ.	298
<u>ГАЛШОЯН СИРАНУШ</u> О НЕКОТОРЫХ ОСОБЕННОСТЯХ ТВОРЧЕСТВА ЯШАРА КЕМАЛЯ	307

АЙВАЗЯН АНДРАНИК ОТНОШЕНИЯ ТУРЦИИ И САУДОВСКОЙ АРАВИИ В (ПЕРВОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ XXI ВЕКА)	315
--	-----

ДАВТЯН АРАМ ОТНОШЕНИЯ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ И КРЕСТЬЯНСТВА В РОМАНЕ ЯКУБА КАДРИ КАРАОСМАНОГЛУ "ЧУЖАК"	333
--	-----

АРМЯНО-ТУРЕЦКИЕ ОТНОШЕНИЯ

ОГАНЕСЯН АНУШ ХОРОШО ЛИ ЧИТАТЬ ЧУЖИЕ ПИСЬМА ИЛИ ПОДРОБНОСТИ "ДЕЛА ЛОУРИ" (МЕХАНИЗМ ОТРИЦАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН)	354
--	-----

ТЕР-МАТЕВОСЯН ВАГРАМ ПЕРСПЕКТИВЫ АРМЯНО-ТУРЕЦКИХ ОТНОШЕНИЙ В КОНТЕКСТЕ ОБЕСПЕЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	371
--	-----

СААКЯН ЛУСИНЕ СТРУКТУРНО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ АРМЯНСКИХ МИКРОТОПОНИМОВ АМШЕНА	380
--	-----

ЕГИАЗАРЯН АРМАН АРМЯНСКИЕ ТОПОНИМЫ АМШЕНА	414
---	-----

РЕЦЕЗИИ

В. ТЕР-МАТЕВОСЯН "ИСЛАМ В СОЦИАЛЬНО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ТУРЦИИ (1970-2001 ГГ.)", Ереван, Лизмунт 2008, 249 стр.	430
<i>Авакян Арсен</i>	

Р. МЕЛКОНЯН "ТЕМА ГЕНОЦИДА АРМЯН
В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ",
Ереван, VMV-Print, 2010, 128 стр. 433
Марутян Арутюн

Л. ОВСЕПЯН, В. ИВАНОВ ВОЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЕ
АСПЕКТЫ СОТРУДНИЧЕСТВА ТУРЦИИ
СО СТРАНАМИ ЮЖНОГО КАВКАЗА (АЗЕБАЙДЖАН,
ГРУЗИЯ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ),
Ереван, Институт Политических Исследований, 2010, 166 стр. 436
Авакян Арсен

J. A. GURRIARÁN "ARMENIOS. EL GENOCIDIO OLVIDADO.",
Espasa Calpe, S.A., 2008, 318 p. 439
G.H. GUARCH "EL TESTAMENTO ARMENIO",
Editorial Almuzara, S.L., 2008, 480p. 440
S.C. CODINACH "EL PRIMER GENOCIDIO DEL SIGLO XX",
REVISTA "SAPIENS", N. 66, ABRIL 2008, BARCELONA,
PP. 18-25 442
Симосян Азат

НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ

НАУЧНАЯ КОНФЕРЕНЦИЯ, ПОСВЯЩЕННАЯ
80-ЛЕТИЮ РУБЕН СААКЯНА 448

XXXI РЕСПУБЛИКАНСКАЯ НАУЧНАЯ
СЕССИЯ МОЛОДЫХ ВОСТОКОВЕДОВ
ИНСТИТУТА ВОСТОКОВЕДЕНИЯ НАН РА 451

CONTENTS

TURKIC STUDIES

<u>GUSAKOV VLADIMIR</u> THE TURKIC FACTOR IN THE FOREIGN POLICY DEVELOPMENTS OF THE PREISLAMIC TRANSOKSIANA	22
<u>SAFARYAN ALEKSANDER</u> <u>SAHAKYAN LUSINE</u> <u>AMIRKHANYAN LEVON</u> THE SEMANTIC-GRAMMATICAL PECULARITIES OF GERUNDS IN MODERN TURKISH	34
<u>ASATRYAN HASMIK</u> AROUND THE CLASSIFICATION OF ASIA MINOR TURKISH DIALECTS	56
<u>SHILDEBAY SABIT</u> ARMENIANS IN THE GOVERNMENT OF KAZAKHSTAN	65
<u>AIVAZYAN SHUSHAN</u> THE TURKS AND THE OGUZ TRIBES IN THE INSCRIPTIONS DEDICATED TO MOGILIAN KHAN	93
<u>KHACHATRYAN LUSINE</u> ON THE ANIMAL HASBANDRY KYRGYZ LANGUAGE TERMINOLOGY	103
<u>ATANESYAN EDUARD</u> SOME ASPECTS OF AZERBAIJAN'S INFORMATION POLICY BETWEEN 1990 AND 1993	111

OTTOMAN STUDIES

<u>SAFRASYAN RUBEN</u> ON THE PROBLEM OF SCIENTIFIC ASSESSMENT OF THE ARMENIAN MASSACRES IN THE MIDDLE OF 1890s IN THE OTTOMAN EMPIRE	134
<u>PETROSYAN TIGRAN</u> MISSION OF YOUTH OF THE OTTOMAN EMPIRE ACCORDING TO TEVFIK FIKRET	141
<u>JKIA MARIKA</u> TURKISH WITH THE FUNCTION OF COMMUNICATION LANGUAGE IN THE POLYETHNIC SOCIETY	148
<u>SHIROYAN KAROLINA</u> HISTORIAN AHMED CEVDET PAŞA ABOUT SIS CATHOLICOSATE	156
<u>ANUMYAN MELINE</u> ON THE ISSUE OF VENERATION OF THE MURDERERS OF ARMENIANS IN TURKEY	169
<u>ABRAHAMYAN MHER</u> ON THE ISSUE OF FORCED ISLAMIZATION OF HAMSHEN ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE	180

TURKISH STUDIES

<u>MANUKYAN TATEVIK</u> ON THE PROBLEM OF ACTIVITY OF KURDISTAN WORKERS' PARTY (1980-1990SS)	186
<u>DUMANYAN ARTUR</u> THE INFLUENCE OF FOREIGN FACTORS ON THE 1980 COUP D'ÉTAT IN TURKEY	194

<u>TER-MATEVOSYAN VAHRAM</u> ISLAMIC SOCIO-POLITICAL MOVEMENTS IN TURKEY IN THE 1970-1990S.....	205
<u>MINASYAN NELLY</u> ON THE ISSUE OF ESTABLISHMENT OF RELATIONS BETWEEN TURKEY AND TURKIC COUNTRIES OF CENTRAL ASIA (THE FIRST HALF OF THE 1990S)	221
<u>MELKONYAN RUBEN</u> IMAGE OF ISLAMIZED ARMENIAN WOMEN IN MODERN TURKISH LITERATURE	238
<u>HOVSEPYAN LEVON</u> ABOUT SEVR'S SYNDROME MANIFESTATION IN THE TURKISH MILITARY	252
<u>NOVIKOVA GAYANE</u> SOME ASPECTS OF THE POLICY OF TURKEY ON SOUTHERN CAUCASUS IN THE CONTEXT OF ITS RELATIONS WITH EU AND RUSSIA	258
<u>MELKONYAN CHRISTINA</u> ARCHIVAL DOCUMENTS OF THE MINISTRY OF FOREIGN OFFICE OF THE GREAT BRITAIN ABOUT THE PROBLEM OF THE ARMENIAN TERRITORIAL CLAIMS IN THE 1945 AND 1946	287
<u>HARUTYUNYAN VARDAN</u> ALEVIS AND THE PROCESS OF URBANIZATION IN TURKEY IN THE 1960S	298
<u>GALSHOYAN SIRANUSH</u> ABOUT SOME PECULIARITIES IN NOVELS OF YASHAR KEMAL	307

<u>AYVAZIAN ANDRANIK</u> THE TURKISH-SAUDI ARABIAN RELATIONS (THE FIRST DECADE OF 21 ST CENTURY)	315
--	-----

<u>DAVTYAN ARAM</u> THE INTRCONNECTION BETWEEN THE INTELLECTUALS AND PEASANTRY IN THE NOVEL OF YACOB KADRI KARAOSMANOGLU "THE STRANGER"	333
---	-----

ARMENIAN TURKISH RELATIONS

<u>HOVHANNISYAN ANUSH</u> IS IT NICE TO READ ANOTHER'S LETTERS OR "DETAILS OF LOURY'S CASE" (MECHANISM OF DENIAL OF ARMENIAN GENOCIDE)	354
--	-----

<u>TER-MATEVOSYAN VAHRAM</u> PERSPECTIVES OF ARMENIAN-TURKISH RELATIONS IN THE CONTEXT OF NATIONAL SECURITY PROVISION	371
--	-----

<u>SAHAKYAN LUSINE</u> STRUCTURAL-SEMANTIC ANALYSIS OF THE ARMENIAN MICRO-TOPONYMS IN HAMSHEN	380
--	-----

<u>YEGHIAZARYAN ARMAN</u> ARMENIAN TOPONYMS OF HAMSHEN	414
--	-----

REVIEWS

V. TER-MATEVOSYAN, ISLAM IN THE SOCIO-POLITICAL LIFE OF TURKEY (BETWEEN 1970 AND 2001) Yerevan, Limnash 2008, 249p.	430
<i>Avakyan Arsen</i>	

R. MELKONYAN , THE SUBJECT OF ARMENIAN
GENOCIDE IN MODERN TURKISH LITERATURE,
Yerevan, VMV-Print, 2010, 128 p. 433
Marutyun Harutyun

L. HOVSEPYAN V. IVANOV, THE MILITARY-POLITICAL
COOPERATION OF TURKEY WITH THE COUNTRIES OF SOUTH
CAUCASUS (AZERBAIJAN, GEORGIA) AND CENTRAL ASIA,
Yerevan, Institute of Political Research 2010, 166p. 436
Avakyan Arsen

J. A. GURRIARÁN "ARMENIOS. EL GENOCIDIO OLVIDADO.",
Espasa Calpe, S.A., 2008, 318 p. 439

G.H. GUARCH "EL TESTAMENTO ARMENIO",
Editorial Almuzara, S.L., 2008, 480p. 440

S.C. CODINACH "EL PRIMER GENOCIDIO DEL SIGLO XX",
REVISTA "SAPIENS", N. 66, ABRIL 2008, BARCELONA,
PP. 18-25 442

Simonyan Hakob

ACADEMIC LIFE

SCIENTIFIC CONFERENCE DEDICATED TO THE 80TH
ANNIVERSARY OF RUBEN SAHAKYAN 448

THE XXXI REPUBLICAN SCIENTIFIC SESSION
OF YOUNG ORIENTALISTS OF THE INSTITUTE
OF ORIENTAL STUDIES OF NAS RA 451

ԹՅՈՒՐԲԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ТЮРКСКИЙ ФАКТОР ВО ВНЕШНЕПОЛИТИЧЕСКОМ РАЗВИТИИ ДОИСЛАМСКОЙ ТРАНСОКСИАНЫ

В обозначенный исторический период (VI-VIII вв.) влияние тюрков на внешнеполитическое развитие Трансоксианы прошло через несколько этапов. Превратившись в решающий фактор региональной геополитики после сокрушения тюрками государства гунинов-эфталитов, это влияние было сведено к нулю в результате завоевания среднеазиатского междуречья Омейядским халифатом в середине VIII ст. На протяжении этого значительного двухвекового отрезка времени радикально менялась не только международная обстановка, определенную эволюцию претерпели взаимоотношения кочевников тюрков и земледельческого населения Средней Азии.

В основном это население проживало в междуречье Амударьи (Окса) и Сырдарьи (Яксарта), в античный период именовавшемся Трансоксианой. Исторически она не являлась единой страной и состояла из множества лоскутных владений вокруг торговых городов и оазисов, границы которых определялись естественными рубежами. Исключительные ландшафтные и рельефные особенности края - изрезанность могучими горными хребтами и пустынями, предопределили развитие в его разделенных оазисах и долинах самобытной экономической, и государственной жизни. Главными владениями здесь были древние Самарканд и Бухара, вместе составлявшие античную Согдиану (Согд). Восточная присырдарьинская часть Согды в начале нашей эры выделялась в отдельную культурно-государственную область - Уструшану. На правом берегу бассейна средней Сырдарьи расположились небольшие владения-оазисы Илак, Чач, Отрар, Испиджаб, а далеко на севере и востоке - Хафтруд (Семиречье), соседствовавший с Алтаем на севере и Великой Китайской стеной на востоке¹.

¹ К. Shiratori, *A study on Se-te or Sogdiana*, Memoirs of the Research Department of the Toyo Bunko (The Oriental Library), Tokyo, 1928, № 2, p. 81-145.

В Приаралье на нижней Амударье лежал Хорезм. На обоих берегах средней Амударьи располагался Тохаристан (наследник древней Бактрии), на правобережье Амударьи и на реке Вахш — Хутталя со столицей в городе Хульбук, в бассейне Сурхандарьи — Кабадиан, к югу и западу от Панджа — Бадахшан, по верховьям рек Кафирнигана, Вахша и Панджа — мелкие горные княжества Ахарун, Шуман, Рашт, Кумед, Дарваз, Угнан, Рушан, Инкашим, Вахан².

На месте древних маргианских и парфянских земель — в бассейнах Мургаба и Герируда в период самой поздней античности появляется Хорасан³.

Разделанное существование свыше двадцати князи независимых владений, управлявшихся местными потомственными династиями (шакями, ихшидами, афшинами, дехканами, худатами) естественно серьезно ослабляло обороноспособность региона, делая его постоянным объектом иностранных интервенций и полемом для междоусобных столкновений.

В период великого переселения народов, повсеместно низвергнувшего античные империи и создававшего на их месте новые варварские государства, Трансоксиана последовательно подверглась нескольким волнам втягивания конфедераций кочевых народов: хноннтов, кидаритов, белых гуннов и пр. Под их ударами рухнули остатки некогда могучего Кушанского царства. Среди упомянутых кочевых этно-политических союзов наиболее успешным и долговременным оказался проект гуннов-эфталитов, переросший в созданное ими обширное государство с центром в завоеванном Согде. Впрочем, как показали последующие события, основанное государство оставалось рыхлым и не пользовалось искренней поддержкой оседлого населения.

В середине VI в., ворвавшись в среднеазиатское междуречье тюркская коница, сокрушила власть эфталитов и на ближайшие сто лет установила в крае свое безраздельное военное доминирование.

² В.В. Гусак, *Архивные письменные источники о международном положении Центральной Азии в эпоху поздней античности (III-V вв. н.э.)*, Вопросы истории Кыргызстана, т. 2, 2009, с. 67-73.

³ Б.И. Вайкберг, *Эфталтская династия Чалвианте и Хорезм*, Нумизматический сборник Гос. Ист. Музея, М., 1972, Вып. III, ч. 4, с. 3-24.

До той поры пока тюрки были в состоянии обеспечивать местному населению внешнюю безопасность и неограниченные возможности для транзитной торговли на бескрайних просторах Великого каганата, последнее воспринимало свое подчиненное положение спокойно.

Расцвет военно-политической мощи каганата обусловил значительное усиление роли Трансоксианы в международной и особенно трансконтинентальной торговле по Великому шелковому пути. Традиционно серьезной проблемой торговли по Шелковому пути было наличие на его протяжении значительного числа мелких государств, контролировавших его небольшие участки и обогащавшихся за счет таможенных пошлин, собираемых с проходящих караванов. Подобный «проквозол» многочисленных посредников неизбежно приводил к многократному удорожанию товаров, перемещаемых с Дальнего Востока на Запад и наоборот, значительно обесценивал результаты трансконтинентального обмена. С помощью своей завоевательной политики тюркским каганам во многом удалось устранить эти нежелательные препятствия с трассы Великого шелкового пути и подчинить ее себе на значительном протяжении: от китайского Дуньхуана до крымского Мерва и переправ через Окс (Аму-Дарью).

С одной стороны, безопасность перемещения людей и товаров, обеспеченная авторитетом мощной тюркской империи, единая фискальная политика на всей ее территории способствовали серьезному оживлению торговли. С другой, тюркскую военную элиту мало интересовали экономические аспекты организации торговых операций, ее привлекало исключительно присвоение, приносимых ими доходов. Не удивительно, что вся внешнеторговая политика в каганате формировалась в городах Трансоксианы — признанных центрах ремесла и торговли.

Через территорию среднеазиатского междуречья проходили сразу несколько маршрутов Шелкового пути. При этом, жители Трансоксианы не ограничивались исключительно посредническими услугами, — согдийские тозары, в частности местные ремесленные изделия, разнообразная сельскохозяйственная продукция пользовались стабильным спросом за рубежом.

Самым крупным центром международной торговли был Самарканд. По свидетельству очевидца, китайского паломника Сюань Цзана (начало VII в.), в этом городе пакипливалось большое количество иноземного товара, сюда по торговым делам приезжало много иноземных купцов⁴. Активную торговлю вели Бухара, Худжанд, Фергана, Чач и многие другие города и области. Пайкенд называли городом купцов, его жители отправлялись торговать в отдаленные страны, в Китай, а также вели морскую торговлю⁵. В международной торговле принимали участие не только города, но и крупные селения. Так, из бухарского селения Зандана хлопчатобумажные ткани вывозились в отдаленные страны - Персию, Ирак, Сирию и Индию⁶.

Свидетельством торгового значения Самарканда служит название его восточных ворот - «Дари Чин», т.е. Китайские ворота. В китайской хронике упоминается о прибытии в китайский город каравана согдийских купцов, который с любопытством разглядывали японские паломники. По-видимому, сами китайцы довольно часто видели такие караваны, а для японских паломников это было в диковинку, что и не преминул зафиксировать автор хроники. Много согдийцев и тохаристанцев, занимавшихся в основном торговлей, проживало в западной столице Китая, городе Чанъане, а также в городе Лян-чжоу, расположенном в районе караванного коридора, ведущего на запад в Среднюю Азию⁷. Китайские хроники часто упоминают о богатых персидских купцах, к которым они, видимо, часто относили и среднеазиатских иранцев (согдийцев, тохаристанцев, ферганцев, чачцев и др.).

Осваивая трассу Шелкового пути в пределах Великого каганата, выходцы из Трансоксианы повсеместно оборудовали собственные торговые фактории и караван-сарай, призванные обеспечивать оперативность и бесперебойность товарооборота. Такие поселения

⁴ Н.Я. Витурин, *Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена*, Л., 1950, т. II, с. 281, 310.

⁵ *The History of Bukhara* (Transl. from a Persian Abridgement of the Arabic Original by Nanshaki by R.N. Frye), Cambridge, 1954, p. 20.

⁶ *The History of Bukhara* ... p. 17.

⁷ Э. Шефер, *Золотые персидские Самарканды. Книга о чужеземных диковинках в восточном Тае* М., 1981, с. 37-39.

возникли на нижней и средней Сырдарье, в Испиджабе, Хафтруде, на северных отрогах Таян-Шаян, в Синацмане. В VI-VII вв. были основаны: Хамужат, Навакат, Карпирра, Буцджикат, Семеку, Испиджаб, Арсубаникент, Бадахкент, Вуроб, Шавгар, Саврон, Турор, Зарох, Шягалчон, Балоч, Бурукат, Барух, Ягожит, Дахкат, Дах, Нучикат, Тирса, Дахинав, Кулон, Мираки, Нушикат, Локро, Шулчи, Урду, Навикас, Шави, Каток, Дил, Чаргирд - города с однозначно согдийскими названиями, культурой и планировочной схемой⁴.

Таким образом, на всем протяжении от китайской до иранской границы главная торговая артерия древности и средневековья отныне проходила через согдийские города и поселения, а проживавшие в них кушцы на сто с лишним лет превратились в ее основных модераторов. Подобное выигранное геоэкономическое положение позволяло среднеазиатским владениям получать большие прибыли от посреднических операций, а также выгодно развивать собственные внешнеэкономические связи.

Однако, по мере военно-политического ослабления тюрков ввиду раскола их государства и усиления позиций их основных противников, тюркско-согдийские отношения ухудшались, зачастую становились враждебными. С другой стороны, неоднократно подтвержденная неспособность ослабевших каганов одержать верх над консолидированными силами главных согдийских владений, свидетельствовала об уравнивании потенциалов противоборствующих сторон, делала их отношения равноправными. Подобный баланс сил и интересов, стал особенно очевиден со второй половины VII в., после падения в 657 г. Западно-Тюркского каганата.

После серии своих эффектных побед на Ближнем и Среднем Востоке в 50-60-х годах VII в. арабы завоевали Хорасан и основали здесь специальное наместничество с центром в Мерве. Хорасанское наместничество стало базой для продолжения завоеваний на Востоке, а наместник Хорасана как правило возглавлял армии вторжения или набеговые операции за Амударьей, в местности,

⁴ В.В. Гусак, *Земельная среднеазиатской низации (от средневекового феодализма к элементу традиционного общества)*, - *Кавказский спектр*, 2009, № 2, с. 81-88.

прозванной арабами Мавераннахр (буки. «то, что за рекой»). От грабительских рейдов к планомерному захвату Мавераннахра арабы перешли после назначения новым хорасанским наместником энергичного Кутейбы ибн Муслима. За недолгий период своего наместничества (705-712 гг.), ему удалось захватить основные согдийские политико-экономические центры Самарканд и Бухару, значительно продвинув границы завоеваний мусульман в глубину Центральной Азии.

В 707 и 708 гг. Кутейба дважды предпринимал походы в Бухарский оазис, но всякий раз наткнулся на организованное сопротивление объединенных сил дикхан Бухары, Самарканда и, приходивших им на помощь тюрков. При этом фактически повторилась геополитическая коллизия VI в.: Великий тюркский каганат и Согдиана совместно противостоящие центрально-азиатской экспансии Ирана. Только теперь место могучего государства тюркютов занял Каганат тюркешей, а из-за Амударьи согдийским владениям угрожали новые хозяева Хорасана арабы; не будучи искушенными, в нюансах этногенеза степных народов, последние продолжали называть всех евразийских кочевников тюрками.

В 709 г. настойчивый Кутейба снова появился в Бухарском оазисе и напал на варданхудата (владельца Варданы) — одного из самых сильных и влиятельных владельцев нижней части Зеравшанской долины. На помощь к нему прибыли согдийцы во главе с ихшидом Самарканда Тархунем, а также многочисленные тюркские отряды. Союзная армия окружила арабов и быть бы им полностью уничтоженными, если бы Кутейба не пошел на хитрость. Через подосланного вонка по имени Хаина ан-Набаста он велел сказать самаркандскому ихшиду: «Твое царство ушло из твоих рук, а ты ничего не знаешь». Озадаченному Тархуну арабский лазутчик пояснил: «Мы можем оставаться здесь только до тех пор, пока жарко, а теперь погода становится холодной, и нам придется уйти. Пока мы здесь, тюрки сражаются с нами, а когда мы уйдем отсюда, они начнут войну против тебя, потому, что область Согда очень хороша — подобного ей места нет в мире по прелести. Так можно ли рассчитывать, что они оставят тебе Согд и пойдут в Туркестан? Тебе

будет очень трудно, когда они отнимут у тебя твоё царство». Подобная перспектива произвела сильное впечатление на Тархуна, незадачливый самаркандский государь даже поинтересовался у Хаяны что же ему теперь делать. На что тот ответил: «Заключи мир с Кутейбой, подари ему что-нибудь и сделай вид, что мы получили поддержку от Хаджаджа (наместника Ирака) и что нам на помощь идет много войска. Ты скажи, что отступишь, и они тогда тоже отступят»⁹. Приняв арабскую ложь за чистую монету, Тархун заключил с Кутейбой скороспалительный мир, оставил ему заложников и поспешно отступил. Преданные согдийцами степняки также вынуждены были удалиться восвояси. Справедливости ради, следует отметить, что отчасти предостережения Кутейбы подтвердились. Не получив обещанной при разгроме арабов добычи, тюрки принялись грабить согдийские придорожные селения.

Разобщенная, таким образом, своих противников и добившись ухода опасной тюркской конницы, Кутейба без труда подчинил Вухару и Самарканд. Власть над Мавераннахром показалась арабам настолько прочной, что они стали совершать походы и в гораздо более отдаленные земли: Хорезм, Чач, Илак, Фергану, Испиджаб. Уже в 715 г. Кутейба дошел до Кашгара.

Между тем крутые меры оккупационных властей: установление тяжелого налогового бремени, практика взятия заложников, насильственные мобилизации и реквизиции для ведения бесконечных завоевательных войн спровоцировали в целом ряде городов Согда стихийный взрыв недовольства новыми порядками. В начале 720 г. в стране началось крупное восстание, имевшее своей целью очистить ее от арабов. Вновь прибывшие на помощь восставшим, дружины степняков заперли в цитадели Самарканда арабский гарнизон и, разбив шедшую ему на выручку подмогу, заставили осажденных капитулировать.

Новый наместник Хорасана Саид ибн Абдулазиз, по прозвищу «Хузайна» (720-721 гг.), два раза лично вел войска против восставшего Согда, но успеха не имел. Военные неудачи, практически уничтожившие власть арабов в Мавераннахре, вызвали

⁹ The history of Bukhara ... p. 61.

в халифате озабоченность на самом высоком уровне. Наместник-неудачник был заменен на Самду ибн Амара ал-Хараша, который по своей жестокости и хитрости сильно напоминал Кутейбу. Новый назначенец прекрасно знал, где находится слабое место в обороне противников. Подобно Кутейбе ему каким-то образом удалось внести разброд и шатание в их коалицию и добиться отхода тюркских бегов от дальнейшей вооруженной борьбы.

С их уходом, неспособность согдийцев самостоятельно и открыто противостоять закаленным постоянными войнами арабским армиям, стала особенно очевидна. Большинство местных владетелей, примкнувших ранее к восстанию, сложили оружие, а наиболее непримиримые группы вынуждены были отступить в труднодоступные горные районы, где продолжили борьбу, обороняя неприступные крепости и замки. В конечном итоге, судьба этих групп была трагичной.

Вполне осознавая силу исламизации для окончательного покорения края, арабские правители прилагали большие усилия для обращения местного населения в ислам, прямо увязывая принятие новой веры с отменой обременительных налогов для «незерных». Направленные в 728 г. в Самарканд проповедники Абусайда Салки ибн Тарифа и ар-Рабиа ибн Омрана имели на своем поприще большой успех. Народ, отчаявшийся свергнуть иго чужеземных завоевателей с оружием в руках, предпочитал массово переходить в ислам, в надежде освободиться от уплаты джизы и хараджа¹⁰.

Неожиданно столкнувшись с массовыми недоумками при пополнении госбюджета хорасанское наместничество попробовало, было отыграть ситуацию назад и отменить налоговые льготы. Это вызвало ярость обманутых согдийцев и спровоцировало новое восстание.

Его центром стал Бухарский оазис. Сюда, по просьбе местных дехкан прибыло тюркское войско во главе с самим каганом. Весной 729 г. против Согда с карательной армией выступили хорасанский наместник Анрас ибн Абдаллах ибн Сулами (727-729 гг.). Каган со

¹⁰ В.А. Litvinsky, M.I. Vorobyova-Desyatovskaya, *Religion and religious movements. History of civilizations of Central Asia. The crossroads of civilizations: A.D. 250 to 750*, 1996, p. 421-448.

своей конницей встретил его на переправе через Амударью возле Амуля и почти три месяца не позволял переправиться на правый берег. Здесь произошло несколько локальных сражений, почти всегда заканчивавшихся неудачно для арабов. Однако Ашрасу все же удалось переправиться через реку и продвинуться до Пайкенда, где он расположился лагерем. Здесь арабы попали в окружение и оказались отрезаны от воды. В результате плотной блокады 700 арабских воинов погибли от жажды. Только переброска многочисленного дополнительного контингента из внутренних районов халифата помогла деблокировать окруженную армию и вытеснить тюркские отряды из Бухарского оазиса.

Однако вскоре после возвращения этих войск на родину весной 731 г. согдийцы снова восстали и совместно с тюрками напали на гарнизон Самарканда. При этом отдельные районы Согда вновь перешли в руки восставших. Самаркандский наместник арабов Саура ибн ал-Хурри написал своему хорасанскому коллеге Джунайду ибн Абдуррахману, чтобы тот немедленно шел ему на помощь. Получив паническое письмо Сауры, Джунайд быстро отправился в путь и, перейдя Амударью, прибыл в Кеш. Из Кеша в Самарканд шли две дороги: одна через горы, а другая - по степи (равнине). Степная дорога казалась Джунайду очень опасной, потому что уже было лето, и он боялся, что враги могут поджечь траву и кусты. Поэтому, считая, что «смерть от меча лучше, чем смерть от огня», он избрал дорогу через горы¹¹. Как и ожидал Джунайд, по дороге на него напали объединенные силы согдийцев, тюргов, чачцев и ферганцев во главе с каганом.

Согласно рассказу Табарни, их встреча произошла в одном из горных ущелий, не доходя 4 фарсахов до Самарканда¹². Битва сразу приняла ожесточенный характер, арабские силы понесли значительные потери. Джунайд, оказавшись на краю гибели, затребовал немедленную помощь из Самарканда. Саура сперва ответил отказом, но после второго грозного письма, назначив на свое место Мусу ибн Асвада, с 12 тысячами воинов выступил на

¹¹ Мухаммед ат-Табарни. *История*. Ташкент, 1987, т. II, с. 1533.

¹² Мухаммед ат-Табарни. *История* ... с. 1534.

соединение с Джунайдом¹³. Чтобы не дать врагам объединиться, союзники, оставив немногочисленный заслон против хорасанцев, всеми силами обрушились на Сауру. На расстоянии всего одного фарсаха от места битвы, они перекатали и наголову разбили спешащее на помощь подкрепление. Из 12 тысяч воинов удалось спастись только тысяче, все остальные были уничтожены, погиб и сам самаркандский наместник. Правда, воспользовавшись отвлечением главных тюркских сил, Джунайд смог прорвать кольцо окружения и уйти в Хорасан.

Провальный для арабов итог кампании, повысил военный и политический авторитет Тюркешского кагана, привлек на его сторону новые силы. Когда в 727 г., назначенный взамен не справившегося Джунайда, Асад ибн Абдаллах напал на горный Хуттал, против него немедленно выступила мощная коалиция из согдийцев, жителей Чача, Хуттала и тюрок. Во главе коалиции встал каган Сулу. Поначалу союзники добились значительных успехов. Они полностью зачистили Мавераннахр от арабских сторонников, в частности разбили (и убили) чаганхудата (владельца Чагянмана), одного из последних серьезных среднеазиатских союзников арабов, хранивших верность халифу. Асад, находившийся в Хуттале и отчаявшийся обрести поддержку, обратился в бегство, торопясь скрыться на левом берегу Амударьи. Преследуя его, союзники тоже переправились через реку, правда, успели догнать только отряд, сопровождавший обоз с захваченным в Хуттале скотом. Для иллюстрации поспешного отступления арабов ат-Табари приводит следующее насмешливое четверостишие, сложенное таджиками Балхи:

*Из Хуттала ты вернулся,
Ошшоренным вернулся,
Сокрушенным ты вернулся,
Истощенным и растерянным вернулся*¹⁴.

Своим отступлением Асад сам перенес военные действия на левый берег Амударьи. Здесь к союзникам присоединился арабский оппозиционер Харис ибн Сурайдж. Кроме того, каган вызвал на

¹³ Мухаммад ат-Табари, История ... с. 1540.

¹⁴ Мухаммад ат-Табари, История ... с. 1602-1603.

помощь «жителей Тохаристана, тохарского джабгу, с их царями и чакрамами, которых собралось 30 тысяч (человек)»¹⁵. В этот момент центрально-азиатская гегемония каганата не подлежала сомнению, а Сулу казалось, уподобился прежним великим каганам тюркютов.

Однако неожиданно военное счастье изменило тюркешам. Видимо, посчитав основные силы арабов разгромленными, а их сопротивление сломленным, каган рассредоточил свои войска, оставив при себе всего лишь 4 тысячи человек. Узнавший об этой ошибочности Асад, немедленно перешел в контрнаступление и настиг Сулу недалеко от местности Хористон, где произошло решительное сражение. Битва закончилась победой арабов. Каган вместе с Харисом и остатками своих отрядов отступил в Уструшану, а оттуда ушел в Хафтруд (Семиречье). Вслед за этим Хутгаль был снова захвачен арабами, а те отряды тюрков, которые перед последним сражением рассредоточились по Тохаристану, были перебиты. Каган, вернувшись домой, сразу стал готовиться к новой войне. Однако взять реванш ему не удалось, вскоре он был убит, а его воины, лишившись вождя, рассеялись. Уже в следующем десятилетии каганат тюркешей прекратил свое существование. Оставшиеся без тюркской военной поддержки мятежные согдийские владетели еще связывали какие-то надежды с югтайским вмешательством, но после разгрома арабами китайской армии вторжения в 751 г. теперь уже окончательно покорились арабскому правлению.

Таким образом, неоднократное прямое тюркское военное вмешательство оказалось не в состоянии остановить арабское завоевание Трансоксианы. Уям, превратившись в донсламскую эпоху в соседей, тюркские кочевники и земледельцы Согдианы так и не стали искренними союзниками. Их разобщенность сыграла роковую роль в захвате края арабами и вытеснении тюрков на периферию исламской Центральной Азии.

Интеграция Трансоксианы (отныне Мавераннахра) в мировую мусульманскую ойкумену, вызвала неизбежную фундаментальную перестройку внутреннего уклада региональных социумов, а также

¹⁵ Мухаммед ибн-Табари, *История...* с. 1604.

всей системы их внешних связей. Последнее негативно сказалось на развитии тюркско-согдийских отношений, к и без того существовавшему антагонизму между кочевниками и оседлыми земледельцами, усугублявшемуся расовыми различиями добавилось жесткое религиозное противостояние. С этого момента у земледельцев Мазераннахра формируется устойчивый стереотип о жестоких тюркских племенах, готовых разрушительным смерчем пронестись над его цветущими оазисами. Со своей стороны, турки платили согдийцам той же монетой, считая их непригодными к независимому существованию, неготовыми отстаивать собственную свободу с оружием в руках. Принципы взаимовыгодного сотрудничества и мирного сосуществования, определявшие тюркско-согдийские связи в доисламскую эпоху, в ближайшие несколько столетий сменялись непрекращающимися пограничными столкновениями: ликом набегами гузов и карлуков, а также ответными карательными экспедициями согдийских эмиров.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԻՑ ԹՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ՄԱԿԲԱՑԱԿԱՆ
ԴԵՐԲԱՑՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱՔԵՐԱԿԱՆԱԿԱՆ
ՅՈՒՐԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Թուրքերենի մակրայական դերբայների և հայերենի՝ դրանց համարժեքների զուգադրական մեր սույն համետ ուսումնասիրությունը նպատակաուղղված է նախ և առաջ հայ ուսանողների և թուրքերենի դասավանդման գործընթացի հետագա կատարելագործմանը, հայաստանյան բունական համապատասխան դասագրքերի ու ձեռնարկների ստեղծման համար տեսական հենք ձևավորելուն¹:

Ժամանակակից որոշ թուրք լեզվաբաններ թուրքերենում բայը (*eylem, fiil*) բաժանում են երկու խմբի՝ դիմավոր բայեր և բայական ձևեր կամ դերբայներ (*eylemsi, fiilimsi*): Նրանց կարծիքով՝ բայական ձևերը, ունենալով իրենց էիմական նշանակությունը, խոսքի մեջ հանդես են բերում խոսքիմաստային այլ՝ գոյականի, ածականի, մակրայի իմաստներ ու երանգներ, որոնք, սակայն, չեն ազդում նրանց բայական էիմական հատկանիշների վրա: Թերևս, ճիշտ են վարվել այն թուրքագետ-քերականները, ովքեր որոշ դերբայների՝ այլ խոսքիմասային հատկանիշների առարկայությունը դիտել են իբրև յուրահատուկ ծավալման դրսևորում, բայց դրանք հիմք չեն ընդունել՝ դերբայները բայից անջատելու և իբրև առանձին խոսքի մաս դիտարկելու համար²:

¹ Տե՛ս և *եմնա. եսն՝ Ռ. Մելքոնյան, Ք. Միրզոյան, Լ. Սահակյան, Ալ. Սաֆարյան, Թուրքերենի ճրայգի, Երևան, ԵՊՀ հրատ., 2010:*

² Մասնավորապես տե՛ս T. N. Gençan, *Dilbilgisi* Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1979, m. 379-387. N. Koç, *Feni Dilbilgisi*, İnkilap Kitabevi, İstanbul, 1990, m. 305-334. Տե՛ս և *եմնա. եսն Ալ. Սաֆարյան, Լ. Սահակյան, Լ. Ամիրխանյան, Ժամանակակից թուրքերենի մակրայների դասավարդման էիմատարքի շարք. «Արևիկացիությունի ժայռեր», (նոգվածների ժողովածու, պատ. իմք.՝ սրբ.Ֆ. Գ. Մելիքյան) և. 6, Երևան, 2006, էջ 296-317, տե՛ս նաև Ռ. Մելքոնյան, Ք. Միրզոյան, Լ. Սահակյան, Ալ. Սաֆարյան, *Թուրքերենի ճրայգի*, 6, 14-19:*

Քուրքերենի բայի անդեմ ձևերը կարող են հանդես գալ բայական չորս ասպեկտներով՝ հաստատական, ժխտական, կարելիության և անկարելիության: Վերջին երեք ձևերը կազմվում են բայահիմքին համապատասխան ածանցների ավելացումով, օրինակ՝ *ցիմեմեկ-չգնալ(ը)*, *օկսյաձիմեկ-կարդալ կարողանալ(ը)*, *սեւթեյրեկ-չսիրելով*, *ցժոթեյոսե-չտեսնելուն պէս*, *իսթեյե իսթեյե-չկամենալով (դժկամորեն)*, *ցիմեյոս-չգնացող*, *ցեւեմեկ-գալ չկարողանալ(ը)*: Մակբայական դերբայները, իրենց մեջ համատեղելով բայի ու մակբայի հատկանիշներ, չեն կազմում բայի «ավարտուն» ձևեր, չեն խոնարհվում, չունեն նաև ժամանակային ինքնուրույն կիրառություն: Մակբայական դերբայի պատկանելիությունը բայ խոսքի մասին արտահայտվում է նրանում, որ այն պահպանում են բայական կառավարումը, կարող է կազմվել տարբեր սեռերից և բայական բույր չորս ասպեկտներից: Բայական այս անդեմ ձևերի կապը մակբայների հետ առավել վառ է արտահայտվում այդ երկու խոսքի մասերի շարահյուսական գործառնություն՝ գործողության պարագայական բնութագրի արտահայտությամբ²:

Մակբայական դերբայները ժամանակակից թուրքերենի քերականության մեջ միավորում են բայածանցյալ կամ անդեմ բայերի բազմաթիվ խմբեր: Դրանք մեծամասամբ բնութագրվում են որպես թեք հոլովներով տարբեր ծագման բայի անդեմ ձևեր (անորոշ դերբայի թեք հոլովաձևերն), որոնք մատնանշում են ընդհանուր-անորոշ գործողություն: Առանձին մակբայական դերբայներ, անցնելով մակբայների շարքը, ընդունվում են որպես քարացած ձևեր (այսպես՝ *ցիցիձե-աստիճանաբար*, *քիչ-քիչ-գնալով*): Ժամանակակից թուրքերենում մակբայական դերբայը հանդես է գալիս որպես ստորոցային խմբի շարահյուսական անդամ, այսինքն՝ այն գործածվում է որպես պարագա (ձևի, ժամանակի, վիճակի): Մակդերբայի ածականական դերբայի հետ ունի քերականական ընդհանուր կարգեր (կերպ, սեռ, եղանակ):

Ժամանակակից թուրքերենի մակբայական դերբայները կազմվում են հատուկ ածանցների օգնությամբ, որոնք միանում են

² Տե՛ս Ա. Կոնյոզ, *Граматика современного турецкого литературного языка*, изд-во "Академия наук СССР", Москва-Ленинград, с. 474.

բայի հիմքին (կամ էլ սահմանական եղանակի հիմքին-(i) *ken*, -*caema*): Ի տարբերություն ածականական դերբայների՝ մակբայականները նախադասության մեջ կառարում են բայական անդամի լրացման պաշտոններ: Գործառութային և իմաստաբանական տեսանկյունից բաժանվում են հիեզ խմբի՝ կապական եղանակության (*Bağlama ulacları*), վիճակ արտահայտող (*Durum ulacları*), ժամանակ (*Zaman ulacları*), պատճառ (*Sebeup ulacları*), համեմատություն կամ չափ (*Kiyaslama*) մատենաշող մակբայական դերբայներ⁴: Որպես բայածանցալային ձև՝ արանք կազմում են նախադասության երկրորդական կենտրոնը, որն աներաժեշտ իմաստից կախված՝ կարող է ունենալ նախադասության գլխավոր և երկրորդական անդամներ: Այն շարանյութերն ունի գործողության ու ժամանակի ծավալուն պարագայական գործառությամբ, սակայն գործողության կատարման ժամանակի ցուցումից⁵:

Մակբայական դերբայով արտահայտված ծավալուն պարան են հանդիսանում է նախադասության երկրորդ կենտրոնը: Սուբյեկտի առկայությունն այս դերբայով կազմված կառույցի ժամանակ դեռ չի ստեղծում ստորադասական նախադասություն. այն ընդունված է անվանել դարձված (նախադասության այս կաղապարներն իրենց շարահյուսական գործառությամբ համապատասխանում են հայերենի դերբայական դարձվածներին):

Թյուրքագետ-լեզվաբաններից ոմանք մակբայական դերբայով արտահայտված ծավալուն պարագա ունեցող նախադասությունները համարում են ստորադասական: Մասնավորապես, թուրք լեզվաբան Մուհարեմ Էրզինը կարծում է, որ իրականում դերբայով ու մակբայական դերբայով կազմված նախադասությունները միջանկյալ տեղ են գրավում պարզ ու բարդ նախադասությունների միջև (թուրքերենի քերականություններում նմանատիպ նախադասությունները կոչվում են «միջանկյալ»): Նրա դիտարկմամբ՝ «բայական այս ձևերը ցույց են տալիս գործողություն, դրանք իմաստային տեսանկյունից բայական բառեր են, որոնք չունեն գոյականական կիրառություն, չեն կարող դառնալ բայի խոնարհված ձևեր, ինչի համար էլ դրանց տրվում է նաև «բայի

⁴ Sli'u M. Hengirmen, *Fabncular İcin Türkçe*, Engin Yayınları, İstanbul, 1999, s. 193. Sli'u նաև T. Banguoğlu, *Türkçenin grameri*, *Baha Matbaası*, İstanbul, 1974, m. 427-440.

⁵ Sli'u A. Kocotas, *Grammatika sovremenno turçeskogo literaturnogo azuka*, էջ 474.

յիտեարհիվող ձևեր» բնորոշումը: Բայական խոնարհումների կարող ենք անվանել բայական գործողության ձևեր, ածականական դերբայներին՝ հատկության, իսկ մակբայական դերբայներին՝ վիճակի ձևեր: Մակբայական դերբայները, չունենալով դեմք ու ժամանակ, ցույց են տալիս վիճակ և ոչ թե վերջնական գործողություն, այլ կերպ՝ խնարհված բայերի գործողության մեջ՝ երկրորդական գործողություն, այսինքն՝ խոնարհված բայերի բայական մակբայներն են: Եթե ածականական դերբայները արտահայտում են բայի հատկություն, ապա բայական մակբայները՝ գործողություն⁴:

Ժամանակակից թուրքերենն ունի մակբայական դերբայների հարուստ համակարգ, որի մեջ մտնող բառերը դերբայների հետ մեկտեղ թուրքերեն նախադասություններին ընձևում են արտահայտման լայն հնարավորություն, ինչպես նաև պարզություն են մտցնում վերջիններիս մեջ: Ավանդաբար մակբայական դերբայները կամ գերունդիտումները (*gerendim, gerunds*)՝ որպես հիմնական գործողությանը օժանդակող երկրորդական բառեր, շարահյուսական պլանում մի քանի գործողություն արտահայտում են պարզ նախադասությամբ, ինչի արդյունքում էլ հնարավոր է լինում խուսափել նախադասության «անկանոնությունից», այսինքն՝ կազմում են նախադասության երկրորդական կենտրոն, որը կախված աներաժեշտ իմաստից՝ կարող է ունենալ նախադասության գլխավոր և երկրորդական անդամներ (հարկ է եջել, որ մակբայական դերբայները շարահյուսորեն կիրառվում են որպես ձևի ու ժամանակի շրջուն պարագաներ): Մակբայական դերբայները կամ օգտագործվում են առանձին (*gelerek, alir, vermeden*), կամ դրվում են օժանդակ բայերից առաջ և այդպիսով կազմում բարդ բայեր (ատվածի օրինակ կարող են հանդիսանալ մասնավորաբար *alirer, dıneyaz, dıye* ձևերը): Ստորև կվերցնեք ներկայացնել ժամանակակից թուրքերենում կիրառվող մակբայական ածանցները՝ ծագումնաբանական ու գործառնությամբ իրենց առանձնահատկություններով:

ա) Կտակական նշանակություն ունեցող մակբայական ածանցներ

⁴ M. Ergin, *Türk Dil Bülteni* İnkılap Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 319-320.

-**ap**, (-**ip** -**ap**, -**ap**) անանցը, կցվելով բայականքին, կազմում է մակբայական դերբայ և ցույց է տալիս գործողություն կամ վիճակ, որը նախորդում է գլխավոր գործողությանը: Ինչպես ակադեմիկոս Ա. Ն. Կոնստանին է ասեմանում, այս դերբայը մատնանշում է գործողություն (մեկ կամ ավելի անգամ՝ կախված ենթակայի նշանակությունից), որը նախորդում է մի այլ գործողությանը՝ ենթական բնութագրելով ձևի, ժամանակի, պատճառի պարագայի տեսանկյունից՝ **սեք**-վերցնելով, ստանալով, գնալով, ընդունելով¹: -**ap** անանցը կիրառական է եղել հին թուրքերենում՝ հանդես գալով -**p** ձևով: «Արևմտյան թուրքերենին» անցնելով՝ աստիճանաբար ձևը է բերել օգնող ձայնավոր անանց: Գետը է ասել, որ -**p**-ի ազդեցությամբ անանցի ձայնավորը միշտ շրթնայնացված է եղել՝ **gel-ap**, **id-ap**, **basla-y-ap**, **cek-ap**: Անանցի -**ip**, -**ip** ձևերը ի հայտ են եկել ավելի ուշ շրջանում (-**ap**, -**ap** անանցը որոշ ժամանակ կիրառվել է եսև օսմաներենում՝ չենթարկվելով ձայնավորների ներդաշնակության օրենքին, օսմանյան շրջանում առաջ է եկել այս անանցի՝ ձայնավորների ներդաշնակության կանոնին ենթարկվող կիրառությունը)²:

-**ip**-ով գերունդիումը հին թուրքերենում խոնարհված բայերի եման օտա-ործով է անցյալ ժամանակի համար, ինչպես օրինակ՝ հին թուրքերենի հետևյալ ձևերում՝ **bilip-ven**, **gelip-sin**, **turup-dur**, **olup-idi**: Թուրքերենում մակբայական այս դերբայը շատ հաճախ օգտագործվում է շարկայալի փոխարեն՝ արտահայտելով ժամանակի իմաստ (օրինակ՝ *Ösünde diz çöküp yalvaracaksin*-Նու, երա առջև ծուկիկ գալով, աղաչելու ես: *Karıyı açıp içeri girdi*-[Նա], դուրը բացելով, ներս մտավ: *Koşup yanına geldi*-[Նա] վազելով ինձ մոտ եկավ):

-**ap** անանցով մակբայական դերբայը, կիրառվելով **kalmak** բայի հետ, ցույց է տալիս տևականություն. **şarırıp kalmak**-ապշել, շշմել, աստիկ զարմանալ, հիացմունքից քարանալ, **bakıp kalmak**-այքերը

¹ А. Константи, *Грамматика современного тюркского литературного языка*, т. 474: 51-а նաև Ալ. Մաֆայան, Ա. Սողոմոնյան, Տ. Լազնազյան, *Թուրքերենի գրասերը* գլխք Ա. Նյրբերդ լրամշակված երասարակություն *Գանազարություն*՝ սրտ. 9. Աստուրյանի և զոց Ա. Մարգարյանի), Ոսկան Երևանցի երաս, Երևան, 2004, էջ 83:

² М. Ergin, *Türk Dil Bülteni*, т. 322: Н. Дмитриев, *Словь тюркского языка*, изд-ство "Академик язык СССР", Москва, 1962, с. 42.

հատել (մեկին կամ մի բանի): Այս ածանցով դերբայը հանդես է գալիս որպես կրկնավոր բարդություն՝ արտահայտելով վիճակ, հաղորդելով գործողությանը բազմակիություն, երկարատևություն, լինելով -(y)s դերբայական դարձվածի քերականական հոմանիշը: Մակայն այս ձևը քիչ գործածական է՝ ճծնը ճծնը *baktmak-շրջվելով* նայել, ճնը ճնը *dirilmek-ծանր* հիվանդություն տանել, *koşup koşup yorulmak-վազելով* հոգնել, *bağırıp çağırtıp dürmek-անընդհատ* (անդադար) բղավել⁹: *Adama baktır bakır güldüler-Մարդուն նայելով* ծիծաղեցին /*նայեցին* ու ծիծաղեցին/: Այս ածանցը -*maktan* ածանցի հետ կիրառվելու ժամանակ արտահայտում է տևականություն և պատճառականություն (օրինակ՝ *Merdiveni inip çukmaktan nefesim kesildi-Աստիճանները իջելի-բարձրանալուց /իջնելուց և էլնելուց/ շունչս կտրվեց*): -*ıp* ածանցով մակբայական դերբայն արտահայտում է գործողություն՝ ա) միանման սյուբեկակաների. *Başımı kaldırıp baktım-Բարձրացնելով գլուխս՝ նայեցի*, բ) տարբեր սուբեկակաների. *Buna rağmen aksam olup ta ortalık karınca içime bir hüzün çöktü-Չնայած դրան, հենց որ ընկավ երեկոն ու մթնեց, ինձ մի թախիծ պարտրեց*: գ) *ta, te-էլ•* կապի (շեշտագուրկ) համադրությամբ. *ցույց է տալիս, դերբայում անկա տրամաբանական շեշտը*¹⁰. *Sabah olup ta kız hamama gitmeğe hazırlanmış zaman o geldi-Իսկ երբ բացվել էր առավոտը, և առջիկը պատրաստվում էր բաղնիք գնալ, նա եկավ*: -*ıp-ով* կառույցները կարող են ցույց տալ գործողության բոլոր ժամանակներում¹¹: Ժամանակը որոշվում է՝

ա) նախադասության ստորոգյալով. *Orban telefon edip beni tiyatroya çağırdı- Օրհանը զանգահարելով ինձ կանչեց թատրոն*:

բ) ժամանակի պարագայով՝ *Yarın evde kalıp makaleyi yazacağım-Վաղը, տանը մնալով, հոդվածը կգրեմ*:

Այս դերբայի ժխտական ձևը կազմվում է -*ma* (-*me*) ածանցով՝ *gelip* (եկավ և գալով)–*gelmeyip* (չեկավ և չգալով), *gidip* (գնաց և գնալով)–*gitmeyip* (չգնաց և չգնալով): Եթե բայանիմը վերջանում է

⁹ Տե՛ս N. Koç, *Yeni Dilleşmiş*, էջ 415:

¹⁰ Տե՛ս A. Konoval, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 475-476:

¹¹ Տե՛ս Ալ. Մախաբյան, Ա. Մորոնեյան, Տ. Լեզնագրգրան, *Քերթրթեմնն զասացիքս զիրք Ա*, էջ 83:

ձայնավորով, ապա նրա և անանցի միջև ավելանում է -y-նկյունը (-yip, -yip, -yap, -yap)¹²։

Ամփոփելով՝ կարելի է ասել, որ -ip, -ip, -up, -ap անանցով կազմված մակբայական դերբայն արտահայտում է ա) գործողություն, որը նախորդում է մեկ այլ գործողությանը՝ բնութագրելով ստորոգայրը ձևի, ժամանակի, պատճառի և պարմանի տեսանկյունից, բ) գործողություն, որը տեղի է ունենում գլխավոր ստորոգայրում արտահայտված գործողության հետ միաժամանակ ու զուգահեռ, գ) ժամանակ կամ պայման, ընդ որում ստորադասական նախադասության գործողությունը կարող է նարակցել (միաժամանակ կատարվել) գլխավոր գործողությանը կամ էլ դրան նախորդել, իսկ գլխավոր գործողությունը կարող է արտահայտել արդյունք, որը հաջորդում է առաջին գործողությանը՝ արտահայտված դերբայով (օր.՝ Ata dost gibi bakır duşman gibi binmeli-Չիտև, ընկերաբար նայելով-խնամելով, պետք է հեծնել թշնամաբար)։

բ) Վիճակ արտահայտող մակբայական դերբայներ (Durum ulçları)

-a, -e անանցով կազմված մակբայական դերբայ

Հետոց ի վեր գործածություն ունեցող այս անանցով կազմված մակբայական դերբայը հանդես է գալիս հետևյալ ձևերում՝ **koş-a** **koş-a** վազքով, **göl-e** **göl-e** մնաք բարով, ամենայն բարիք (բարենաղթանք՝ գնացողին), **düş-e** **kalk-a** մեծ դժվարությամբ և այլն։ Ժամանակակից թուրքերենում այս ձևերը հանդես են գալիս՝ ստանձնելով մակբային բնորոշ շարահյուսական պաշտոն (պարագա)։ Նախկինում, ինչպես գրում է Մ. Էրզինը, այս դերբայներն ունեին ինքնուրույն կիրառություն՝ **koş-a** (**göt-**), **çek-e** (**götür-**), **kov-a** (**var-**)։ Ատոհանաբար կորցնելով ինքնուրույնությունը՝ դրանք վերածվել են կրկնավոր բարդությունների։ Ինքնուրույն կիրառությամբ գերունդիտումներ այսօր կարելի է հանդիպել շատ հազվադեպ¹³։ Նախկինում ինքնուրույն

¹² St'u Ömer Demircan, *Türkçe Türkçesine Kök-Ek Bilgileri*, Türk Dil Kurumu Yayınları: 436, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1977 (տե՛ս նաև Ազրուբերի և գրականության ցանկը, նույն տեղում, էջ 114-126), ինչպես նաև Ալ. Մախալան, Ա. Սողոմոնյան, *Տ. Լաթաֆյանի, Պոլսիցիների քառասունը*, էջ 83, 309-310։

¹³ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 320։

կիրառություն ունեցող *մի-յ-ե* մակբայական դերբայը այսօր արդեն ձեռք է բերել կապական գործառույթ՝ *böyledir diye... մտածելով, որ այդպես է... geldin diye... մտածելով, որ եկել ես... և այլն*: Այս գերունդիումն առանձին կիրառվում է միայն ժամանակի արտահայտման համար՝ *kal-a* (պակաս), *geç-e* (անց)¹⁴: Ըստ Մ. Էրզնիի՝ այս գերունդիումը ինչպես եսիակնում, այնպես էլ եերկացումս օգտագործվում է՝ բարդ բայեր կազմելու համար՝ *gel-e bil-, düş-e yaz-, yap-a dur-* և այլն (Küçük kardeşim ağlaya ağlaya eve geldi-Փոքր եղբայրս լաց լինելով տուն եկավ)¹⁵: Ժամ ցույց տվող բառերի հետ կիրառվելիս այն կազմում է ժամանակի իմաստ արտահայտող մակբայ: Saat ona çeyrek kala burada ol-Այստեղ եղիր տասնից տասնհինգ (քառորդ) պակաս: -a, -e անձանցը միահյուսված ձևով հանդես է գալիս եան ortaklaşa (համատեղ, միասին) և nöbetlece (ներթոյվ, փոխ առ փոխ, միմյանց հետևից) բառերի կազմում: Bu işi ortaklaşa yapacağız-Այս գործը պետք է անենք համատեղ ուժերով (միասնաբար): Ասկա է եան a.....-a մակբայական դերբայի կրճատված ձևի կիրառությունը (Ayarlar bizi birbirimizden/ Մեզ միմյանցից բաժանեցին, Hem de göz göre yürek parçalaya/ Ակնհայտորեն ու բացեիքաց (մեր) սիրտը կտոր-կտոր անելով):

Այս անձանցը, կցվելով *demek* (ասել) բայի արմատին, կազմում է *diye* մակբայական դերբայը, որն ունի հետևյալ կիրառությունները.

ա) ինքնուրույն գործածվելիս արտահայտում է -*arak*-ի իմաստ (Hemen dönerim diye çıktı, ama dömedim-Ասելով, որ իսկույն կվերադառնա, դուրս եկավ, բայց չվերադարձավ: "Vallahi ben söylemedim" diye yemin etti-Երդվեց՝ ասելով. «Աստվան վկա, ես չեմ ասել»),

բ) օգտագործվում է եան -*dur* *diye* կառույցի ձևով՝ արտահայտելով կատեգորիկություն: Bu saatte mutlaka uyanmanız diye düşünüyordum-Մտածում էի, թե ես այդ ժամին անպայման պետք է, որ արթնացած լինի:

գ) *Diye* մակբայական դերբայը հանդես է գալիս եան որպես հետադրություն և *adında, adlı* (անունով, անվամբ) իմաստն է արտահայտում: Buralarda Hacı Osman diye biri varmış- Այստեղ Հաջի Օսման անունով մի մայր է եղել (Այստեղ եղել է ուն Հաջի Օսման):

¹⁴ Ալ. Մախաչյան, Ա. Մազունեյան, Տ. Լըբևուրյան, Քույրերնեի դասագիրք էջ 59:

¹⁵ M. Ergin, *Türk Dil Bülteni* էջ 321:

դ) Diye մակրայական դերբայը կարող է ցույց տալ նաև գործողության նպասակը և շարժառիթը՝ օգտագործվելով ըղձական կամ էլ հրամայական եղանակի հետ (Օր.՝ *Seni uyan dirtmasın diye odadan çıktı*։ Նա դուրս եկավ սենյակից, որպեսզի քեզ չարթնացնի: *Çabuk gidelim diye taksiye bindik*-Նստեցինք տաքսի, որպեսզի շուտ գնանք-(շուտ գնալու նպատակով):

ե) Diye մակրայական դերբայը գործածվում է որպես ցնի հետադրության համանիշ. *O bey diye yasıyor*։ Նա ապրում է իշխանի պես/որպես մի իշխան/իշխանավարի:

Մակրայական -arak, (-erek) անանցով կազմված դերբայը ժամանակակից թուրքերենում ունի լայն գործածություն՝ *yap-arak* անելով, *oku-y-arak* կարդալով, *gel-erek* գալով, *bekle-y-erek* սպասելով: Թուրք լեզվաբանների կարծիքով այս անանցը հատուկ է «արևմտյան թյուրքերենին, որը հետագայում փոխանցվել է հին թյուրքերենին, այնուհետև հանդես է եկել օսմաներենում: Այն ձևավորվել է *-a, -e* դերբայական և *-rak, -rek* անանցների միացումից¹⁶։ Հին թյուրքերենի վերջին շրջանում այն դրսևորվել է՝ *-arak, -irek, -urak, -ärek (yi-y-ärek, aci-y-arak)* տարբերակներով: Օսմանյան շրջանում այս անանցը վերջնականապես ստանում է *-arak, -erek* ձևը և այդպես էլ կիրառական է մինչև օրս:

-(y)arak/--(y)erek անանցի կազմության մասին իրենց կարծիքն են հայտնել արևելագիտության դասականներ Ա. Քազըմ Բեկը, Շ. Դենիև և այլոք, որոնք նույնպես այն կարծիքին են, որ եջալ անանցը կազմված է երկու մասնիկների միացությունից՝ *-(y)s+rak*, որտեղ *-(y)s*-ն դիտարկում էին որպես մակրայական դերբայի կամ ըղձական եղանակի հիմք, իսկ *-rak-ը*՝ որպես համեմատական աստիճանի ցուցիչ-վերջածանց¹⁷։ Ակադեմիկոս Ա. Ն. Կոտեռովը նախապես *-(y)arak* անանցը փորձել է բաժանել երկու մասնիկի *-(y)ar+ak, (-)(y)ar<garu*-ն դիտարկել է որպես ներկա-ապառնի ժամանակի դերբայ), իսկ հետագայում կարծիք է հայտնել, որ *-ak* մասնիկի մեջ կարելի է տեսնել գոյական անուն (*ok*)՝ «ժամանակ» իմաստով *-(y)ar*-ով բայական ձևը հանդես է գալիս որոշյի

¹⁶ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 322:

¹⁷ А. Котикова, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 476: Sli'u luall Kozem-Bek, *Общая грамматика турецко-татарского языка*, Казань, изд. 1-1839, с. 59.

գործառույթով՝ ok բառի համար)¹⁸, ըստ ռուսաստանյան թյուրքագետ-լեզվաբանի -y ar+ok>(y)arak համադրությունը վեր է անվել յուրահատուկ մի կառույցի, որը սկսել է հանդես գալ իր երկրորդական բաղադրիչի իմաստով՝ գործողության բնութագրման գործառույթով¹⁹:

-(y)arak, -erek ածանցով կազմվող մակբայական դերբայը ցույց է տալիս.

ա) գործողություն, որը տեղի է ունենում զլխավոր ստորոգյալով արտահայտված գործողության հետ համընթաց, բ) գործողություն, որը անմիջականորեն կախորդում է ստորոգյալով արտահայտված գործողությանը: Այս գործառույթով -arak, -erek-ով կազմվող մակբայական դերբայը հանդիսանում է -(y)ip-ով դերբայի քերականական հոմանիշը, միայն այն տարբերությամբ, որ -(y)arak, -erek գործողությունը բնութագրում է առավելապես ձևի տեսանկյունից, իսկ -(y)ip-ով մակբայական դերբայը՝ ձևի, ժամանակի, պատճառի ու պայմանի տեսանկյունից: Նախադասության մեջ երկու միասուտ պարագաների առկայության դեպքում մեկն արտահայտվում է -(y)ip-ով, իսկ մյուսը՝ -(y)arak-ով:

-(i) ken վերջածանցով մակբայական դերբայը ցույց է տալիս երկարատև գործողություն, որին զուգընթաց կատարվում է մեկ այլ գործողություն: Դերբայական այս ածանցը կազմված է -i «իսկե՛րբայանիմքից և բայական անուն կազմող -ken ածանցից: Ինքնուրույն կիրառության դեպքում (փաստորեն ժամանակակից թուրքերենում էլ առկա է -iken-ի և՛ ինքնուրույն բառի, և՛ ածանցի նշանակությունը) ունի սեփական շեշտ ու ժողովրդախոսակցական լեզվում երկարատև օգտագործման արդյունքում է վերածվել ածանցի՝²⁰ ենթարկվելով հետևյալ հնչյունական փոփոխությունների. ա) միանալով բաղաձայնով ավարտվող հիմքերին՝ -iken-ի -i-ն ընկնում է yazar+iken>yazarken, բ) ձայնավորով ավարտվող հիմքերի դեպքում՝ -iken-ի i-ն երկու ձայնավորների միացման արդյունքում վերածվում է -y-ի՝ ծղրenci iken-ծղրenciyen: գ)-ken-ը չի ենթարկվում ձայնավորների ներդաշնակության կանոնին՝ kñçükken-փոքր եղած ժամանակ, çocukken-երեխա եղած

¹⁸ А. Кононов, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 477:

¹⁹ А. Кононов, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 477-78:

²⁰ А. Кононов, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 485:

ժամանակ, *burada-y-ken-* այստեղ եղած ժամանակ, *-ken* անանցով դերբայը, ի տարբերություն մյուս մակբայական դերբայների, կազմվում է ոչ թե բայահիմքերին ավելանալով, այլ սահմանական եղանակի ժամանակաձևերի հիմքերից ու հարկադրական եղանակից: Անցյալ ժամանակի պայմանական, ըրձական և հրամայական ձևերը բարդ մակբայական դերբայներ չունեն: *-ken* անանցով մակբայական դերբայը կամ գերունդիումը կազմվում է սահմանական եղանակի ժամանակաձևերի և հարկադրական եղանակի հիմքերից, ինչպես նաև անուններից՝ դրված ուղղական կամ ներգոյական հոլովներով: Այսպես՝ *yapar-ken-* անելիս, *veriyor-ken-* տալիս (տալու ժամանակ), *gitmiş-ken-* գնացած ժամանակ, *olacak-ken-* լինելու, ժամանակ, *gelmeli-y-ken-* այն ժամանակ, երբ պետք է գա:

Եղևք, որ հարկադրական եղանակով կազմված մակբայական դերբայի փոխարեն շատ հաճախ օգտագործվում է *gelmek istemken* ձևը: Այս անանցը, մասնանշում է ինչպես գործողության վիճակը, այնպես էլ ժամանակ: Այսինքն՝ այս անանցը վիճակի մակբայի նման կարող է հանդես գալ նաև ժամանակի մակբայի դերում²¹. *Dedem, Musul'da savasirken ölmüş.* Պապս զոհվել էր Մոսուլում կռվելու ժամանակ (երբ կռվում էր):

Նոսակցական թուրքերենում և որոշ թուրքական բարբառներում այս մակբայական անանցը բառավոր խոսքում կարող է ենթարկվել ձայնավորների ներդաշնակության կանոնին՝ *burada-y-kan, yapar-kan*²²: Այս մակբայական դերբայով կազմվում են ժամանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ, որոնք հակադրվում կամ համադրվում են գլխավորին «այն ժամանակ, երբ», «մինչդեռ» և այլն²³: Օրինակ՝ *Sen buraya gelirken yağmur yağmaya başladı:* Սակայն կրք *-iken-*ը կցվում է ներկա-ապանի ժամանակի հիմքին, ցույց է տալիս ստորոցայի գործողության հետ համընթաց կատարվող գործողություն, այլ ոչ թե նշում է գործողության կոնկրետ ժամանակը: Որոշ դեպքերում *-iken-*ը հանդես է գալիս որպես *-(i)ş* և *-(y)zarak* ձևերի

²¹ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 327:

²² M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 328:

²³ В. Гордлевский, *Грамматика турецкого языка*, Москва, 1928, с. 130.

քերականական հոմանիշ՝ *Dün sokaktan giderken iki kişiyе rastgeldim-* երեկ, փողոցով անցնելիս, երկու մարդու հանդիպեցի:

-iken մակբայական դերբայով կազմում է նաև զիջական իմաստով կառույցներ, որևէ երևույթ կամ վիճակ մեկ այլ երևույթի կամ վիճակի հետ համադրելու, ինչպես նաև հակադրելու նպատակով՝ *Samsun bundan kırk yıl evvel kâçûk kasabayken, şimdi Türkyenin büyük ve güzel şehirlerinden biri olmuşt.* -Թեև սրանից քառասուն տարի առաջ Սամսունը փոքրիկ մի գյուղաքաղաք էր, այժմ դարձել է Թուրքիայի մեծ և գեղեցիկ քաղաքներից մեկը²⁴:

Հրայր Աճառյանը եկառում է որ հայերենի մի շարք բարբառներ փոխառել են թուրքերենի որոշ դերբայական ածանցներ: Այսպես, Պոլսի բարբառում *-iken-ը* անորոշի հետ միասին ցույց է տալի «ժամանակ, միջոց», օրինակ՝ *«էրթա» լն-իքեն, բերե՛ լն -իքեն / այս /ս/ հոդը դրվում է թե՛ առաջին, թե՛ երկրորդ և թե՛ երրորդ դեմքի համար:* Այն ածանցը կարող է ավելանալ նաև հարակատար դերբային՝ առանց դիմորոշ հոդի և մատնանշել ժամանակ՝ *«բռնած իքեն»*-երբ /նա/ բռնեցի, *«հասած իքեն»*- երբ /դու/ հասար: Փոխառության այս երևույթը առկա է նաև Լոր Նախիջևանի բարբառում. *-iken-ը* ավելանալով անցյալ դերբային՝ ցույց է տալիս գործադրության կատարման ժամանակ, այս դեպքում, սակայն, *-iken-ը* ստանում է հայերենի դիմորոշ հոդերը, ինչպես՝ *«նայա՛ձիքեն»*-երբ ես նայում էի: Անորոշ դերբայի հետ հանդես գալով՝ ցույց է տալիս գործադրության կատարված ժամանակը, ինչպես՝ *«գարթա՛լնիքեն»*-կարդալու ժամանակ, *«անչնիքեն»*-ասելու ժամանակ²⁵:

Առանձնակի հետաքրքրություն է ներկայացնում եին թուրքերենից անցած և այսօր էլ կիրառության ունեցող *-i, -ı, -u, -ü* ածանցով կազմված մակբայական դերբայը: Ժամանակակից թուրքերենում այն հանդիպում է միայն բարդ բայերի կազմում՝ *al-i ver-, çek-i ver-, sor-u ver-, gör-ü ver-* և այլն: Լեզվի զարգացման արդյուքում *-i, -ı, -u, -ü* ածանցն իր տեղը զիջում է *-a, -e* ածանցին: Եշենք որ, արևմտյան թյուրքերենում ձայնավոր ածանցով զերունդիտումները հետագայում *-a, -e* ածանցներով են դերսևորվել:

²⁴ Այ. Մախարյան, Ա. Մադունեյան, Տ. Լաքմազուչյան, *Թուրքերենի դասագիրք* էջ 133:

²⁵ Հ. Աճառյան, *Հիմնատար թերաֆոնոլոգիան ծայրը լեզվի ՀՀ ԳԱԱ նրստ.*, ռ. 5, Երևան, 1965, էջ 43-44:

Այսպես՝ *di-y-â - di-y-e, becer-î bî - becer-e bî*: Մակայն ժամանակակից թուրքերենի որոշ բարբառներում և խոսվածքներում դեռևս կենտրոնակ և գործածական են *-i, -î, -a, -â* մակերայական դերբայակերտ այս ածանցները²⁶: Հատկապես բնորոշ են Տրապիզոնի, Ռիզեի (Համշեն, Ծամրիամշեն) նահանգների բարբառներին²⁷:

Նախկինում այս ածանցով դերբայական կառույցը՝ որպես մակերայ. լայնորեն կիրառվել է ինչպես ինքնուրույն, այնպես էլ կրկնական ձևերով, ինչպես օրինակ՝ եին թյուրքերենի *utan-i, kazar-i, iste-y-â, sevin-â sevin-â, işid-â işid-â, ağıla-y-u ağıla-y-u* ձևերում: Մակայն գրավոր խոսքում, այս ածանցներով դերբայական ձևերը լայն կիրառություն չունեն և իրենց տեղը զիջում են *-a, -e* կրկնակ գերունդիումին: *-i, -î, -a, -â* գերունդիումի ուշագրավ առանձնահատկություններից մեկն էլ այն է որ վերջինս նախկինում չի ենթարկվել ձայնավորների ներդաշնակության կանոնին²⁸: *-i, -î, -a, -â* ածանցներով ստեղծվել են ընդհանուր իմաստ ունեցող գոյականներ և ածականներ, որոնք արդեն գիտակցվում են որպես բարացած ձևեր: Օրինակ՝ *yapmak-yarı* (շիկություն), *batmak-bats* (1. մայրամուտ, 2. արևմուտք), *kokmak-köku* (հոտ, բուրմուխ)²⁹:

Բացի գործողություն մատնանշելուց *-ınca, -ince, -ınca, -ince* մակերայական դերբայի ածանցն արտահայտում է նաև ժամանակ՝ *yap-ınca* անելուն պես-(իմա. *yaptığı zaman*-անելու [արած] ժամանակ): Նախկինում գոյություն են ունեցել *-gınca, -gince* ձևերը, որոնք առաջացել են *-gün, -gün* բառակազմական (վերջ)ածանցի և *-ça, -çe* համեմատական ածանցի միացումից: «Արևմտյան թուրքերենին» անցել են *-ınca, -ince* ձևերը, «հին թյուրքերենում» երկար ժամանակ օգտագործվել են *ol-ınca, di-y-in-çe, kal-ınca, gör-ince* ձևերը: Հետագայում (օսմանյան շրջանում) այս ածանցը, ենթարկվելով ձայնավորների ներդաշնակության կանոնին, տացել

²⁶ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 321:

²⁷ A. Cafecioğlu, *Kuzeydoğu Anadolu Ağaçlarından Toplamada, Düşünme yayınevi, Ankara, 1994, m. 259-262.*

²⁸ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 321-322:

²⁹ Н. Дукарма, *Словъ турецкаго языка*, էջ 42:

է *al-inca*, *görme-y-ince*, *uyu-y-unca*, *gözük-ince* ձևերը, որոնք կենսունակ ու կիրառական է նաև այսօր²⁰:

Ժամանակակից թուրքերենում մակրայական այս կադապարաձևին ավելանում է տրական հոլովի ածանց, և այս կառույցն օգտավորվում է *dek* և *kadar* հետդիրների հետ՝ *doyunca-y-a kadar*, *gelince-y-e dek*: *-inca*-ով մակրայական դերբայը արտահայտում է նաև ժամանակի իմաստ, հանդես է գալիս ժամանակի պարագայի պաշտոնում²¹: Հայերեն թարգմանելիս *-inca*, *-ince* ածանցով մակրայական դերբային որպես համարածեք հանդես է գալիս առողջ դերբայը՝ դրված տրական հոլովով և պես կապի համադրությամբ: *-inca*-ով մակրայական դերբայն արտահայտում է գործողություն՝ ներկա, առկա, ապառնի ժամանակներում: Գործողության ժամանակը որոշվում է ստորոգյալով. *Yazınca gitti*- Հենց որ նա գրեց, գեաց: *Bunu yazınca bana gönderiniz*-Յենց որ սա (կ)գրեք (գրելուն պես), ինձ ցույց տվեք: *Kuş yaklaşıncaya düşen kuşlar sıcak ölkelere gider*- Չմտղ մտնելալուն պես չվող թռչունները չվում են տաք երկրներ: *-inca*-ով մակրայական դերբայը, կազմվելով «ժխտական հիմքից», արտահայտում է այնպիսի գործողություն, որի չիրականանալը պայմանավորված է գլխավոր ստորոգյալով արտահայտված գործողությամբ, այն նույնպես պարտադիր դրվում է ժխտական ձևով²²: *Gece olmayınca yolduz görünmez*- Մինչև գիշեր չլինի, աստղերը չեն երևում: *-inca* ածանցը, կցվելով *gelmek* բայի հիմքին, կարող է ստանալ նաև փոխարեքական իմաստ և նշանակել նաև «ինչ վերաբերում է»²³. *Bana gelince...*- Ինչ վերաբերում է ինձ...

-casına (*-cesine*) ածանցով կազմվում է չափ ու վիճակ արտահայտող մակրայական դերբայ²⁴: Ա. Կռնունովի բնորոշմամբ այն արտահայտում է «թվացող, կեղծ (ֆիկտիվ) գործողություն՝ կամ գործողության կատարման փորձ²⁵, այսպես՝ *alircasına* կարծես թե (նկց որ թե վերցնում է *gelincecesine*-նկց որ թե չէր

²⁰ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 322-323:

²¹ Այլ Մաֆայրյան, Ա. Սողունյան, Տ. Լազմազորյան, *Թուրքերենի գրասցիկը* էջ 83:

²² А. Косица, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 481:

²³ Այլ Մաֆայրյան, Ա. Սողունյան, Տ. Լազմազորյան, *Թուրքերենի գրասցիկը*, էջ 83:

²⁴ N. Koç, *Yeni Dilbilgisi*, էջ 407:

²⁵ N. Koç, *Yeni Dilbilgisi*, էջ 487:

գալիս: *Ölürcesine çalıyordu*-(Աշխատում էր մեռնելու չափ/իրեն չխնայելով): *Koşarsasına yürüyordu*-Այնպես էր քայլում, կարծես թե վազում էր /Վազելով էր քայլում/: *Yalvarcasına bakıyor*-Աղերսահողով էր նայում (Այնպես էր նայում, կարծես ինչ-որ բան էր աղերսում): Այս անանցը, դրվելով *-ma* անորոշ դերբայից հետո, դարձյալ արտահայտում է վիճակ և աստիճան:

-alı, -eli-ով մակբայական դերբայն արտահայտում է ժամանակի պարագա, և ցույց է տալիս բայով արտահայտված գործողության նախնական (նվաճ, սկզբնական) պահը («այն ժամանակներից, ինչ», «այն ժամանակից, երբ»: Այս մակբայական դերբայը կարող է համադրվել նաև *beri* «ի վեր» հետդիրի հետ²⁶, մի երևույթ, որը, կարծես թե, անսովոր է գերունդիումի համար: Օգտագործվում է «*den beri*» իմաստով՝ արտահայտելով տևողություն, ժամանակահատված՝ *çık-alı, görme-y-eli*: Երբևէ *beri* հետդիրից առաջ դրվում է բացառական հոլովի անանց՝ *gel-eli beri, gid-eli-den beri*: *Ankarsya geleli kimseyi görmedim*-Ինչ էլե՛լ եմ Անկարա, ոչ մեկին չեմ տեսել: Ընդ որում, *-alı, -eli*-ով մակբայական դերբայը կարող է դրվել ուղղական կամ բացառական հոլովներով, որն իր սեփական իմաստային բնույթով ընդգծում է գործողության սկզվելու (ծագման) պահը²⁷ և կշում է այս մակբայական դերբայի անվանական բնույթը²⁸: Այս անանցը գործածական է եղել նաև «Իին թյուրքերենում»՝ հանդես գալով *-galı, -geli* ձևով: «Արևմտյան թուրքերենին» անցել է *-alı, -eli* ձևով: «Հին թյուրքերենում» այն արտահայտել է «*mak için, -mek için*» իմաստը և կազմել պատճառ մատնանշող վիճակի մակբայ՝ «*al-galı-almak için*» վերցնելու համար, *gör-geli «görmek için*»: «Հին թյուրքերենում» և օսմաներենում, ինչպես նկատում է Մ. Էրգինը, առանց *beri* հետդիրի բացառական հոլովով դրված այս ձևը նույն իմաստով է ընկալվել՝ *bul-alı-dan, kes-eli-den*: Այս անանցով մակդերբայը, ստանալով բացառական հոլովի վերջածանց, վերջին ձայնավոր հնչյունը կորցնել է՝ *göreliden, ireliden, direliden, olaldan, kurulaldan*:

²⁶ N. Коф, *Yeni Dilleşim*, էջ 332:

²⁷ А. Кокочка, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 480: В. Гордлевской, *Грамматика турецкого языка*, Москва, 1928, էջ 127.

²⁸ Н. Дмитриев, *Строф турецкого языка*, էջ 57:

Մակբայական այս դերբայը օտարործվում է եսև հետևյալ ձևով՝ *geldim geleli, gittin gideli, aldi alalı*³⁹:

-*dansa* (-*dense*) մակբայական դերբայի ածանցը, կազմվելով հոլովական և թերի օժանդակ բայի ըղձական-պայմանական ածանցից. կազմում է հակադրություն արտահայտող մակբայական դերբայ⁴⁰. *Sana insanmaktansa, gidip gözlerimde göçmeyî yeğlerim-* Քեզ հավատալու վտխարեն՝ ես կեախընտրեմ զեալ ու իմ աչքով տեսել:

-*da...-alı* ածանցով մակբայական դերբայի մասնացույց է անում ժամանակ և վիճակ⁴¹. *Savaş başladı başlayalı her şey karaborsaya döştü-* Ինչ սկսվեց պատերազմը (սկսվեց-չսկսվեց/սկսված-չսկսված), ամեն բան հայտնվեց սև շուկայում:

Ածականական դերբայի -*dik* ածանցը բացառական, ներգոյական, տրական հոլովներով և համապատասխան հետդիրների զուգակցմամբ կազմում է ժամանակ և վիճակ արտահայտող մակբայական դերբայներ: -*diktan sonra* կադապարով մակբայական դերբայը կազմվել է դերբայական -*dik*, բացառական հոլովի ածանցի և *sonra* հետդիրի կցման արդյունքում: Արտահայտում է ժամանակի իմաստ: *Sen İzmir'den ayrıldiktan sonra ben gelmişim-* Քո՛ Իզմիրից մեկնելուց (հեռանալուց) հետո եմ ես եկել:

-*diğina...-acağına* ածանցով մակբայական դերբայը կազմվում է անցյալ ժամանակի դերբայ կազմող -*dik* և ապասնի ժամանակի դերբայ կազմող -*acak* ածանցների միջոցով և արտահայտում է հակադրություն⁴². *Onu sevdiğine seveceğine pişman olabilirsiniz-* Եթե երան սիրես, հեարավոր է զոջսա:

-*diği biçimde* (*şekilde*) ածանցով մակբայակն դերբայի արտահայտում է վիճակ⁴³. *Odanı istediğin biçimde düzenleyebilirsiniz-* Սենյակը կարող ես դասավորել թո ուզածի պես: *Soruları benim istediğim biçimde yazıtlayacaksınız-* Հարցերին պատասխանելու եք իմ ուզածի պես:

³⁹ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 323:

⁴⁰ N. Koç, *Yeni Dilbilgisi*, էջ 332:

⁴¹ D. Meriç, F. Meriç, *Fenel Türkçe Dilbilgisi*, İnkilap Yayınevi, İstanbul, ss. 155-156.

⁴² N. Koç, *Yeni Dilbilgisi*, էջ 332:

⁴³ N. Koç, *Yeni Dilbilgisi*, էջ 408:

-*diğ* ածանցով և *halde* կապական բառով մակբայական դերբայն արտահայտում է միճակ, հակադրություն⁴⁴. *Paranı öldüğü halde borç vermedim*-Չեպած որ փող ուներ, բայց պարտք չսվեց:

-*diğ* ածանցով *zaman* (-*diğ* *vakit*) բառով մակբայական դերբայը եույնակես մատնանշում է ժամանակի իմաստ⁴⁵. *Ders çalmadığı zaman ne yaparsın?*-Ի՞նչ ես անում, երբ դաս չես սովորում:

-*diğ* *inde* կադապարածնը կազմում է ժամանակի իմաստ արտահայտող մակբայական դերբայ. *Bu konuya akşam bize geldiyinde konuşuruz*- Երբ երեկոյան գաս մեզ մտ, այդ ժամանակ էլ կխոսենք այդ թեմայի մասին (Այդ թեմայի շուրջ կխոսենք երեկոյան՝ քո գալու ժամանակ/երբ կգաս): -*diğ* *dan* կադապարածնը կազմում է պատճառ արտահայտող մակբայական դերբայ: *Sular kesildiğinden banyo yapamadım*- Քանի որ ջուրը կտրվեց, չկարողացա լոգանք ընդունել (Ջուրը կտրվելու պատճառով չկարողացա լոգանք ընդունել):

-*madan*//*meden* (<*ma*+*den*//*me*+*den*) մակբայական դերբայի ածանցը, կցվելով բայանհիմքին, կազմում է մակբայական դերբայ, որն արտահայտում է. ա) ձևի պարագա՝ «առանց» իմաստի: Այս մակբայական դերբայը հանդիսանում է ժխտական հիմքից կազմված -(y)*arak*-ով մակդերբայի քերականական հոմանիչ, ընդ որում երանց միջև եղած աարբերությունը քերականական բնույթ ունի: -*madan*-ով արտահայտված մակբայական դերբայի դեպքում գլխավոր և կախյալ գործողությունների միջև գոյություն ունի ավելի երկար ժամանակահատված, քան -(y)*arak*-ով մակբայական դերբայի դեպքում⁴⁶: *Ben gülerimi hiç ayırmadan ona bakıyordum*- Ես առանց այք թարթելու նրան էին նայում: բ) ժամանակի պարագա՝ «մինչև» իմաստով: Իմաստը ընդգծելու համար այս մակբայական դերբայը կիրառվում է նաև «*önce*// *evvel*» հետդիրներին հետ⁴⁷: *Uzun yola çıkmadan önce iyi ayu*- Երկար մանապարն ընկնելուց առաջ, լավ քնի՛ր: գ) Այս ածանցը փաստորեն արտահայտում է ժխտական իմաստ, որևէ էլ կցվում է միայն հաստատական բայերի

⁴⁴ N. Koç, *Yeni Dilleşmiş*, էջ 408:

⁴⁵ N. Koç, *Yeni Dilleşmiş*, էջ 408: St'a bulaş M. Hengizmen, *Türkçe Dilleşmiş*, էջ 198C

⁴⁶ A. Козюкова, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 483:

⁴⁷ A. Козюкова, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 483:

արմատներին ու հիմքերին: Լեզվաբան-թյուրքագետների կարծիքով այս ածանցն ի հայտ է եկել բավականին վաղ: «Հին թյուրքերենում» այս ածանցն ունեցել է *-madin, -medin* դրսևորման ձևը, որն էլ փոխանցվել է «արևմտյան թյուրքերենին»: Ածանցը երկար ժամանակ կիրառվել է նաև «հին թյուրքերենում», որից հետո ձևը է բերել ժամանակակից թյուրքերենի *-madan, -meden* ձևը: Ուսումնասիրողների կարծիքով այն առաջ է եկել բացառական հոլովի ազդեցությամբ: Իր գործառույթով *-madin, -medin-* ի *-din, -din* ձևը կույն է, ինչ *-madan, -meden-* ի *-dan, -den* ձևը: Եվ քանի որ ժխտական վերջածանցով բայերի արմատներին ուղղակի բացառական հոլովի ածանց չի կարող կցվել, ապա չի կարելի ասել, որ բացառական հոլովին կցված այս մակբայական դերբայի ածանցն ուղղակիորեն առաջ է եկել ժխտական ու բացառական հոլովի վերջածանցների միաձուլումից⁴⁸: Մ. Էրզինի կարծիքով այս կառույցը ի հայտ է եկել *-ma-t-i-a* ~ *-me-t-i-a* ձևից՝ *bil-me-t-in*: Ընդունված է ասել, որ *-madin, -medin* գերունկյում ածանցը ծագել է **-ma, -me* ժխտական ածանցի, *-t* բայից գոյական կազմող ածանցի, *-i, -i* օգևող (օժանդակող) ձայնավորի և *-a* «ինտերումենտալ» ածանցի միացումից: Մրկնույն ժամանակ *-t-ն*, ընկնելով երկու ձայնավորների միջև, ձայնեղացել է՝ վերածվելով *ժ-ի*: Մակայն պետք է ասել, որ մեզ այնքան էլ շատ համոզիչ չի թվում *-madin, -medin-* ի նմանատիպ մեկնաբանությունը: Այս բացատրությունը թյուրքերենում գոյություն ունեցող որոշ ձևերի ծագումը լուսարանելու համար տեսական պետումների բնույթ է կրում, որը շատ դժվար է ընդունել⁴⁹:

Մ. Էրզինը նշում է, որ ածանցի կառույցը պարզաբանելու համար անհրաժեշտ է ընդունել այն հանգամանքը, որ այն իր մեջ պարունակում է ժխտական և բացառական հոլովի ածանցներ և ածանցի ծագումը նա փնտրում է ժխտական բայի արմատի մեջ *-ma, -me* և բայից գոյական կազմող ածանցից կազմված գոյականի բացառական հոլովաձևում՝ *bil-me-me-din*: «Այստեղ իդար հաջորդող երկու կույն հնչյուններից մեկը ընկել է, որի արդյունքում է առաջ է եկել *-madin, medin* գերունկյումը, որն էլ իր մեջ

⁴⁸ M. Ergin, *Türk Dil Bülteni*, էջ 323-324:

⁴⁹ M. Ergin, *Türk Dil Bülteni*, էջ 323-324:

պարունակում է ինչպես ժխտականություն, այնպես էլ բացառական հոլովածն³⁰: Միաժամանակ Մ. Էրզինն այն համարում է գոյականի հոլովածն. «Հատկապես աներածեշտ է եղել, որ այս գերունդիումի մեջ իմաստային տեսանկյունից միշտ առկա է եղել բացառական հոլովածը: Գոյականի հոլովական ածանցների մեջ բացառական հոլովը երբեմն նախադասության մեջ հանդես է գալիս մակրայի շարահյուսական դերով (*korkusundan kaçtı*)³¹: Որոշ թյուրքական բարբառներում և խոսվածքներում բացառական հոլովի -ճ-ն վերածվել է -յ-ի՝ *-mayın, -meyin*: Այսինքն, ածանցի ծագման ժամանակ ոչ թե չի եղել բացառական հոլովածը, այլ գերունդիումի ածանցի մեջ մոռացության է մատնվել բացառական հոլովի ածանցը: Այդ պատճառով էլ *ժ-յ-անցումը* ցույց չի տալիս, որ ածանցի ծագման ժամանակ թերևս բացառական հոլովածն չի եղել: Իսկ «արևմտյան թյուրքերենում» նմանատիպ -յ- անցում չի արձանագրվել, և ածանցի մեջ պահպանվել է բացառական հոլովածը³²: «Արևմտյան թյուրքերենո -*madan, medin* ձևը վերածվել է -*madan, -meden*-ի «իևն թյուրքերենի» վերջին շրջանում: -*madın, -medin* ձևը որոշ ժամանակ գոյություն է ունեցել նաև օսմաներենում՝ *gel-medin, aç-madın*: Հետագայում սա իր տեղն է զիջել -*madan, -meden*-ին՝ *otur-madan, uyu-madan, dinlen-meden, çek-meden*³³: Վերջին ժամանակաշրջանում -*madan, -meden* գերունդիումը, իրենից հետո առանալով *önce* բառը, ձևոր է րերել կապական կիրառության եղանակություն՝ *gelmeden önce*³⁴. Soruma yanıt *vermeden önce* մնջն-Մինչև հարցիս պատասխանելը, մտածիր (Հարցիս պատասխանելուց առաջ մտածիր): Yola *çıkmadan önce* arabamın kontrolünü yaptır- Մինչև ճանապարհ ընկնելը մեքենան ստուգել տուր:

-*maksızın* (<-*mak-sız-ın*)//*-meksizın* ածանցով մակրայական դերբայն արտահայտում է ձևի պարագա և իմաստով մերձենում *y(arak)-ով* մակրայական դերբային (կազմված ժխտական հիմքից) և -*madan*-ով մակրայական դերբային, սակայն ժամանակակից

³⁰ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 323-324:

³¹ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 324:

³² A. Caleroğlu, *Kuvvetliğin Berinle Afakelerinden Toplamalar*, s. 25.

³³ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 324-25:

³⁴ N. Koç, *Yeni Dilbilgisi*, էջ 332:

թուրքերենում համեմատաբար քիչ է կիրառվում⁵⁵։ *Bir şey söylememek sizin ayrimış-lığınıza çarşınla*՝ հեռացավ։ -maktan ածանցով կազմվում է պատճառ և հետևանք արտահայտող մակրայական դերբայներ⁵⁶։ *Nasihatlerini dinlemekten baktım usandım*-Կշտացել եմ երա խրատները լսելուց։

-maktan ածանցը, կցվելով բայահիմքին, կազմում է հակադրության արտահայտող մակրայական դերբայ։ *Gidip polise teslim olmak* մեզ *gidi-* և *ol-* արմատներից մեկնել, քան թե գնալ ու հանձնվել ոստիկանությանը։

-ca, -ce մակրայական ածանցը երկար ժամանակ գործածական է եղել «արեմտյան թուրքերենի» առաջին շրջանում, եսև՝ օսմաներենում։ Մկզում ունեցել է *-ca, -ce* ձևը՝ *di-y-ca, at-ca*։ «Հին թուրքերենի» վերջին շրջանում աստիճանաբար այն վերածվել է *-ca, -ce* ձևի՝ նույն կերպ փոխանցվով օսմաներենին՝ *at-ca, gür-ce*։ Հետագայում այս ածանցը գրավոր խոսքում կորցրել է իր կիրառությունը։ Այսօր, այն միայն առկա է բանավոր խոսքում։ Այս ածանցը ենթարկվել է ձայնափոխների ներդաշնակության կանոնին⁵⁷։ *-ca, ce* վերջաձայնը, երկար ժամանակ գործածվելով «արևմտյան թուրքերեն», ի վերջո իր տեղը զիջել է *-ca, -ce* ձևերին⁵⁸։

-dikçe (-dikçe, -dukça, -dükçe) ածանցով մակրայական դերբայը մատնանշում է ժամանակ ու վիճակ⁵⁹, հանդես է գալիս որպես ժամանակի պարագա։ *-dikçe*-ով մակրդերբայը ցույց է տալիս եսև հանրեթաց գործողություն, որի զարգացմանը զուգահեռ ծավալվում է ստորոգյալի գործողությունը⁶⁰։ Այն կարող է արտահայտել, ա) գործողության կատարման աստիճանակա-
ություն, բ) կանոնավոր կրկնություն, բազմակիություն։ Հայերեն թարգմանելիս համապատասխանում է հայերենի «ամեն անգամ երբ» կամ երկու գործողությունների միջև «երբ» շարկապատկեր կառույցին, գ) երկու գործողությունների միջև ժամանակավոր

⁵⁵ А. Копыта, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 484։

⁵⁶ N. Коç, *Yeni Dilbilgisi* էջ 331։

⁵⁷ Sı'a M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi* էջ 325։

⁵⁸ Sı'a M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi* էջ 326։

⁵⁹ Sı'a N. Коç, *Yeni Dilbilgisi* էջ 411։

⁶⁰ Sı'a A. Копыта, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 482։

կապ⁶¹: Հայերեն քարգմանելիս այն կարող է արտահայտվել «բանի դեռ» շաղկապավոր կառուցով (Օր.՝ *Siz sağ ben var oldukça elbet bir gün gene rastlaşırız*. Քանի դեռ դուք առողջ եք, իսկ ես կենդանի, իհարկե մի գեղեցիկ օր մենք կրկին կեանդիպենք):

-**dikçe** ածանցով կազմված մակբայական դերբայի ժխտական ձևն արտահայտում է գործողություն, որի ավարտից առաջ չի ավարտվում ստորոգյալի գործողությունը: *Ahmed'in mektubunu görmedikçe bu habere inanmam*. Քանի դեռ չեմ տեսել Ահմեդի նամակը (Առանց Ահմեդի նամակը տեսնելու) այդ տեղեկությանը չեմ հավատա⁶²:

-**gac**, -**goc** ածանցով մակբայական դերբայը գործածվել է «իկն թուրքերենի» վերջին և օսմաներենի սկզբնական շրջաններում, ինչպես նաև աղբյուրներում: Իմաստային տեսանկյունից այս ածանցն ամբողջությամբ համապատասխանում է -**acak**, -**ecek** և -**ınca**, -**ince** ձևերին: Հետագայում այն ամբողջությամբ մատնվել է մոռացության՝ իր տեղը զիջելով ավելի կենսունակ -**ınca**, -**ince** ածանցին՝ **di-gec//diyince**-անելուն պես, **it-gec//edince**-անելու պես, **gör-gec//görünce**-տեսնելուն պես⁶³:

-(**i**)**r**.....-**maz** (-**r**.....-**mez**) ածանցը, կցվելով բայի արմատին, կազմում է արագություն արտահայտող մակբայական դերբայ. *Osman bir haber alır almaz bana bildir*.-Նրանից լուր ստանալուն պես (ստացած-չստացած) անմիջապես ինձ տեղեկացրու:

Ժամանակակից թուրքերենի մակբայական դերբայները կրում են շեշտ, որն ընկնում է վերջին վանկի ձայնավորի վրա: -**ınca**, -**ince** ածանցներում շեշտն ընկնում է առաջին վանկի ձայնավորի վրա, -**madan**, -**meden** ածանցը շեշակիր չէ, և շեշտն ընկնում է իրեն նախորդող վանկի վրա, -**ken**-ը նույնպես շեշտ չի կրում, շեշտը ընկնում է նախորդող վանկի վրա, -**dikçe**, -**dikçe**-ի շեշտն ընկնում է դերբայական -**dik**, -**dik** ածանցի վրա: Թուրքերենում բավականին տարածված երևույթ է հետադրությունների՝ մակբայական դերբայների համատեղ կիրառությունը:

⁶¹ А. Костин, *Грамматика современного турецкого литературного языка*, էջ 482:

⁶² Ss'ın Üç. Uçları, U. Uçları, S. Uçları, *Թուրքերենի ցատկեր*, էջ 144:

⁶³ M. Ergin, *Türk Dil Bilgisi*, էջ 329:

Այսպիսով՝ վերը բերված լեզվական փաստերի համադրումից հանգում ենք հետևյալին՝ մակրայական դերբայները (սևօջ) չեն մտնում բայի խոնարհման համակարգի մեջ և չեն կրում դիմային իմաստ: Լախադասության մեջ կատարում են բայական անդամի լրացման պաշտոններ և այս հատկանիշներով էլ տարբերվում են ածականական դերբայներից: Ստանում են սեռային ու ժյուսման վերջածանցներ: Երանց գործողության ոլորտն ավելի ընդարձակ է, քան ածականական դերբայներինը: Ըստ իրենց ունեցած գործառության և իմաստաբանական առանձնահատկությունների՝ մակրայական դերբայները բաժանվում են չորս խմբի՝ կապական նշանակության (Bağlama Ulaçları), վիճակ արտահայտող (Durum Ulaçları), ժամանակ արտահայտող (Zaman Ulaçları), պատճառ մատնանշող (Sebep Ulaçları): Մակրայական դերբայի հիմնական դերը դերբայական դարձված ձևավորելն է, որով էլ կազմում են ընդարձակ լրացական անդամով պարզ նախադասություններ: Ժամանակակից թուրքերենի մակրայական դերբայներն իրենց գործառությամբ համապատասխանում են հայերենի անորոշ դերբայի հոլովված ձևերին:

ՅՈՒՐՔԵՐԵՆԻ ՓՈՔՐԱՍԻԱԿԱՆ ԲԱՐԲԱՈՆԵՐԻ ԴԱՍԱԿԱՐԿՄԱՆ ՄԿՋԲՈՒՆՔՆԵՐԻ ԵՈՒՐՁ

Յուրքերենի բարբառների վերաբերյալ ուսումնասիրությունները սկսել են կատարվել 19-րդ դարի կեսերից: Երկար տարիներ այս գործով զբաղվում էին արևմտյան ուսումնասիրողները, 1940 թ.-ից սկսած այն զբաղվեց նաև թուրք ուսումնասիրողների ուշադրությունը: Ծայսօր թուրքերենի բարբառների վերաբերյալ բազմաթիվ ու տարաբնույթ քանակավաքություն, ուսումնասիրության և համեմատության աշխատանքներ են կատարվել: Այս աշխատանքների մեծ մասը համալսարաններում տպագրված թեզեր են:

Բարբառների դասակարգման առաջին փորձը կատարել է Ի. Կուկուսը: 1896 թ.-ին նա Անատոլիայի բարբառները հետևյալ կերպ է բաժանում. 1. զեյթեկերեն (Ռզմիրի և Բուրսայի միջև), 2. Կաստամունուի բարբառ, 3. լազերեն (դեպի Սև ծովի արևելյան ափերը), 4. Հարսիտի բարբառ, 5. Քարամանլիի բարբառ (Մերսինի և Կոնիայի միջև), 6. Քըզըլլըրմաքի ավազանում Անկարայի բարբառ, 7. Անատոլիայի տարբեր վայրերում ապրող յուրյուքների և թուրքմենների բարբառ: Ըստ Կուկուսի զեյթեկերենը, Անկարայի բարբառը, յուրյուքների և թուրքմենների բարբառը թուրքական, իսկ մյուսները Անատոլիայում թուրքացված տարրերի բարբառներն են: Երա "Kiszcsai Török Dialektusairai" աշխատության մեջ տեղ գտած այս դասակարգումը ոչ մի զիտական հիմք չունի¹:

Յուրքերենի բարբառների մատենագրությունը հարստացրած Ամեդ Ջաֆերոզլուն դեռևս 1946 թ. գրած իր մի հոդվածում հենվելով անձամբ հավաքած նյութերի վրա՝ Անատոլիայի բարբառների հետևյալ խմբերն է նշում. 1. արևելյան եանակների (իլերի) բարբառներ (Կարսի, Էյսզըղի (նախկին Նարբեղ), Կանի ու իր շրջակայքի, Մալաթիայի), 2. Էրզրումի, Տրապիզոնի, մասամբ Ռիզեի բարբառներ, 3. Սվասի (նայկ. Մեքասոխա), մասամբ Թոքաթի (Եվդոկիա) բարբառներ, 4. Ամասիայի, Չորումի,

¹ T. Kowalski, "Omenisch-Türkisch Dialekte", El. IV, 1931, s. 991-1011.

Անկարայի, մասամբ Յոզգասթի բարբառներ, 5. Միջին Անատոլիայի ((Կայսերիի (նախկին Կեսարիա) գլխավորությամբ)) բարբառներ, 6. Գազիանթեփի (Այնթափի) և էյուսիսային սահմանամերձ բարբառներ, 7. արևմտյան տահանգների բարբառներ (Էսքիշենիլի, Բալըքեսիրի, Մանիսայի, Իզմիրի, մասամբ Աֆիոնի, մինչև Ադրև և Անթաիա), 8. Կոնիայի բարբառ, 9. Կաստամունուի բարբառ²:

Ըստ Ջաֆերօղլուի, Գազիանթեփի բարբառը կրեք նկատմամբ ունի՝ կենտրոնի, Քիլիսի և շրջակայքի, թուրքմեն ցեղի բարբառ: Մալաթիայի Թահիր գավառակը (բուջաքը³) ավելի շատ Սվասի (Սերասոփա) բարբառին, իսկ Նեքիմհանի բարբառը իր որոշ քերականական ձևերով Կաստամունուի բարբառին է նման: Ջաֆերօղլուն առանձնապես նշում է, որ Տրասիզոնի կենտրոնական բարբառը էրզրումի բարբառին է մոտ, իսկ Աքչաաբաթը և Վաքֆըքեթիլը մի անկախ բարբառային շրջան են կազմում: Հողվածում տեղ է հատկացվել եսև ձեջիլ բառի տարբեր դրսևորումներին տարբեր բարբառներում (deel, daal, däl, deşil, degil և այլն) և անձնական դերանունների դասակարգմանը:

Թուրքերենի բարբառների դասակարգման աշխատանքներում ամենահաճախ օգտագործվող չափանիշներից մեկը ներկա ժամանակի վերջածանցի հեյյունալիտություններն են: Այս ածանցը իր բազմազան հեյյունական ձևերով (-yorur, -yuru, -yor, -yo, -ya, -yu, -yi, -y, -i և այլն) մեծ դեր է խաղում բարբառները տարբերակելու մեջ: Ահմեդ Ջաֆերօղլուն իր մի այլ ուսումնասիրության մեջ աշխատում է ցույց տալ այս ածանցի -yo, -yür, -ir, -i, -or ձևերի շուրջը հավաքվող բարբառային խմբերը⁴: Ըստ նրա՝ -yo ածանցն օգտագործող Միջին և Հարավային Անատոլիայի, Լույնիսկ՝ Անթալիայի, -yür ածանցն օգտագործող Տրասիզոնի, Ռիզեի, Սվասի (Սերասոփա) և նրա շրջակայքի, -i(y) ածանցն օգտագործող Հարվութի (Խարբերդ), Ուրֆայի, Էլլազըլի, Գազիանթեփի (Այնթափ), Դիլրիդիի և շրջակայքի, -or ածանցն

² A. Caferoğlu, "Anadolu Dialektolojine Dair Bir Deneme", Türk Dili Beüeten, 1946, sayı 67, s. 565-568.

³ Կարլսլեհ միավոր Թուրքիայում:

⁴ A. Caferoğlu, "Anadolu ve Eusanlı Afdeleri Anayurmlerinin Bugünkü Durumu", Türk Dili Kurultayında Okunan Bilimsel Bildiriler 1957, Ankara, 1960, s. 70.

օգտագործող որոշ շրջանների և Քիլիսի, -ir ածանցն օգտագործող էրգումսի, Կարսի բարբառները մի ընդհանուր խումբ են կազմում:

Թուրքեր Գյուլեստայը ներկա ժամանակի ածանցի այս բազմազանությունը քննարկում է ավելի ընդարձակ տարածաշրջանում: «Ներկա ժամանակի ածանցը Անատոլիայի բարբառներում»՝ ռատամնասիրության մեջ եւս ներկայացրել է ներկա ժամանակի ածանցի բոլոր փոփոխություններն ու այս ածանցներն օգտագործող բարբառները⁵: Միայն թե եւս չի որոշակիացրել բարբառային խմբերի սահմանները: Անկասկած, միայն մեկ չափանիշը բավարար չէ բարբառների սահմանները գծելու համար:

Օզգան Բաշթանի՝ գյուղերի անունների վերաբերյալ կատարած մի աշխատությունն էլ կարևոր է Անատոլիայի բարբառների դասակարգման մեջ բառապաշարի չափանիշի նշանակությունը ցույց տալու տեսանկյունից: Բաշթանը խոսում է իր անվան մեջ kale, hōyāk, hisar, konak բառեր ունեցող գյուղերի՝ Անատոլիայի աշխարհագրության մեջ տեղակայման մասին: Ըստ երա՝ kale-ով գյուղերի անուններ հիմնականում ծածկվում են արևելյան և հատկապես արևելյան սևծովյան շրջանում, hisar-ով գյուղական անունները ավելի շատ Արևմտյան Անատոլիային են հաստուկ, hōyāk-ով գյուղերը ձգվում են սկսած հարավարևելյան շրջանից դեպի Անկարայի հյուսիս-արևմուտք և Զանջլըը, մինչև Կաստամունու, իսկ konak-ով գյուղերը արևելյան և արևելյան սևծովյան շրջանի արևմտյան սահմանում են կենտրոնացած⁶:

Գ. Հազախն իր հոդվածում առաջարկում է Անատոլիայի և Ռումելիայի բարբառների դասակարգման մեջ օգտագործել հետևյալ չափանիշները. ղ, և, ճ, կ բաղաձայնների հետ կապված փոփոխությունները, էտնաքմայնացում-թուլացում, ապաշրթնաչափություն-շրթնաչափություն աններդաշնակությունը, դիմային վերջածանցների կառուցվածքը⁷:

Միլան Ադամովիչը խոնարհման ածանցների վերաբերյալ իր աշխատության մեջ անդրադարձել է նաև Անատոլիայի

⁵ T. Gülcenay, "Anadolu Ağzalarında Şimdiki Zaman Ek'i", Ankara, TKA, 1985, s. 282-295.

⁶ O. Başkan, "Türkiye Köy Adları Üzerine Bir Deneme", Ankara, TDAY - Belleten 1970, 1971, s. 237-251.

⁷ G. Hazal, "Anadolu ve Rumeli Türk Ağzalarının Temel Özellikleri", Sıxy, İT, 1971, s. 84-86.

բարբառներում այս ածանցների կիրառությանը, նույնիսկ ցույց է տվել ներկա ժամանակի ածանցի տեղակայումը քարտեզի վրա: Ըստ նրա գծած քարտեզի, ներկա ժամանակի $-yi(r)$ ածանցը օգտագործվում է Սամսունում, Թոքատում (Եվրոպիա), Սվասում (Սեբաստիա), Քանդամանադաշի և Գազիանթեփի արևելյան շրջանում: Իսկ արևմուտքում տարածված է ածանցի լայն ձայնավորով ձևերը⁶:

Լեդենի համալսարանի թուրքագետներից Պ. Կրալը թուրքերենի բարբառների դասակարգման մեջ գլխավորապես հետևյալ չափանիշներն է օգտագործել. $k > g$, $k > ǰ$, $k > c$, $g > c$, $-k > -ǰ$ փոփոխությունները, $ǰ$ բաղաձայնի պահպանվելը կամ ընկնելը, ոչ շրթնային ձայնավորին հաջորդող վանկի ոչ շրթնային կամ շրթնային ձայնավորները, առաջին վանկում δ , $\theta > \alpha$, u փոփոխությունը, $\tilde{n}$ բաղաձայնի հետ կապված փոփոխությունները, $yokar/yukar$ բառի մեջ տեղի ունեցող հեյունափոխությունը, դիմային վերջածանցները, ըդձական և հրամայական եղանակների վերջածանցները, ներկա ժամանակի ածանցը և $iken$ մակբայական-բայական ածանցի մեջ տեղի ունեցող հեյունափոխությունները: Կրալի աշխատանքի մասին տեղեկություն տվող "Turkish Linguistics Today" հոդվածում կա նաև հետս (զագար) բառին Անատոլիայում տրվող անունների մի առանձին քարտեզ ($pürçüklü$, $keçirli$, $teper$ և այլն)⁷:

Ճապոնացի գիտնական Թ. Հայաշին բարբառների դասակարգման համար հետևյալ չափանիշներն է ընդունել. փակ e ձայնավորը, ետին և միջին քմային $\tilde{n}$ բաղաձայնը, բառակազմում p/b , t/d , k/g պայթական բաղաձայնների հեյունափոխությունները, և բաղաձայնը⁸:

Թ. Բանգուտլուն «Անատոլիայի և Ռումելիայի բարբառները» վերնագրով հանրագիտարանային հոդվածում անդրադառնում է Անատոլիայի բարբառների դասակարգման մեջ որպես չափանիշ օգտագործվող որոշ առանձնահատկությունների և այս առանձնա-

⁶ M. Adamović, *Konfigurationsgeschichte Der Türkischen Sprache*, Leiden, 1985, 116, 173, 328, 331.

⁷ Hendrik Boeschoten - Ludo Verhoeven, *Turkish Linguistics Today*, Leiden-NewYork-Kopenhagen-Köln, 1991, 150-165.

⁸ T. Hayashi, "Anadolu Ağızlarının Coğrafi Dağılımı Üzerine Bir Deneme Çalışması", IV Dilbilim Sempozyumu Bildirileri, 17-18 Mayıs, 1990, s. 234-242.

հասկությունները կրող *r* բաղաձայնը ընկնող արևմտյան անատոլիական, կիսանտոնաքամային *ó, ó* ձայնավորներ ունեցող միջին անատոլիական, *h* բաղաձայն ունեցող, երկու ձայնավորի միջև *g* բաղաձայնը պահպանող արևելաանատոլիական, բառասկզբում *k, t* բաղաձայնները պահպանող *և* ձայնեղ *ç, ć* հնչյուններ ունեցող արևելյան սևծովյան բարբառներին¹¹:

Շոքը շրջանների բարբառային խմբերը որոշկուս ուղղությամբ կատարված դասակարգման փորձերի թիվը ընդհանուր դասակարգման փորձերից ավելի շատ է: Իհարկե, շրջաններն իրարից բաժանող վարչական սահմանները դեռևս բարբառային խմբերը որոշող սահմաններ չեն: Այս պատճառով որևէ շրջանի բարբառային առանձնահատկություններն ուսումնասիրող հետազոտողը իր ընդունած չափանիշներով աշխատել է գծել տարբեր բարբառային խմբերի սահմանները:

Անևոլ *R.* էրջիզատուը «Արևելյան Անատոլիայի բարբառների դասակարգումը» վերնագրով հռոջվածում տալիս է շրջանի բարբառները բնութագրող հնչյունաբանական և ձևաբանական առանձնահատկությունները, երկու ձայնավորի միջև գտնվող *g* բաղաձայնի պահպանումը, բառի վերջում *ı, u, ü* ձայնավորների *ı-ով* ներկայացվելը, *igit, ız, ızek* և *ınlın* բառերի առանց *y* հնչյունի լինելը, եզակի թվի առաջին և երկրորդ դեմքի ստորոգման վերջածանցների լայն ձայնավոր կրելը, հոգնակի թվի երկրորդ դեմքի վերջածանցի *-sz/-sz* ձևով հանդես գալը¹²: Հետո, ըստ այս առանձնահատկությունների՝ որոշվում է արևելյան շրջանի բարբառների արևմտյան սահմանը Արդվին, Էրզրում, Քիլիզյոլ, Դիարբեքիր, Ուրֆա իլերի¹³ արևմտյան սահմանները մրացնող գծին էլ հենց այս շրջանի արևմտյան սահմանն է:

Ձկնեկի Քոքքամազը, որ ուսումնասիրել է Մանիսայի, Իզմիրի, Դեմիրգիլի, Այդրնի, Մուղլայի, Աֆյոնի և Քուրթանիայի բարբառները, որոշ հնչյունաբանական և ձևաբանական տարբերություններից ելնելով, Հարավարևմտյան Անատոլիայի բարբառները չորս շրջանի է բաժանում:

¹¹ T. Barzouçlu, "Anadolu ve Rumeli Ağzıları", Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi, C.I. s. 132-134.

¹² A. B. Erçilman, "Doğu Anadolu Ağzılarınca Sözcükçülüğü", Ankara, TKA, 1965, s. 219-223.

¹³ Վարչական միավոր Քուրթանում գտնվող Մանիկյան օգնագրիված վիզայի բառի համախոսը:

1. Մանիսայի բարբառը, որն իր մեջ ներառում է Բզմիրը և, որոշ առանձնահատկություններով, նաև Ուշաքը, 2. Դինարի բարբառը, որն իր մեջ ընդգրկում է նաև Ուշաքն ու Չիվիլը, ապահովում է Միջին և Արևմտյան Անատոլիայի բարբառային շրջանների միջև եղած անցումը, իր որոշ առանձնահատկություններով մտնում է նաև Ադրև-Ղենիզլիի խմբի մեջ, 3. Ադրև-Ղենիզլիի բարբառները, 4. Մուղլայի բարբառը¹⁴։

Ուսումնասիրության մեջ մեծ տեղ է հատկացվել այս բարբառների միջև եղած տարբերություններին։

Քուրզուք Գյուլեյը Ռիզեի իլը հինգ բարբառային շրջանի է բաժանում։ Առաջին շրջանը Ռիզեն միացնում է Տրապիզոնի արևելյի բարբառային շրջանի հետ, հիվեդերոյոլ բարբառային շրջանի առանձնահատկություններն էլ փոփոխվելով ձգվում

են մինչև Արդվինի Արհավի, Հոփա իլյեները¹⁵։ Առաջ ինտոնացիայի (tonus) r բաղաձայնը առաջին շրջանը մյուսներից առանձնացնող ամենակարևոր չափանիշն է։ Աշխատության մեջ քննարկված են նաև շրջանները միմյանցից բաժանող այլ առանձնահատկություններ¹⁶։

Կարսի իլը էթնիկապես մյուս իլերից տարբերվում է։ Այստեղ տարբեր բարբառային առանձնահատկությունների տեր ադրբեջանցիներ (Azeri Türkler), թուրքմեններ և այլ ժողովուրդների ներկայացուցիչներ են ապրում։ Անմեղ Բ. Էրջիլասունը Կարսի իլի բարբառները դասակարգելիս, այս հանգամանքը նկատի ունենալով շրջանի բարբառները հիսգ խմբի է բաժանել՝ Կարսի տեղական բարբառը, Արդահան-Փոստֆի տեղական բարբառը, Հանաքի թուրքմենների բարբառը, Կարսի ադրբեջանցիների բարբառը և Կարսի թերևեմենների բարբառը¹⁷։

Է.Գեմալսազը Էրզրումի բարբառները երկու խմբի է բաժանում։ Երթնայնություն - ապաշրթնայնություն անհամապատասխանությունը, եզակի թվի առաջին դեմքի ստորոգման վերջածանցի ձայնավորի կառուցվածքը և ներկա ժամանակի վերջածանցը որպես չափանիշ ընդունած այս դասակարգման մեջ

¹⁴ Z. Korkmaz, *Güney-Bati Anadolu Ağzları*, Ankara, DTCF Yay., 1956, s. 92.

¹⁵ Կարսի տեղական միավոր թուրքիզում՝ գալստ, շրջան (տուլ.՝ kasa):

¹⁶ Turgut Güney, *Rise İli Ağzları*, Ankara, 1978, TDK, s. 10-12.

¹⁷ Ahmet B. Erçilova, *Kars İli Ağzları*, Ankara, 1983, TDK, s. 21-24.

ատաջին խումբը կազմում են Վերին Քարասու-Վերին Արաքսի, իսկ երկրորդ խումբը՝ Ճորոխի երկայնքի բարբառները: Ատաջին խումբը, ընդգրկելով Վերին Քարասուն և Վերին Արաքսը՝ երկու շրջանի, երկրորդ խումբը, ընդգրկելով Օլթուն, Թորթումը և Իսպիրը (Մայր), երեք շրջանի է բաժանվում¹⁸:

Եզակի թվի ատաջին և երկրորդ դեմքերի ստորոգման վերջածանցների կառուցվածքը հատկապես Արևմտյան Հայաստանի տարածքում գտնվող բարբառների դասակարգման մեջ կարևոր չափանիշ է Մուքիմ Սաղորը Էրզինջանի (Երզնկայի) բարբառները երեք խմբի է բաժանում՝ արևելյան, միջին և արևմտյան, որպես չափանիշ ընդունելով այս ածանցների փոփոխության աստիճանները¹⁹:

Այսպիսով, թուրքերենի բարբառների ենթախմբերը բնորոշող առանձնահատկությունների մեծ մասը հեյուսնաբանական են: Չնաբանական առանձնահատկությունները եույնպես բառերի և ածանցների մեջ հեյուսնափոխությունների հետևանք են: Ժամանակակից բարբառագետները թուրքերենի բարբառները դասակարգելիս որպես չափանիշ են ընդունել նաև նախադասության շեշտի և, մի փոքրիկ շրջանին հատուկ, շրջուն նախադասության օգտագործման հետ կապված առանձնահատկությունները: Չնայած բարբառներում տարբեր կառույցներ գրական լեզվից տարբերվում են, թուրքերեն նախադասության կայուն կառուցվածքը հիմնականում պահպանվել է: Թուրքերենի բարբառների տարբերակիչ գլխավոր առանձնահատկություններից են տարբեր պատճառներով պայմանավորված ձայնավորների ներդաշնակությունն ու աններդաշնակությունը, ներկա ժամանակի ու դիմային վերջածանցներում տեղի ունեցող հեյուսնափոխությունները: Ամեն բարբառային շրջանում գրական թուրքերենի կանոններին չենթարկվող բարբառների կողքին կան նաև բարբառներ, որոնք աստիճանաբար կորցնում են այս տեղեկեցությունները: Երջանների միջև եղած կապը սովորաբար ապահովվում է սանահանների երկայնքով ձգվող փոքր բարբառային խմբերով: Այս բարբառներում փոխներգործությունները աճել են, տարբերակիչ հիմնական առանձնահատկություն-

¹⁸ Efrasiyap Gemalmaz, *Erzurum İli Ağzıları*, Erzurum, 1978, TDK, s. 9-11.

¹⁹ Sağır Mukim, *Erzurum İli Ağzıları*, A.Ü. Doktora Tezi, Erzurum, 1987, c.1.

ները՝ թուլացել: Արևելյան խմբի բարբառները հյուսիսարևելյան խմբի բարբառներին հյուսիս-արևելքում Արդահանի, Փռտֆի, Ծաղ-շառի, Արդանուչի, Յուսուֆելիի և Արդլին վարչական կենտրոնի բարբառներով են կապվում: Հյուսիսարևելյան խմբի բարբառների որոշ առանձնահատկություններ այս վայրերում ազդեցիկ են դար-ձել: Արևմուտքում երկու շրջանի միացման կետը մի շարք կող-մերով հյուսիսարևելյան խմբի բարբառներին նմանվող Յորուլն է:

Քեմալիելի, Իլիչի, Արաբկիրի, Աղղյամանի, Հալֆեթի, Բիրեջիքի և Գազիանթեփի (Այնթափի) բարբառները իրենց ընդհա-նուր առանձնահատկություններով կամրջի դեր են կատարում արևելյան և արևմտյան խմբի բարբառների միջև: Հատկապես Աղղյամանի արևելքում, Բիրեջիքում, Հալֆեթիում և Գազիան-թեփում (Այնթափ) նկատվում է արևելյան խմբի բարբառների ճեշումը: Հյուսիսարևելյան խմբի առանձնահատկությունները սկսում են թուլանալ արևմուտքում չեփևիների բնակավայր Ծաղիվազարում և երա շրջակայքում: Այն հյուսիսարևելյան և արևմտյան խմբի բարբառների միացման կետն է: Չեփեիների բարբառային առանձնահատկությունները ազդեցիկ են Գիրեսունի և Օրդուի ավաներձ շրջաններում: Մարմարա ծովի ավերին էլ նկատում ենք արևմտյան խմբի բարբառային առանձնա-հատկությունների թուլանալը:

Անատոլիայի բարբառները արևելքում՝ Ադրբեջանի, հարավում՝ Իրաքի թուրքմենների և հյուսիս-արևմուտքում Ռումելիի բարբառների ազդեցությունն են կրում:

Արևելյան խմբի բարբառներում զգացվում է ադրբեջաներե-նի մեծ ազդեցությունը: Այս խմբի բարբառները կապված են Ուրֆայի, հարավում՝ Քերքուքի ու Թելլաֆերի (Իրաք) բարբառ-ների հետ: Ուրֆայի բարբառում առկա որոշ առանձնահատ-կություններ, որ շրջանի ընդհանուր կանոններից տարբերվում են, այս բարբառներում եույնպես հանդիպում են (անորոշ անցյալ ժամանակի ածանցի երկու ձևով հանդես գալը, հ>յ փոփոխու-թյունը, բազմավանկ բառերի վերջում *ի, ս, մ > ի* փոփոխության *ս, մ > ի, ի* ձևն ունենալը և այլն): Արևմտյան Ռումելիայի բարբառների և հյուսիսարևելյան ու մասամբ էլ արևելյան խմբի բարբառների միջև շատ ընդհանուր առանձնահատկություններ կան. բազմավանկ բառերի վերջում *ի, ս, մ > ի* փոփոխությունը, անորոշ անցյալ

ծամանակի անանգի մեկ ձև ունենալը, երկու ձայնավորի միջև և վանկի վերջում ց բաղաձայնի պահպանվելը և այլն:

Անատոլիական բարբառներում պահպանվել են նաև հին թյուրքերենի և հին անատոլիական թյուրքերենի որոշ առանձնահատկություններ²⁰: Այսպես, Տրապիզոնի Վարժրքերից, Արչաաբաթ բարբառներում բառակզրի *k*, *t* բաղաձայնները, ինչպես որ հին թյուրքերենում է, ոչ տեսալին են: Լեզգուական հուլովի անանգը Մալաթիայում, Քահրամանմարաշում, Ադրյամանում ու կրանց շրջակայքում օգտագործվում է նաև բացառականի իմաստով: Թյուրքերենի բարբառներում կարող ենք հանդիպել հին անատոլիական թյուրքերենին բնորոշ ձայնավորների կառուցված շրթնայնացումը, հրամայականի - *ayın/-eyin* անանգը, դիմալին վերջանակները, -*yın/-yın*, *yız/-yız* (> *van/-ven*, -*vuz/-vüz*-ից) և նման մի շարք առանձնահատկություններ:

Հիմնականում անա այս առանձնահատկությունները հաշվի առնելով թուրք բարբառագետները թյուրքերենի փոքրասիական բարբառները բաժանում են երեք խմբի՝ *արձնկյան* ((Ադրդի, Արդվին վարչական կենտրոնի և Տաուշասի, Արդանուչի և Յուսուֆեղիի, Բիկզուլի, Բիթլիսի (Բաղեշ), Դիարբեքրի (Տիգրանակերտ), Էյազըդի, Էրզինջանի (Երզնկա), Էրզրումի (Կարին), Գյումուշհանեի, Հաքքարիի, Կարսի, Մարդինի, Մուշի, Սիիրթի (Սդերթ), Թունջելիի, Ուրֆայի (բացի Բիրեջիքը և Հալֆեթիև), Վանի բարբառներ)), *հուսիսարձնկյան* ((Հոփայի, Բորչկալի, Արհավիի (Արդվին), Ռիզեի և Տրապիզոնի բարբառներ)) և *արձնալյան* ((Ալանայի, Ադրյամանի, Աֆյունի, Անասայի, Անկարայի, Աթալայի, Ադընի, Բալըքեսիրի, Բաթթունի, Բիլեջիքի, Բուրսի, Բուրդուրի, Բուրսայի, Զանաքքալեի, Զանքըրդի, Զորումի, Դենիզլիի, Էսքիշեհիրի, Գազիանկեթի (Այնթապի), Գիրեսունի, Հաթայի, Սպարտայի, Իչելի, Իզմիրի, Իզմիրի, Քահրամանմարաշի, Կաստամունուի, Կայսերիի, Քըրշեհիրի, Կոնիայի, Յուրթահիայի, Մալաթիայի, Մանիսայի, Մուղլայի, Լեվշեհիրի, Լիդդեի, Օրդուի, Սաքարայի, Սամսունի, Մինասի, Սվասի (Մերաստիա), Քոնսթանթնուպոլիսի (Եվրոսիա), Ուշաքի, Յոզգաթի, Ջոնգուդակի բարբառները))²¹:

²⁰ Այս մասին մանրամասն տե՛ս A. Von Gebin, *Essé Türkçenin Gramer*, Ankara, TDK Yayınları, 1988, 313 s.

²¹ L. Karahan, *Anadolu Ağzlarının Sınıflandırılması*, Ankara, TDK, 1996, s. 1-2.

АРМЯНЕ В СИСТЕМЕ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ВЛАСТИ КАЗАХСТАНА

Для исследователя заявленная тема очень сложна и кропотлива, потому что в Казахстане нет биографических справочников или поисковых систем, позволяющих выявлять государственных деятелей по национальным принадлежностям. Даже в уникальной биографической энциклопедии Д.Алимбаева «Кто есть кто в Казахстане» не указывается национальность персоналии. Мы работали в течении последних 4-5-ти лет над научным справочником «Члены КазЦИК-а и Совнаркома Казахской АССР» выявили полное имя, отчетство и национальность почти всех членов КазЦИК-а и Совнаркома Казахской АССР 9-ти созывов более 1600 человек. Среди них и оказались армяне работавшие в системе государственной власти Казахстана. Например, на 8-ом съезде Советов Казахстана членом КазЦИК-а избирался Леон Михайлович Атаянц, а на 9-ом съезде Советов Казахстана избирались членами Л.М.Атаянц (второй раз), Григорий Павлович Асрияев, Левон Исаявич Мирзоян, Артанязд (Артавазд) Александрович Саакян (Сааков), Мушег Нарсесович Сарумов, Юлия Теодоровна (Федоровна) Тевоски (жена Л.Мирзояна). В ходе исследования встречались и другие армяне работавшие в номенклатуре власти: Ахон Абрамович Саркисов, Арташес Николаевич Саакян, Теофил Осипович Саркисян и Гаяне Осиповна Саркисова. В данной статье мы кратко хотели обобщить деятельность армян работавших в системе государственной власти Казахстана и дать оценку, на основе архивных документов хранящихся в Президентском Архиве РК.

Первым армянином работавшим в системе власти Казахстана был Л.М.Атаянц. Его деятельность в Казахстане начинается с 1918 года и до конца своей жизни он работал в разных органах власти и государственных учреждениях в руководящих постах. Где бы ни работал, Л.М.Атаянц показывал только с положительной стороны. В 1918 году по окончании юридического факультета Московского университета вступил в Красную Армию в 1-й Киргизский

(казахский) советский полк переписчиком. В 1919 году Атаянц служил рядовым сотрудником Киргизского (казахского) Военного комиссариата. Далее он избирается членом Букеевского Губисполкома и назначается Заведывающим Отделом Социального Обеспечения, в то же время Председателем губернского Трибунала. Затем он с год состоял Секретарем Губисполкома¹. Он руководил работами этих учреждений довольно умело, подбирая работников, к которым имел весьма обходительное товарищеское отношение, вполне соответствующее партийной дисциплине.

В 1922 году 12 октября назначен ответственным секретарем Госплана КАССР. В характеристике на Л.М.Атаянца подписанном председателем КазЦИК-а С.Мендешевым было написано следующее: «...он назначен недавно и фактически еще не приступил к работе. Полагаю, что было бы лучше использовать его на другой, более ответственной, работе в области административной, для чего, ввиду недостатка работников и его знакомства с Киргизским бытом, есть полная возможность. В направлении его ввиду, для работы особенной надобности нет... Уклонов и колебаний прежде за ним не наблюдалось, да и теперь он сохраняет свою политическую устойчивость. Приняв то или иное решение, он употребляет все свои силы и умения к проведению его в жизнь, причем он способен на очень решительные меры, однако никогда не теряет самообладания. Как человек практики и опыта, он хорошо умеет учитывать ошибки и их исправляет. Отношение его к киргизам хорошее, сочувственное. Особенной склонности к склоке и группировкам у него нет. Но там, где он работал, группировки и склоки бывали и не без его участия. Он очень добр и любознателен. Способности организаторские и административные у него очень большие».²

Показавший себя только с положительных сторон Л.М.Атаянц 4 января 1923 года направлен на работу в Казотделение Верховного суда РСФСР, в качестве секретаря. 1923-1925 годы работал помощником прокурора Букеевской губернии. Букеевский губпрокурор Джетбисов в характеристике на Л.М.Атаянца пишет: «Вполне может самостоятельно руководить работой, проявляет инициативу, фор-

¹ АП РК, ф. 141, Оп. 16, Д.3993, л. 3.

² АП РК, ф. 141, Оп. 16, Д.3993, лл. 3-3-об.

малых отношений к делу не замечено. Подбирать работников и руководить ими умеет, обладая организаторскими способностями. В политическом отношении вполне устойчив и дисциплинирован, выдержан, владеть собой умеет, свои ошибки признает и делает соответствующие выводы. Склонности к склонам и группировкам не замечено. Отношение к окружающим тов[арищеское]. По работе дружелюбное. Авторитетом среди партийных органов и населения пользуется. Подходить к массам умеет. Целесообразно выдвинуть на более ответственную работу по линии Юстиции. Имеет достаточную подготовку как теоретическую, так и практическую. Тага к широкой общественной и политической работе. Особых недостатков не замечалось.³

В апреле 1925 года Л.М.Атаянц был назначен заместителем председателя казотделения Верхсуда РСФСР. За время своей работы Л.М.Атаянц в работу Казотделения Верхсуда внес значительные улучшения, как работу отдельных коллегий, так и расширения их деятельности, применяя в этой работе свои знания и опыт в работе. Это было замечено в отзыве на работу Л.Атаянца утвержденном в секретариате Казкрайкома ВКП(б). Там писали: «Инициатива в работе тов. Атаянц проявляется значительная. К подборе работников и руководстве их работой – чисто деловое, товарищеское сотрудничество. В партийной жизни принимая активное участие путем чтения докладов, руководства кружками и участия в обсуждении всех вопросов партийной работы. В дальнейшем целесообразно использовать по этой же отрасли. Квалифицировать, как работника Краевого масштаба по Судебно-Карательной отрасли»⁴. В этой должности он работал до 1930 года. В 1930 году он назначен заместителем директора по учебной части Алматинского зооветеринарного института, потом работал директором. В 1932-1934 годы работал заведующим сельхоз-секцией – заместителем председателя Госплана КАССР. В 1934 году работал председателем президиума Казахского филиала ВАСХНИЛ, в 1934-1937 годы директором Казахского института экономики сельского хозяйства – первым заместителем председателя и заведующим сельскохозяйственным сектором Ученого комитета

³ АП РК, Ф. 141, Оп. 16, Д.3993, Л. 32.

⁴ АП РК, Ф. 141, Оп. 16, Д.3993, Л. 33.

КазЦИК. 1937 году опять назначен на пост заместителя Госплана КазССР, потом был переведен на пост директора КазНИИ ЭСХ. 11 ноября 1937 года арестован, 7 марта 1938 года выездной сессией ВК ВС СССР в городе Алма-Ате приговорен к ВМН.⁵

По хронологии, второй армянин работавший в системе власти Казахстана оказался А.А.Саркисов (1907 года рождения). Он в 1925-1930-е годы работал в ответственных постах ВЛКСМ Казкрайкома. К сожалению, кроме «делового отзыва» приложенного в конце данной статьи, мы не имеем архивные материалы раскрывающие о полной деятельности А.Саркисова. Но и этот документ дает большую информацию о работе А.Саркисова в Казахстане.

Появление группы армянских представителей в системе государственной власти Казахстана связано с приходом к власти Казахстана Л.И.Мирошкина. 21 января 1933 года в Политбюро ЦК ВКП(б) с опросом постановило, удовлетворить просьбу секретаря Казкрайкома ВКП(б) Ф.И.Голощекина об освобождении его от работы, который с сентября 1925 года возглавлял Казахстан. Во время работы Ф.И.Голощекина в Казахстане казахский народ пережил страшную тригедию: колониальная индустриализация, «малый октябрь», насильственная массовая коллективизация, конфискация баев и середняков, кампании хлебазаготовки и мясазаготовки, разгром мечетей. В результате, казахский народ понес большой урон численности коренного населения в годы великих бедствий – в 1931-1933 годы во время голода.

С решением освободить и отозвать в распоряжение ЦК ВКП(б) Ф.И.Голощекина, Политбюро ЦК ВКП(б) в тот же день порекомендовал первым секретарем Казкрайкома Л.И.Мирошкина освобождая его от работы на Урале. 2 февраля 1933 года Пленум Казкрайкома, избрал первым секретарем Л.И.Мирошкина, ввел его в состав пленума, Бюро и Секретариата.

С приходом Л.И.Мирошкина во власть Казахстана, экономическое и хозяйственное состояние Казахстана стало постепенно подниматься. Это было связано и с государственной политикой в области хозяйства Казахстана. Со временем, благодаря комплексным мерам руководства

⁵ Ашимбаев Д. Кто есть кто в Казахстане: Биографическая энциклопедия. – Изд. 10-е, доп. – Алматы, 2008. – 940 с. (С. 97.).

Казахстана и Москвы, социальное положение голодающей части республики стало восстанавливаться. Поэтому, Л.Миросян от казахского народа получил новое имя: «Мырсяжан» («Доброе душа»).

Л.Миросян в Казахстане проработал до 16 мая 1938 года. 15 мая 1938 года на заседании Политбюро ЦК ВКП(б), 16 мая на заседании бюро ЦК КП(б)К Л.И.Миросяна освободили от обязанностей первого секретаря ЦК КП(б)К⁶. Через некоторое время он был задержан как «враг народа». После этого, на заседании бюро ЦК КП(б)К, 3 июня 1938 года, рассмотрели вопрос «о переименовании города Мирояна и Мироянского района в город и район имени Джамбула» и вынесли соответствующее решение⁷. Такой была «благодарность» тоталитарного режима к личностям.

С назначением Л.Миросяна первым секретарем Казкрайкома ВКП(б), его жена Ю.Т.Тевосян перевелась на работу в Казахстан. В 1933-1937 годы она была директором КИМЛ. Уже на следующий день (17 мая), после снятия с должности мужа, Ю.Тевосян была уволена с работы и ей было разрешено выехать в Москву⁸.

Я думаю будет лучше, если о вышеупомянутых армянах, работавших в номенклатуре Казахстана в годы руководства Л.И.Миросяна будут рассказывать архивные документы.

№ 1

АВТОБИОГРАФИЯ АТАЯНЦА ЛЕОНА МИХАЙЛОВИЧА

Я родился в 1895 году в г[ороде] Баку. Отец выходит из деревни, сперва плотник высокой квалификации, затем мелкий подрядчик по ремонту и постройке домов. Мать – мещанка, из семьи, во многом еще не освободившейся от традиции патриархального быта. Не слишком грамотная, но в меру набожная с достоинствами хорошей хозяйки, примерной жены и любящей матери. С семи лет начал учиться в гимназии с 10-летним курсом. Окончив ее в 1913 году поступил на юридический факультет Московского Университета, по окончании которого в 1918 году вступил в Красную Армию в

⁶ АП РК, Ф, 708, Оп. 2/1, Д. 70, Л. 2.

⁷ АП РК, Ф, 708, Оп. 2/1, Д. 73, Л. 6.

⁸ АП РК, Ф, 708, Оп. 2/1, Д. 71, Л. 7.

Кир[гизский] поля. С этого момента я стал совершенно независимым человеком. Ибо учился я в гимназии и университете на средства родителей, теперь-то эта единственная материальная и потому реальная связь с чуждой мне по средой была порвана прослужив около 3-х-4 месяцев в Москве[,] я был переброшен вместе с киргизскими частями в Букеевскую губернию, где в конце 1919 года вступил в партию. К этому побудило меня окончательно сложившееся во мне убеждение что из всех социалистических партий — о не социалистических партиях ч не говорю. Потому что никогда сочувственно к ним не относился — единственно правильно и практически осуществляет движение к социализму коммунистическая партия. Вскоре после вступления в партию я освободился от военной службы благодаря избранию в губисполком. С тех пор я работал на выборных должностях (в губкоме[,] в губисполкоме) по назначению. До вступления РКП(б) активного участия в политической работе не принимал, ни в каких партиях не состоял. Под судом не был и вообще преследованиям за революционную деятельность не подвергался по той простой причине, что работы революционной не вел, и все мое отношение к вопросам общественной жизни, осуществлялось кружковыми занятиями по марксизму. По вступлению в партию характер и степень моего участия в общественно-политической жизни, естественно изменились. В партии я работал и работаю главным образом в качестве агитатора-пропагандиста. Активной связи с этой работой никогда не терял и в настоящее время работаю в основном по советской линии. Я должен уделять значительное время партийной работе. За время с 1919 года (вступление в партию) был участником губпартконференции и съездов советов; был в качестве делегата на П-всероссийском съезде советов; Если мой партийный опыт дает мне право говорить где лучше я мог бы быть лучше использован, то не боясь ошибиться я сказал бы: в области дальнейшего образования дальнейшей научной подготовки, которая нужна для того чтобы иметь в руках оружие в совершенстве усвоенной теории научного социализма-марксизма. Успешнее и активнее участвовать в революционной борьбе и строительстве. В такой постановке вопроса командирование меня в одно из высших спец. учебных заведений

(напр. в спец. академии) было бы практическим осуществлением мысли о наилучшем способе моего использования.

(АТАЯНИЦ)

СП Верно: Заведующий БГК РКП(б): (Неразборчивая подпись)

АПРК, Ф. 141, Оп. 16, Д. 3993, ЛЛ, 36-36-об.

№ 2

ДЕЛОВОЙ ОТЗЫВ НА ЧЛЕНА КАЗКРАЙКОМОЛА ТОВАРИЩА
САРКИСОВА АКОПА АБРАМОВИЧА

Товарищ САРКИСОВ А[коп] чл[ен] ВЛКСМ с [19]23 года и чл[ен] ВКП(б) - [19]26 г[ода]. Товарищ Саркисов работает на активной руководящей комсомольской работе начиная с конца [19]25 года, работал Зав[едующим] П[росветом] РК ВЛКСМ, Зав[едующим] АППО УК ВЛКСМ, был в течение 6-ти месяцев Зам[естителем] Зав[едующего] АПО УК ВКП(б), затем зав[едующим] ОРГОМ ГК и ОК ВЛКСМ, в мае 1929 г[ода] на III Пленуме Крайкомла был выдвинут в аппарат Крайкомла в качестве заместителя заведующего ОРГО и был кандидатом в члены Бюро. С декабря [19]29 года работает секретарем Актюбинского ОК ВЛКСМ. За все время своей работы в комсомоле товарищ Саркисов проявил себя активным способным руководителем организацией, обладающий удовлетворительными организационными способностями. За время пребывания на руководящей работе товарищ САРКИСОВ не был замечен в отклонении от линии партии, отношение к окружающим товарищеское.

В отношении политической грамотности подготовлен в объеме выше нормальной партшколы.

В окружающей обстановке умеет ориентироваться, но у товарища САРКИСОВА в личных его качествах есть недостаток, в некоторой степени горячность, вспыльчивость.

(Бурайтбаев)

Ответ[ственный] секретарь Казкрайкомла

АПРК, Ф. 143, Оп. 1, Д. 1041, Л. 180. Машиннописная копия.

№ 3
ХАРАКТЕРИСТИКА НА Л. И. МИРЗОЯНА

Тов[арищ] Левон Мирзоян член партии с 1916 года. Происходит из крестьянской и полурбочей семьи. Один из наиболее опытных партийных работников, подготовлен практически и теоретически[я]. Проявил себя при выполнении возложенных на него партийных обязанностей и при работе на ответственных должностях в центре АССР. В 1919 году при мусаватском правительстве, был арестован как участник в стачках и организатор майской забастовки. При работе в подполье и после окончания ответственным Секретарем Профсоюза, после отступления большевиков [19]18 году из Баку был в малочисленной группе товарищей, оставшихся в Баку и прожив потом деятельное участие в восстановлении Бакинской организации. Он был первым Секретарем Бакинского Комитета после разгрома большевистской организации в [19]18 году, после Советизации Азербайджана продолжая вести партийную и профессиональную работу занимал должность Наркомтруда. В настоящее время состоит Секретарем БК АКП[6], и членом Президиума ЦК АКП[6]. Тов[арищ] Мирзоян относится к работникам партийным и профессиональным губернского масштаба.

С.Киров.

*Верно: заведывающий Секретно-
директивной частью ЦК АКП[6] (Подпись: «В.Март...»)
АПРК, Ф. 708, Оп. 2/4, Д. 117, Л. 62. Заверенная машиннописная копия.*

№ 4
ХАРАКТЕРИСТИКА НА Ю. Т. ТЕВОСЯН

[...] Представленный Культпропом проект характеристики на тов. Тевосян утвердить.

Секретарь Крайкома ВКП(б)

Л.Мирзоян¹⁸

Приложение к пр. № 13

От 8.III.34 г. П. 30

¹⁷ Подпись заверено почтой ЦК АКП(б).

¹⁸ Заверено почтой Секретной части Крайкома ВКП(б).

Тов. ТЕВОСЯН Ю.Ф. — рождения 1901 года, член ВКП(б) с 1918 г[ода], служащая, образование среднее. В революционных кружках начала работать с 1916 года. Во время Мусавятского подполья работала секретарем подпольного Бакинского Комитета РКП(б), парторганизатором портово-морского района и ответ. Секретарем подпольного Закавказского Красного Креста. С 1920 по [19]30 год работала ответ[ственным] Секретарем и за[едующим] Культпропом Азербайджанского ЦП Союза Рабпрос. С 1931 по 1933 год училась на курсах Марксизма-ленинизма в Свердловске. С 1933 года директор Казакстанского Института Марксизма-ленинизма. За все время пребывания в партии уклонов и партзамканий не было. В борьбе на два фронта, с уклонами в национальном вопросе тов. Тевосян принимала активное участие. В работе директора института Марксизма-ленинизма тов. Тевосян проявила большую активность, деловитость, организаторские и административные способности. За перестройку работы института дважды премирована общественными организациями. С 1934 г[ода] член Алма-Атинского Горкома.

Верно: *(Неразборчивая подпись (Охитова))*
АПРК, Ф. 709, Оп. 1, Д. 333, Л. 96. Подлинник.

№ 5

АВТОБИОГРАФИЯ АСРИЕВА ГРИГОРИЯ ПАВЛОВИЧА

Родился в марте 1900 года, в гор[оде] Баку в семье рабочего плотника. Приблизительно с 9-ти лет поступил в городскую школу, проучился здесь около 4-х лет. Окончил ее, поступил в 1 класс выше-начального училища, через несколько месяцев бросил учебу, так как материальное положение семьи вынудило пойти на работу. С конца 1912 года вместе с отцом начал плотничать, через два года после этого, в 1914 году, когда умер отец, а не найдя подходящей работы по этой профессии поступил чернорабочим на железную дорогу, проработал несколько месяцев, меня уволили. После этого

поступил на работу в жестяночную мастерскую, проработал 7 месяцев и [был] вынужден найти другую работу с большим заработком, чтобы суметь прокормить семью. Точно не помню, кажется в конце 1915 года, начале 1916 г[ода] поступил в кооператив «Самопомощь» на должность «мальчика» и работал там в магазине, а затем перешел в склад – работал подручным улаковника до конца 1917 года. Вступил в РСДРП (больш.) в августе 1917 года.

В феврале-марте 1918 года я ушел в Красную армию (гвардию) попал в 4 батальон (в это время в Баку были организованы красные батальоны, главным образом из рабочих), затем перешел в кавалерийский эскадрон. Участвовал в боях под Баку, Шемахинском, Кюрдамирском и Геокчайском фронтах – рядовым. После падения Советской власти в Баку (в это время я был на фронте) и перехода власти диктатуре Центрально-Кавказ (блока всех мелко-буржуазных партий) я не успел попасть на пароход, уходивший в Астрахань с отрядом т. Петрову (частей Красной армии, Советской России, приехавшие на помощь Советской власти Баку) и с рядом товарищей из этого эскадрона остался в городе и перед сдачей города туркам вместе с беженцами пошел первой попавшийся пароход и прибыл в Петровск. В это время здесь властвовали известный белый полковник Бичерахов, тут нас обезоружили, после чего беженцев и всех больных в т.ч. и меня отпустили, я обратно сел на этот же пароход вместе с беженцами и приехал в гор. Ренг (Персия). По приезде в Ренг, я сейчас же слег в лазарет и после перенесения 3-х месячной болезни (тифы-возвратный и брюшной) я уехал в Баку.

Здесь от Завокзального (железнодорожного) райкома партии и Бакинского Комитета союза молодежи получил работу по организации, восстановлению союза молодежи в этом районе. В это время здесь властвовала тюркская буржуазная партия «Муссават» и наша партийная и комсомольская организация находилась в подполье.

С этих пор – с 1919 [года] по 1922 год работал в комсомоле, за небольшим перерывом, когда был командирован на учебу в Свердловский Коммунистический университет и по болезни вернулся обратно. Вел следующую работу: Пред[седатель] Райком КСМ (1919-1920 г[ода]) Зав[едующий] Орготделом и Секретарем Бакинского Комитета КСМ (1921 г.), председателем Кривой Комиссии по очистке и проверке комсомольских организации Кавказа (1922 г.).

Со второй половины 1922 года, когда окончил чистку КСМ, поехали в Москву на учебу в КУТВ. Здесь учился нормально до апреля 1923 года, а с этого времени, когда был избран Секретарем Университетской партчейки, так много был нагружен партработой, что фактически перестал учиться. Это время совпало борьбой с Троцким и чтобы троцкистские элементы не сумели овладеть ячейкой, приходилось исключительно все внимание уделять работе ячейки. Наша ячейка выдержала борьбу с троцкистами и одержала победу (подавляющее большинство голосовало за ЦК ВКП(б)).

В конце декабря, во время зимних каникул, я уехал на практическую работу в Баку и был оставлен на партийной работе. С февраля 1924 года работал инструктором Бакинского Райкома до ноября месяца, а с ноября 1924 года по март 1927 г[ода] работал Зав[едующим] Орготделом Бинагадинского Райкома партии, а с апреля 1927 года по август 1928 г[ода] инструктором Бакинского Комитета Азербайджанск[ой] ком[мунистической] партии.

С сентября 1928 года поехал на учебу в Москву на курсы Марксизма. Будучи слушателем курсов одновременно вел партийную работу, работал в составе оргпартгруппы на табачной фабрике «Дукит».

В апреле месяце 1930 года почти весь состав курсов был досрочно выпущен и по постановлению ЦК партии был направлен на партработу в гор. Баку. В июне-июле 1930 года меня выбрали Секретарем РК ВКП(б) Сталинского, быв[шего] Бакинского нефтепромыслового района (бухта Ильича), где находился до конца августа 1931 г[ода]. В августе 1931 года по постановлению Закрайкома ВКП(б) был снят с работы за борьбу с тогдашним руководством ЦК Азербайджанской компартии (Полонским) и откомандирован в распоряжение ЦК ВКП(б).

ЦК партии меня направил на партработу в Нижне-Волжский Крайком, где я в начале недолго работал в промышленном секторе Орготдела, а затем был переброшен на работу Зав[едующим] Транспортным сектором Оргинстра Крайкома и на этой работе находился до января 1933 года, когда Центральным Комитетом был отозван из Нижней Волги и направлен на работу в Казахстан.

Здесь первые два месяца работал Ответ[ственным] Инструктором Крайкома, а с апреля месяца был назначен Зам[естителем]

Зав[едующего] Орготдела Крайкома. На шестом пленуме Крайкома (в середине июля 1933 года) был выбран Зав[едующим] Агитмассовым отделом, а с момента реорганизации Отделов Крайкома заведу[ю] отделом руководящих парторганов Крайкома по настоящее время.

С июля 1933 года по сей день член Бюро Казахского Крайкома ВКП(б) и член бюро ЦК КП(б)К.

Все годы пребывания в партии и на партийной и комсомольской работе активно боролся против всех оппозиций и антипартийных группировок как с троцкистами, зиновьевцами, так и правыми и «леваками» (Ломинадзе).

Никаких партийных выписаний не имею.

Наград союзных не имею (имею Казахстанскую).

Состою на военном учете запаса РККА на должности Военкома полка (категория 9).

Семья отца состояла из 6 человек – отец, мать, 3 брата и 1 сестра. С 1917-[19]18 г[ода] веду самостоятельный образ жизни. Изредка имел связь с родными, главным образом с матерью. Старший брат беспартийный жил в Баку, работал в органах кооперации и торговли, где сейчас находится не знаю, так как более 10 лет с ним не имею связи. Младший брат коммунист работал в Баку на кооперативной работе. С 1931 г[ода] – когда я уехал из Баку, с ним не переписываюсь и никакой связи тоже не имею, мать жила у него. Сестра беспартийная, замужем, домашняя хозяйка. Я женат на дочери железнодорожного служащего. Она член партии, учится на последнем курсе института Марксизма-Ленинизма.

В белых армиях, а также учреждениях белых правительств не служил.

Мой домашний адрес: гор[од] Алма-Ата Проспект им. Сталина, № 105.

(Подпись Г.Асриева) (АСРИЕВ)

«9» августа 1937 г.

г. Алма-Ата.

АПРК, Ф. 708, Оп. 2/4, Д. 4, ЛЛ. 240-244. Подлинник.

АВТОБИОГРАФИЯ АРТАВАЗДА АЛЕКСАНДРОВИЧА СААКЯН
(ОН ЖЕ СААКОВ) член ВКП(б) с сентября 1917 года

Родился в 1895 году в крестьянской семье, село Гедрут Дизакского района бывш. Карягинского уезда Елизаветпольской губернии, ныне Автономная Область Нагорного Карабаха (Азербайджан). Отец был маломощным середняком, жил все время в селе Гадрут и все время занимался крестьянством. Учился и в местной сельской школе до 1912 года и занимался крестьянством до 1914 г(ода) в хозяйстве отца. С 1914 г(ода) и 1915 год работал в балыханах (Баку) буровым рабочим (чернорабочим) и телефонистом. В конце 1915 года и начале 1916 года был мобилизован на военную службу в старую армию, где служил все время рядовым солдатом на турецком фронте. Был сначала (2 месяца) в запасном полку, после на Трапезундском фронте, а затем на Ванском фронте. После февральской революции, еще до вступления в партию, в особенности после вступления, на солдатских митингах принимал активное участие против наступательной политики временного правительства, продолжения империалистической войны, за лозунги партии большевиков. В сентябре 1917 года в 3-м пограничном полку старой армии вступил в ряды РСДРП(б). Во время пребывания в старой армии за непокорство начальству не раз подвергался высылкам (сажали на гауптвахту и друг.). После Октябрьской революции и разложения империалистического фронта войска с турецкого фронта возвращались и когда полк наш прибыл на станцию Навтлук (около Тифлиса) в это время контрреволюционный закавказский сейм не пропускал войсковые части, особенно революционно настроенные, в сторону Баку. Тогда муссаватские, беко-ханские банды на станциях Шамхор, Джагам сопротивляющимся частям загоразивали путь, встречали боем и не пропускали. А те части, которые не сопротивлялись, обезоруживали. После неоднократных неудачных попыток прорваться в Баку, я с группой солдат, в условиях создавшейся национальной розни, выгужден был по Ганджиканским горам пешком пробраться в Карабах. В Карабахе я с членом партии

Шмевном Давыдовым (убит во время гражданской войны в Карабахе) с лета 1918 года сначала объединили несколько коммунистов, прибывших из Баку, вели работу среди вернувшихся с фронта революционно настроенных солдат. Мы внимательно бедноты и революционно настроенных солдат мобилизовали против создаваемой тогда национальной резни, фронта со стороны дашнаков и мусаватистов. Через некоторое время, в конце 1918 года нам удалось связаться с тюрками-коммунистами (Маметжановым и другими) и Областным комитетом партии, находившимся тогда в городе Шуше, а через Мамеджанова и Каряковова и с Бакинским Комитетом.

В 1918, 1919 г[одах] в качестве подпольного партийного профессионала-организатора, мне пришлось пешком обходить села Дзякского и Варанджиского районов, организовав десятки подпольных ячеек. Нами были организованы ячейки и в нагорной части (армянская) и низменной (тюркская). В 1919 году был организатором одной подпольной партконференции в Дзякском районе, представителем на Варанджиской подпольной партконференции и одним из организаторов двух подпольных конференций с тюрками-коммунистами из коммунистов Дзякского района (армянская часть) и коммунистов Карягинского уезда (тюркская часть) и на трех конференциях был избран членом подпольного комитета (районного, уездного). За время этой подпольной работы мне с Каряковым, Шадунцем, Маметжановым и рядом других товарищей не раз приходилось разоблачать перед массами губительную политику резни, национального фронта правительств дашнаков и мусаватистов, которую они вели по заданию Атланты. Мы всячески популяризовали лозунги партии большевиков, доказывая в устной и письменной агитации на практике, что единственным спасителем крестьянства, бедноты низменной и нагорной Карабаха от беко-ханского и дашнаковского угнетения является советская власть, красная армия. Когда прибыли (летом 1919 года) представители дашнакской Армении в Карабах, имевшие задачу присоединить Карабах к Армении, создать национальный фронт, я с рядом товарищей, по заданию Областного и уездного комитетов партии, в условиях озверелого дашнакского

террора, выполнял ряд труднейших заданий, вел работу среди дашнакских солдат, организовал десанты подпольных ячеек, за что был подвергнут не раз гонениям и один раз был арестован.

После вступления красных частей в Баку (апрель 1920 года) и захвата власти нами в Карабахе, я с рядом товарищей (Шадунц и другие) приступил к организации власти, ревкомов на местах. До захвата власти, когда отступающие беко-ханские войска с одной стороны и дашнакские — с другой последний раз попытались существующий национальный фронт еще раз укрепить, сохранить, мне с рядом товарищей пришлось организовать кочехметинское восстание против отступающих из Ганджи муссаватских войск. Это восстание в условиях наступления Красной армии из Баку, захвата власти в Нагорном Карабахе, сыграло исключительно большое значение в деле установления нормальных взаимоотношений между армянами и тюрками и ликвидации национального фронта. После этого нами была захвачена власть и в изменном Карабахе и организован уездный ревком. Состоял я членом Карагинского Уездного Ревкома и Карабахо-Зангезурского Ревкома и одновременно ответственным уездным организатором Карагинской парторганизации. Состоял членом Коллегии Карабахо-Зангезурского ЧК, выполнял ряд заданий (арест Тевана и друг.). Был избран членом Комиссии по перерегистрации и провел перерегистрацию членов Карагинской Уездной парторганизации. Во время гражданской войны в Карабахе, когда дашнаки в Зангезуре захватили власть, красные части отступили и при поддержке карабахского кулачества дашнакские войска перебрались в Карабах, в отсутствие красных частей я был одним из организаторов коммунистических, по существу партизанских, отрядов из местных коммунистов и бедноты и сам руководил ими. Следует отметить, что за время организации отрядов и гражданской войны я с рядом других товарищей вел отчаянную борьбу против оппортунистических, по существу кулацких, установок, культивировавших тогда в карабахской организации, что мол раз красная армия отступила незачем отряды организовывать, мы сопротивлению дашнакам оказывать не можем, поэтому не следует отряды организовывать, а нужно отступить и начать работу только с

весны, когда красная армия вернется, а в исключительно тяжелых условиях работал по организации отрядов и вел борьбу против дашнаков. Был не раз в самом тяжелом положении (окружение меня дашнаками в с.Домы и др.). Временно состоял Секретарем Укома. После ликвидации гражданской войны в Карабахе, которая причислена к партизанскому движению, в 1921 году был членом перерегистрационной Комиссии и вторично провел перерегистрацию членов Карагинской уездной парторганизации. С августа 1921 г[ода] по февраль 1922 года работал в Армении членом Коллегии ВСЮХ Армении и чрезвычайным уполномоченным Совнаркома Армении. С февраля 1922 г[ода] по август 1923 года был представителем Армении в Изапово-Вознесенске по демонтажу и переброске текстильных фабрик, предоставленных Армении и председателем комиссии по постройке текстильной фабрики Армении в городе Ленинакане.

Одновременно до 1923 года занимался самообразованием, в чем я остро нуждался, ввиду своей малоподготовленности и неоднократно ставил вопрос об отправке на учебу. В августе 1923 года ЦК компартии Армении меня командировал в Свердловский Университет, где учился до август 1925 года. В августе 1925 года ЦК АКП(б) утвердил меня Зав.ОРГО Карабахского Областного Комитета партии и я был отозван из университета. В ноябре 1925 года на второй областной партконференции Агиткомской области Нагорного Карабаха я был избран Секретарем Областного комитета партии. Работал Секретарем Обкома Нагорного Карабаха, я, под руководством ЦК АКП(б) за 25 и 28 год очистил организацию от группы бывшего секретаря Силияна, клявшейся по существу троцкистской группой. Все время я вел борьбу против троцкистов и правых. Работал Секретарем Обкома Нагорного Карабаха до августа 1929 года. С 1925 года по 1931 год был членом нескольких съездов ЦК Азербайджана, одного съезда ЗахЦИКа и Закавказской Краевой Контрольной Комиссии. Был делегатом XV Всесоюзной партконференции и XV партсъезда.

С августа 1929 года сначала Секретарем Астрахан-Базарского Дайрапарткома, затем Зав(едуциом) Агитмассовым сектором ЦК АКП(б) и в августе 1930 года поступил на подготовительное отделение Института красной профессуры (Бакинское). В начале 1931

года перевелся на подготовительное отделение ИКП (Московское) и затем через два месяца переведен на первый основной курс Аграрного института красной профессуры, где учился по январь 1933 года. В январе 1933 года ЦК ВКП(б) был командирован на работу в Казахстан и с марта 1933 года был третьим секретарем Алма-Атинского Обкома по ноябрь 1933 года. С ноября 1933 года по февраль 1934 года был заведующим Агит-Массовым отделом и членом бюро Казкрайкома. С февраля 1934 года по настоящее время работаю вторым Секретарем Актюбинского Обкома.

Член ВКП(б) с сентября 1917 г.

партибилет № 0909608

(Подпись А. Саакян)

(Саакян)

2 ноября 1935 г.

АПРК, Ф. 141, Оп. 1, Д. 13522-ав, ЛЛ. 121-125. Подлинник.

№ 7

АВТОБИОГРАФИЯ СААКЯН АРТАШЕСА НИКОЛАЕВИЧА

Родился я в 1901 году 1-го апреля в селе Даралагазского уезда, Пашалинского района ССР Армении в семье рабочего батрака.

Отец мой Николай Алавердович СААКЯН все время работал в батраках до 1905 г[ода], а с 1905 г[ода] работал все время рабочим в разных местах, в последнее время на Северном Кавказе в гор. Армавире на маслобойном заводе Бабаева до 1917 года ноября месяца. В 1917 г[оду] отец мой вступил в ряды Красной гвардии, после чего в Красную армию на Северном Кавказе – боролся против Деникина, в 1920 г[оду] отец мой умер в рядах Красной армии в 20-й дивизии в городе Баку.

Мать моя до и после революции работала по найму у разных кулаков до 1923 г[ода], после чего стала нетрудоспособной и жила на иждивении моем и моих братьев, умерла в 1934 году.

Родственников со стороны отца не имею никаких, а родственники со стороны матери не были раскулачены и репрессированы.

В белых армиях ни я, ни мои родственники не служили, за границей не были, связи с границей никто не имеет.

В 1932 году я окончил Ереванский индустриальный рабфак. После окончания рабфака ЦК компартии Армении направил меня на учебу во Всесоюзный Коммунистический университет им(ени) Т. Свердлова, отсюда в 1932 г[оду] меня отозвали и направили на работу в органы ОГПУ и в этом же году в 1932 – направили на учебу в ЦК ОГПУ в г. Москву. После окончания ЦК в 1933 г[оду] был командирован на работу в Казахстан в органы НКВД, где и работаю до настоящего времени.

С ноября м[есяца] 1917 г[ода] я принимал активное участие в рядах Красных партизан и Красной гвардии на Северном Кавказе в гор. Армавире, Ростове, Краснодаре, Сталинграде и других городах до 1918 г[ода] (осень), после чего находился в рядах Красной армии до 1921 г[ода] августа м[есяца] в первом конном корпусе Жылбина в разных должностях, сначала рядовым красногвардейцем, потом отделенным командиром, затем Пом[ощником] Ком[андира] Ввода, старшиной эскадрона и затем работа политруком эскадрона. В 1920 г[оду] вступил в ряды коммунистической партии большевиков в ряды РККА. В других партиях не состоял и ни в каких антипартийных оппозициях и группировках не участвовал, из партии никогда не исключался.

Начиная с 9 лет работал батраком в селе Отбик и Алмалу-ших Махмуд до осени 1915 г[ода].

С 1915 г[ода] по 1917 г[од] работал рабочим на маслобойном заводе Бабьева в г[ороде] Армавире.

С 1917 г[ода] с ноября м[есяца] по 1921 г[од] был в рядах Красной Гвардии и Красной армии.

С августа м[есяца] 1921 г[ода] по 1928 г[од] работал бурлящиком в Нахичеванских соляных промыслах.

С октября м[есяца] 1928 г[ода] Даралажским Укомом я был командирован на учебу в Ереванский индустриальный рабфак, где учился до 1931 г[ода]. В результате учебы получил среднее образование. С 1932 г[ода] по 1933 г[од] учился в ЦШ в г[ороде] Москве и после окончания работал и работаю в органах НКВД. Никаких взысканий не получал в процессе моей работы. Несколько раз избирался членом бюро РК партии в 1937-1938 г[одах] и членом пленума Райкома партии. Был членом пленума Нахичеванского Крайкома партии в 1922-1927 г[одах].

Никогда не судился и под судом не был.

Имею трех братьев – все члены партии. Старший брат член партии с 1917 г[ода], начиная с 1917 г[ода] по настоящее время работает в рядах РККА в г[ороде] Москве, трижды награжден орденами. В настоящее время учится в академии Генерального штаба РККА в г[ороде] Москве. Два других брата работают в Армении.

Жена моя происходит из бедняцкой семьи. Отец ее убит в 1914 г[оду] на германском фронте, а мать все время до 1929 г[ода] работала по найму, а с 1929 г[ода] стала нетрудоспособной перешла на иждивение своей старшей дочери.

Я в настоящее время работаю Начальником Лутовского РО НКВД Южно-Казахстанской области, до этого работал Нач. Востанджского РО НКВД.

В основном здоров.

Подпись А. Саякян.

АПРК, Ф. 708, Оп. 3/4, Д. 71, ЛЛ. 201-203. Подлинник.

№ 8

ХАРАКТЕРИСТИКА НА А. Н. СААКЯН

СААКЯН Арташес Николаевич, год рождения 1901, национальность армянин, социальное положение рабочий, член партии с декабря м[есяца] 1920 года грамотный окончил Центральную Школу ОГПУ в гор[оде] Москве в 1933 году партвыскакий не имеет. В Лутовском районе работает с сентября м[есяца] 1938 года. Политически выдержанный, уклонений от линии партии не замечалось, считаем что тов. СААКЯН занимаемой должности Начальника РО НКВД соответствует.

Секретарь

Лутовского РК КП(б)К *(Подпись И. Салдырбаев)*

/САЛДЫРБАЕВ¹¹

АПРК, Ф. 708, Оп. 3/4, Д. 71, Л. 204. Подлинник.

¹¹ Подпись заверено печатью Лутовского Райкома КП(б)К.

КРАТКОЕ ЖИЗНЕОПИСАНИЕ ЧЛЕНА АКП(б) С 1920 Г[ОДА],
ПАРТИЛЕТ № 0909657 САРУМОВА МУШЕГА НАРСЕСОВИЧА

Родился 3-го ноября 1904 г[ода] в гор[оде] Баку в семье рабочего. Отец мой рабочий-ключник и пом. бурового мастера на Биби-Эйбатских, а позже на Балаханских нефтяных промыслах; состоял и принимал активное участие в работе СДРП с 1900-1902 г[ода] за что неоднократно подвергался репрессиям со стороны царских властей. Мать - неграмотная дочь крестьянина села Сейдишен Автоном.Области Нагорного Карабаха, после замужества занималась домашним хозяйством.

До смерти родителей я учился в начале II-й Сабунчинской школе, затем в балаханском реальном училище. После смерти родителей в 1918 г[оду] за неимением средств к продолжению образования, ушел со 2-класса и поступил учеником слесаря на промысел, где раньше работал мой отец.

Работая в Механических мастерских Московского-Кавказского товарищества в 1919 г[оду] здесь же вступил в профессиональный союз.

Продержался на работе в промысле до прихода Красных войск в Баку, в мае 1920 г[ода], т.е. сейчас же после советизации Азербайджана (28.IV.20 г[ода]) добровольно вступил в ряды XI-й Красной Армии (251 стрелк[ового] Полка 28-й дивизии) и вместе с ней принимал участие в наступлении на Карабах и Зангезур. В партию вступил 8.VII.1920 г[ода] в парторганизации 251 стрелкового полка.

По ликвидации Зангезурского фронта, наши части возвратились обратно. Проездом через гор. Шушу по ходатайству местного Военкомата, меня оставили работать в Военкомате в Ханкендах (ныне гор. Степанакерт).

В начале 1922 г[ода] был демобилизован из Военкомата как несовершеннолетний и приехав в Баку, поступил подручным слесарем 7-го промысла из Биби-Эйбате. Проработав на промыслах некоторое время Байловском Райкомом АКП(б) был выдвинут на работу в Морчека, где работал до 20-го ноября 1922 г. По

ликвидации Морчека ВК АКП(б) направил меня на работу в Управление Уполнаркомпути (жел[езных] Дорог) АССР в качестве Секретаря Управления и ответственного секретаря чрезвычайной тройки по борьбе со вкитничеством и хищениями на железнодорожном транспорте. На этой работе я был премирован и получил благодарность по приказу дороги. (Приказ от 10.VII.1923 г. № 679).

За время своей почти четырехлетней работы на железной дороге принимал активное участие в партийно-общественной работе и исполнял по выбору обязанности Председателя Революционной Райкома АКП(б) секретаря и Апорга комчейки, секретаря ячейки КСМ, члена Райкома КСМ, редактора стенгазеты и пр[очие].

В июле 1926 г[ода] постановлением ЦК АКП(б) был направлен для работы в Автономную Область Нагорного Карабаха, где избран ответственным секретарем ЦИК-а и Зав[едующим] Орг[анизационным] Отделом.

В Нагорном Карабахе избирался в Бюро Обкома АКП(б), в члены Обкома АЛКСМ, членом ряда руководящих, партийно-советских и общественных организаций. От Нагорного Карабаха, избирался в АзЦИК и пр[очие].

В 1929 г[оду] ЦК АКП(б) командирован на учебу в Ленинградский Комвуз по факультету сов[етского] Строительства. Прочувшись год ЛК ВКП(б) в 1930 г[оду] командирован в Экономический Институт красной профессуры, где прочувлся до июня 1933 г[ода] и закончил подготовительное отделение и два курса основного.

За время учебы в Ленкомвузе состоял Секретарем факультетской ячейки и членом бюро общенинститутской. В ЭИКП также избирался в цеховой и общенинститутское бюро ячейки ВКП(б).

Решением Оргбюро ЦК ВКП(б) от 19.VI.33 г[ода] протокол № 150 освобожден от учебы в ЭИКП и направлен на работу в Казахскую АССР.

По приезде в Казахскую АССР с начала августа 1933 г[ода] работал в качестве Председателя Алма-Атинского Облплана и первого Заместителя Пред[седателя] Обл[астного] Исполкома.

С 1-го января 1934 г[ода] избран председателем Алма-Атинского Горсовета.

Состою членом бюро Горкома, Обкома и пленума Казкрайкома ВКП(б). Также членом Облсполкома, кандидат в члены президиума КазЦИК-а и член Всероссийского ЦИК-а.

(Подпись М. Сарумова)

(М. Сарумов)

19.1.1936 года.

АПРК, Ф. 141, Оп. 1, Д. 13522, ЛЛ. 202-205. Подлинник.

№ 10

ПАРТХАРАКТЕРИСТИКА НА М. Н. САРУМОВА

Тов. САРУМОВ рабочий, член партии с 1920 г[ода]. За время учебы в ЭИКП с 1931 [года] по 1933 г[од] показал себя, как политически выдержанный и дисциплинированный член партии. Принимал активное участие в партийной работе институтских организаций, занимая правильную партийную позицию в борьбе с уклонами от партийной линии. Был членом бюро общепартийной ячейки последнего созыва и заведывал научно-литературным сектором Бюро ячейки. Теоретически хорошо подготовлен и показал большие способности в области теоретической работы.

ВКП(б) ЭИКП

Отв. Секретарь ячейки

(Подпись М. Каспарова)

/КАСПАРОВА/

19.VII.1933 г.

АПРК, Ф. 141, Оп. 1, Д. 13522, Л. 209. Подлинник.

№ 11

АВТОБИОГРАФИЯ Т. О. САРКИСЯН

САРКИСЯН Теофил Осипович

Член ВКП(б) с июля м[есяца] 1917 г[ода]

Парбилет № 1573034, рождения 1897 г[ода].

инструктор ОРПО КазКрайкома ВКП(б).

Родился в 1897 году в гор[оде] Шуша, быв[шей] Елизаветопольской губ[ернии] (ныне АОНК Азербайджанской ССР).

Отец был портной, кустарь – одиночка, умер в 1912 году, однако наша семья, состоящая из 9 душ еще с 1907-[19]08 г[ода] находилась на иждивении старших братьев, работающих с 1905 года в Баку на промыслах Манташева (Бакинский район). Старший брат – слесарь был членом РСДРП(б), умер в 1917 году. Другой брат – электромонтер стал членом РКП(б) с 1918 года в Баку. Третий брат – беспартийный (педагог). Два младших брата (рабочий и служащий) – один член ВКП(б) с 1924 г[ода], другой – с 1930 г[ода].

Я учился в семинарии в гор[оде] Шуша, окончил 7 классов в 1917 г[оду]. Начиная с 1912 г[ода] одновременно с учебой я работал: занимался с учениками, работал по найму в духовом оркестре, в 1915-[19]16 г[одах] во время летних каникул ездил в Баку на заработк[и]. Начиная с 1915 г[ода], в связи с организацией так называемых добровольческих отрядов на Турецкий фронт «для освобождения Турецкой Армении» армянская националистическая контрреволюционная партия «Дашнакцутюн» усилила работу среди интеллигенции, в особенности учащейся молодежи для вербовки добровольцев. В 1916 г[оду] я 3-4 раза посещал собрания ученических кружков, которыми руководили дашнаки, однако скоро перестал ходить на эти собрания, ибо там я не получал ответа на волнующие меня вопросы. В частности для меня было непонятно: как можно добиться «освобождения армянского народа» с помощью империалистических государств, почему предпочитать один лагерь империалистов (Антанту) другому лагерю (Австро-германскому), подлинные причины империалистической войны 1914 года и т.д. На все эти вопросы на собраниях кружка нельзя было получить членораздельного ответа. Вместо этого дашнакские ораторы произносили громовые речи против австро-германских-турецких империалистов, восхваляя одновременно антантовских империалистов и разжигая национальную рознь между армянами и турками. Весь этот дух дашнакского политического романтизма и воинствующий национализм был мне непонятен и чужд. В 1916 г[оду] я примкнул к ученическому кружку «Мираж», которым руководил член РСДРП(б) Ашот Иоанниси (бывш[ий] Секретарь ЦК КП Армении). С помощью товарищей из этого кружка Андроник Аваки, Григорий Меграбян, Гезорк Товмасян (Кариб), я начал знакомиться с марксистской

брошюрной литературой, в частности первый раз читал «Коммунистический Манифест» Маркса и Энгельса.

В 1917 г[оду] я окончил семинарию, в июле мес[яце] по рекомендации этих товарищей вступил в ряды шушинской организации РСДРП(б).

В мелко-буржуазном, мещанском городе Шуша влияние дашнаков было довольно сильно среди интеллигенции, учащихся, также среди крестьянства окружающих сел. Коммунистов же, большевиков насчитывалось летом 1917 года 7-8 человек. Дашнаки нас называли фантазерами, утопистами, а в ответ на нашу агитацию за солидарность между армянскими и тюркскими трудящимися, нас прямо называли «продажными людьми» или «шпионами» тюрков.

Наша работа в 1917-[19]20 г[оды] была направлена к тому, чтобы парализовать влияние дашнаков, вытравить националистическую ненависть к тюркским трудящимся и предотвратить межнациональную бойню между армянами и тюрками до того, пока накануне взятия Баку 11-й армией в апреле 1920 г[ода], сами организовали партизанские отряды против дашнако-мусаватских банд. Эти годы я работал в качестве организатора и пропагандиста карабахского окружкома ВКП(б).

Ввиду отсутствия средств окружкома в 1917-[19]18 году, я одновременно работал в качестве зав. детдомом, а в 1919-[19]20 г[оды] учителем. С апреля 1920 года, после захвата власти большевиками я работал председателем ревкома в Туго-Тягском участке Карягинского уезда до 1921 года. В 1921 году по мобилизации Казбюро ЦК ВКП(б) был командирован в Эривань, где работал до 1923 года в качестве секретаря ВСНХ. В 1923 году по семейным обстоятельствам, через ЗакКрайком ВКП(б) переехал в Баку и работал в газете «Коммунист» (орган ЦК АКП(б), в качестве зав[едующего] партотделом, член редколлегия, с 1929 года редактором до 1931 года.

В 1931-[19]32 году работал в качестве уполномоченного ЦК АКП(б) в Карамарьянском и Агдашском районах. В 1932-[19]33 году учился в Москве на курсах Марксизма-Ленинизма при ЦК ВКП(б). В октябре мес[яца] 1933 года был командирован ЦК ВКП(б) в качестве нач[альника] политотдела МТС в Казахскую АССР. Работал в

Шаулядерской МТС Туркестанского района, Южно-Казахстанской области до марта 1935 года. После реорганизации политотделов МТС Казкрайкомом ВКП(б) был назначен первым секретарем Хобдинского райкома ВКП(б) Актюбинской области, однако по болезни не мог работать. После лечения, с ноября месяца 1935 года работаю в качестве инструктора ОРПО Казкрайкома ВКП(б).

Из моих родственников никто не лишился права голоса, не подвергался репрессиям, в белых армиях не служили, за границей родственников не имею.

Был делегатом конференций, съездов партии, советов в Азербайджанской ССР и Казахской АССР.

В 1923-[19]32 г(оды) находясь и работая в рядах Азербайджанской[,] Бакинской парторганизациях я получил громадное, партийно-политическое воспитание. Выступая часто на рабочих собраниях с докладами, руководя школами политграмоты и одновременно выслушивая выступления самих рабочих - во мне еще больше цементировалась непоколебимая вера в правильность генеральной линии нашей партии, в победу дела Ленина-Сталина. Простая, бесхитростная речь балаханского старого рабочего о том, что - «оппозиция для нас опасна, оппозицию надо удалить от нас, как сорную траву с поля», - воспитывала и учила нас тому, как высоко надо ценить и беречь единство, монолитность рядов нашей партии, с какой непримиримостью надо бороться со всеми врагами партии, с разрушителями единства рядов нашей партии.

В эти годы борьбы нашей партии с оппозицией (троцкистской, зюльевской, объединенной, правой, право-«леватской») в рядах бакинской парторганизации ярко видно было, как все примазавшиеся к нашей партии случайные, анти-коммунистические, националистические элементы присоединялись к оппозиции и вели атаку против генеральной линии партии. Однако бакинская пролетарская большеви[с]тская организация разгромила эти атаки и еще выше подняла великое знамя партии.

В оппозиции я никогда не участвовал. Начиная с 1923 года принимал активное участие в борьбе с ней.

Следующие товарищи могут подтвердить мою автобиографию, в частности за период 1917-[19]20 г(оды), кроме перечисленных выше,

- Шадуни С. (секретарь ЦК КП Таджикистана), Саакия А. (секретарь Кустанайского ОК ВКП(б), Саркисов С. (Секретарь Донецкого ОК ВКП(б), Амбарцумян С. (ныне работает в Москве в Облплане), Асмиров С. (Нач[альник] ПО района дороги Москва-Казань) и др[угие].

Период моей работы в Азербайджанской ССР с 1923 года звание ркд товарищей (бывш[ие] работницы АССР), ныне работающие в Казахской АССР.

(Подпись Т.Саркисова)

(Т. Саркисова)

15.XI.36 г.

г. Алма-Ата.

АПРК, Ф. 708, Оп. 3/4, Д. 71, ЛЛ. 261-265. Подлинник.

№ 12

АВТОБИОГРАФИЯ Г. О. САРКИСОВА

Родилась в 1904 г[оду], вazole месяце, в г[ороде] Баку. Отец мой крестьянин середняк, жил последние годы своей жизни в г[ороде] Баку вместе с семьей и работал в Балаханах рабочим в качестве мастера желонщика. Отец был убит в 1905 г[оду] в январе месяце, мать вместе со мною, двухлетним братом и сестрой 14-ти лет переехала в город Шушу, где мы и прожили до 1908 г[ода]. Мать держала двух нахлебников – учителей, сестра училась и давала уроки и на эти средства содержали семью. В 1908 г[оду] сестра окончила среднее учебное заведение, получила звание учительницы, вышла замуж за служащего-фармацевта и забрала нас с матерью к себе в Баку, где получила место учительницы в армянской народной школе. С тех пор до 1921 года я жила вместе с матерью на полном иждивении сестры и ее мужа и воспитание получила в ее семье. Сестра по настоящий момент продолжает работу в качестве педагога в г. Баку. До 1913 г[ода] я училась в армянской народной школе, в 1913 г[оду] была переведена в частное коммерческое училище и в 1917 г[оду] с 3-го класса я оставила учебу, т.к. события в Баку в 1918 г[ода] (приход англичан и турок) заставили всю семью

еще до падения Бах[инской] Коммуны перебраться в г[ород] Астрахань, где мы жили до 1919 года ноября месяца. Сестра продолжала работать там учительницей в казачьем Бугре, а мать служила в аптеке.

В ноябре 1919 г[ода] сестра с мужем и всей семьей пробралась в г[ород] Мусоватское Баку, т.к. ее беспокоила судьба брата-коммуниста, находящегося в подполье в Баку и Тифлисе. Весь этот период с 1917-1920 г[одами] я в школе не училась, а занималась под руководством сестры дома и перед советизацией Азербайджана я поступила в III женск[ую] Гимназию, сдав экстерном за пять классов, в 1921 г[оду] я оставила школу совсем. В 1920 г[оду] я поступила статистиком в Наркомтруд и там же вступила в комсомол. В 1921 г[оду] на участковой конференции городского района комсомола комсомола избрали меня в учбюро и выдвинули ответственным секретарем учбюро, с тех пор непрерывно до сентября 1925 г[ода] я работала на руководящей ответств[енной] работе в комсомоле в районах гор[ода] Баку в качестве заведыв[ающей] Отделом комитета комсомола и секретиря райкомов комсомола в ряде районов г[орода] Баку. В коммунистическую партию я подала заявление в 1921 г[оду] и была принята в кандидаты партии в 1922 г[оду] горрайкомом АКП(б) после проведения чистки рядов партии, в 1923 г[оду] в октябре месяца была переведена в члены партии Бакилов Биби Эйбатском РК и Бакинском комитетом АКП(б). В 1925 г[оду] была принята в Комюз им[ени] Свердлова, перешла на 2-й курс и из-за состояния здоровья, по совету университетских врачей, вынуждена была сделать перерыв на один год. Этот 1926/1927 г[одами] я работала инструктором горрайкома партии в г[ороде] Баку. В 1927-1929 г[одами] продолжала учебу в Свердловске и в мае 1929 г[ода] оставила учебу совсем т.к. здоровье ухудшилось и врачи советовали ехать на Юг на продолжительное время. Я была откомандирована в распоряжение Бакинского комитета партии и назначена инструктором Ленинского РК партии в июне 1929 г[ода]. В августе 1929 г[ода] при смене Азербайджанского и Бакинского руководства при комплексовании работников райкомов я была Центральным комитетом АКП(б) послана заместителем заведыв. Социально-культурной секции ЦКК РКК и в декабре 1929 г[ода] июль была ЦК АКП(б) отозвана и назначена зам[естителем] Секретарем парткома завода им[ени] лейт[енанта] Шмидт, затем командирована в Нагорный Карабах зав[едующим]

культурром отделом обкома партии. В декабре 1931 г[ода] была освобождена с Нагорного Карабаха и назначена заместителем ректора Азербайджанского кинвуза, где и проработала до сентября 1932 г[ода]. В 1932 г[оду] была принята на подготовительное отделение ИКИ в Баку. В ноябре 1933 г[ода] в связи с переброской мужа в Казакстан я перевелась в Институт Марксизма-Ленинизма в г[ороде] Алма-Ата, и здесь Казкрайкомом была отозвана с учебы и назначена завед[ующим] культурром отделом Алма-Атинского обкома партии. В марте 1934 г[ода] по моей просьбе при реорганизации аппарата обкома, бюро обкома передвинуло на заведывание промышленно-трансп[ортным] Отделом обкома, где и проработала до мая 1936 г[ода]. В мае 1936 г[оду] Казкрайкомом я была отозвана с работы в Алма-Атинском обкоме и назначена заместителем заведыв[ающего] Отделом культурпросвет работы Казкрайкома ВКП(б).

Ко всему этому могу добавить еще следующее, за все время пребывания в партии никогда не участвовала ни в оппозициях, ни в каких-либо антипартийных группировках, партийных высланий не имела. В 1925 г[оды] в декабре месяце меня в числе 60-ти свердловцев ЦК ВКП(б) командировало в Ленинград в Московско-Нарвский район для разъяснения решения 14 съезда партии и разоблачения антипартийной, дезорганизаторской и двурушнической работы, так называемой ленинградской оппозиции, там я работала до февраля 1936 г[ода]. В марте 1930 г[ода] ЦК АКП(б) командировало меня в Нахкрай в Ордубатский район для ликвидации перегибов массовой коллективизации. С сентября 1935 г[ода] по июль 1936 г[ода] по поручению бюро Алма-Атинского обкома и Казкрайкома ВКП(б) проводила проверку и обмен партийных документов коммунистов в Алма-Атинском ГК ВКП(б).

С первого октября по решению бюро Казкрайкома ВКП(б) работаю секретарем оргбюро Алма-Атинского ГК ВКП(б) по Сталинскому району.

(Подпись Т.Саркисова)

(Саркисова)

18 ноября 1936 г.

г. Алма-Ата.

АПРК, ф. 708, Оп. 3/4, Д. 71, ЛЛ. 241-243. Подлинник.

ԹՅՈՒՐՔԵՐՆ ԱՌՈՂՈՒՋՆԵՐԸ ՍՈՉԻԱԼՑԱՆ ԽԱՆԻ ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՈՒՄ

Մեզ հայտնի է, որ Կենտրոնական Ասիայի պատմական կյանքում մեր թվարկության առաջին դարերը նշանավորվեցին այնպիսի իրադարձություններով, որոնք այս տարածքներում ժողովրդակազմական մեծ փոփոխությունների առիթ հանդիսացան: Այդ իրադարձությունները թյուրքախոս ցեղերի մեծ ներհոսքն էր այս տարածքներ և երկու թյուրքական կազանաթների (խանությունների) ստեղծումը:

Հարկ ենք համարում առանձնացնել այդ ժամանակներում գոյություն ունեցող երկու հզոր քոչվոր անասնապահական ցեղախմբերի, որոնք մ.թ. առաջին դարերում կարևոր դեր խաղացին ինչպես Միջին Ասիայի, Մերձավոր Արևելքի, այնպես էլ Փոքր Ասիայի ժողովրդակազմական գործընթացներում և հետագա պատմության համար: Դրանք *օղուզ* և *թյուրք* էթնոնիմներով հայտնի ցեղերն ու ցեղախմբերն էին: Նրանք մյուս թյուրքախոս ցեղերից համեմատաբար առավել հզոր էին և կարողացել էին իրենց ենթարկել բազմաթիվ այլ ցեղերի: Օղուզներն ու թյուրքերը իրար հետ առնչություն ունեին այնքանով, որ խոսում էին նույն լեզվով և դեռևս մ.թ.ա. III դարից հանդես էին եկել Հոննական ցեղային միության կազմում:

Թյուրքախոս ցեղերի ծագման և նրանց պատմության ռատոմասիրման գործում բավական բարդ խնդիր է նրանց միջև հստակ տարանջատում անցկացնել, քանի որ այդ անուներով հայտնի ցեղերի գերակշռող մասին միավորում էին թյուրքախոս լինելու և մասամբ ռասայական մեկ տիպին պատկանելու հանգամանքները:

Պատմագիտական զրահակության մեջ ընդունված է, որ բուն թյուրքերը, այսինքն այն ցեղերը, որոնք ի սկզբանե կրել են թյուրքուկ կամ թյուրքուք թյուրք էնոնիմները, մ.թ. V դարում կազմված էին հինգ հարյուր ընտանիքից, ունեցել են եվրոպոիդ ռասային բնորոշ հատկանիշներ:

Լույս V դարում Միջին Ասիայում օդուզական ծագում ունեցող սպիտակ հոնները՝ էֆուսայիտները, որոնք իշխանություն էին ձեռք բերել Լույս ժամանակներում, Լույսպետ հայտնի էին եվրոպոյիդ հատկանիշներով: Մնացյալ թյուրքախոս ցեղերը մեծամասամբ հայտնի էին մոնղոլոյիդ ռասայական հատկանիշներով:

Լրանցից շատերի առաջացման ճշգրիտ ժամանակահատվածը և սուրյգ ծագումնաբանությունը դեռևս վերջնականապես ճշտված չեն:

Մենք կօգտագործենք բուն թյուրքական աղբյուրները, սովյալ դեպքում ամենատարողունակներից մեկը՝ Մոզիլյան խանի արձանագրությունը, որով կարող ենք հստակորեն որոշել օդուզ և թյուրք ցեղերի կարգավիճակը թյուրքական իլի կազմում և ներկայացնել, թե ինչով էին երանք առանձնանում միմյանցից և որոշակի տեղ գրավում թյուրքական կազանաթի պատմական կյանքում:

Ռեչու ենք կարևորում հատկապես այդ երկու ցեղախմբերի ուսումնասիրությունը:

Մ.թ. III-XIդդ. Միջին Ասիայում քոչվոր, թյուրքախոս շատ ցեղերի, որոնք գտնվում էին կազմավորման ետիսական փուլերում, որոշակի դասավորության հնաքավոր է բերել՝ երանց կենտրոնացնելով օդուզական և թյուրքական ցեղախմբերի շուրջ:

Օդուզները հայտնի են իբրև ընտանեկան կապերով իրար եետ անջվող ցեղերի խումբ, որոնց ժառանգականությունը դեռևս պահպանվում է ժամանակակից օդուզական ժողովուրդներից շատերի մեջ: Իսկ թյուրքերի ցեղային շարունակականությունն ընդհատվեց, և այս միության ժառանգականությունը պատմության համար կորսվեց: Փոխարենը, կրանք թողեցին իրենց լեզուն և ցեղանունը:

Մ.թ.ա. III դարում Չինաստանի հյուսիսում կազմավորվեց Հոնեական ցեղային միությունը, որի կազմում ներառված էին Լուս օդուզները: Ըստ Ա.Ն. Բերնշտամի՝ երանք ծագում էին չինական գերակայության տակ գտնվող չորս տներից մեկից, որը կոչվում էր Խուան¹:

Ռիչպես գիտենք, մ.թ.ա. II-I և մ.թ. I-V դարերը նշանավորվեցին Հոնեական միության, ապա թյուրքախոս, մեծամասամբ մոնղոլոյիդ

¹ А. Н. Бернштам, *Очерк истории Чжуньчжоу*, Лек. 1951г., стр. 227

օղուզական ցեղերի անեախաղեպ մեծ ներուսքով դեպի Միջին Ասիա, ինչը այս տարածքներում մարդաբանական հարուկանիշների որոշակի փոփոխությունների առիթ հանդիսացավ:

Օղուզները մի քանի դարում կարողացան հաստատովել Միջին Ասիայում՝ եվրոպեոյդ ռասային պատկանող հնագույն հնդիրանական ծագում ունեցող բնակչության եկատմամբ ձեռք բերելով ակնհայտ առավելություններ և գործնականում դարձան այդ տարածքների տերերը:

Մ.թ. V դարում պատմության ասպարեզում հայտնվեց թյուրքու անվամբ հայտնի ցեղախումբը, որը հետագա մեկ դարի ընթացքում վերածվեց հզոր ցեղային միության: Նրա հիմքով էլ մ.թ. VI և VII դարերում կազմավորվեցին թյուրքական երկու հզոր խանությունները: Թյուրքական առաջին և երկրորդ խանությունների կազմում ներառեցվեցին նաև օղուզական ցեղերը՝ իբրև թյուրքական բոլորի բաղկացուցիչ մաս:

Մեր ներկայացրած ժամանակահատվածում՝ մ.թ. V-VIIIդդ., օղուզներին ու թյուրքերը կազմավորման և զարգացման տարրեր փուլերում գտնվող ցեղեր էին: Օղուզ էթնոսիսը կրող ցեղերին կարելի է բնորոշել իբրև էթնիկական տարրերի, որոնց միավորում էին ընտանեկան, ժառանգական կապերը, իսկ թյուրք ցեղանվան ներքո նաև դեռ եկող ցեղերը միավորված էին ռազմական և մասամբ էլ տնտեսական կապերով և ենթարկվում էին ցեղային ավագանու և խանի իշխանությանը: Այս երկու ցեղերն ունեին լեզվական ընդհանրություններ. երկուսն էլ թյուրքախոս էին, ինչն առիթ է տալիս կարծելու, որ երանք գենետիկական նույն արմատներն ունենին: Չնայած միմյանց հետ սերտ առնչություններ ունենալուն, երանք ժողովրդակազմական տարբեր մակարդակներում գտնվող մարդկային խմբեր էին:

Օղուզների և թյուրքերի մասին առաջին տեղեկությունները տրված են դեռևս մ.թ.ա. III-ից սկսած չինական պատմագրության մեջ, իսկ բուն թյուրքական առաջին աղբյուրները՝ Նեխեյ և Օրխոն գետերի շրջակայքում գտնված արձանագրությունները, գրված են մ.թ. V-VIIIդդ.:

Արձանագրությունների թիվն անցնում է ութսուսից, սակայն դրանց մեծ մասը որևէ անձի կամ իրադարձության մասին հստակ տեղեկություն չի հաղորդում: Դրանցում հիմնականում առանձին

եախաղասություններ են, անձեանքներ և արևելյան օրացույցի տարեթվեր:

Չատմական, լեզվաբանական հետազոտությունների համար առավել հետաքրքիր կյութեր են ընձեռում հասկապես դրանցից հինգը, որոնք համեմատաբար ծավալուն արձանագրություններ են: Դրանցից են Թյուրքական երկրորդ խանության գոյության ժամանակաշրջանում (մ.թ. 684-740թթ) գրված Մոզիլյան խանի արձանագրությունները: Ի տարբերություն այլ արձանագրությունների՝ նրանք ավելի շատ պատմական տեղեկություններ են հաղորդում Թյուրքական երկրորդ խանության և նրա կազմի մեջ մտնող տարբեր ցեղային միությունների հարաբերությունների մասին:

Այս արձանագրությունները հայտնաբերել է Ն.Մ.Յազրիեցեյը 1889թ.-ին Օրխան գետի հովտում՝ բուդղայական երդենի Ցզու տաճարից վաթսուս կմ հեռավորության վրա:

Մենք կփորձենք ներկայացնել, թե ինչպես էր ընկալվում *ժողովուրդ* հասկացությունը Թյուրքական խանությունում:

Մենք կուսումնասիրենք, թե *bodun-բոզուն*՝ *ժողովուրդ* հասկացությունը, որը բազմիցս օգտագործվել է Մոզիլյան խանին նվիրված արձանագրության մեջ, կփորձենք պարզաբանել, թե այն ինչ նշանակություններ ուներ՝ դրանով փորձելով պարզել, թե ինչպես էին թյուրքերը և օղուզները ընկալում *ժողովուրդ* հասկացությունը, և որքանով էր այն արմատացած նրանց մեջ՝ իբրև ինքնագիտակցություն:

Մ.թ. V դարից հայտնի թյուրքոս (չինարեն հեչոդոյամբ՝ *տյուցոյսե*) ցեղախումբը, հայտնվելով պատմական ասպարեզում, Կենտրոնական Ասիայում բնակվող ցեղերի կյանքում, ինչպես արդեն նշեցինք, շատ կարևոր դեր խաղաց նրանց թողնելով հին թյուրքական լեզուն և թյուրք էթնոսիմը: Տեղի ունեցավ տարբեր էթնիկական ծագում ունեցող ցեղերի թյուրքականացում լեզվական ընդհանուր հիմքի վրա:

Մ.թ. VI դարից Կենտրոնական Ասիայի պատմական կյանքում նշանակալի երևույթ դարձավ Թյուրքական առաջին խանությունը, իսկ VII դարի վերջերից՝ Երկրորդը, որը հայտնի է նաև *Հավերժական իլ* անվամբ: Թյուրքական իլի կազմում շատ էին հին թյուրքերենի բարբառներով խոսող տարբեր ցեղեր:

Օրդան գեռի հովտում գտնվող Մոզլիյան խանին նվիրված արձանագրության մեջ հանդիպում է *el el il - էլ, իլ*² բառը, որը թարգմանվում է պետություն:

էլ, իլ (el il) բառը հին թյուրքական լեզուներում ունեցել է երկու հնչողություն: Բառի նման հնչողությունը պայմանավորված է հին թյուրքերենի գրային համակարգում ձայնավորների ընդհանուր մեկ նշանի առկայությամբ, ինչն ընդհանրապես բնորոշ է թյուրքական ռուսիքական գրերին և հին թյուրքերենի արտասանական կանոններին³: Մոզլիյան խանին նվիրված արձանագրության մեջ հիշատակվում են այնպիսի ռազմական գործողությունների մասին, որոնց նպատակն էր ստեղծել, նախասահմանված կարգով (ordre), օրենքներով պահպանել իլը և հետարվորինս ընդլայնել նրա կազմն ու աշխարհագրական տարածքները⁴:

էլ, իլ հասկացությունը մանրամասնորեն քննել է Լ.Ն. Գումիլյովը «Հին թյուրքերը» աշխատության մեջ⁵: Հենվելով նրա բավական խորը և բազմակողմանի հետազոտության ընձևած փաստերի և եզրահանգումների վրա, ընդհանրացնելով արձանագրություններում եղած պատմական փաստերը կարող ենք պատկերացում կազմել այդ դարերում ձևավորված Թյուրքական կազմաթիւ և նրա ներքին կազմի մասին:

Այն նախ և առաջ ռազմատեսետական հարաբերությունների մեջ գտնվող ցեղերի միություն էր, որի զավթողական մարտավարությունն ուղեկցվում էր գլխավորապես ավարառություններով և կողոպուտներով: Հարկ ենք համայնում համառոտ ներկայացնել, թե Թյուրքական երկրորդ խանությունն ինչ հարաբերություններ ուներ Չինաստանի և Սասանյան Պարսկաստանի հետ:

Արևելքի և արևմուտքի հզոր կայսրությունների միջև ձևավորված առևտրային հարաբերությունները միջնորդավորված էին

² С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, изд. АН УССР, М.-ЛЕН, 1959г., стр. 17- строка 27, 28

³ А.Н.Косовая, *Грамматика тюркских рунических памятников VII-IX вв.*, АН УССР, изд. Вост., Лек. "НАУКА" лек. отд. 1980г., стр. 60:

⁴ С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, стр. 17, строка 28, 36

⁵ Д.Н.Гумилев, *Древние тюрки*, АН УССР, изд. Наука, Москва, 1967, стр 60-67

Թյուրքական խանության անմիջական ազդեցությամբ, քանի որ, ինչպես հայտնի է, Քարավանային ճանապարհն անցելու էր նաև այս միության գերակայության տակ գտնվող տարածքներով:

Հարևան Իրանի հետ վերջինս գտնվում էր ճանապարհները, աստուրը և տարանցիկ ցաղաքները վերահսկելու համար մղվող շարունակական պայքարի մեջ:

Արևելքի Չինական կայսրության հետ հարաբերություններում, այս պայքարը հաճախ հանդարտեցվում էր չինական և թյուրքական վերնախավերի ամուսնական կապերով կամ կրկին վերաճում հակամարտության:

Թյուրքական իլը հիմնականում թյուրքախոս ցեղերից կազմված միություն էր: Տարածքային նվաճումների արդյունքում նրա կազմում պարբերաբար հայտնվում էին կազանաթի իշխանությունն ընդունած գանազան ցեղեր, որոնք ժամանակ առ ժամանակ ընդվզում էին այդ իշխանության դեմ և հակամարտության մեջ մտնում նրա հետ: Այդպիսի ցեղերից առավել եզոյները, որոնք հիշատակվում են Մոզիլյան խանին նվիրված արձանագրության մեջ, օղուզներն էին, ուլուրները, թաբալայները, ղըրղըզները և այլն:

Վերջիններին ծագումնաբանական առանձնահատկություններին շանդրադասնալով՝ ընդհանուր առմամբ պետք է նշել, որ նրանց մեջ գերակշռում էին մոնղոլոիդ, և ավելի քիչ՝ եվրոպոիդ ռասայական տիպերը: Թյուրքական կազանաթի կազմում եվրոպոիդ ռասայական հատկանիշներով օժտված բնակչության անկայությունը հաստատվում է Միջին Ասիայի բնիկ իրանախոս ժողովուրդների դարավոր գոյությամբ: Հայտնի է նաև, որ ղըրղըզների որոշ մասն ունենին եվրոպոիդ ռասային բնորոշ հատկանիշներ:

Այսինքն՝ իլը ստեղծված էր ոչ թե նույն, այլ տարբեր ռասայական հատկանիշներ ունեցող ցեղերից: Բացի դրանից, նրա կազմում գտնվող ցեղերն ու ժողովուրդները տարբեր մշակույթների կրողներ էին և հին թյուրքերենի բարբառների հետ զուգահեռ խոսում էին տարբեր լեզուներով:

Այժմ անդրադառնալով այն հարցին, թե ինչ էր նշանակություն ունեն *ժողովուրդ* հասկացությունը Թյուրքական կազանաթում:

Նեխայաօրխանյան արձանագրություններում շատ հաճախ հանդիպում է *bodun*, *bodunim*, *bodunima türkima* արտահայ-

տությունները⁶, որոնք այդ արձանագրությունների թվագրման ժամանակաշրջանում մ.թ.VIIIդ., թարգմանվում են *ժողովուրդ, իմ ժողովուրդ, իմ ժողովուրդին* իմաստներով:

Սակայն, ինչպես պետում են Ս.Ե.Մալովը, Լ.Ն.Գումիլյովը, այս բառի իմաստը ամենին էլ պետք չէ հասկանալ *ժողովուրդ* բառի էթնոս բացատրությամբ այն պարզ պատճառով, որ բուն թյուրք ժողովուրդը մ.թ.VIIIդ. ձևավորված չէր և որպես այդպիսին հետագայում էլ չձևավորվեց, այլ ասանձնացան և ձևավորվեցին *թյուրքախոս* կամ, ինչպես օգտագործվում է արևմտյան գիտական աշխարհում, *տարե թյուրքական ժողովուրդները*:

Բազու բառը հաճախ հանդիպում է խաների կամ մեծ զորավարների խոսքում՝ իրենց նպատակության տակ գտնվող ցեղերին միավորելու, խանի իշխանությանը ենթարկելու, իրենց ենթարկվող ցեղերին ռզնչելու համար⁷:

Լ.Ն.Գումիլյովը օրինակ է բերում *գառ ծածա* բառակապակցությունը՝ թարգմանելով այն *սե ստրոխ, մարդկանց բազմություն*⁸: Նա այս արտահայտությունը բացատրում է՝ որպես նահրության ստորին խավին պատկանող մարդկային խումբ, որը իշխող որևէ անձից խանից կամ ցեղապետից կախյալ վիճակում է գտնվում: Այսինքն՝ այս դեպքում հասկացվում է հասարակ, աղքատ մարդկանց մի խումբ: Հետևաբար, էական չէ, թե նրանք որ ցեղին էին պատկանում:

Ուշագրավ է, որ նրք այս արձանագրություններում պատմվում է այն մասին, թե ինչպես է թյուրքական խանը պատերազմում զանազան այլ ցեղերի դեմ, ինչպիսիք, օրինակ, չիկերն էին, կարլուկները ուչ օղուզները, օղուզները⁹, կրկին հանդիպում ենք *գառ ծածա-կարլուկ բազու* (*կարլուկ ժողովուրդ*), *գառ ծածա-ղըրղըզ բազու* (*ղըրղըզ ժողովուրդ*)¹⁰ արտահայտություններին,

⁶ С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, Хб, стр. 12 строка 19, с.16-26, с.17-с.36, Хб-ն ցույց է տալիս, թե բառի որ կոչում է փրագրված սկզբ արձանագրությունը:

⁷ С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, стр. 11-25

⁸ Л.Н.Гумилев, *Древние тюрки*, стр 60-61

⁹ С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, стр.17, строка 32

¹⁰ С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, стр.16, с.26, стр. 18-с.40

որտեղ բողոս ժողովուրդ, հասկացությունը արդեն ունի գենետիկական նույն ծագումն ունեցող ցեղախումբ նշանակությունը: Ինչու ցեղախումբ, որովհետև այն իբրև ժողովուրդ դեռևս չէր ձևավորվել:

Մյուս կողմից, հանդիպում է նաև *bedlar bodun-բաղլար բողոս բեկերի խումբ*, արտահայտությունը¹¹, ուր խոսքը գեղում է տվյալ ցեղի առաջնորդների խմբի մասին:

Էդենելով վերոհիշյալ ուսումնասիրություններից՝ ընդհանուր առմամբ կարելի եզրակացնել, որ բողոս բառն ունեցել է երեք իմաստ.

- 1) Մարդկանց խումբ, որը հավաքված է խանի՝ տվյալ դեպքում Մոզդիլյան Բիլգա կազակի իշխանության ներքո:
- 2) Տեղախումբ, որը գոյություն ունի իբրև գենետիկական ընդհանրություն ունեցող էթնիկական տարր:
- 3) Որևէ ցեղի ավագանու ներկայացուցիչների խումբ:

Այսինքն ժողովուրդ բառը եղել է հավաքականության արտահայտման միջոց, երբ այն օգտագործվել է խանի խոսքում: Թյուրքական գերիշխանության տակ գտնվող բազմաթիվ ցեղերի ծագումն ու էթնոսիմիկան այս դեպքում անտեսվել են, բոլոր հպատակները համարվել են թյուրքեր:

Թյուրքերի վարած պատերազմների և այլ ցեղերի վրա հարձակումների մասին տեղեկություններում այդ ցեղերը հանդես էին գալիս իրենց իրական, առաջնային էթնոսիմիկերով: Այդ ցեղերին նույնպես անվանում էին բողոս ժողովուրդ: Սակայն այդ դեպքում հասկացվում էր ժողովուրդ բառի էթնոս իմաստը, այսինքն վերջիններն ընկալվում էին իբրև գենետիկական կապերով միավորված ցեղեր:

Մոզդիլյան խանի արձանագրություններում հաճախ հանդիպում է օղուզ ցեղանունը¹²:

Այս արձանագրություններում օղուզական ցեղերի ծագման, նրանց ռասայական հատկանիշների մասին տեղեկություններ չկան: Միայն նշվում է, որ նրանք հանդես էին գալիս Թյուրքական

¹¹ С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, стр. 16, с.1

¹² С.Е.Малов, *Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии*, стр.17 с.29, 32

խանության կազմում կամ նրա կազմից դուրս՝ որպես խանության հետ պատերազմի մեջ գտնվող ցեղախումբ կամ ցեղախմբեր:

Այսինքն ժամանակ և՛ ժամանակ օղուզները չիկերի, կարլուկների, ղըրդըզների նման դառնում էին թյուրքական բողոնի մի մասնիկը: Հենց այս ցեղերի հիշատակումը իրենց առաջնային, բուն էթնիկական անվամբ միանգամայն անկեղայտ ցույց է տալիս, որ վերջինները պատմական հանգամանքների բերումով էին միացել թյուրքական բողոնին: Սակայն նրանք իրենց հզորությամբ և թյուրքախոս շատ ցեղերի միավորող հաջորդ առավել կարևոր ցեղախմբերն էին, որոնք մնացին պատմության ասպարեզում, և նրանց շնորհիվ ձևավորվեցին օղուզական ծագմամբ շատ ժողովուրդներ: Օղուզական ցեղերի դասակարգումը ժառանգականության հիմքի վրա տեղի է ունեցել դեռ մթա III-III դդ.¹³: Երանց մեջ գենետիկական նույն ծագման գիտակցությունը ձևավորվել էր շատ ավելի վաղ ժամանակներում, ուստի այդ գիտակցությունը առավել ամուր էր նրանց մեջ: Այս ընդհանուր անվամբ հանդես եկող ցեղերին միավորում էր Մոթուն Օղուզ խանը: Շատ ավանդության օղուզական ցեղերը բաժանվում էին երկու թևի, որոնցից յուրաքանչյուրին Օղուզ խանը տվել էր նետեր՝ Օջ օզ-Ուշ օջ և Բօշ օզ-Բոզ օջ որպես իշխանության խորհրդանիշներ: Օղուզ խանի որդիներից ծագում էին քընըք, կալը, բայանդուր, սալգուր, աֆշար և այլ ցեղեր:

Հիմք ընդունելով թյուրքական բողոնի մասին Մոզիլյան խանի արձանագրությունները՝ պարզորոշ կարող ենք ասել, որ մ.թ.VII-VIII դդ. թյուրքական իլի կազմից դուրս հանդես եկող թյուրքախոս ցեղերից շատերը միավորվում էին մեկ ցեղային անվան օղուզի ներքո: Որպես օրինակներ՝ մենք կարող ենք մատնանշել *ուչ օղուզներին* (երեք օղուզներ)-*կարլուկներ* և *դոբուզ կամ օն օղուզներին* (ինը կամ տասը օղուզներ)-*ուլդուրներ*: Օղուզ էթնոնիմին կցված այս թվերը ցույց էին տալիս, թե քանի թևից էր կազմված տվյալ ցեղախումբը: Մթ.VIII-ի կեսերին *դոբուզ օղուզ* և *օն օղուզ* ցեղանուններով հայտնի ուլդուրները պարտության մատնեցին թյուրքական կազանաթը և ստեղծեցին Ուլդուրական խանությունը: Միջին դարերում արաբական և պարսկական

¹³ H.N. Ozbek, *Türk Tarihî, Solum III*, AKBA 1946y

գրականության մեջ լայնորեն օգտագործվում էին *Türkmen, torkoman-թուրքմեն, քորքուման* արտահայտությունները, որոնցով հասկացվում էին թյուրքախոս ցեղեր և հիմնականում օղուզները: Հենց այս ընդհանուր էթնոնիմի ներքո մ.թ. X դարից Միջին Ասիայի, Մերձավոր Արևելքի, Փոքր Ասիայի պատմության մեջ սկսեցին նշանակալի դեր խաղալ օղուզ-թուրքմենները՝ ստեղծելով միջինասիական խանությունները, իսկ XI դարից օղուզաթուրքմենական ցեղերը հայտնվեցին նաև Փոքր Ասիայում: Այս ցեղերը թյուրքախոս էին, այսինքն՝ թյուրքերից մնացել էին միայն լեզուն և որոշ ժամանակահատվածում առնչությունները այդ ցեղախմբի հետ:

Այսպիսով, մենք փորձեցինք բացատրել, թե ինչպես էին *օղուզ* և *թուրք* ցեղանունները տարանջատվում իրարից ըստ Մոզքիյան խանի արձանագրությունների, և ինչ էր նշանակում *ժողովուրդ* բառը նրանցում:

Առօրյա առարկաներով վերնում գրված մեկնաբանությունները թյուրքական իլի ներսում ժողովուրդ հասկացության ընկալման մասին, մենք կարող ենք ասել, որ օղուզները ժողովրդակազմավորման գործընթացներում մի քանի քաղ առաջ էին կանգնած թյուրքերից, նրանց մեջ հասակորեն գործում էր իրենց ցեղային պատկանելիության գիտակցությունը, որը օղուզական ցեղերին միավորող կարևորագույն հանգամանք էր: Մակայե նույնը չենք կարող ասել թյուրքերի մասին, քանի որ նրանց մեջ այդ գիտակցությունը ամուր չէր: Ուստի, նրանք չկարողացան հետագայում գոյատևել և ձուլվեցին թյուրքախոս այլ ցեղերի:

ՆՐԱԳՐԵՆԻ ԱՆԱՍՆԱՊԱՀԱԿԱՆ ԷԶՐԱԲԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՌՈՐԶ

Հնագույն ժամանակներից անասնապահությունը եղել է թյուրքական ժողովուրդների գոյատևման հիմնական միջոցներից մեկը: Այդ իսկ պատճառով թյուրքական քառաֆոնդյն ունի հարուստ և դարգացած անասնապահական եզրաբանություն, որի մի մասն առաջացել է դեռևս այն ժամանակ, երբ թյուրքական լեզուները դեռ բաժանված չէին¹:

Ընտանի կենդանիների անվանումները թյուրքական լեզուների ամենածին շերտերից են: Դրանք այժմ էլ կազմում են ժամանակակից քառաֆոնդյն մի մասը: Ներկա աշխատանքում փորձ է արվում ներկայացնել դրոզերենի անասնապահական եզրերի պատմամասնաբանական բնութագիրը, նպատակ ունենալով որոշել ասկա եին թյուրքական շերտերը, գտնել այն անվանումները, որոնք ընդհանուր են բոլոր թյուրքական լեզուների կամ դրանց մեծ մասի համար, որոշել, թե դրանցից որոնք են առավել իսաստատու կամ փոփոխական և թե ինչպիսի նկյունական փոփոխությունների են ենթարկվել:

Ներկայումս Միջին Ասիայում բնակվող ժողովուրդներից դրոզները պատմագրության մեջ ամենավաղն են հիշատակվում²: Միջին Ասիայի արևելյան մասին վերաբերող գրեթե բոլոր տեղեկությունները քաղված են չինական պաշտոնական պատմագրությունից: Առաջին ոչ չինական գրավոր արձանագրությունները, որ ամրագրել են Միջին Ասիայի և Հարավային Միբիրի նվաճական տարածքներում տեղի ունեցող պատմական իրադարձությունները հին թյուրքական օրիտանակիանյան սկզբնաղբյուրային նշանակություն ունեցող վավերագիր արձանագրություններն են³: Մյանց շերտիմ ուսումնասիրողները

¹ Տե՛ս А.Н. Васильков, *Введение в изучение тюркских языков*, Москва, 1969, стр. 383

² В.В. Бартольд, *Сокращения*, т. 2. Изд.-во восточной литературы, Москва, 1963, стр. 473.

³ С.Г. Кавторский, *Древнетюркская письменность и культура народов Центральной Азии*, Тюркологической сборник, изд. "Наука", Москва, 1973, стр. 254-265.

հնարավորություն են ստանում տեղեկանալու շինական ազդեցությունից ազատ լուսաբանումներին: Սակայն այս արձանագրությունները դրոզների մասին շատ հակիրճ տեղեկություններ են տալիս: Թույլությունքին նվիրված հուշարձանում վերջիններս հիշատակվում են որպես թուրքական կազանառի ամենաոխերիմ թշնամի⁴: Եստ ավելի մանրամասն տեղեկություններ կարող ենք քաղել Թան հարստության (618-907թթ.) պատմությունից: Այստեղ առաջին անգամ ստույգ ելվում է, թե որտեղ են բնակվում դրոզները, ինչ ճանապարհներով է կապված երանց երկիրն ուրիշ երկրների հետ և պարունակում են տվյալներ երանց արտաքին տեսքի և լեզվի մասին: Օրինակ բերված մի քանի դրոզերեն նաունից պարզ է դառնում, որ այդ ժամանակ դրոզներն արդեն թուրքալեզու էին⁵: Ղրղզ ժողովրդի կազմավորմանը մասնակցած ցեղերի էթնիկական պատմությունը ձևավորվել է Կենտրոնական Ասիայի, Միջին Ասիայի, Հարավային Միջրբի և ժամանակակից Ղրղզստանի տարածքների հսկայական տարածքներում, և դրոզների ձևավորման պրոցեսը որպես ժողովուրդ սերտորեն կապված է եղել այս վայրերում ընթացող տարբեր էթնիկական խմորումների հետ: Այն չի կարող դիտարկվել առանց հաշվի առնելու այդ կապերն ու փոխազդեցությունները: Հետազոտողների մեծ մասը հանգել է այն եզրակացության, որ դրոզական ցեղերի նախնիները ծագումով կապված են եղել սաքերի, ուսունների, դինլինների և հունների ցեղային դաշինքների հետ⁶: Լեզվաբանական, պատմագրական և մարդաբանական հետազոտությունների արդյունքները և էթնոգրաֆիկ նյութերը թույլ են տալիս կատարելու որոշակի ենթադրություններ էթնիկ պրոցեսների բնույթի և ուղղվածության վերաբերյալ, որոնք ազդեցություն են ունեցել դրոզ ժողովրդի կազմավորման պրոցեսի վրա: Եվ քանի որ այս ժողովրդի կազմի մեջ այս կամ այն չափով ներգրտվել են ցեղեր, որոնք հին և միջին դարերում բնակվում էին Տյան-Շանի և

⁴ С.Е. Малов, *Пмятники древнетюркской письменности*, М.-Л., изд. АН СССР, 1951, стр. 66, 448.

⁵ В.В. Бартольд, *изв. акад.*, т. 479-480:

⁶ Ш. у А.Н. Беркитам, *Материалы и исследования по этнографии СССР*, Москва, 1952, 346 стр.

Պամիրա-Ալայան լեռների շրջաններում, ապա կարելի է եսև խոսել ճոզնոր և կուֆական ժառանգականության մասին⁷:

Այսպիսով, դրոզների կենցաղավարման համակարգը հետց ի վեր ձևավորված էրտեեսիվ քոչվոր և կիսաքոչվոր տեսակավարությանն է: Երկրի քնակլիմայական պայմանները թույլ էին տալիս կլոր տարին զբաղվել անասնապահությամբ: Լեռնային ռելիեֆը, ինչպես եսև տարաբնույթ բուսական ծածկույթով և կլիմայական պայմաններով ուղղահայաց աշխարհագրական գոտիները անասնապահների համար բարենպաստ պայմաններ էին ստեղծում կատարելու իրենց դարերով սահմանված տարեկան քոչի բուրաշրջանը՝ եսիիրներն անցկացնելով սեզոնային մի արտտավարից մյուսը: Անասնապահական տեսակավարության ուղղվածությունը փոփոխվում էր ըստ պատմականորեն ձևավորված իրավիճակի: Երբ ֆեոդալական, միջցեղային պատերազմները կամ օտար զավթիչների հարձակումները ավելի հաճախակի էին դառնում, ձիարսությունը ստանում էր ատավել կարնոր նշանակություն, իսկ ավելի քիչ շարժունակ համարվող ոչխարների, ուղտերի կարևորությունը նվազում էր: Հետզհետև անցնելով նստակեցության, երբ հողագործությունն էլ սկսում է դառնալ հիմնական զբաղմունքներից մեկը, աճում է խոշոր եղջերավոր անասունների, տնտեսական նշանակության ձիերի և որոշ չավամ էլ այծերի գլխաքանակը: Հեռաքրքրական է, որ, ինչպես եշում է Ս.Ս. Աբրամզոնը, դրոզները Միջին Ասիայի թյուրքական ցեղերից միակն են, որ բուծում են տիրեթյան եզնուղտ, ինչը խոսում է տիրեթյան ցեղերի հետ դրոզների ունեցած սերտ առնչությունների մասին: Արանց քոչի եղանակը նույնպես տարբերվում է տարածաշրջանի այլ թյուրքալեզու ժողովուրդներից: Արոզները տեղաշարժվում էին ուղղահայաց՝ լեռներն ի վեր, ինչը պայմանավորված էր ինչպես արդեն ասվել է, լեռնային ռելիեֆի և աշխարհագրական գոտիների առանձնահատկություններով, մասամբ էլ այդ ժողովրդի օազմատեղությամբ: Յուրտերի ուղղահայաց դասավորվածությունը թույլ էր տալիս մի քանի ժամվա ընթացքում բանակը հասցնել օազմական գործողություններին պատրաստ վիճակի⁸:

⁷ Մանրանյան տե՛ս Վ.Ը. Կուբրեզ, *Древнетюркские племена Алтая*, Новосибирск, 1984, 230 սր., Ռ.Ա. Շեր, *Кавказские языки*, Семуречка, Մ.-Ս., 1966, 139 սր.

⁸ Յ.Յ. Բաժով, *Из Сибиря*, Москва, 1989, սր. 348.

Զմտան ընթացքում անասնապահները կանգ էին առնում քամուց պաշտպանված կիրճերում և լեռնագոգերում:

Kamroo – խոշոր եղջերավոր անասունների, ուղտերի և հեռավոր ուղևորությունների համար կախատեսված ձիերի արտապայք: **Өгүм** – առյիկ մտա գտնվող արոտավայր (սովորաբար լեռնային): Այս բառը հետագայում ստանում է եան «դաշտ» նշանակությունը և ժամանակակից դրդգերենում կիրառվում է տարրեր բնագավառներում՝ ամենալայն իմաստով⁹:

Kamaa – ցանկապատված անասնանոց: Այս բառի իմաստը եռյկապես ընդլայնվել է: Ժամանակակից դրդգերենում այն նշանակում է փակագիծ¹⁰:

Orop – ոչխարների և ձիերի համար կախատեսված արոտավայր: Այս տիպի արոտավայրերը գտնվում էին հարավային լանջերի վրա, որտեղից քամին քշում էր ձյունը: Չյունառատ տարիներին առջևից արածեցնում էին ձիերին, որոնք սմբակներով փոքում էին ձյունը, իսկ նրանց ետևից գալիս էին խոշոր եղջերավորները և ոչխարները:

Kēkrēē, 6ēxēē – կախալեռներում գտնվող զարևանային արոտավայր: Այստեղ վաղ զարևանը տեղի էր ունենում կենդանիների ծինը: Ամառվա շոգը սկսելուց պես անասնապահները տեղափոխում էին իրենց անասուններին բարձրադիր լեռնային արոտավայրեր – **жакшоо**: Այս բառը **джакшоо** տարրերակով որպես փոխառություն անցել է ռուսերենին¹¹:

Ձիու անվանումները. yšyr – *ışır* հին թյուրքական հուշարձաններում լայնորեն կիրառվող բառ է՝ նշանակում է «ձիու երամակ», ունի եան «կորեկ» իմաստը¹²: Ըստ Մանուկ Քաշղարիի տղուկներն այս բառին ծանոթ չէին¹³: Դրդգերենում սրա իմաստն ավելի է ընդլայնվել և բացի «ձիու երամակ» նշանակելուց ունի

⁹ В.О. Орузбаева, "О лексическом составе киргизского литературного языка", Тюрпологияческие исследования, изд. "Илим", Фрунзе, 1970, стр. 182-207.

¹⁰ В.О. Орузбаева, *ևսի աշխ.*, էր 185:

¹¹ А. Супрун, "Некоторые киргизские заимствования средневековой лексики в русском языке", Тюрпологи-ческие исследования, изд. "Илим", Фрунзе, 1970, стр. 37-47.

¹² *Древнетюркский словарь*, Ленинград, 1969, стр. 622.

¹³ Kığdırılı Mahmut, *Dönüşüç Lügeli' Türk*, İstanbul, 2005, с. 634.

ընդհանրապես «նախիր» իմաստը (կովի կամ մեկ ցիկով հյուսիսային եզ եղջերուի):

Сурьк – սննց նախիր, երամակ: Այս բառը հանդիպում է ժամանակակից ղրղզերենի միայն հարավային խոսվածքներում¹⁴:

Таӊ – նշանակում է մեկից մինչև երկու տարեկան ձի: Հին համաթյուրքական բառ է:

Акта – կրտած ձի: Այստեղից բարբառներում այնտի իմաստով՝ актакан: Ղրղզերենի հարավային բարբառներում ունի կրտած ավանակի իմաստ: Այս անվանումը հանդիպում է նաև տուեզուսամանջուրական լեզուներում և մոնղոլերենում арт, арт(ан): Տուեզուսամանջուրական լեզուներում այն նշանակում է «կրտած եղջերու» актаж, акта, актапча: Իրանական փոխառություն է:

Кулык – թյուրքական լեզուներում լայնորեն տարածված բառ է, արագես են կոչվում նոր ծնված կամ կաթնակեր քուտակները, մինչև այդ նույն տարվա աշունը կամ մինչև առաջին մազաթափությունը: Իսկ դազախերենում և ղրղզերենում այս բառը տարիքային տարբերակման նշանակություն չունի: Չինո քուտակի տարիքը նշելու համար օգտագործվում են այնպիսի նկարագրական կառույցներ ինչպիսիք են сүт ээмп жүрген кылык, իսկ սեռային տարբերակման համար еркек кулык «արու քուտակ» իմաստով:

Бир/эки жашар ургаачы жылкы – մեկ-երկու տարեկան զամբիկ:

Жабдагы – բարբառներում՝ жабды փեց ամսեկանից մինչև մեկ տարեկան քուտակ: Գրավոր հուշարձաններում հանդիպում է Жабдыгы տարբերակով:

Куная – երեք տարեկան ձի: Օգտագործվում է նաև որոշ խոշոր եղջերավոր անասունների անվանումների հետ որպես քանակական որոշիչ. куная бузай երկուսից-երեք տարեկան ցիկ, հարավային բարբառներում՝ куная ноонак:

Былгыт – չորս տարին լրացած ձի (բարբառներում՝ бешле): Վարդը է կիրառվել նաև ցանկացած ուրիշ կենդանու տարիքը որոշելու համար¹⁵: Միջինասիական տարածաշրջանի թյուրքական լեզուներում մինչև չորս տարեկան ձիերը, խոշոր եղջերավոր

¹⁴ Д.Х. Воеорова, *Развитие левостороннего тюркского диалекта Средней Азии и Казахстана*, Ташкент, 1990, стр. 7.

¹⁵ Д.Х. Воеорова, *loc. cit.*, стр. 54.

անասունները և ուղտերն ունեն տարիքից կախված հասուն կտարբերակիչ անվանումներ: Չորս տարեկանից հետո տարիքը եզրվում է տարբեր կերպ: Արդգերենի բարբառներում հինգ տարին լրացած ձիերին անվանում են *бемек ар*¹⁶:

Արդգերենում և ուզբեկերենի որոշ բարբառներում ձիու տարիքը չորս տարեկանից հետո եաշվվում է ըստ հիմնական աստամների թվի. *бөр асым* – հինգ տարեկան ձի, *эки асым* – վեց տարեկան ձի, *үч асым* – յոթ տարեկան ձի:

Ըստ ծերացած և թուլացած ձիերի տարիքն արդեն չեն եշում. *дагер, мама, кунажик*¹⁷ – ծեր ձի:

Հին թուրքական գրավոր հուշարձաններում «ծեր ձի» իմաստով օգտագործվում է *асғар ағ* արտահայտությունը, որը թարգմանաբար եշանակում է արմատային աստամները դուրս եկած ձի (*асғ*¹⁸ – կենդանիների արմատային աստամ):

Жорға, арғымақ – շորավարզ ձի: Ազնվացեղ արարական ձիերը կոչվում են *арғымақ*: Սակայն այնքան մեծ է եղել ձիու դերն ու եշանակությունը, որ որոշ թուրքալեզու ժողովուրդների շրջանում այս բառի իմաստն ընդլայնվել է և բացի «ազնվացեղ ձի» իմաստից ստացել է նաև «հարգարժան, բարձր դիրք գրավող մարդ» իմաստը:

*Атаңда жок арғымақ, / Ападан жок арғымақ, / Саған не керек? / Шың қорадан қарғымақ*¹⁹.

Հոր կողմից չունես լավ բարեկամ, / Մոր կողմից չունես լավ բարեկամ, / Ընչ է մեռած քեզ՝ նևտվել փարախից:

Այխարների անվանումները կոյ – այխարի ընդհանուր անվանումը, *Қыпан кой* – երեք տարեկան այխար, *дөмен кой* – չորս տարեկան այխար:

Короо – կավապատ կամ թփուտներից պատրաստված փարախ, որտեղ ձմեռեր պահում էին այխարներին, այստեղ էլ պահում էին այխարների չորացած թրիքը, որ կոչվում էր *көз*: Իսկ թրիքը դեռ չչորացած վիճակում կոչվում է *кыж*: *Алачык* – այսպես

¹⁶ К. Мукамбис, *Киргиз тилинин дивалогологиясы содуру*, Т. 1, Фрунзе, 1972, стр. 330.

¹⁷ К.К. Елдоски, *Киргизско-русский словарь*, Москва, 1965, 445 стр.

¹⁸ Kâşgarî's Mahmut, *Divânü Lughati't Türk*, İstanbul, 2005, 164a.

¹⁹ Н.С. Смирнова, *Камыские пословицы, поговорки и афоризмы* Меленковский П.М., Тюркологический сборник Москва, 1973, с. 233.

եր կոչվում այն քոլիկը, որը պատրաստված էր փարախի կողքին՝ հովվի համար: Մինցգյանի դրոզներն այն կոչում էին *ак тёрёр*: *кене(кэне)* կամ *келер* – խուռը պահելու համար կամ կամ քարե կալատեղ: Գարևանը սկսվում էր ոչխարաբուծության համար ամենապատասխանատու շրջանը: Մարտ և ապրիլ ամիսներին (եղնիկի կամ մարտի ամսին – *быту аёкыда туулар*) գառների ծնվելու ժամանակաշրջանն էր: Այդ ընթացքում հովիվները ձուտում էին ոչխարներին արածնցնել ուղիղ և հարթ տարածությունների վրա: Մեկուց անմիջապես ասաջ ոչխարներից սկսում էր արտագառվել դեղին խեժ. *ууэ* – խեժ, դալ: Մեկուց հետո հովիվները գառունկի վրայից հեռացնում էին ընկերքը և տաք կտորով փաթաթած տանում էին փարախ. *тон* – ընկերք: Մայր ոչխարը ամեն տեղ հետևում էր գառունկին. *соорук* – ծննդկան ոչխար, *куняэ кой*²² – մայր ոչխար կամ չորս տարեկան ոչխար, *дёнён кой* – հինգ տարեկան ոչխար, *жайдары кой* կամ *кисер кой* – դմակավոր ոչխար: Երբեմն հովիվները ծինի ժամանակ օգնում էին մայր ոչխարներին՝ ուղղելով գառների դիրքը (*Ондокт*): *Кёрёк*²³ – ոչխարներին և գառներին ցցին կապելու պարան: Քասնից երեսուն օրեկան գառներին կրտում էին երկապր դանակով, որ կոչվում էր *нэатёр* (իրանական փոխառություն), բուն թյուրքական բառը՝ *бяттечо* – կրտող, *беч* – կրտել: *ирёк* – կրտած ոչխար²⁴, *кочкор* – արու ոչխար: Որպեսզի ժամանակից շուտ զուգավորում չլինի, արուների հատուկ ամորձակալներ էին հազցնում, դրանք կոչվում էին *белдөк*, իսկ հարավում՝ *кэмак*: Եղնիքներին, կրք գալիս էր զուգավորման ժամանակը, այդ ամորձակալներն արձակվում էին: Այդ պահը ժողովրդական օրացույցում կոչվում է *белтик аёкыда белдык алыт*, ինչը թարգմանաբար նշանակում է «հինգերորդ ամսում ամորձակալ հանելը»: Զուգավորումն ավարտվում է դեկտեմբերի երկրորդ կեսին՝ *кыштын чылде*՝ (*чылде* – տարվա ամենացուրտ կամ ամենաշոգ քառասուն օրը, *кыштын чылде*՝ ամենացուրտ օրերը): Ոչխարներին խուզում էին հատուկ մկրատներով՝ *жуулар*: Աշնանը խուզած բուրդը, որն ավելի արժեքավոր էր համարվում, կոչվում էր *кэсөк*, իսկ գարնանային

²² Д.Х. Бакурова, *История языка*, էջ 115:

²³ С.М. Абрамзон, *История языка*, էջ 71-77:

²⁴ Э.В. Севортян, *Этимологический словарь тюркских языков*, Москва, 1974, 377стр.

բարդը՝ *ճռռռ*²³: զօր բառի հին թյուրքական ծագման մասին վկայում են գրավոր հուշարձանները²⁴:

Շնտանի կենդանիների և որոշ չափով վայրի կենդանիների անվանումները, որպես բանասպաշարի առանձին բաժին, ունեն իրենց առանձնահատկությունները: Թյուրքական լեզվաբնուստնիքում ընտանի կենդանիների անվանումները սերտորեն կապված են ժողովրդի վարած տնտեսության հետ և, հանդես գալով որպես եզրեր, դրանք գրեթե չեն ունեցել ներքին զարգացումներ, իսկ հեյտեաբանական փոփոխությունները շատ անհշան են: Այն կամ այն կենդանու ունեցած նշանակությունը դրոզների վարած տնտեսության մեջ հանգեցրել է հարուստ եզրաբանության զարգացմանը, որն ընդգրկում է կենդանու սեռը, տարիքը, տեսակը, տնտեսության մեջ ունեցած դերը և այլն:

²³ С.М. Абрамов, *Исчезнувшие*, № 78-79.

²⁴ Si' u A. Van Galain, *Essai d'Étymologie Géométrique*, çeviren Mehmet Akalin, Ankara, 1995, 282 s., С.Е. Малов, *Лингвистика армянетюркской анимации. Тексты и исследования*, Москва, 1951, 451 стр., Talli: Tekin, *Orhoç Yasılbaş* Ankara, 2006, 200 s.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ 1990-1993ГГ.

Ключевым вопросом внутриполитической повестки Азербайджана в рассматриваемый период стала проблема определения вектора развития азербайджанского государства и общества в общем контексте политических процессов, предшествовавших развалу СССР. На повестке было два подхода – умеренно-националистической, подразумевавшей отказ от резкого разрыва с коммунистическим прошлым, максимальное задействование ресурса Кремля для решения собственных проблем (прежде всего – Карабахской) с последующим безболезненным переходом к национальной государственности. И второй – откровенно националистический, подразумевавший возврат к государственной традиции, прерванной советизацией Азербайджана в 1920г., выступавший за отказ российского вектора развития Азербайджана в пользу тюрко-турецкого.

Хронологически, правление первого президента Азербайджана А.Муталибова предшествовало приходу к власти националистов из Народного фронта Азербайджана (НФА), оказавшихся на властном Олимпе Азербайджана уже в условиях отсутствия союзного центра с его жестким идеологическим прессом и карательной функцией.

Муталибов выстраивал свою карабахскую политику с учетом позиции советского государственного и партийного руководства, не желавшего создавать прецедент пересмотра существовавшего национально-территориального устройства и интерпретировавшего требования карабахских армян и общественности Армении «как проявления национализма, противоречащие интересам трудящихся Азербайджанской и Армянской ССР»¹.

На фоне заметной «антикоммунистической окраски национально-демократического движения Армении», которое «едва

¹ Маркедониз С.М., «Самостоятельное по левому прощанию», Агентство политических новостей (АПН), 21.09.06, <http://www.apn.ru/publications/article10413.htm>, (21.04.2011)

ли способствовало склонению Москвы к удовлетворению его требований»² демонстративное верноподданничество Баку должно было обеспечить Азербайджану симпатии Кремля и полную свободу рук на карабахском направлении³. Вместе с тем, внешняя лояльность азербайджанской партноменклатуры и ее отказ от открытого конфликта с центром позволили Муталибову оградить внутриполитическую жизнь страны от вмешательства Кремля, тем самым, по сути, поддерживая необходимые условия для «дзювания» азербайджанского политического национализма.

Специфика исторического развития азербайджанской государственности на рассматриваемом периоде не позволяет провести четкий хронологический водораздел между этапами доминирования подходов – умеренно-националистического и националистического. Как известно, Муталибов был жестко отстранен от власти во многом благодаря активизации политико-информационной деятельности НФА. Но именно эта активизация и лежала в основе событий, в свое время приведших его к власти.

Существование указанных внешне антагонистичных векторов развития Азербайджана на рассматриваемом этапе истории способствовало формированию беспроигрышной модели проведения интересов Азербайджана, при которой Москве предстояло выбирать между «плохими» и «очень плохими парнями» из Баку.

16 июля 1989г. в 8-ом микрорайоне считавшегося традиционно «армянским» Кировского района Баку, в помещении, арендованном якобы для проведения церемонии «обрезания», прошла

² См. Старовойтова Г.В., «Национальное самоопределение: подходы и изучение случаев», http://www.gumer.info/bibliotek_Baku/History/Starovoi/04.php, (21.04.2011)

³ Журналист и политолог Александр Григорян считал, что главным механизмом реализации политико-правовых устремлений Баку в отношении армянского Нагорного Карабаха стало «целенаправленное манипулирование идеолого-правовыми нормами СССР на основе принципа взаимозависимости, понимаемого как безусловное исполнение властями Азербайджана директив Центра, то есть руководств Советом ССР». «Под прикрытием такого идеологического Азербайджан осуществляло свою карабахскую политику, притая ей ярко выраженной отсылкой «борьбы с взаимозависимостью», тем самым лояльно выстраивая Центр в ходе самого процесса интернационации своих планов по НКАО». См. Александр Григорян, *Догмы политического мышления двусторонних структур Азербайджана в контексте политико-правового развития карабахского вопроса*, Ереван, 1997. Стр. 1-4.

учредительная конференция НФА. На форуме разгорелись ожесточенные споры по кандидатуре лидера НФА. В качестве претендентов на этот пост выдвигались писатель Исмаил Шихов, академик Зия Буниятов, Юсиф Самедову (сын Самеда Вургун, считающегося классиком азербайджанской литературы), а также востоковед-диссидент Абульфаз Алиев. В итоге победил кандидат радикального крыла партии – Абульфаз Алиев (Эльчибей). Успех Эльчибея означал крайнюю радикализацию НФА, и его переход к исключительно силовым методам борьбы за власть под лозунгами «защиты» Карабаха и всего Азербайджана от армян.

Радикализация оппозиционного движения и рост недовольства деятельностью коммунистических властей Азербайджана заставили тогдашнего лидера Азербайджана – 1-го секретаря ЦК КП АзССР А.Везирова искать точки соприкосновения с НФА с целью удержания ситуации под контролем. Описывая ситуацию, источники свидетельствуют, что ему «не оставалось ничего иного, как начинать "игру с огнем", выпустить из бутылки дьявола, которого он сам стремится»⁴.

Одним из принципиальных политических вопросов, согласованных властями и оппозицией Азербайджана в августе-октябре 1989г. стала договоренность о принятии на сессии Верховного Совета Азербайджана нового Закона о суверенитете, оформленного большей частью формулировками Народного фронта, и декларирующего право Азербайджана игнорировать власть центра и даже выйти из Союза. Давая оценку итогам проведенных переговоров, «Нью-Йорк Таймс» свидетельствует: «Из всех национальных движений, возникших в последнее время в Советском Союзе, начиная с движений за независимость в Прибалтийских республиках, ни одно не прорвалось к власти так быстро, как Народный фронт Азербайджана»⁵.

⁴ Дмитрий Фурман, Али Абасов, «Азербайджанская революция», http://www.vahdaty-center.ru/publications/aktua/az_005.htm, (21.04.2011)

⁵ «Альянс или сделка?», *Политвзгляд*, № 38-40 (1155-1157), 12.12.1989, http://www.press.karabakh.info/%D0%90%D0%88%D1%8C%D1%8F%D0%8D%D1%81%D0%88%D0%82%D0%88_4D1%81%D0%84%D0%85%D0%83%D0%8A%D0%80%8E, (21.04.2011)

Диалог с оппозицией не помог Везирову удержаться в кресле главы Азербайджана, и в начале января 1990г. ситуация выходит из-под контроля властей.

Казалось бы – не лучшее политическое наследие оставил А.Муталибову его предшественник А.Везиров, сбежавший со всей семьей в Москву еще 21 января 1990г. Массовые убийства армянского населения, разгул и открытый антисоветский бунт боевиков НФА, вооруженное сопротивление Советской Армии, падение авторитета органов государственной власти в Азербайджане и массовый отток азербайджанцев из рядов Компартии (по некоторым данным, было сожжено порядка 45.000 партбилетов⁶) должны были бы стать неподъемной ношей для нового 1-го секретаря ЦК КП Азербайджана Аваз Муталибова⁷.

Обязанный своим карьерным ростом «советским штыкам» и создавшейся чрезвычайной ситуации, он, тем не менее, сумел выпрямить «антисоветский крен» Азербайджана и, одновременно, создать себе внутриполитическую поддержку в условиях идеологической конкуренции с НФА. В ночь 24-25 января 1990г. была создана Комиссия Верховного Совета АзССР по расследованию событий, имевших место в городе Баку 19-20 января 1990 года. 11 февраля 1990г. Комиссия выступает с Заявлением по результатам расследования, в котором недвусмысленно подчеркивается, что *«Сожженные билеты... грубо нарушив условия Договора об образовании СССР... незаконно осуществили ввод войск в Азербайджанскую*

⁶ См. Дмитрий Фурман, Али Абасов, «Азербайджанская революция»

⁷ Шемякин по происхождению и тет по национальности, А. Муталибов родился в 1938г. в Баку в семье доктора наук. В 1962г. А. Муталибов становится председателем Госплана Азербайджанской ССР и заместителем Председателя Совета Министров Азербайджанской ССР. С 1989 по 1990 — председатель Совета Министров Азербайджанской ССР, а с 24 января 1990 — 1-й секретарь ЦК Компартии Азербайджана. С 1989 по 1991гг. — Народный депутат СССР. В мае 1990г. ВС Азербайджана избирает его президентом страны. С 13 июля 1990 по 23 августа 1991г. — член Политбюро ЦК КПСС. Впоследствии он будет подчеркивать, что он - не профессиональный партийник, в партию вступил, только став главным инженером, а 1-ым секретарем в январе стал только потому, что интересы для превысила личное нежелание.

Советскую Социалистическую Республику и объявлял в ее столице — городе Баку чрезвычайное положение⁸.

К причинам «дестабилизации» ситуации в республике документ причислил:

«Во-первых, последовательное и успешное осуществление армянскими экстремистами-националистами целеустремленных противоправных действий, направленных на разжигание межнациональной розни и отторжение НКАО от Азербайджанской ССР, что не находило адекватной реакции со стороны Союз ССР....

Во вторых, искусственное затягивание конфликта в НКАО и вокруг нее, принятие центром половинчатых, нежизнеспособных постановлений, применение тактики компромиссов по вопросам, которые требуют конкретных однозначных решений на конституционной основе.

В-третьих, наличие в городе Баку 80 тысяч из 215 тысяч азербайджанцев, с применением насилия, под угрозой смерти изгнанных с территории Армянской ССР, которые и по сей день не обеспечены жильем и работой»⁹.

Тем самым, новой властью были поставлены четкие ориентиры¹⁰, сформулированные как азербайджанское видение причинно-следственной связи бакинских событий с общим контекстом НК проблемы, контуры предполагаемого урегулирования, так и конкретные ожидания азербайджанской стороны от союзного центра. В целом, из текста Заявления следовало, что

---

⁸ См. «Заявление Комиссии Верховного Совета Азербайджанской ССР по расследованию событий, имевших место в городе Баку 19—20 января 1990 года», веб-сайт «Харабах в документах», http://katabakh-doc.aserall.info/ru/hiadoc/hiadoc_ru.htm. (21.04.2011)

⁹ Там же.

¹⁰ 29 марта 1994 года Национальное собрание Азербайджанской Республики под председательством Р.Гулиева приняло Постановление «О трагических событиях, имевших место в г. Баку 20 января 1990 года», в которой ответственность «за совершенную против народа военную агрессию» возлагается на Горбачева и руководство Компартии Азербайджана, а выводы Комиссии ВС Азербайджанской Республики под председательством Митата Абасова объявляются недостаточными. См. текст полностью на сайте посольства Азербайджанской Республики в Пекине, http://www.azeribambay.org.cn/ru/Jan20_doc10.html. (21.04.2011)

- произошедшее в Азербайджане и, прежде всего, в Баку не было идеологически мотивированной попыткой насильственного захвата власти, следовательно – это не организованная политическая акция, а спонтанное выражение протеста (это уже потом события в Баку будут представлены азербайджанской пропагандой в качестве национально-освободительной борьбы Азербайджана);
- дестабилизация ситуации в Баку и негативные явления спровоцированы исключительно попытками отторжения НКАО от Азербайджана (т.е. – инициировавшие политический процесс, по логике авторов документа были виноваты, а ответившие на это погромами и убийствами – нет);
- азербайджанское общество не приемлет компромисс, как принцип урегулирования НК проблемы; в случае попытки его навязать, азербайджанцы (как уже показали кипарские события в Баку) могут ответить очередным «спонтанным выражением протеста»;
- Центр должен предпринять быстрые и действенные шаги по разрешению НК проблемы в азербайджанском понимании термина (тиковой, в частности, стала операция «Кольцо»);
- на Центр, помимо прочего, возлагается проблема обеспечения жильем и работой 80 тысяч азербайджанских «беженцев из Армении», проживавших в Баку; попутно, в качестве пропагандистской заготовки на будущее фиксируется количество азербайджанских беженцев из Армении – 215 тыс.¹¹;
- в отношениях с союзным центром Баку оставляет за собой право пересмотреть членство в Союзе ССР.

Тем самым, республика, учинившая в своей столице резню мирного армянского населения, не только отказывалась от какой-либо моральной и политической ответственности за произошедшую трагедию, но и попыталась переадресовать «образ жертвы». При этом, несмотря на общепозитивную роль НФА в провоцировании

¹¹ Интересно, что в азербайджанских официальных источниках публиковались и более правдоподобные цифры. Например: «С 1988 по 1991 годы в Азербайджан прибыло 51.224 семьи (238.524 чел.). Из них – 187.142 чел. из Армении, 7.031 из НКАО, 50.000 – турок-месхетинцев». См.: *Бакинская рабочая*, 02.11.1991. Стр. 3.

столкновения гражданского населения Баку с военнослужащими советской армии. Заявление комиссии, по сути, снимало с этой организации всякого рода ответственность за произошедшее.

Представляется, что именно откровенный отказ властей АзССР от привлечения к ответственности виновных, вызванный нежеланием изолировать внутривнутриполитическое напряжение, и способствовали быстрой нормализации внутривнутриполитической жизни, которую некоторые азербайджанские источники склонны приписывать некой «легкости, с которой азербайджанский народ переходит от бунта и анархии к успокоению, принимая безразлично-полюбно любую власть, если она действительно опирается на какую-то силу»¹². И если, согласно азербайджанского политолога Зардушта Алзаде, в ходе похорон азербайджанца – жертва 20 января «сотни, тысячи граждан сжигали свои партбилеты, проклинали империю, опорожены были все коммунистические лидеры республики того периода, и НФА также потеряла свой авторитет»¹³, то вскоре, по выражению Лейлы Юнусовой, «полностью развалившаяся компартия возрождается как Феникс из пепла сожженных партбилетов»¹⁴.

Во внутренней политике Муталибов пытается обеспечить себе широкую основу в азербайджанском обществе, в том числе и традиционную, кланово-мафиозную поддержку, обеспечивавшую ему, когда нужно, уличную толпу. Но в целом, основной акцент ставится на «классовой» и «идеологической» составляющей. В специфических условиях Азербайджана муталибовская проповедь просвещённого авторитаризма со ставкой на элементы марксистской и религиозной символики, апеллирующей к национальным традициям и, одновременно, к демократии западного типа, провозглашённой целью создания демократического и независимого Азербайджана – получила значительный отклик.

¹² См. Дмитрий Фурман, Али Абасов, «Азербайджанская революция»

¹³ См. Зардушт Алзаде, «Азербайджанская элита и массы в период распада СССР», http://www.akhbarov-center.ru/publications/azra/az_0055.htm, (21.04.2011)

¹⁴ Султанов Али Чапай Оглы, «Кровавый горбачевский удар по Баку 20 января 1990 года»,

http://www.sultanov.azeriland.com/impery/impery_1/page_05.html, (21.04.2011)

Демонстрирую свою подчеркнутую интеллигентность, он чутко ощущает настроения бакинкой элиты, русскоязычной в массе своей, на себе испытавшей всю прелесть января 1990 года, когда на улицах царствовал неконтролируемый «плебс». В итоге, большая часть интеллигенции, которая в других республиках Союза находилась в оппозиции коммунистам, в Азербайджане действительно поддерживала 1-го секретаря ЦК КП.

В рамках проводимой линии, Муталибов начинает формировать внутривнутриполитическое поле Азербайджана. Так бывшие члены НФА, сторонники либерального крыла, в последствии вытолкнутые из организации и 10 декабря 1989 создавшие свою, заняли нишу "конструктивной" оппозиции, необходимой для создания и поддержания либерального имиджа Азербайджана и его власти. Социал-демократы получили не соответствующее их численности и вниманию место в прессе и в политической жизни, а один из них – Зардушт Ализаде, даже стал «соперником» Муталибова на всенародных выборах президента, снявшим затем свою кандидатуру. При Муталибове была создана организация "Демократический союз интеллигенции Азербайджана" во главе с будущим соперником Эльчибея на президентских выборах Н. Сулейменовым. Целью создания организации, объединившей "интеллектуальную элиту", было дальнейшее сужение социальной базы НФА среди азербайджанской общественности. Результатом предпринятых Муталибовым шагов стало политическое доминирование преданных ему сил¹⁵, свидетелем которого стали результаты парламентских выборов 1990г. 360 мест ВС Азербайджана распределились

---

¹⁵ В отличие от НФА, опиравшегося в основном на «оппозит» слоя азербайджанского общества, политика Муталибова была направлена на волеизъявление в политику его верных, более просвещенных кругов, что со временем нашло отражение не только в композиции парламента, но и Компартии Азербайджана. Так, согласно введущего отделом организационно-партийной и кадровой работы СК КП Аз Ф. Якубову среди ушедших в 1990 году из партии 36,4 процента рабочих, 6,3 колхозников, 30,3 служащих, 7 процентов пенсионеров и домохозяек. Принято в 1990 году – 6.595 человек, удельный вес рабочих среди принятых сократился по сравнению с 1989 годом с 59,2% до 21,4, служащих возрос с 25,5 до 60,5%. См.: «Кто сегодня в наших рядах?», *Вестник*, 27 марта 1991. Стр. 1'.

следующим образом: Коммунистическая партия Азербайджана – 280, НФА – 45, независимые – 15, вакантные места – 20¹⁶.

Уже через год после бакинских событий, в марте 1991г., Муталибову удалось продемонстрировать полную лояльность Азербайджана Москве, успешно проведя референдум о судьбе СССР. В референдуме участвовало 74,9% азербайджанских избирателей (больше, чем в РСФСР – 74, но меньше, чем в Средней Азии). "За" Союз проголосовала 93,3%, "против" – 5,8 (в Баку за Союз – 85,3)^{17,18}. Армения в референдуме участия не принимала, что полностью вписывалось в проводимую Баку политико-информационную концепцию «законопослушных азербайджанцев и непослушных армян», и в конце апреля 1991г. А. Муталибов фактически объявил войну всему армянскому народу¹⁹. В результате совместной кремлевско-азербайджанской карательной операции «Кольцо» было депортировано армянское население нескольких десятков армянских сел в НКАО и за его пределами, около сотни армян было убито, несколько сотен получили ранения. По свидетельству самого Муталибова - «...После того, как мне удалось в апреле-мае 1991г. осуществить войсковую операцию по уничтожению армянских бандаформированной в селах Нагорного Карабаха и бывшего Шаумяновского района, мой авторитет ещё более укрепился. Тогда нам удалось освободить от боевиков и депортировать армян из 33-х сел»²⁰. Он приводит еще более откровенные признания относительно механизмов его взаимодействия с Кремлем на

¹⁶ The CIA's The World Factbook 1995.

¹⁷ В референдуме не участвовал Нахичеван, где Г. Алиев успел стать председателем меджлиса (местного парламента), заняв активно оппозиционную позицию и практически перестав подчиняться Баку.

¹⁸ См., например, «Воля, которую мы потеряли... Ринко 10 лет назад состоялся референдум, после которого история России стала историей заговора против России», *Время*, № 5, 16.03.2001, http://www.vremyababurin.narod.ru/num5_2001/NS_2001.html (21.04.2011)

¹⁹ *Время* (информационная программа ЦТВ СССР), 29 апреля 1991; *Известия*, 30 апреля 1991; *Правда*, 1 мая 1991

²⁰ Цитата по фрагменту из книги Азиз Муталибова «Карабах — Черный сад», выставленной на официальном сайте А. Муталибова - <http://www.mutalibov.org/politic/kniga/blackcar.html>. В последующем книга была из сайта удалена.

карабахском направлении: «...Интересен и тот факт, что осуществить войсковую операцию по очистке от незаконных вооруженных формирований НК, мы смогли благодаря тому, что Азербайджан принял участие во всесоюзном Референдуме о судьбе СССР, проведенного согласно Указу М.Горбачева. Более 80% населения Азербайджана высказались в пользу сохранения СССР, и это дало возможность мне решительно потребовать от М.Горбачева проведения войсковой операции по разоружению незаконных формирований в Нагорном Карабахе в соответствии с подписанным им же Указом»²¹.

Просчитанная позиция относительно т.н. «январских событий 1990-го» позволила Муталибову окончательно «замазать» проблему армянских погромов в ходе состоявшихся в Москве 29 марта 1990г. слушаний на специальном закрытом заседании Верховного Совета СССР. В ходе заседания, азербайджанская делегация потребовала создания комиссии по расследованию действий Советской армии при входе в Баку. В ответ высшее руководство СССР, в том числе министр обороны Язов, министр внутренних дел Бахатин, председатель КГБ Крючков стали рассказывать подробности об армянской резне, которые никогда не освещались в центральной прессе. В результате состоявшейся сделки, комиссия создана не была, а многочисленные случаи убийства граждан СССР армянской национальности в Баку не были расследованы и не получили правовой оценки. Геноцид армян был «предан забвению»²².

Между тем, с точки зрения карабахских реалий как события, предшествовавшие смене власти в Баку, так и сама смена лидера республики не повлияли на логику осуществляемой Азербайджаном политики. Так, еще 14 января 1990г. в самый разгар бакинских погромов армян, Верховный Совет АзССР принимает решение объединить армянонаселенный Шауминовский и азербайджанский Касум-Исмаиловский районы в один — Геранбойский район, доля армянского населения в котором должна была составлять всего

²¹ Там же.

²² «Армянские погромы в Баку - террористическая политика Азербайджана», статья карабахской ученицы, *Vegetim.ru*, 17:39 19.01.2005, <http://www.vegetim.ru/news/391986.html>, (21.04.2011)

около 20%. В тот же день выходит в свет Указ Президиума ВС СССР "Об объявлении чрезвычайного положения в НКАО и некоторых других районах". Вопреки здравому смыслу, в указе не упоминается Баку, где установление законности и правопорядка было вопросом жизни и смерти сотен людей. Между тем сам Муталибов – тогда еще председатель Совета министров Азербайджана, в те дни был в Турции, где он в ответ на реплику турецкого журналиста о том, что армяне подняли шум о бакинской резне, заявляет: «Собаки лает, караван идет»²³.

Одновременно активизировались нападения на армянские села Ханларского и Шаумянского районов, при этом боевики использовали не только автоматическое оружие, но и артиллерию, и бронетехнику, и угнанные из частей СА вертолеты²⁴. 15 января 1990г. приказом N1 коменданта района чрезвычайного положения генерал-майора Ю.Косолапова запрещаются любые массовые мероприятия, распускаются Национальный Совет и народное движение "Мянцум", все неформальные организации, закрываются их печатные органы. Лица, не имевшие прописку в НКАО, обязаны были в трехдневный срок покинуть ее. В области устанавливался комендантский час, а на средства массовой информации устанавливалась цензура, которую осуществлял представитель военной комендатуры²⁵.

Все эти меры, однако, никоим образом не ограничивали деятельность захваченной представителями НФА телевизионной станции в Шуши, откуда ежедневно выходили в эфир телепередачи антиправительственного и антиармянского характера. После временного закрытия бакинского ТВ, к работе шушинской студии были подключены дикторы из Баку, а сами передачи посредством ретрансляторов стали передаваться на значительные территории уже вне самой НКАО.

При Муталибове была продолжена и экономическая блокада НКАО: область не могла получать адресуемые ей народнохозяйственные грузы, и не могла вывозить уже готовую продукцию. В

²³ «Реакция по-азербайджански», *Голос Армении*, 17.01.02

²⁴ «Обстановка остается напряженной», *ТАСС*, 17.01.1990

²⁵ *Светский Карабах*, 20.01.1990

связи с полным прекращением поставок горюче-смазочных материалов в НК наступил энергетический кризис, а в результате подрыва междугородней телефонной линии, осуществленной уже 20 января 1990г., Нагорный Карабах лишился и этой возможности связываться с внешним миром. Узлы связи в азербайджанских районных центрах Барда и Физули отключили телефонную связь Степанакерта с Мардакертским, Гадрутским и Шаумянскими районами. Активно проводились диверсии и интенсивные обстрелы из автоматического оружия армянских населенных пунктов.

Политика военно-силового выдавливания армянского элемента под лозунгами восстановления законности осталась неизменной и в последующем, вплоть до отставки Муталибова. Изменялась идеологическая основа взаимодействия Азербайджана со славящим Кремлем. Строя свои отношения с центром сквозь призму армяно-азербайджанского противостояния, Муталибов во внутренней политике сам зависел от состояния дел на карабахском направлении. В рамках традиционного верноподданничества и с расчетом на более действенные шаги по Карабахской проблеме, 19 августа 1991г. Муталибов в ходе своего визита в Иран сделал заявление, одобряющее покаяние ГКЧП. Поражение путчистов поставило Азербайджан в трудное положение и во избежание негативных последствий, 29 августа парламент Азербайджана – государства, еще недавно решительно проголосовавшего за сохранение Союза, провозгласил независимость республики²⁶.

8 сентября 1991г. в Азербайджане прошли первые всеобщие президентские выборы, в которых приняло участие 85,7% избирателей, из которых 98,5% проголосовало за Ахса Муталибова²⁷. В бюллетени была внесена лишь одна кандидатура, поскольку другой кандидат — лидер социал-демократов Зардушт Ализаде за неделю до выборов отказался от участия в них. А через два дня —

²⁶ Резолюция парламента было закреплено общезащайджанским референдумом о государственной независимости позже - лишь 29 декабря 1991г. В нем приняло участие 95,2 процентов избирателей, «за» проголосовало 99,58% участников, «против» - 0,2%.

²⁷ Роман Ё-Глибса. «Кусок Азербайджана остался без президента. И без горючего», *Коммерсант*, № 37 (81), 16.09.1991

10 сентября 1991г. состоялся Чрезвычайный съезд компартии Азербайджана, который без какого-либо сопротивления и, почти не обратив на себя внимание общества, принял решение о роспуске компартии.

Скоротечность политических изменений и безболезненный отказ от коммунистического прошлого и идеологизация отношений с Москвой²¹ отнюдь не означали отказа Муталибова от традиционной политики привлечения третьих сил для решения НК проблемы. Решать проблему самому Баку по-прежнему не мог и не хотел. Между тем, в новых условиях речь шла уже не о достижении целей посредством демонстрации преданности Центру, а о внешнеполитической ориентации в условиях геополитических изменений, обусловленных качественным изменением как самой Москвы, так и ее роли в регионе. Демонтаж прежней философии отношений давал значительно более широкое поле для политических маневров Баку и его заигрывания с новыми игроками в региональной политике. Но, одновременно, здесь же крылась и главная опасность для Азербайджана и власти самого Муталибова. С одной стороны, политически неустойчивый и экономически слабый Азербайджан не мог не стать площадкой для конкуренции держав со всеми вытекающими отсюда последствиями. С другой стороны, отказ от коммунистической идеологии открывал широкие двери для критической переоценки советского этапа истории республики, в том числе и применительно к эпохе правления А.Муталибова. При этом, в условиях отсутствия политических традиций и собственной сформированной системы идеологических воззрений (разве что за исключением армянофобии), азербайджанская общественно-политическая среда лишалась последних преград на пути распространения в ней таких мощных идеологических течений как исламизм иранского толка и пантюркизм.

В тактическом плане, выбрав независимость, режим взял на себя всю полноту ответственности за Карабах, тем самым резко сузив возможности для маневра в случае нежелательного развития

²¹ 21 декабря 1992г. Аля Муталибов в *Аллах-Али* подписал протокол к Соглашению о создании СНГ.

ситуации в НК. Между тем, ответом на восстановление азербайджанской государственности 1918-20 гг. 2 сентября 1991г. было создание Нагорно-Карабахской Республики, а Референдум о независимости от 10 декабря 1991г. заложил правовую основу для формирования независимой Нагорно-Карабахской Республики.

Пока власти удавалось избегать серьезных потрясений на фронте, внутривластная ситуация в Азербайджане также оставалась стабильной, и НФА особой угрозы не представлял. «Образ врага» позволил Муталибову в определенной мере консолидировать азербайджанское общество. Энергия оппозиционного Народного фронта была канализирована в «конструктивное» русло борьбы с армянами: боевые отряды НФА были включены в состав азербайджанского ОМОН-а, лидеры Фронта сотрудничали с властями в Совете Оборона, а в середине 1991г. в самом НФА оформилась группировка во главе с Э.Мамедовым, выступавшая на указанном этапе за отказ от борьбы за власть и демократию пока шла борьба за Карабах, и существовала необходимость в сильной власти.

Ситуация поменялась в ноябре, после крушения 22 ноября 1991г. в Мартунинском районе НКР вертолета Ми-8 с представителями азербайджанской политической элиты, журналистами, а также членами российско-казахстанской миротворческой миссии. Среди жертв авиакатастрофы – значительная часть поддерживавшей Муталибова высшей азербайджанской элиты. Согласно комендантуре особого района НКАО — вертолет налетел в тумане на скалу²⁹, в свою очередь бакинская пропаганда начала утверждать, что произошедшее – дело рук армян. В азербайджанской прессе появились сообщения о том, что «кто-то из пропавших людей, чьи тела не обнаружены и не идентифицированы, находится в армянском плену»³⁰. Произошедшее стало ударом по Муталибову.

В январе 1992 года конфликт перерос в полномасштабное военное противостояние. А в ночь с 25 на 26 января 1992 года, подразделения Национальной Армии Азербайджана потерпели первый серьезный провал в ходе операции против армянского села

²⁹ В Азербайджане сбит вертолет с VIP на борту, *Взгляд*, № 45 (89), 25.11.1991

³⁰ См.: *Еже Мусават*, 20 и 24 ноября 1999

Кариштак Шушинского района. В этом бою азербайджанцы потеряли убитыми 136 человек против 22 с карабахской стороны²¹. На этом фоне оппозиционный НФА потребовал отставки президента страны. Муталибов, в свою очередь 1 февраля 1992г. опубликовал «Обращение Президента Азербайджанской Республики к народу» в котором, в частности, отметил, что «...Недопустимо в борьбе за власть использовать наши временные трудности... У нас свой путь, и нам надо им идти и дальше – без крови, без революций, конституционным, парламентским путём...»²².

В обращении Муталибов озвучил алгоритм смены власти в первые годы независимости Азербайджана – использование «трудностей» в борьбе за власть. Выстоять второе беспрецедентное поражение, на сей раз в Ходжалу, режим Муталибова не смог. Как в последующем отметил он сам: «Было очевидно, что расстрел ходжалинцев был кем-то организован для смещения власти в Азербайджане»²³.

6 марта 1992г. под давлением НФА первый президент Азербайджана подал в отставку. Исполняющим обязанности главы государства стал Якуб Мамедов.

Смена бывшей коммунистической партноменклатуры функционерами НФА стал азербайджанской моделью победы оппозиционного антикоммунистического движения, сформировавшегося по классической общесоветской схеме. У истоков организации стояла группа энергичных и честолюбивых молодых интеллигентов («Клуб бакинских ученых»), опиравшихся на поддержку менее энергичных и более пожилых, но обладавших прочным статусным положением представителей интеллигентской элиты. Их цель – возрождение идеализируемой азербайджанской государственности начала 20-го века, как примера сочетания вновь ставших модными либеральных ценностей и идей с исламской и тюркской «почвой».

Тем не менее, в отличие от прибалтийских республик и той же России, в Азербайджане статусная интеллигенция поддерживает

²¹ «Министр обороны Нагорного Карабаха: «Героический бой за Кариштак привел к дальнейшим военным победам», *Redash.ru*, 29.01.2007, <http://www.redash.ru/news/773640.html>, (21.04.2011)

²² См. Дмитрий Фурман, Али Абиев, «Азербайджанская революция»

²³ *Новое время*, 06.03.2000

движение масс не столь резко, а партийная элита не выдвигает харизматических фигур реформистского толка. Не готовы к демократическим процессам «прибалтийского» характера и сами народные массы, выходящие на улицы с целью противодействия «армянскому поволозновению» на Карабах. В условиях отсутствия у азербайджанских «демократов» внятной контраргументации политическим требованиям армян НК, толпы, менее затронутые европеизацией советского образца и значительно отличающиеся от молодых ученых по своему кругозору и запросам, были удобным орудием против армян. Но вместе с тем, они были крайне неудобным материалом для упорядоченных, цивилизованных процессов внутриполитического характера.

В итоге, политическое движение, возникшее по прибалтийской модели и заимствовавшее прибалтийскую лексику, сразу же начинает мутировать в иное, азербайджанское направление. Либералы из "Клуба ученых" понимают, что получить реальную массовую базу они могут, лишь вступив в союз с иными силами, социально и культурно чуждыми им, но имеющими большой психологический контакт с народными низами²⁴. В конце февраля – начале марта 1989г. Инициативная группа по созданию НФА (организованная "Клубом бакинских ученых" летом 1988г.) вступает в соглашение с членами кружка "Варлыг" (Богатство) и создаёт Временный инициативный центр и координационный совет НФА из 10 человек, по 5 от каждой группы. Либералы пытаются доминировать в НФА, но на первую роль во Фронте выдвигается человек, психологически и культурно не принадлежащий к бакинской интеллигенции, до этого державшийся несколько особняком и не входивший ни в "Клуб ученых", ни в "Варлыг" – будущий президент Азербайджана Абулфаз Алиев, принявший затем тюркизированную фамилию-псевдоним – Эльчибей²⁵.

²⁴ См. Дмитрий Фурман, Али Абиса, «Азербайджанская революция»

²⁵ А. Эльчибей (1938-2000) – востоковед, арабист, кандидат наук, магистерский диссертацию по истории средневекового Египта. Выходец из казачьей деревни, с сибирскими и прочими деревенскими корнями, он не очень хорошо владел русским, в 1975-76гг. сидел в тюрьме за националистическую антисоветскую деятельность, а после этого работал в Институте рукописей АН Азербайджана. Идеология

Став председателем НФА 16 июля 1989г., он сумел к январскому событиям 1990г. сосредоточить всю власть в своих руках. Его сторонникам удалось забаллотировать на выборах в правление налкие радикального и "неконтролируемого" Н. Панахова и одновременно избавиться от самых активных представителей бакинской либеральной группировки во главе с З. Ализаде и Л. Юнусовой, выдвинув их из правления, а затем и рядов НФА.

Будучи главным оппонентом Муталибова, Эльчибей не сразу сменил его на посту главы государства. В условиях, когда любое поражение на фронте приводило к очередной внутривластной «астряске» в Баку, падение Ходжалу стало более чем достаточным поводом для давления на Муталибова. Это уже потом азербайджанская пропаганда сделает войсковую операцию по подавлению огневых точек и разблокированию единственного в НКР аэропорта краеугольным камнем целого ряда информационно-пропагандистских и полетико-правовых кампаний. А на тот момент, основной акцент будет сделан на участии военнослужащих 366-го полка на стороне армян, предательстве и неспособности команды президента Муталибова спасти «мирных жителей» Ходжалу от «зверств» армянских боевиков.

Победа НФА была победой более национальной и более «деревенской» части общества над более русифицированной и урбанизированной, хотя выступала эта «лизовая» национальная масса – и в этом специфика азербайджанской политической жизни – под западническими и либерально-демократическими лозунгами, взятыми ее предводителями из идеологии Азербайджанской Демократической Республики 1918-1920гг. Нового президента АР в большинстве своем окружают такие же интеллигенты первого поколения, выходцы из деревни, как сам Эльчибей. У них, как и у лидера, нет за плечами пройденного пути по ступеням

А. Эльчибей строилась на основе сочетания пантюркизма и западничества. Хороший оратор (на азербайджанском языке), он завораживал толпы речами о гибнущей империи, великом турецком народе и о том, что если бы не большевики, уничтожившие АДР, Азербайджан стал бы не менее богатым, чем Кувейт, и не менее свободным, чем США или Франция.

бюрократической иерархической лестницы, и они пришли к своим постам как революционные выдвиженцы²⁶.

Главным направлением внешнеполитической, идеологической и культурной ориентации Азербайджана при А.Эльчибее была, однозначно, Турция, причем Турция в его интерпретации являлась передовой западной демократической страной в тюркском и мусульманском мире. В своем движении в сторону Турции Азербайджан при Эльчибее осуществляет ряд символических мер, призванных в соответствии с идеологией НФА подчеркнуть разрыв с русским «колониализмом» и вхождение в тюркский мир – возвращение латинского алфавита, принятие новых официальных названий нации и языка – «азербайджанский тюрк» и «азербайджанской тюркский».

В 1992г., в ходе своего визита в Турцию, Эльчибей назвал себя «солдатом Ататюрка» и призвал к падению Ирана, что побудило членов иранского парламента пригрозить ему мстью²⁷. Уже занимая пост президента АР, он также неоднократно артикулировал идею объединения государства Азербайджан с т.н. Южным Азербайджаном, находящимся в составе Ирана²⁸ и, одновременно, подчеркивал свои симпатии к Израилю. Тем не менее, несмотря на открытую поддержку Эльчибеем светских ценностей, охлаждение отношений с Ираном и внесение в повестку дня вопроса об объединении Северного и Южного Азербайджана, «его планы были оставлены Турцией без ответной реакции»²⁹.

²⁶ Так, госсекретарем, а затем и премьер-министром стал родившийся в селе, в семье колхозника выпускник ВГУ, бывший младший научный сотрудник Института философии и права П.Гусейнов, министром ИД Азербайджана – физик Т.Гасиев, представителем Азербайджана в России – биофизик Х.Гаджизаде. Оборонное ведомство еще при Я.Мамедове возглавил преподаватель математики Р.Калиев, а МВД – И.Гамалов, бывший оперативник ОБХОС, дважды увольнявшийся со службы.

²⁷ Alsalimidi, Nour, *Life After the Soviet Union, The Newly Independent Republics of the Transcaucasus and Central Asia*, State University of New York Press, NY, 2001, 191 pages, p 50

²⁸ См. Цыганов, Олег Владимирович. *Судьба и время Алевских / Невелик Алевик: открытый мир*. Москва, «Хронограф», 2008. Стр. 250

²⁹ Кан Сам Гу. «Этно-национальные конфликты в Закавказье и Центральной Азии в контексте их геополитического положения». Докторская диссертация, Москва, РАН, 2002, стр. 167

В рамках философии пантюркизма выстраивается и карабахская политика Азербайджана. В целом, в отличие от «раннего» Муталибова, политика которого подразумевала решение НК проблемы в контексте трехсторонних отношений Баку-Москва-Ереван, Эльчибей выводит армяно-азербайджанские отношения вообще на значительно более широкую историко-политическую перспективу, выходящую за географические рубежи региона и затрагивающую существующие и зарождающиеся на Южном Кавказе интересы держав. В целом, можно утверждать, что при Эльчибее имело место формирование дуалистической интерпретации внешней политики Азербайджана вообще, так и применительно к НК проблеме в частности.

Так, в рамках условно первой концепции, Карабахская проблема была инкорпорирована во все еще аморфный, но «исторически неизбежный» процесс возрождения и сдвигания тюркских наций, в котором Азербайджану предстояло играть роль ключевого звена – моста между Турцией, Северным Кавказом, республиками Средней Азии и тюркскими этническими образованиями РФ⁴⁰. При этом, она лишалась идеологической составляющей времен Муталибова, а ее понятная и вызывающая симпатии демократическая суть подменялась формулировками, присущими кавказской политике Турции начала 20-го века.

Тем самым, в контексте «ожидаемого» геополитического переустройства чуть ли не половины Евразии Карабахская проблема трансформировалась в Армянскую проблему, вернее – проблему Армении, а идеология пантюркизма подводила соответствующее политико-историческое «обоснование» под претензии Баку не только на Арцах и Сюник, но и т.н. Южный Азербайджан. В рамках же вышеуказанной логики варварское уничтожение пограничной

---

⁴⁰ В декабре 1992г. в связи с принятием Татарстаном новой конституции, Эльчибей посылает М. Шаймиеву поздравительную телеграмму, в которой в частности отмечается, что «...В результате проведенной исторической внешней политики общетюркское единство было расколото, а наши народы - оторваны от своих корней... Сегодня вместе с развитием советской внешней политики новый этап в истории наших народов - стимулы на путь творческой борьбы за независимость и национальную свободу». См. Конституционный вестник, N14, Специальный выпуск, Москва, декабрь 1992

инфраструктуры на советско-иранской границе в декабре 1989г. следовало интерпретировать уже не иначе как локальным аналогом разрушения берлинской стены⁴¹.

Вторая, более адаптированная для западной аудитории концепция НК проблематики рассматривала ее в еще более широком – глобальном контексте, а именно – в рамках намечавшегося российско-американского антагонизма в богатом нефтегазовыми ресурсами Каспийском регионе. Играв на озабоченности Запада и, прежде всего – США, относительно перспектива чрезмерного усиления российского фактора в ряде стран т.н. «ближнего зарубежья», бакинская политическая мысль запустила в оборот концепцию, согласно которой карабахский конфликт был инициирован Москвой в качестве рычага давления на Баку. Азербайджан должен был предстать перед международным сообществом в образе молодого демократического государства, вырвавшегося из оков коммунистической империи и избравшей путь цивилизованного развития. По сути, речь шла о попытке адаптировать традиционную модель законопослушания, в которой роль Кремля, на сей раз, отводилась Западу. В свою очередь Турция в данном случае выступала в роли проводника западных ценностей, примером для развития демократии и экономики.

В пропагандистском плане обе концепции, по сути, базируются на принципе включения своей проблемы в чужую, более масштабную, с целью привлечения дополнительных союзников и ресурсов для решения своей. При всем различии политических

---

⁴¹ Между тем, традиционно более осторожная Аляра, в контексте карабахской проблемы старательно избегала какой-либо особой роли и резких односторонних демаршей, пытаясь обеспечить политическую поддержку Азербайджана со стороны территориальных республик бывшего СССР в ходе первого тюркского саммита, состоявшегося в Турции осенью 1992г. Однако, несмотря на все предпринятые усилия, в Алярском заявлении, подписанном по итогам саммита, карабахский конфликт упомянут не был. Лидеры среднеазиатских республик отказались и от идеи принятия отдельного документа по Карабахскому вопросу, и от применения односторонних мер в отношении Армении. В ходе итоговой пресс-конференции президент Казахстана Н.Назарбаев заявил, что «тюркскими государствам нельзя поддерживать в этом конфликте одну из сторон». Значительно оставалось только отметить, что в случае принятия отдельной резолюции по Карабахскому вопросу «мы могли бы объявить в том, что мы выступаем единым фронтом против Армении, которая является христианской страной». См.: *Неманская газета*, 03.11.1992.

акцентов, обе концепции схожи в части ключевой роли, отводимой Турции. И там и здесь просматривается негативное отношение к Ирану. Однако наиболее радикальным отличием постановок Эльчибея является отношение к Москве, позиция которой выставляется в качестве главного препятствия на пути реализации национальных, общетюркских и демократических чаяний. В этом, как представляется, и кроется обусловленное геополитическими изменениями принципиальное отличие эльчибеевской пропаганды от муталибовской. При Муталибове врагом Азербайджана считалась Армения (даже не Нагорный Карабах), в то время как фактор Москвы рассматривался скорее призывом использовать ее ресурсы на карабахском направлении. Между тем, с позиции новой бакинской власти, пережившей ее смену, армянским сторонам отводилась лишь роль статичных инструментов московской политики⁴². Данный подход был крайне удобен как для работы на внешнею аудиторию, так и в контексте внутривластных реалий, так как, гипотетически, позволял «списать» неудачи в Карабахе на «прямое вовлечение» русских, а не на большую мотивированность и лучшую подготовку самих армян⁴³.

Следующим принципиальным отличием новых постановок стало появление в азербайджанской пропаганде образа жертмы, в последующем детально доработанного и оформленного уже при Гейдаре Алиеве. Фигурально говоря, если при Муталибове Азербайджан в своей карабахской политике все еще претендует на роль «вершителя правосудия», то при Эльчибее уже ожидает «справедливости», предоставляя Г.Алиеву требовать «воздаяния».

Парадокс новых постановок заключался в том, что с точки зрения внутривластных реалий их заведомо слабыми сторонами являлись именно те аспекты, которые были призваны обеспечить ему поддержку на внешнем фронте, а именно – пантюркизм и политическая русофобия. В многонациональном азербайджанском обществе основным объединяющим фактором был изначально ислам шиитского

⁴² Например: «Армения – страна марксизма. Ее коммунистическими силами ведется российская война». См.: «Армения и НАТО – это стратегия сан Кремля». Интервью с Вагой Гулумадзе, *Nedeljnik*, 29.02.08, <http://www.nedeljnik.ru/ru/ru/080229-0340009> (22.04.11)

⁴³ В последующем данная постановка азербайджанского агитатора «эволюционировала» в утверждение, что азербайджанцы проиграли войну не армянам, а русским.

толка, подразумевающей доминирование скорее иранской культурной традиции, чем турецкой. При этом, носители ислама суннитского толка в подавляющем большинстве относили себя к кавказской, а не турецкой идентичности. В подобных условиях было бы нелепо надеяться, что возведение национальной идеи в ранг доминирующей общегосударственной идеологии получит соответствующую поддержку среди далеко не многочисленных этнических групп.

Следующей проблемой стала социальная изоляция режима, отсутствие у него прочной массовой базы. Имевшаяся поддержка НФА была обусловлена не столько тем, что азербайджанское общество действительно понимало и разделяло народнофронтовский «нападнический» вариант национализма, сколько войной и наличием образа «армянина-врага». Вместе с тем, наряду с объективными проблемами социально-экономического характера, полущей изоляции способствовал и антагонизм между революционными выдвигателями НФА с одной стороны и русифицированным слоем бюрократии и интеллигенции, тяжело переживавшими переориентацию на Турцию с другой.

При всем этом, как и в случае с предшественниками, стабильность власти и динамика внутривнутриполитических процессов в Азербайджане во времена правления Эльчибея во многом зависели именно от ситуации на карабахском фронте. При Эльчибее, начиная с лета 1992г., было осуществлено широкомасштабное наступление по всей линии азербайджано-карабахского фронта, в результате которого азербайджанцы к лету 1993г. оккупировали практически весь Мартакертский район – порядка 50% территории НКР. Проблемы власти начались после падения Кельбаджара и перехода Омарского перевала под контроль армянских сил, давших начало череде событий, приведших к восстанию Сурета Гусейнова и фактической смене власти в Азербайджане. 17 июня – ровно за 1 день до исполнения года президентства, Эльчибей улетел в Нахчевань, в свою родную деревню Келеки.

24 июня Национальное собрание Азербайджана назначает Гейдара Алиева и.о. президента, а 29 августа смена власти оформляется референдумом о доверии Эльчибею, в котором, по официальным данным, участвовало 83% избирателей, и за недоверие проголосовали 92%.

ՕՍՄԱՆԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՕՍՄԱՆԱՆ ԿԱՅՄՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1890 ԹԹ.
ԿԵՍԵՐԻՆ ԼԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱՄԵՐԻ ԳԻՏԱԿԱՆ
ԳՆԱՀԱՏԱԿԱՆԻ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՁ

Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության քաղաքականության առաջին փուլը ընդգրկում է 19-րդ դարի 90-ական թթ. կեսերը: Այդ քաղաքականության նախապատրաստումը սկիզբ առավ Բեռլինի համաժողովում Հայկական հարցի միջազգայնացումից հետո, երբ Արևմտյան Հայաստանում բարենորոգումների խնդիրը դարձավ ժամանակի կարևոր միջազգային խնդիրներից մեկը: Այդ շրջանի կայսրության ղեկավարները և առաջին հերթին ինքը՝ սուլթան Աբդուլ Համիդ Երկրորդը գտնում էին, որ բարենորոգումները կհանգեցնեն Արևմտյան Հայաստանի՝ ինքնավար կարգավիճակի դեռաբեկումանը և հետագայում՝ անկախացմանը: Այդ պատճառով երանք, Մեծ տերությունների ճշման ներքո ստիպված լինելով ձևականորեն ընդունել Արևմտյան Հայաստանի վիլայեթներում բարենորոգումների ծրագիրը, իրականում ամեն կերպ խուսափում էին այն իրականացնել: Հայկանաշական է Աբդուլ Համիդի խուսափանությունը Գերմանիայի կայսրիին. «Նախընտրում եմ մեռնել, քան թե ընդունել Արևելյան Անատոլիան [Արևմտյան Հայաստանը - Ռ.Ս.] ինքնավարությանը տանող բարենորոգումները»¹: Խուսափել բարենորոգումներից կարելի էր վերացնելով Արևմտյան Հայաստանի հայ ազգաբնակչությանը կամ կամ կտրուկ պակասեցնելով նրա թվաքանակը: Այդպիսով, հայ ժողովրդի բնաջնջումը իր պատմական Հայրենիքի տարածքի վրա դառնալով Աբդուլ Համիդի քաղաքականության հիմնական նպատակը:

Հայոց ցեղասպանության համիդյան փուլի քաղաքականության նախապատրաստումը ունեցել է մի շարք առանձնահատկություններ: Թերևս, երանցից ամենակարևորը այնն է, որ այն, ի տարբերություն երիտթուրքերի շրջանի ցեղասպանության, ընթացել է կառավարող քաղաքական կուսակցության բացակայության

¹ Şir. Z. Danişman, *Süha İktisatî Abdülhamid Han*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1966, s. 145.

պայմաններում: Դրա հետևանքով ողջ եսիապատրաստական աշխատանքը տեղի է ունեցել պետական կառավարման բարձրագույն մարմնի ղեկերքում, այլ ոչ թե իրականացել է կառավարող կուսակցության ղեկավար շրջանակների կողմից, ինչպես այդ կատարվեց երիտթուրքական կուսակցության կենտրոնական կոմիտեի մի շարք անդամների կողմից²: Հայրենի է որ Արդուլ Համիդը կայսրությունում հաստատել էր իր միահեծան կառավարումը և ինքն էր միանձնյա ղեղումում քաղաքական կարևոր որոշումները: Նա անմիջականորեն ղեկավարում էր նաև հայ ժողովրդի նկատմամբ վարվող քաղաքականությունը: Նրա մտնեցումը հայ ժողովրդի նկատմամբ շատ հստակ կերպով արտահայտվեց հետևյալ բնութագրման մեջ, որը մեջբերում են հենց թուրք հեղինակները. «Հայերը ղեզեներացված ժողովուրդ են... Նրանք միշտ ծառաներ են եղել»³: Պատահական չէր, հայ ժողովրդի մասին նման կարծիք ունեցող թուրք սուլթանը ընտրել էր Հայկական հարցը Հայաստանը հայաթափ անելու միջոցով լուծելու ճանապարհը: Նրա երկարամյա անձնական քարտուղար Յահսին փաշան իր հուշերում խոստովանում է, որ սուլթանը որոշել էր «հայերի դեմ վարել բռնությունների քաղաքականություն»⁴: Եվ այդ բռնությունների քաղաքականության հեղինակը կյանքի վերջում գրի առնված իր հուշարձաններում գաբանում էր, թե ինչու են իրեն անվանում «Կարմիր գազան»⁵:

Արդուլ Համիդի կողմից ստեղծված կառավարման համակարգը հիշեցնում էր բուրգ, որի գասաբում գտնվում էր սուլթանական պալատը՝ Յելզեզ քյոշքը: Անծայրածիր կայսրության արտաքին և ներքին քաղաքականությունը մշակվում էր հենց այստեղ, իսկ կառավարությունը պարզ կատարողի դերում էր: Օսմանյան

² Տե՛ս այդ մասին՝ R. Sefraonian, *The political party and genocide: the Committee of Union and Progress at the threshold of the "Final Solution"*, *Problems of Genocide: Proceedings of the International Conference on "Problems of Genocide"*, Toronto: The Zoryan Institute of Canada, 1997, p. 194 - 200 և Ռ. Մախրաբյան, *Ինչպե՞ս էր եսիապատրաստվում ցեղասպանությունը. երիտթուրքից 1910 թ. - Դրան-Նա՛ն. Արևելագիտական հանդես*, 1997, թիվ. 4 - 5 - 7, էջ 7:

³ Տե՛ս. E. Z. Karal, *Osmenler tarihii*, VIII cilt, Ankara, TTK Yayınları, 1988, s. 484.

⁴ [Tehsin Paşa], *Sultanz Abdülhamid: Tehsin Paşanın Yıldız Anıları*, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1990, s.182.

⁵ [Abdülhamid II], *İkinci Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, İstanbul, Selek Yayınları, 1960, s.130.

արխիվների վավերագրերը վկայում են, որ Աբդուլ Համիդը հեռագրական կապի միջոցով անձամբ ղեկավարում էր նաև տեղական իշխանությունների գործունեությունը, տալով նրանց համապատասխան կարգադրություններ հայերի եկատմամբ վարվող քաղաքականության վերաբերյալ, այդպիսով շրջանցելով կատավարությանը⁶:

Վարեոր որոշումները եախասպատրաստելու համար սուլթանական պալատում ստեղծվել էին առանձին գրասենյակներ, որոնց ղեկավարները վայելում էին սուլթանի կատարյալ վստահությունը: Այդ գրասենյակներից մեկը պաշտոնապես կազմված էր երկու հանձնաժողովներից, որոնք պատասխանատու էին Հիջազի երկաթգծի կառուցման և ֆինանսական հարցերի համար, սակայն իրականում նա հույժ գաղտնիության պայմաններում գրադվում էր Հայկական հարցով: Նրա ղեկավարն էր Իզզետ փաշան, որը կարևոր դերակատում ուներ Աբդուլ Համիդի կատավարման համակարգում: Թահսին փաշայի վկայությամբ նա միջևորդի դեր էր կատարում սուլթանի և պետական բարձրագույն պաշտոնյաների միջև, փոխանցելով վերջիններիս սուլթանի երամանները⁷, այդ թվում նաև հայերին վերաբերող: Համաձայն լավատեղյակ աղբյուրների տեղեկությունների, Իզզետ փաշան գտնում էր, որ Հայկական հարցին կարելի է վերջ տալ՝ վերացնելով հայերին⁸: Այդ առումով նա լիարժեք միակարծիք էր արյունադրու սուլթանի հետ: Վերը նշված մտտեցումը կիսում էին նաև կայսրության բարձրագույն պաշտոնյաներից շատերը: Այսպես, օրինակ, արդեն Բեռլինի վեհաժողովից շատ ժամանակ չանցած օսմանյան հայտնի գործիչ և բազմամյա աաղբուրազամ (կատավարության նախագահ) Քյամիլ փաշան եկավ եզրակացության, որ «հայ ազգին» անհրաժեշտ է վերացնել և այդպիսով խուսափել Արևմտյան Հայաստանում Մեծ տեղությունների կողմից պարտաաղքված բարենորոգումների անցկացումից⁹:

⁶ C. Ersoyan, *İ. Sazın İsyarı sonrasında Osmanlı Devleti'nin karmaşığı siyasi ve sosyal problemler*, *Kültür araştırmaları*, II, İstanbul, 1996, s. 76.

⁷ [Tahsin Paşa], *Sultan Abdülhamid: Tahsin Paşanın Yıllık hatıraları*, s. 28.

⁸ T. Akçura, *Siyasi kültürümüzde zülüm ve işkence*, İstanbul, İletişim, 1992, s. 301.

⁹ Sku. *Çopra*, 1879, 7-8, էջ 204:

Հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի հեղինակները որպես իրենց հանցավոր քաղաքականության գաղափարական հիմնավորում օգտագործում էին համախալամականության և դեռևս նոր ձևավորվող համաթյուրքականության հասարակական-քաղաքական վարդապետությունները:

Համախալամականության վարդապետության համիդյան մեկնարանության ակունքները գտնվում են դեռևս 19-րդ դարի կեսերից կայսրության թուրք աղգարնալիության և իշխող վերնախավի մի հստակածի շրջանում որպես քաղաքական հոսանք ձևավորված հակաքրիստոնեության մեջ, որը ծնունդ էր թանգլիմաթի արևմտամետ բարենորոգումների դեմ ծայր առած կատաղի հակազդեցության¹⁶: Հետագայում, արդեն իր սուլթանության ընթացքում, Արդուլ Համիդը հրավիրեց Կ.-Պոլիս համախալամականության գաղափարախոս Ջեմալեդդիլին Աֆղանիին և միախառնելով նրա գաղափարները թուրքական հակաքրիստոնեության հետ փորձեց ստեղծել Օսմանյան կայսրության պաշտոնական գաղափարախոսությունը:

Համախալամականության համիդյան տարբերակը ուներ երկու կողմ¹⁷: Օգտագործելով այն արտաքին քաղաքականության մեջ Արդուլ Համիդը ձգտում էր, հենվելով այն հանգամանքի վրա, որ թուրք սուլթանները դեռևս միջևնադարում բռնազավթել էին խալիֆի տիրոջը, համախմբել աշխարհի մուսուլմանությանը Օսմանյան կայսրության գերիշխանության ներքո և օգտագործել նրան Մեծ տերությունների դեմ պայքարում: Համախալամականությունը երկրի ներսում օգտագործվում էր որպես գաղափարական միջոց կայսրության տարածքային ամբողջականությունը պահպանելու համար: Այդ մասին շատ են գրում թուրք և արևատասանմանցի հեղինակները, անտեսելով այն փաստը, որ համախալամականությունը օգտագործվեց նաև որպես հայկական կոտորածները «տեսականորեն» հիմնավորելու և մուսուլման թուրքերին ու

¹⁶ Տես այդ մասին Ռ. Մաֆրուտյանի, *Օսմանյան կայսրությունը ցեղասպանության ժրջանի ծագումնաբանությունը (1876 - 1920 թթ.)*, Երևան, Լուսակն, 2009, էջ 117 - 132, 149 - 156:

¹⁷ A. Öczan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877 - 1924)*, Leiden-New York-Köln, A. Öczan, *Pan-Islamism: Indian Muslims, the Ottomans and Britain (1877 - 1924)*, Leiden-New York-Köln, E.J. Brill, 1997, p. 46.

քրդերին հայերի՝ որպես քրիստոնյաների դեմ զբոսելու միջոց։ Պատահական չէ, որ ժամանակի Ավառո-Հունգարիայի դեսպանը Կ.-Պոլսում, որը անանտես էր հայկական ջարդերի, պատկերավոր բնութագրում էր նրանց որպես «քրիստոնյաների դեմ ուղղված մուսուլմանների խաչակրած արշավ»¹²։

Համախառնականության քարոզչությունը իրականացվում էր ինչպես հրապարակային միջոցներով, այնպես էլ գաղտնի, ինչի համար օգտագործվում էին իսլամական միստիկական եղբայրությունների դեկավարները՝ շեյխերը և մուլաները¹³, որոնք շրջում էին երկրով մեկ և թուրքերին ու քրդերին լարում «ցավուր» հայերի դեմ։ Այդպիսով, կայսրության հայ ազգաբնակչությունը սկսեց դիտարկվել նրանց կողմից որպես Օսմանյան կայսրությանը թշնամի քրիստոնյա աշխարհի ներկայացուցիչ, որը ենթակա է ոչնչացման։ Հետագայում, ջարդերի ժամանակ մուսուլմանական մուլեռանդությունը ամբոխին հայերի դեմ զբոսելու հիմնական միջոցն էր։

Համիդյան շրջանում սկսեցին զարգանալ նաև համաթուրքականության վարդապետության որոշ տարբեր, որոնք երիտթուրքերի կատավարման տարիներին հիմք հանդիսացան նրա՝ պետական գաղտնիարտաստության վերանման համար։ Այդ տարրերից էր «թուրքական Անատոլիայի» հայեցակարգը։ Անատոլիա բառով փոխարինվեց Փոքր Ասիա ընդունված եզրույթը և Անատոլիան սկսեց պրապագանդվել որպես բացառապես օսմանյան թուրքերին պատկանող թուրքական Հայրենիքի մի կարևորագույն տարածաշրջան, որը իր մեջ էր ընդգրկում, ինչպես այդ հայեցակարգի կողմնակիցներն էին գտնում, նաև հին ժամանակներում նրա մի մասի վրա գոյություն ունեցած Հայաստանը։ Որոշ հեղինակներ սկսեցին ևս լինակ պետել, որ հայերի կախիկները ոչ մի կապ չունեն ներկայիս հայերի հետ և եղել են թուրքեր։ Կային հեղինակներ, որոնք պնդում էին, որ Անատոլիայի քրիստոնյաները իրականում թուրքեր են, որոնք տարբերվում են նրանցից միայն կրոնով¹⁴։

¹² Ştu. T. Akçam, *İnsan Hakları ve Ermeni Sorunu: İmtih ve Terakki'den Kurtuluş Savaşı'na*, Ankara, İnce Yayınları, 2002, s. 93.

¹³ İ. S. Surma, *II. Abdülhamid'in İslam Dinini siyaseti*, 4. Baskı, İstanbul, Beyan Yayınları, 1990, s. 46.

¹⁴ D. Koehn, *The Rise of Turkish Nationalism 1876 - 1908*, London, Frank Cass, 1977, p. 52 - 53.

Աղբյուրները վկայում են, որ արդեն 1890-ական թթ. սկզբներից սուլթանը և իր մերձավորները սկսեցին հայերի գանգվածային կոտորածների անմիջական ծրագրավորումը: Այդ են վկայում և բրիտանական դիվանագիտական, և թուրքական աղբյուրները: Այսպես, օրինակ, անգլիացի հոգևորական Մալքոլմ Մաքքոլը, ուսումնասիրելով Օսմանյան կայսրությունում տեղակարկած բրիտանացի հյուպատոսների հազորդագրությունները, հանգել է եզրակացության, որ հայկական կոտորածների ծրագիրը սկսվել է նախապատրաստվել 1890 թ. ամռանից¹⁵:

Այդ ծրագրի ամբողջական տեքստը դեռևս չի հաջողվել հայտնաբերել: Մակայն վերլուծելով թուրքական իշխանությունների հետագա գործողությունները կարելի է հանգել եզրակացությունների երա որոշ դրույթների վերաբերյալ: Սուլթան Աբդուլ Համիդի անձնական քարտուղարներից Մուաթաֆա Նեդիմը իր հուշագրություններում եղում է, որ 1890 թ. հուլիսի 27-ի Քում Քափուի հայտնի ցույցից որոշ ժամանակ անց սկսեցին կազմավորվել քուրդ հրոսակներից կազմված «Համիդյե» հեծելազորային ջոկատները¹⁶: Երանց ստեղծումը վկայում էր, որ հայոց ցեղասպանության առաջին փուլի ծրագիրն արդեն իրականանում պատրաստ է, քանի որ հետագայում «Համիդյե» մարդասպանական ջոկատները օգտագործվեցին սուլթանական իշխանությունների կողմից որպես հայ խաղաղ ազգաբնակչության գանգվածային սպանոն իրականացնող կարևորագույն միջոց:

Ըստ ամենայնի, այդ ծրագրի կարևոր առանձնահատկություններից է եղել այն, որ եա նախատեսել է դաժան կոտորածներ հայ խաղաղ ազգաբնակչության դեմ այն պարագայում, երբ գոյություն չի ունեցել թուրքական իշխանությունների դեմ ուղղված գանգվածային ընդվզման որևիցե դեպք: Այս հանգամանքը պարզ էր արդեն ժամանակակիցների համար: Ռիզեում Ռուսաստանի վոյս-նյուսպատոս Ալեքսանդր Գիպիուսը իր կողմից կազմած վերլուծական գրությունում ընգծում էր, որ սխալ կլինի թուրքական իշխանությունների կողմից

¹⁵ М. Манкел, Ответственность Англии пред Арменией, Положение армян в Турции до вмешательства держав в 1895 году, Москва, Кушневая, 1896, с. 158.

¹⁶ Մ.Նեդիմ (Նախկին քարտուղար Սուլթան Համիդի), Հայ եղեռնը իմ վկայություններով Սոֆիա, Տպարություն «Մափու», 1936, էջ 12:

կազմակերպված կուսորածները քննադատել որպես պատասխան գործողություններ հայ «ազիտաստրներ» կողմից ցուցաբերած ակտիվության նկատմամբ¹⁷։ Որս հիվանագետը բարեխիղճ կերպով վերլուծելով բազմաթիվ փաստեր հանգում է եզրակացության, թե թուրքերի կողմից տարիների ընթացքում կազմակերպվող հայերի հալածանքները մաս են կազմում երբքին քաղաքականության ծրագրի և մաթեմատիկայի լեզվով ասած «մշտական մեծություն են», այսինքն շարունակվելու են անկախ այն գործողություններից, որոնք կձևոնարկեն հայերը¹⁸։ Շատ էության, քերված փաստաթուղթը վկայում է, որ ռուս հիվանագետը բացահայտել է հայկական կուսորածների համալսյան քաղաքականության կանխամտածված լինելու հանգամանքը։

Այսպիսով, կարելի եզրակացնել, որ հայոց ցեղասպանության համալսյան ծրագրի հիմնական քաղաքորիքները պատրաստ էին արդեն 1890-ական թթ. սկզբներից։ Այն սկսեց իրականացվել հայոց ազատագրական շարժման կարևոր կենտրոններից մեկում՝ Մասունում 1892 թվականից¹⁹։ Երկու տարի անց, 1894 թվականին կայսրության բանտերը արդեն լցված էին հայերով²⁰։ Արլունայի գանգվածային կուսորածները դեռ առջևում էին։

¹⁷ А. И. Гитинус, Революционная агитация среди турецких армян и быстрое в Анкальской Турции в 1895-1896 гг. беспрепятств. записки, С. Петербург, 16 июля 1897г. - Հայաստանի ազգային արխիվ, Իսոյ Քաղվածքներ, գրք 339, ք. 134 - 135։

¹⁸ Լույս տեսում, ք. 146։

¹⁹ Տես. Լ. Հ. Մկրտչյան, Արևմտահայության ցեղասպանության արդրվածամիջյան քաղաքականությունը. - Հայոց ցեղասպանությանը (ստատիստիկություններ), Խմբագիր՝ Պ. Հ. Զովհաննիսյան, Երևան, Հրատրյան, 2001, էջ 75։

²⁰ [Смертно, секретныя документы], Записки об армянском вопросе, Дашнак Нелекдова - Шинкуну, 23 февраля/7 марта 1895, Пере. - Հայաստանի ազգային արխիվ, Իսոյ Քաղվածքներ, գրք 35, Հայկական հարցի և արևմտահայերի մասին, 1895-1908, ք. 40։

ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ԵՐԻՏԱՍԱՐԴՈՒԹՅԱՆ ԱՌԱՔԵԼՈՒԹՅՈՒՆԸ ԸՍՏ ԹԵՎԵՆԻԲ ՖԻԳՐԵԹԻ

Օսմանյան կայսրության առաջադեմ մտածող բանաստեղծ, իմբրազիբ, հրապարակախոս, մանկավարժ Թևֆիք Ֆիքրեթը (1867-1915թթ.) լավագույնս անդրադարձել է պետության և հասարակության զարգացման գործում երիտասարդության՝ որպես նոր հայացքների ու մտնեցումների, նոր գաղափարների կրողի ու իրականացնողի առաքելությանը, դերին ու նշանակությանը: Ասվածն իր արտացոլումն է գտել «Հալուքի տետրը» («Halık'ın Defteri») ժողովածուի մեջ՝ անվանակոչված հեղինակի միակ որդու՝ Հալուքի պատվին, ում ժամանակի երիտասարդության մարմնավորում կարելի էր համարել:

1911թ. տպագրված ժողովածուի մեջ Թևֆիք Ֆիքրեթը գետեղեց իր դեմոկրատական և լավատեսությամբ լեցուն բանաստեղծությունները, որոնցում արտահայտել է պայծառ տրամադրություններ հայրենիքի երջանիկ ու փայլուն ապագայի և ճակատագրի նկատմամբ: «Հալուքի տետրը» ժողովածուի մասին թուրք հեղինակ Ռուշեն Էշրեֆը գրել է. «Հալուքի տետրը» երիտօրդական հեղափոխությունից առաջ և հետո այս երկրի (Օսմանյան կայսրության - Տ. Պ.) երիտասարդության մասին Թևֆիք Ֆիքրեթի մտորումների, զգացումների, հույսերի և իղեպների բանաձևումն է՝¹:

Երիտասարդ Թևֆիք Ֆիքրեթը դպրոցում դասավանդել է գեղագրության, թուրքերեն ու ֆրանսերեն (մասնավորապես աշխատել է Գեղիկ փաշա դպրոցում): Այնուհետև երկար տարիներ մանկավարժական գործունեություն է ծավալել Ռոսերտ քոլեջում և նշանավոր Գալաթասարայի լիցեյում՝ նաև ստանձնելով վերջինիս ղեկավարությունը: Մեկավար լինելու ժամանակահատվածում (1908-1909 թթ.)՝ նրա օրոք Օսմանյան կայսրության այս կարևոր կրթական հաստատությունը մի շարք բարեփոխումներ ապրեց:

¹ Eugen Eşref (Onaydan), *Tevfik Fikret, Hayatına Dair Hatıralar*, İstanbul, Hilal Matbaası, 1919, s. 90

Շնորհում, այդ շրջանում լիցելում որպես ընտրովի առարկա մտցվեց նաև հայոց լեզուն:

Թե՛Ֆիք Ֆիքրեջը մեծ հույսեր էր կապում հատկապես երիտասարդների հետ, քանզի վերջինիս բնորոշ է ակտիվությունը, լավատեսությունը, դեպի նորը հակվածությունը, լավագույնն ապագայի նկատմամբ համոզվածությունը: Որպես ինտելեկտուալ և ստեղծագործական ներուժ՝ երիտասարդությունն ունակ է նոր գաղափարների, ավելի նախաձեռնող է, հակված է նոր ապրելակերպի կերտման: Լա պահպանողականության ու լճացման հակառակորդն է: Պետևս իր ստեղծագործություններով փորձում է դաստիարակել առողջ մտածելակերպ ունեցող սերունդ, որը կկարողանա կյանքի կոչել ազատ, անվտանգ, բարեկեցիկ ու արժանապատիվ ապրելու իր իրավունքը և որակական նոր մակարդակով վերարտադրել նախորդ սերունդների ժառանգությունը:

Ուշադրության է արժանի «Հալալի հավատամքը» («Halâl'ın Âmentü'sü») բանաստեղծությունը, որում հեղինակը մարդու սելիական ուժերին հավատալու, բանականության, առաջադեմ գաղափարների, համամարդկային եղբայրության քառագույլ է Այստեղ նա պատմում է երկիրը դրախտի վերածելու իր ցանկությունների մասին՝ որպես գլխավոր գործող անձ մատնանշելով նրան, ով ի գորու է բարեկերտել իր երկիրը՝ չապավինելով միայն վերին ուժերին: Բանաստեղծը, հրաժարվելով ավանդապաշտությունից, զարգացնում է կոսմոպոլիտական գաղափարներ: Երա կարծիքով՝ անկախ ազգային պատկանելությունից, որպես հայրենիք պետք է ընդունել ողջ մարդկության համար հայրենիք հանդիսացող երկրագունդը: Այս առումով ուշադրության են արժանի պոետի հետևյալ խոսքերը. «Երկրագունդը հայրենիքս է մարդկության ցեղը՝ ազգս» («Toprak vatanım, oev'-i beşer milletim...»): Իհարկե, պոետի նման մտանցումները չէին կարող քննադատության չարժանանալ թուրքականության գաղափարախոսների կողմից: Չայս հայացքների տեր թուրք լրագրող, գրող, հրատարակախոս Մաբհիա Մերթելը գրում էր, որ Թե՛Ֆիք Ֆիքրեթին այս խոսքերի համար մեղադրել են հայրենամերժության մեջ, նրան որակել

որպես «անհայրենիք»²։ Թեֆիք Ֆիքրեթի նման արտահայտություններն ընկալվել են ևսլանիսկ որպես անարխիայի տարածման վտանգ հարուցող։ Սերթելը նկատում էր, որ Թեֆիք Ֆիքրեթի համաշխարհային հանրության գաղափարը, համաձայն որի՝ երկիրը ճանաչվում է համընդհանուր հայրենիք, իսկ բոլոր մարդիկ՝ եղբայրներ, իրականում ոչ թե հայրենամեծության են, այլ մարդկային բարձրագույն ձգտումների մարմնացում։

Թեֆիք Ֆիքրեթ գրում է.

Ebnâ-yı beşer birbirinin kardeşi... Hulyâ!

Olsun, ben o hulyâya de bin canla inandım³.

Մարդու զավակները միմյանց եղբայր են... Պատրանք (երևակայություն)

Թող այդպես լինի, ես այդ պատրանքին էլ հազար հոգով հավատացի։

Թեֆիք Ֆիքրեթն առավել քան համոզված է, որ մարդկությանը միավորող, եախապաշարմունքներից, ավանդապաշտական զգացումներից ազատող ուժը կրթությունն ու զինակիրքն են, և հույս է հայտնում, որ մի օր երկրում կտիրի իմացության ուժը.

Bir gün yapacak fen şu siyah toprağı altın,

Her şey olacak kudret-i irfanla...inandım.⁴

Մի օր զիտությունն այդ սև երկիրը ոսկի է դարձնելու

Ամեն ինչ իրֆանի (զինակիրքի, իմացության-Տ.Պ.) ուժով է լինելու... հավատացի։

Ըստ Թեֆիք Ֆիքրեթի՝ երիտասարդ սերունդը պիտի հաղորդակցվի համամարդկային արժեքներին, լինի դրանց կրողն ու կարողանա կամք գործադրել դրանք կենսագործելու համար։ Միայն նման երիտասարդություն ունեցող հասարակությունը կարող է ունակ լինել իրական բարեփոխումների։ Բանաստեղծը հարցադրում է անում՝ որքանո՞վ է թուրք երիտասարդությունն իր ապագան կապում իր հայրենիքի հետ և որքանո՞վ է պատրաստ իր ուժերը ներդնել իր իսկ հայրենիքի բարգալաճման գործում, իր իսկ

² Sertel Sabiha. *Tevfik Fikret, İdeolojisi ve Felsefesi*, İstanbul, Yurt ve Dünya Yayınları, 1946, s. 101

³ Tevfik Fikret, *Halik'ın Defteri, Halik'ın Anecdotesi*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2006, s. 30

⁴ Tevfik Fikret, *Halik'ın Defteri, Halik'ın Anecdotesi* s. 31

հայրենիքում ազատ ապրելու ու արարելու համար: Հալուքը, հանդես գալով որպես երիտասարդության մարմնացում, մեկնում է Ելրոսպա՝ կրթություն ստանալու, ապա հայրենիք վերադառնալով՝ «ձեռք բերած գիտելիքներով լուսավորելու երկիրը»:

«Հալուքի հրամեշտը» («Halûk'un Vedd'i») ստեղծագործության մեջ բանաստեղծը զուգահեռներ է անցկացնում Ստամբուլի ու Ետոլանդիայի միջև, ուր Հալուքը մեկնել էր ուսումնաստության: Թուրք զոսկանազետ Արդուլլահ Ուլմանը եկատում է, որ «Հալուքի հրամեշտը» ստեղծագործության մեջ Թևֆիկ Ֆիքրեթը Ստամբուլը կապում է բնության (tabiat), իսկ Ետոլանդիան քաղաքակրթության (medeniyet) հետ⁵: Մառախլապատ, անձրևոտ, ձյունոտ, սառցեպատ» Ետոլանդիան քաղաքակրթության պայմանների տեսանկյունից լրջության և եռանդի» (Cidd ü himmet), «լրջամտության ու ազատության» (vakaar ü hürriyyet) երկիր է իսկ «զուցե դրախտի չափ թարմ է, հոգևոր կանքի հետ կապված» Բոսֆորի կլիմայով Ստամբուլը «դասարկազուխ» (âvâre), «անտեղյակ» (bi-haber), «ձանձրացած, հոգևած» (bîzâr) մարդկանց անկյուն է: Նա մեծ ցավով արձանագրում է այդ դատը ճշմարտությունը. «Acı seyler, Halûk, fakat gerçeki / Դատը բաներ են, Հալուք, սակայն իրականությունն է»⁶:

Թևֆիկ Ֆիքրեթը իրեն համեմատում է անցյալի հետ, որդուն ապագայի: Հեղինակը զարգացնում է՝ սուսի ծառի կերպարը: Այն խորհրդանշան է Օսմանյան կայսրության փառահեղ անցյալը: Դարեր շարունակ այս ծառը մեծանում, ծաղկում, փթթում է.

Hani bir gün seninle Topkapı'dan
Geliyorduk; yol üstü bir meydan,
Bir çınar görduk; enli, boylu, vakır
Bir ağaç; hiç eğilmemiş, mağrur
Koca bir gövde; belki altı asır
Belki ondan da fazla, dalgın; ağır,
Kaygsız bir ömür sürüp gelmiş.⁷

⁵ Uçman Abdullah, *Tevfik Fikret, Halûk'un Defteri*, İstanbul, Çağrı Yayınları, 2006, s. IX

⁶ Tevfik Fikret, *Halûk'un Defteri, Halûk'un Vedd'i*, s. 35

⁷ Tevfik Fikret, *Halûk'un Defteri, Halûk'un Vedd'i*, ss. 35-36

Հիշո՞ւմ ես, մի օր քեզ հետ Թուֆքափրից
 Գալիս էինք. ճանապարհին մի հրապարակ,
 Մի սուսի տեսանք՝ փարթամ, բարձր, հաղթանդամ
 Մի ծառ է. երբեք չի կորացել, հապարտ
 Հսկա մի բուն. գուցե վեց դար,
 Գուցե տասնից (դրանից) էլ ավել, մտասույզ, ծանր,
 Անվիշտ մի կյանք է անցկացրել:

Դարերի ընթացքում մեծացող, ապա «փառոջ պետության»
 խորհրդանիշ հանդիսացող այս սուսին բանաստեղծի մեջ խոր ցավ է
 արթնացնում: Ծառը սկսում է նեխել.

Fakat ayyūlca ser çeken, uzanan
 Bu mehâbetli gövde çarçplak,
 Ne yeşil bir filiz, ne bir yaprak...
 Kuruyor; âh, pek yazık! Şu derin
 Şerha bôğründe belki bir hâkin
 Baltanın, bir gazabın yıldırımın
 Zehridir... Söyle, ey çınar, bağrın
 Hangi odlarla yandı? Hangi siyâh
 Kurt içinden kemirdi? ⁸

Սակայն գլուխը երկնքին հասցնող, ձգվող
 Այս վեհասքանչ բույր մերկ է,
 Ո՛չ կանաչ մի շիվ, ո՛չ մի տերև...
 Զորանում է, ա՛խ, շատ ափսոս: Այդ խոր
 Կտրվածքը կողքիդ հեարավոր է մի դավաճան (վնասատու)
 Կացնի, մի ցասկոս կաթնակի
 Թույնն է... Ասա՛, հե՛ 'յ սուսի, կուրծքդ
 Ո՞ր կրակներով է այրվել: Ո՞ր սև
 Որդը ներսիցդ կրծեց-կերավ:

Թևֆից Ֆիքրեթը համոզված է, որ կյանքի ողջ ընթացքն
 ուղեկցվում է դժվարություններով ու դատաբարություններով, անցնում
 պայքարի ուրիշներով: Սակայն նեղությունների ու

⁸ Tervik Fikret, *Halk'ın Defteri, Halk'ın Vefdi'si*, s. 36-37

դժվարություններին դիմացողը, զաղափարի հետևից գնացող վաղ թե ուշ հասնում է իր նպատակին.

Koşan elbet varır; düşen kalkar;
Kara taştan su damla damla akar,
Birikir, sonra bir günüz göl olur;
Arayan hakkı en sonunda bulur...⁹

Վազոզը, իհարկե, հասնում է ընկերող՝ վեր էլնում,
Սև քարից ջուրը կաթիլ-կաթիլ հոսում է,
Հավաքվում, հետո մի արծաթե լիճ է դառնում,
Փետրողը ճշմարտությունն ամենավերջում է գտնում:

«Վաղը» («Ferdâ») բանաստեղծությունը կրկին նվիրված է երիտասարդներին. նախաբանում արդեն էլ գրված է «Այսօրվա երիտասարդներին» («Bugünün gençlerine»):

Բանաստեղծը գրում է.

Ferdâ senin; senin bu teceddüd, bu inkılâb...

Her şey senin değil değilmi ki zâten?... Sen, ey peşâb....¹⁰

Ապագան (վաղը) քոն է, քոն է այս արդիականացումը, այս հեղափոխությունը...

Եվ արդյո՞ք ամեն ինչ քեզ չի պատկանում: Դո՛ւ, ե՛նչ, երիտասարդությո՞ւն...

Թևֆիք Ֆիքրեթը պատմության նոր ժամանակաշրջանի բացումը, հայրենիքի հույսն ու ապագան կապում է երիտասարդության հետ, որի պատվի գործն է վերափոխել կյանքը.

Gençler, bütün ümid-i vatan şimdi sizdedir;

Her şey sizin, vatan da sizin...¹¹

Երիտասարդն էր, հայրենիքի ամբողջ հույսը այժմ դուք եք,
Ամեն ինչ ձերն է, հայրենիքն էլ է ձերը...

Երիտասարդների ձեռքում է գտնվում «Դրախտի յափ գեղեցիկ հայրենիք» («Cennet kadar güzel bir vatan») կառուցելու գործը: Թևֆիք

⁹ Tevfik Fikret, *Halik'ın Defteri, Ferdâ* (ս. 41-42)

¹⁰ Tevfik Fikret, *Halik'ın Defteri, Ferdâ*, ss. 72-73

¹¹ Tevfik Fikret, *Halik'ın Defteri, Ferdâ*, s. 74

Ֆիքրեթը երիտասարդների պարտքն է համարում հայրենիքի պաշտպանությունը: Բանաստեղծը գրում է, որ «հայրենիքն ուժեղ մարդկանց ուսերի վրա է քարձրանում»: Թևֆիկ Ֆիքրեթը կրկին ու կրկին զգուշացնում է, որ ապագան պատրվանից է հաշիվ պահանջելու: Պոետը համոզված է, որ մարդկությունը պետք է ձգտի դեպի վեր, հասնի երկնքին և երբեք չհագնեա, չճանճրաեա վեր սլանալուց:

Uğraş, didin, dînyûn, ara, bul, koş, atıl, bağır;

Durmak zamânı geçti, çalıtmak zamânıdır!¹²

Բսնի՛ր (ցանա՛), ճգնի՛ր (ձգտի՛ր), մտածի՛ր, փնտրի՛ր, գտի՛ր, վազի՛ր (սլացի՛ր), հարձակվի՛ր, թղավի՛ր:

Կանգնելու (անգործության) ժամանակն անցավ, աշխատելու ժամանակն է:

Իր կյանքի վերջին տարիներին Թևֆիկ Ֆիքրեթը մտադիր էր թողարկել «Հույս և վճռականություն» անունով հանդես, որն ուղեցույց կհանդիսանար երիտասարդության համար: Սակայն վերոնիշյալ հանդեսը լույս չտեսավ Բանաստեղծի հիվանդության պատճառով: «Ը՛վ տուեղ պատկանում է անկեղծ ու խիզախ երիտասարդներին, ույքեր պատրաստ են պայքարել հանուն ճշմարտության», - գրում է Թևֆիկ Ֆիքրեթը, և մատենանշում այն երիտասարդներին, ույքեր չեն պատրաստվի օգտագործել այդ «վեհագույն բառը»՝ հանուն շահադիտական նպատակների, այլ կպայքարեն հանուն ազատ մտքի ցանկացած կեղծ իշխանության դեմ...¹³

¹² Tevfik Fikret, *Halâk'ın Defteri, Farsî*, s. 76

¹³ Рашид Фаиз, *Турецкие поэты, Встречи, Репортажи*, Москва, Наука, 1977, стр. 58

TURKISH WITH THE FUNCTION OF COMMUNICATION LANGUAGE IN THE POLYETHNIC SOCIETY

Amtkeli is a name of a river, a village, a lake and even of a small mountain ridge in Georgia, Gulripshi Region. The toponym Amtkeli should be Georgian tkemali (bot. sour plum, myrobalan (*Prunus divaricata*) adapted in Abkhazian. The fact is that in the oldest sources from antique, early feudal and serfdom period toponyms on the territory of today's Abkhazia there is no toponym, which can be explained in Abkhazian language, also makes us think so.

In October 1966 in the environments of Amtkeli - one of the most beautiful lakes of Georgia, with the initiative of the Students' Scientific Society of Tbilisi State University was organized a complex expedition. The lake is located in the basin of the River Kodori. In 1891 there happened a strong earthquake, in consequence of which near Village Azanta a rocky slope of the Mountain Small Shkhanatcha cracked down, blocking the road of the River Amtkeli and there appeared a lake. In the South-West part of the Lake you can hear a rumble, which is either the echo of the roar of a tributary, or a sound of water outflow.

The population of the villages near the lake is ethnically quite diverse. I had to observe the linguistic situation. I thought that here a specialist of Caucasian languages .. would be more busy, than I, who knows the Turkish language anyway. Unexpectedly it turned out that most of the people, living near the Amtkeli Lake are Armenians, exiled from Turkey. There Greeks also lived. There were many people from Imereti, Rach'a, Lechkhumi and Megrelis (regions of Georgia). They moved From Rach'a and Imereti in 1949. From the Greeks questioned no one could remember the migration date. As for Armenians, they named 1922 as the time of moving here.

In the last decade of the 19th century the Armenian people fell victim of a conflict between Mohammedans and Christians, instigated by Abdul Hamid the 2nd - Sultan of Turkey. The Armenians were oppressed not only by Turks, but also by Mohammedan emigrants, recently moved

from the Balkan Peninsula. At the same time, the Kurd feudalists collected taxes from them.

In 1894 in Samsun Region a rebellion of the Armenians blew up. The Sultan Abdul Hamid the 2nd sent a troop for crushing the rebellion with such an instruction: the liquidation of the Armenian issue would be accomplished by the liquidation of the Armenians themselves.

They were crushing Armenians all over Turkey and this continued till 1896. The lower and middle layers of the Istanbul Armenians also suffered losses. Thus, the mass wipeout of Armenians already had a kind of "tradition"...

In May 1915, after the Russian army took Vani Lake surroundings, The Ottoman government ordained a law about deportation. This law provided evacuation of the frontline population if because of military operation, coordinated with the enemy and revealed treason of the homeland. In reality the deportation turned into an unprecedented massacre of the Armenian people. More than a million and a half of Armenians were exiled to the concentration camps of Syria and Mesopotamia, but very few of them reached the camps because of epidemics and hunger. The deportation was not limited by frontline and was expanded all over Anatolia. More than a million of Armenians perished.

The escaped dashed to Istanbul. In 1922 with support of the Consul of Armenians the refugees were sent to Yerevan via Batumi. After coming to Yerevan everyone could go anywhere they wanted. The Armenians, exiled from the Sasanus Vilayet chose Sukhumi (why did not they want to stay in their historical homeland? I did not dare to ask this question to aged informants) and settled in three villages near the Lake Armtkeli - Azanta, Abulkhvara and Gergemish, in 22 km-s from Sukhumi. There the etymology of the latter was cleared up. It turned out that the Greeks began to move away from this place, but the weather got bad and they returned. "He returned" in Turkish sounds as "*geri gelmiş*" that greatly coincides with the name of this village - Gergemish - indeed.

Historians of Turkish language call the language of Anatolian Turks of the 13th-15th centuries old Ottoman language, and the one of the 16th-19th centuries, saturated with Arabisms and Persicisms - Ottoman language. The third stage of the development is contemporary Turkish.

In the latter, like Ottoman, there are two main dialect zones – East and West.

The Armenians, I made tell the histories, were from Ordu and Samsun Vilayets. So we recorded several histories in the Samsun sub-dialect of the north-east dialect of Turkish (Ottoman) language.

Because of different reasons it became impossible to record the Turkish speech of the Greek. David Svanidze, a Georgian, who had been living here since 1926, having education of 9 years of school, spoke Megrelian, Russian, Greek, Armenian, and told me in Turkish about the origin of Amtkeli Lake, how the shepherds and flock of sheep, grassing on the slope, perished in connection with the rockfall. I asked Parthen Kopaliani, how he studied Turkish. He told me that when he moved here he was 8. The Armenians, Greek and Megrelians, all spoke Turkish to each other and all of us studied Turkish. I speak with my Greek and Armenian neighbors in Turkish.

My informers were representatives of elder and middle generation. They understood Armenian and Greek, too. The young people less knew Turkish.

In our disposal was an extended text, charged with extralinguistic factors. In particular, we have recorded everyday life stories that gave us possibility to make discourse analyze. A story about escape belongs to the occurrence aspect:

On dört tarihta Türkler bizi kesiyordiler ve sirgin yaptılar, sorsu bizim peher Samsun'da, koy Kurşumlu idi. Ordan getürdüler Stambul'a. Stambul'dan bizi yolladılar. Ermenski konsol bizi topladı ve yolladı Yerevan'a. Yerevan'dan kim nereye istedi gitti, oriyе. Ben geldim Sohum'a. Şimdi yaşıyorum Azanta'da. Üç tane uşak öldüler Türkiya'da. Adım Heropsimsa Demiciyan. Bu uşak burda doğmuş, o Türkiya'de doğmuş...

From the 14th year (1914) the Turkish were murdering and deporting us. Then our town was Samsun, and the village – Kurşumlu. From there they took us to Istanbul. From Istanbul they sent us. Ermensky konsul gathered us and sent us to Yerevan. From Yerevan everyone went where they wished. I came to Sukhumi. Now I live in Azanta. They killed my three sons in Turkey. My name is Heropsimsa Demirjian. This boy was born here, and that – in Turkey...'

The following record reflects everyday life:

Ben sabah altıda kalktım, sora ağzına yakadı, sora geyidi, sora uz gra otka içti, biraz içiyorum, ne vakit olur otka içiyorum, ne vakit olmaz içme. Sora gitti beni işlarda. Ben ustayım, sora başladı beni işleri. Bu ramkaları yaptı, hepisi yapamadı. ..

'I got up at 6 o'clock today, then I washed my face, then I got dressed, then I drank hundred grams of otka. I drink few. If I have time, I drink otka, if I have no time, I don't drink. Then I went to my businesses. I am a master of wood. Then I began my businesses. I made these frames, I could not do everything'.

In the next history the escape from a task-oriented social action, particularly, from everyday routine is manifested:

Ben eyi seviyorum avçuluk. Köpek vardır iki tane tupekte var, çip tupek vardır. Gidiyorum bu gol tarafta, orda vardı her çif avdı. Vardı yaban domuz, vardı zengiluk bu dağda, eluk karageçi de vardı...

'I love hunting very much. I have two dogs. I have a gun too, with a double barrel. I'll go to the side of the lake, there are all kinds of game. There is abundance on this mountain. Wild boar, roe deer, gazelle...'

Kolhoz iş içüne soulcaim. Bizim kolhoz burda asnavnoy kultura tutum vardır. Burda kolhozda birinci tutun, sonra ikinci misirdur. Bizim vardır ferma. Bizim ferma çok eyidur. Her zama her sene veriyor sağlama plan yapıyor, plan ey veriyor, okumet. Çobanları eyi çalışıyorlar.

Biz geldük Abhaziada. Sora burda yapıyorum da çalışıyorum tutunum yapıyorum gene bizim vardır geçi ferma, domuzlar ferma yoktur, ay çalışıyor bizi geçi çobanları her zaman plan puzla veriyorlar. Çok eyi çalışıyor, sora yalanc çobanları çalışmıyor. Buni bizim pravlenia yardum yapıyor sutu sağma puzla veriyorlar.

Gene bizim vardır deputalar, onlarda her sene plan veriyor okumeta, ei çalışıyorlar bu millet.

I will tell about the activities of the kolkhoz. In our kolkhoz the main culture is tobacco. Here, in the kolkhoz first is tobacco, the second - corn. We have a farm. Our farm is very good. Always, every year it fulfills the plan completely, well fulfills the plan for the Government. The shepherds work well.

We came to Abkhazia, then we live and work here, we prepare tobacco. And we also have a goat farm. There is no pig farm. Our goat

shepherds work well. They always fulfill the plan ahead of schedule. Also, the liar shepherds don't work. Our administration helps them and they give them quite much milk.

Also we have deputies. Every year they fulfill the plan of the Government. These people work well.

One Armenian informant told me a little about the history of the people, living in the surroundings of the lake, a little – about their supporter lake and its environments, and a little about himself.

Arda yaşıyordu urumları yetnu beş hane idu. Onları okumet sulgunu yaptılar eskide bir kolhoz idi o vakıtı o karşında gezemiş idi.

Bizim kolhonda varu aruları. Bizim kolhonda vardu beş gerda. Bunları .....pçelavodlar ei çalışıyorlar. Ei veriyorlar bal.

Bu göl Antkelim. Aburda göl o vakit iserde göl yoğıdu. Bir Abudere gidiyordu. Antkel tarafta o vakit birkaç sene sons burda oldu bir şey toprak var idi onları da kaiboldu. Ne vakit oldu böyle pus hava kurmuş oldu giol. yine yer dışı aşağıda. Bazı kaiboldu, bazı sağlam kaldı. ora oldi bizim Antkeli giol.

.Sora geliyorla her taraf, bakıyorla, ...nasıl ol(t)du, burda eski millet biliyorla, çok yoktu, bazı vardı, bazı eldi, bazı sağlam kaldı. Hangi sağlam kadı, onları biliyorla bu giöl nasılı oldi. Bu giolda çok baluklar vardı. Alabaluk, sakaları baluk. demen bu giöl çok zengini oldu, her taraf on içum, bir taraf: materala vardı, kaştan, çınar....., karağöç, yakmağöç, arduç, pelit da vardu, funduk da var.

Mais otuzdan sora demek iyel aida bizim giöl ynce beuk oluyor. Hem beuk olur kasları dolu oluyor, agristoda sora giöl yavaş yavaş gidiyor.

Ben Manik Demirciyan, otuz beş senesinde heç (ö) öğrenmemişim.

Beş çocuk var iç oğla, iki kuz. Sabahdan kalkarım, yuzı yakaru, çamayur yaparım, yedururum, giderum benim işe gazmak (kirqvaze mu.Saobda).

Urumees bilurum, Türkças, Uruşças, Girces bilurum, Ermences.

Burda kocaya geldümüşe on iç senelik var. Benum koca burda gordum, burda aldak birbirimizi....

There lived Urums (Greeks), there were seventy five families. They made sulguni cheese for the Government. In our kolhoz we have bees. The pchelavodlar (bee-keepers) work well. They give well the honey.

This lake is Amtkeli. At that time it was not a lake. It was a creek. When the weather was bad, the lake was drying up, the land was falling down again. Some were lost, some escaped. There our Amtkeli Lake appeared. Then they were arriving from everywhere, were looking, how it happened. The old people know here, several were, several died, several are alive. Who are still alive they know how this lake had appeared. In this lake there are many fishes, trouts. This lake is very rich from every point of view: there are materials, chestnut, sycamore, elm, juniper, there is an oak tree too, there is hazelnut.

Since May thirty our lake has increased (has become large). It increases and at the same time fills, after August the lake little by little (gradually) goes away.

I am Manik Demirjian, I'm going thirty-five, I have never studied (I'm completely illiterate).

I have five children, three boys, two girls. I get up in the morning, wash my face and hands, wash clothes, feed , go to my job for digging (she worked with limestone - M.J.).

I know Greek, Turkish, Russian, I know Georgian too. Armenian too.

It's thirteen years I have come here to my husband. I saw my husband here, here we took each other (perhaps we got married)....

We recorded the poems of the most widespread couplet form (*manî*) of the Turkish folklore.

<i>Aya baktım, ay beyaz.</i>	I looked at the moon, the moon is white.
<i>Kuza baktım, kız beyaz.</i>	I looked at a girl, the girl is white.
<i>Ciibe baktım, param az.</i>	I looked in my pocket, I have few money.
<i>O kız beni karı (yarı) olmaz.</i>	That girl will not be my wife (sweetheart).
<i>Azantanın dasına bak,</i>	Look at Azanta's stone,
<i>Gözlerimüm yasına bak,</i>	Look at my eyes' tears,
<i>Ben sevdim, il aldı.</i>	I fell in love, I got old.
<i>Allahın işina bak.</i>	Look at Allah's business.
<i>Ellerinde pulı bakın,</i>	Look at the money in his hand,
<i>Hayı kız gözlerin çıkar.</i>	Be sacrificed to your blue eyes, eyes
<i>O çıkar gözlerine,</i>	O, blue-eyed girl,
<i>Kurban olsun, bu pakir.</i>	Let this poor man
<i>Oğümüzde dere var,</i>	In front of us is a creek,

<i>Eğlendim su içmeye,</i>	I stopped for drinking water,
<i>Sen o yanda, ben bu yanda,</i>	You are on that side, I am on this side,
<i>Köprü yoktur geçmiye.</i>	We have no bridge to cross and come together.
<i>Zeytin yağı yiyeme,</i>	I cannot drink olive oil
<i>Basma fıstık giyemem,</i>	I will not put on chintz dress
<i>Senin gibi yosmayın,</i>	I cannot became a lord
<i>Ben efendim alamam aman.</i>	For such a sad flirt as you.

In this mixed language there are many Russicisms: *kolkhoz* 'collective farm', *pchelovod (+lar)* 'bee-keepers', *uje* 'already', *osnovnoj kultura* 'basic cereals', *ferma* 'farm', *pravlenie* 'board of administration', etc.

From Georgian is borrowed *suluguni* (a variety of hard cheese).

From the phonetical events it is worthy to note sonorous initial sound like Azerbaijan language in those words, in which in Anatolian Turkish we have corresponding voiceless sound: *taş* _ *daş* 'stone', *tuz* _ *duz* 'salt';

/k/ becoming voiced: *keçi* _ *geçi*. Though this is not the case everywhere.

In roots and affixes instead of velar narrow non-labial /k/, generally everywhere there is /w/: *kız* _ *kuz* 'girl'; with labial vowel they use a paradigm with the affix of predicativity: *vardur* instead of *vardır* 'is', *altın* → *altın* 'gold', *temiz* → *temir* 'clean'; we meet the labial variant of the affix of past tense (categorical): instead of *geldik* they use *geldük*.

The example of despirantisation is: *fazla* → *pazla*, *çip* instead of *çift*, *tüpek* instead of *tüfek*.

The result of reprochement of Turkish literary language with popular speech code is penetration of speech norm of word order into the literary language, in consequence of which order of words, specific to a Turkish sentence – SOV is changed mainly in two points: a predicate, which commonly is preceded by a subject or object, is prepositional with regard to them, and an attribute is postpositional with regard to dependent member. We come across this case many times in the recorded texts. The examples of inverted sentences – so called *devrik cümle* – are:

Her sene plan veriyor okumeta.

'He fulfills the plan every year for the Government'.

The predicate precedes the indirect object.

Ben eyi seviyorum avculuk.

'I love hunting very much'.

The predicate precedes unshaped direct object.

It is worthy to note that in the region with ethnic diversity the communication language was Turkish, though there was nobody of Turkish origin. In reality, Turkish, as *lingua franca* functions in such a community, no member of which is ethnic Turk. In the diasporon of this socio-linguistic event there are only three villages, but as/in conformity with *lingua franca* our object language seems to be changed: there the constructions, including participles and infinitives are not almost used - DIK- and -AcAK-forms, the order of vowels is disharmonized both from point of view of labiality and sequence.

Thus, Turkish could not appear here as a developed language and regular use of it by representatives of different nationalities caused simplification of its structure. The facts that we have examined, manifest the situation of forty years remoteness. It would be interesting to attest at the beginning of the 21st century the fact of existing of Turkish, as interethnic language in Abkhazian villages. Unfortunately, the contemporary situation yet does not give us such an opportunity.

ՊԱՏՄԱԳԻՐ ԱՀՄԵՆԴ ՋԵՎԴԵԹ ՓԱՇԱՆ ՄՍԻ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

XIX դարի առաջին կեսին Օսմանյան կայսրության իշխող վերնախավի կողմից ձեռնարկված սահմանափակ բարեփոխումներն էական արդյունք չուղեցին: Դրանի պատերազմի ավարտին՝ 1856 թ. փետրվարին, մեծ տերությունների ճնշման ներքո հրապարակված «Հաթթ-ը Հյումայունով» սկսվեց արևմտամետ բարեփոխումների՝ թանգիմաթի երկրորդ և վերջին փուլը: Գահ բարձրացած Աբդուլ Ազիզ սուլթանի առջև (1861-1876) ծառայած լուրջ խնդիրները պահանջում էին անհատադ լուծում, իսկ դա անմիջականորեն առնչվում էր վարչատարածքային կառավարման համակարգին: Կայսրության հատկապես այն շրջաններում, որտեղ բնակչության գերակշիռ մասը կազմում էին ոչ թուրք ժողովուրդները¹, զոհե՞ն դուրս էին եկել կենտրոնական իշխանությունների վերահսկողությունից: Հաճախակի էին դարձել ժողովրդական հուզումները, ապստամբությունները, հատկապես քրիստոնեարևակ շրջաններում, մասնավորապես Բալկաններում և հարավ-արևելյան Անատոլիայում: Տեղական կառավարիչները պարբերաբար ընդվզում էին, չէին եղբարկվում կենտրոնական իշխանություններին, չէին կատարում իրենց պարտավորությունները, այն է՝ վճարել հարկերը և անհրաժեշտության դեպքում զորք տրամադրել: Իշխանությունները ստիպված էին նոր միջոցառումներ ձեռնարկել վիլայեթներում առկա իրավիճակը փոխելու համար²:

Այդ նպատակով 1860-1864 թթ. Բ. Դեուդը կայսրության տարբեր շրջաններ պարբերաբար հասույկ հանձնակատարներ (տնօրեն) էր ուղարկում, որոնց առաջադրանքը տեղում իրավիճակին ծանոթանալն էր և համապատասխան գործողությունների իրականացումը՝ վիճակը կայունացնելու և նահանգների արդյու-

¹ B.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, Princeton University Press, Princeton, 1963, p. 80: Մանրամասն տե՛ս A.Д. Носович, *История Турции*, т. IV, с. 3, Надеждностьство Ленинградского Университета, Ленинград, 1987, стр. 204-235.

² Evver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihi*, c. VII, *İlahat fetranı devri 1861-1876*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basınevi, 1956, s. 152-163.

նավեւ կառավարումն ապահովելու համար³: Իրենց գործունեության մասին երանք հատուկ զեկուցագրեր էին ներկայացնում Բ. Ղեանը: Այդ զեկուցագրերը կարևոր տեղեկություններ էին հաղորդում, թե տվյալ շրջանի և երա բնակչության, թե տվյալ նահանգում առկա իրավիճակի, ինչպես նաև իրենց խնդիրներին հանձնակատարների գործունեության մասին: 1863 թ. կազմվում է կայսերական հատուկ հանձնաժողով, որը պետք է քններ մայրաքաղաք ուղարկված զեկուցագրերը: Երկու կառույցի նախագահ է նշանակվում ժամանակի ակնաբույժ պետական գործիչ, պաշտոնական տարեգիր և իրավագետ Անանյ Ջևղեֆ փաշան⁴:

Հանձնաժողովին չգոհացրին Բալկաններում և Անատոլիայում մյուսֆեթիշների գործունեության արդյունքները, քանի որ երանց չէր հաջողվել ոչ բնակչության շրջանում հուզումները մեղմել և ոչ էլ բարձրացնել կենտրոնական իշխանությունների հեղինակությունը: Կազմվեց նոր «Բարեփոխումների հանձնախումբ» (Fırka-i İslahiyye), որի ղեկավարությունը նույնպես վստահվեց Ջևղեֆ փաշային: Հանձնախումբը բացի քաղաքացիականից ուներ նաև ռազմական գործառույթներ, այսինքն հարկ եղած դեպքում պետք է զենք կիրառվեր տեղացիների դեմ, ուստի հանձնախումբի հրամանատար նշանակվեց կայսերական չորրորդ բանակի հրամանատար, մարշալ Դերվիշ փաշան: Այն հատուկ ստաբիլությանը պետք է մեկնեք Բոսնիայի վիլայեթ և Քոզանի սանջաք⁵ և տեղում իրավիճակին ծանոթանալուց հետո համապատասխան միջոցներ ձեռնարկել այս հատվածների բնակչությանը հնազանդեցնելու⁶ և նախատեսված բարենորոգումներն իրականացնելու համար:

³ R.H. Davison, *Reform in the Ottoman Empire 1856-1876*, p. 107.

⁴ Անանյ Ջևղեֆ փաշան (1822- 1895) եղել է Օսմանյան կայսրության 28-րդ պաշտոնական տարեգիրը (1855- 1866), առաջին քաղաքացիական դատարանի (Diva-ı Ahkâm Adliye) նախագահը, զբաղեցրել նահանգապետի (վալի) պաշտոնը մի քանի նահանգներում, եղել է կրթության, արդարադատության նախարար: Գաղտնագիրը հեղինակի է «Ջևղեֆի պատմությունը», «Ջևղեֆի հուշագրերը», «Ջևղեֆի զեկուցագրերը» և այլ աշխատությունների և մասնավորապես քուրդական աշխարհիկ զրեքի՝ Մեքելի: Ավելի մտքամասն տե՛ս *Türkîye Tarihî* 3. cilt, Cem Yayınevi, İstanbul, 2002, s. 354-356; Ahmet Cevdet Paşa'nın Hayatı ve Eserleri - Ahmet Cevdet Paşa, *Osmanlı İmparatorluğu Tarihî*, c. I, s. 15- 32.

⁵ Գալլապ Ալանայի վիլայեթում (նահանգ):

⁶ Enver Ziya Karal, *Osmanlı Tarihî*, s. 163.

Բոսնիայում և Իշչեղդայում⁷ իր առաջադրանքը բարեկազմ ավարակույց հետո 1865 թ. Ջնդեթ փաշան մեկնում է Միս: Միսը Քոզանի սանջաքի արևմտյան հատվածի կենտրոնն էր և Կիլիկիայի հայոց կաթողիկոսի նստավայրը: Այստեղ հանձնախումբը ջերմ ընդունելություն գտավ: Ինչպես եղում է Ջնդեթ փաշան, Մսի կաթողիկոսն անգամ ժամանել էր նրանց ողջունելու համար⁸: Այս ժամանակաշրջանն Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի համար հույսերի և ոգևորության շրջան էր: Պատահական չէ, որ բարեփոխումների ընդհանուր մթնոլորտում Մսի բնակչության կողմից իշխանությունների այս գործողությունը գնահատվեց որպես պետական հոգածության դրսևորում: «Կիլիկոս Բ կաթողիկոսի»⁹ կայսերական պալատ ներկայացված խնդրանքի հիման վրա է, որ կառավարությունը, որուն համբերությունը հատած էր, այլ չկրնալով հանդուրժել իր պետության ասանաններէն ներս անմեղ ժողովրդին վրայ ի գործ դրուած վայրագութեանց և համիշտակութեանց՝ կորովի միջոցներ ձեռք կանէ՛ և 1865»¹⁰: Գոզան (Միս) կը դրկուին Տերմիշ և Իսմայիլ փաշաները¹¹, - զրում է «Միս-Մատան» աշխատության հեղինակ Միսաք Քելչեանը¹²:

Իրականում պետության այս քայլը երկրի անհնազանդ տարրերին սաստելու, ինքնավարության ամեն դրսևորումները վերացնելու, կենտրոնական իշխանությունների հեղինակությունը բարձրացնելու համար նախապատրաստված համալիր միջոցառումների մաս էր կազմում:

Անմեղ Ջնդեթ փաշան, լինելով պատմագիր, իր այցելության ժամանակ կատարված դեպքերի մասին օրպես ականատես

⁷ Շարքու, երկայտան քաղաք Ալբանիայում:

⁸ Ahmet Cevdet Paşa, *Meââinât*, Yusuf Halıoğlu (haz.), İstanbul, 1980, s. 156.

⁹ Կիրակոս Բ (1855-1866) Մսի 36-րդ մասնավոր կաթողիկոսն է Արարական սանձաք-Լրս նախահռչակությանը առաջին անգամ Մսում բացվեց ժառանգափոխաց վարժարան: «Ազգին և պետության օգուին բուխած բաներուն ի գնահատութիւն» սուրբն Արշույ Ազնը ջնդեթի է կրան Ա կարգի մեջիդ շրանչան: Մանյամանտ տն ո Միսաք Քելչեան, *Միս-Մատան Պիրոք*, Տղարան «Նայ ճանաչանի», 1948, էջ 239-241:

¹⁰ Ազգությանը քուրդ Իսմայիլ փաշան այցի էր ընկել Դրիթի պատերազմի ժամանակ և դարձել գեղապետ (միլլապայ), Անմեղ Ջնդեթ փաշայի օգուական էր և «Բարեփոխումների հանձնախմբի» նրամանտաղմերից:

¹¹ Միսաք Քելչեան, *Միս-Մատան* էջ 241:

շարադրում է իր հայտնի «Ջնդեթի հուշագրեր»¹² (այսուհետև՝ «Հուշագրեր») աշխատության մեջ, որը, մեր կարծիքով, կարևոր աղբյուր է Օսմանյան կայսրության հպատակ հայերի պատմության այդ ժամանակշրջանի դեպքերի, ինչպես նաև ազգային փոքրամասնությունների, մասնավորապես հայերի նկատմամբ պետության վարած քաղաքականության մասին:

Ամենդ Ջնդեթ փաշայի «Հուշագրեր» աշխատության 38-րդ հուշագիրն ամբողջությամբ վերաբերում է Հայոց եկեղեցուն, մասնավորապես Սսի կաթողիկոսության 1830-60-ական թթ.: Հակիրճ ակնարկից հետո պատմագիրը մանրամասն ներկայացնում է Միսի կաթողիկոսության վիճակը XIX դարի երկրորդ կեսին, անդրադառնում Մայր Աթոռի և Սսի կաթողիկոսությունների փոխհարաբերություններին, որը հանգեցրել էր նաև Կ. Պոլսի հայության երկվիճակվածությանը, դարի 60-ական թթ. Կ. Պոլսի հայ համայնքում ծավալված սահմանադրական շարժմանը և այլն: Պատմագիր Ջնդեթը չի թաքցնում իր համակրանքը Սսի կաթողիկոսության նկատմամբ՝ ամաստալով, որ իր երկրի կառավարող շրջանները պատշաճ ուշադրություն չեն դարձնում այս հարցերին:

Կարծում եմ՝ պատահական չէ պատմագիր Ջնդեթ փաշայի այսչափ հետաքրքրությունը Հայոց եկեղեցու նկատմամբ: Պետականության բացակայության պայմաններում ազգապահպանության դժվարին գործը ստանձնած եկեղեցին հայ ժողովրդի գրեթե միակ համախմբողն էր, իսկ Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածինը յուրաքանչյուր հայի համար նաև հայրենիքի խորհրդանիշ էր: Փաստորեն եկեղեցին դիտվում էր որպես հայերի վրա ազդելու միջոց ինչպես Օսմանյան կայսրության, այնպես էլ ցարական Ռուսաստանի իշխանությունների կողմից¹³:

Աշխատության մեջ Ջնդեթ փաշան չի թաքցնում իր բացասական վերաբերմունքը հայերի, մասնավորապես Կ. Պոլսի

¹² Tezâkir-i Cevdet, աշխատությունը շարկացած է կարճ հուշագրերից (tezâkir), թվով 39, որոնք նա գրի է առել վերջոյն կրակին՝ պաշտոնական տարեգիր, երես ժամանակ, և հետագայում փոխանցել իրեն հաջորդած տարեգիր Ամենդ Կոյսնի էֆենդիին:

¹³ Վ. Դիլյուս, Վ. Ոչտուսի, Հայ ժողովրդի պատմություն և Վ, Երևան, Հայկական ՄՍՀ Գիտությունների Ակադեմիայի հրատարակչություն, 1974, էջ 211:

մեծահարուստների, ինչպես նաև երիտասարդ հայ բուրժուազիայի նկատմամբ, որոնց վերաբերումները Էջմիածնի Մայր Աթոռի գեանատվում է որպես հակապետական: Առաջադեմ գործչի համարում ունեցող պատմագիրը շարունակելով թուրքական իշխանությունների քաղաքականությունը վերացնելու Հայաստանի մասին ամեն հիշատակում՝ Աղթամարի կաթողիկոսության մասին խոսելիս Արևմտյան Հայաստանն անվանում է Քուրդիստան¹⁴:

Ստորև ներկայացնում ենք հայոց պատմական Կրիլիկայի տարածքում գտնվող Միսի կաթողիկոսության մասին գույնիս ամբողջությամբ, որն առաջին անգամ է թարգմանվում հայերեն:

Հուշագիր 38¹⁵

(Թարգմանություն)

Այն ժամանակ, երբ Հալեպից Ստամբուլ վերադարձանք¹⁶, Մսի կաթողիկոսության հարցը դեռևս հեարավոր չէր եղել լուծել, ուստի հարկ համարեցի գրի առնել այս հուշագիրը՝ այդ մասին որոշ տեղեկություններ տրամադրելու համար:

Քրիստոնեության հենց սկզբանական շրջանում միաստվածության և Սուրբ Երրորդության հարցի շուրջ Բզնիկում¹⁷ կայացավ հոգևորականների ժողով: Այդ ժողովին մասնակազած հոգևորականների ձայների մեծամասնությամբ Սուրբ Երրորդությունը որոշվեց, և Արիտի վարդապետությունը¹⁸ չեղյալ հայտարարվեց, իսկ նրա հետևորդներն ամեն տեղից վտարվեցին: Հետագայում Կոնստանտինիեի¹⁹ և Հռոմի եկեղեցիների միջև առաջ եկած անհամաձայնությունը հեարավոր չեղավ հարթել, և նրանք բաժանվեցին իրարից՝ ստանալով Արևելյան և Արևմտյան եկեղեցի անվանումները: Արևմտյան եկեղեցու հետևորդները կոչվեցին

¹⁴ Տե՛ս էջ 161: /

¹⁵ *Cevdet Pasa, Teskir, teskire 21-39, TTK Basmevi, Ankara, 1991, s. 234-239.*

¹⁶ Միսի Զեղեք փաշան գրաղբերել է Հալեպի նահանգապետի (վարի) պաշտակը 1866-1868թթ.:

¹⁷ 325 թ. կայացած Լիզիտի առաջին տիեզերական ժողովը:

¹⁸ Այդ կերի վարդապետությամբ մերժվում էր Քրիստոսի աստվածային էությունը: Մանրամասն տե՛ս *Encyclopedia of Religions and Ethics* vol. I, T. & T. Clark, Edinburgh, 1964, p. 776.

¹⁹ *Konstantinople, Stambouluի անվանումներից է, որը կիրառվել է քաղաքի գրավումից հետո՝ 1453թ., մինչև 1923 թ.՝ Քուրդիստանի Հանրապետության եղանակով:*

կաթոլիկ, իսկ արևելյան եկեղեցու հետևորդները՝ ուղղափառ Քանի որ Կոնստանդինիեն տարված էր քրիստոնեության տարածման և ճանաչման գաղափարներով, իսկ Հռոմն էլ գտնվում էր հնագույն կենտրոնում, Ստամբուլի պատրիարքը և (Հռոմի) Պապը հետևում էին մեկը մյուսի գերագահության ճանաչման սկզբունքին:

Ուշագույն որ Հռոմեական պետությունը բաժանվեց Արևելյան և Արևմտյան կայսրություն կոչվող երկու մասերի²⁰, այնպես էլ քրիստոնեյաներն ըստ հավատքի երկու մասի բաժանվեցին: Որոշ ժամանակ անց կրոնական մի հարցի շուրջ կրկին կայացավ հոգևորականների ժողով այս անգամ Քաղցրոյում²¹: Այս ժողովին էջմիածնի եպիսկոպոսը չկարողացավ մասնկացել և իր բացակայությամբ հրապարակված որոշումը²² չընդունեց: Այդ պահից սկսած Արևելյան եկեղեցու հետևորդները երկու մասի բաժանվեցին, և հայերը հույներից անջատվելով՝ էջմիածնի եպիսկոպոսին հետևեցին և նրան «կաթոլիկոս»²³, այսինքն համընդհանուր հոգևոր առաջնորդ, անվանեցին: Ավելի ուշ՝ թաթարական արշավանքների ժամանակ, նրանք ավերեցին էջմիածինը²⁴ և իրենց ձկերի նրամակներով ոստակոխ արեցին: Դրանից հետո հայերն այս կողմեր [Կիլիկիա] գաղթեցին: Կաթոլիկոսն էլ իր ընտանիքի հետ մյասին այտեղ եկավ և Միսում կառուցելով հայոսի վանքը՝ այդ վայրը հոգևոր իշխանության կենտրոն դարձրեց²⁵: Այս ընտանիքից մի հոգի էլ Քուրդիստանում գտնվող Աղթամար կղզում մնաց: Այս կերպ հայերի համար երկու հոգևոր կենտրոն ձևավորվեց, և երկուսում էլ սկսեցին եպիսկոպոսներ ձեռնադրել: Սաի կաթոլիկոսն ավելի ընդարձակ հարգանք էր վայելում [հայեր շրջանում], քան Աղթամարի կաթոլիկոսը: Դա պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ

²⁰ 395 թ. Հռոմեական կայսրության բաժանումը:

²¹ Քաղցրոսի (Kadisy) 451 թ. տիեզերական ժողովը:

²² Ստեփանոսն տե՛ս u Philip Schaff, *History of the Christian Church*, vol. 3, Hendrickson Publishers, Massachusetts, 1996, p. 744-746.

²³ Մանրամասն տե՛ս Մաղաքիս եպիսկոպոս Օրմանեան, *Առաջադասական Տեղարան Սրբոյ Կաթոլիկ էջմիածնի, Վաղարշապատ*, 1886, էջ 11-15:

²⁴ Մելգուն թուրքերի արշավանքները Հայաստան 11-րդ դարում:

²⁵ Մանրամասն տե՛ս Մաղաքիս արքեպիսկոպոս Օրմանեան, *Հայոց ճկնդեցն*, Տեր-Արսեսյան, Կ.Պոլիս, 1911 թ., էջ 74:

Ստամ հաստատվել էր [ամենայն հայոց] զլիսավոր կաթողիկոսը, ում նկատմամբ հայերը բարեպաշտ զգացմունքներ էին տածում: Աստիճանաբար սկսեց ձևավորվել [կաթողիկոսական աթոռի] հաջորդական ժառանգականության սկզբունքը²⁶, քանի որ երկու վայրերում էլ կաթողիկոսները նույն ընտանիքին էին պատկանում: Երբ քաթարների կողմից Էջմիածինն հասցված չարագործությունները և վնասները հետևում մնացին, հայերն իրենց էին սրբավայրը վերականգնելու համար Սսի կաթողիկոսին Էջմիածին գաղտ հրավեր հղեցին: [Կաթողիկոսը] սակայն, չէր կարող հետևալ այնտեղից և գնալ [Էջմիածին], քանի որ նրա ընտանիքը Սսի կողմերում էր հաստատվել: Ուստի հայերի կողմից կիրառվեց դրսից կաթողիկոս ընտրելու սկզբունքը: [Սսի] կաթողիկոսը լինելով նախորդ կաթողիկոսի տոհմից՝ հավակնում էր լինել առաջինը հոգևոր առաջնորդների մեջ՝ հաշվի առնելով նաև այն, որ սրբազան մասունքները Սսի մայրավանքում էին գտնվում: Կաթողիկոսական աթոռն [Էջմիածնում] վերահաստատելու համար ընտրվեցին մեծ ներդրումներ ունեցող եպիսկոպոսներ և պատվելի այրեր, ովքեր էլ միաձայն Էջմիածնի եկեղեցու զերագահությունը ձևաաչեցին²⁷: Այդ որոշման համար հիմք ծառայեց այն, որ Էջմիածինը հնագույն սրբավայր էր: Այդ կերպ երկու եկեղեցիների²⁸ միջև մրցակցության սկսվեց: Քոզան (Սյա), Ադանա, Մարաշ (Գերմանիկ), Ջերբուս (Ուլսիա), Գյուրյուն (Գյուրին), Դարեհոն (Դարաեղա, Տարուեղա), Դիվրիկ²⁹ (Տըրիկ), Մալաթիա (Մելիտաիեն), Բեհիսնի (Պենեսնի), Ուրֆա³⁰ (Շիսիա), Ռուսթալե³¹ (Հոսմկլա), Բիրեջիք (Պիրիջիք, Պիրոնիք), Լիզիք (Լիսիքիև, Մծքին), Այնթապ, Հալեպ (Բերիա), Անթաքիա (Անտիոք), Լազքյե քաղաքներում գտնվող հայկական

²⁶ «Ժառանգական հաջորդականության սկզբունք» ասելով ներդրում է նկատի ունի նույն տոհմը: Ինչպես գիտեք, կաթողիկոսները հայկական առաքելական եկեղեցում կուսակցոն են:

²⁷ 1441թ. Վաղարշապատում կրավիթված ազգային-եկեղեցական ժողովի մասնակցների որոշմանով Մայր Աթոռ Սսից տեղափոխվում է Ս. Էջմիածին, և Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս է ընտրվում Կիրակոս Ա Վրդապեցի (1441-1463թթ.):

²⁸ Կաթողիկոսական աթոռները:

²⁹ Divriği-Դիվրիի, քաղաք ժամանակակից թուրքիայի հանրապետության Սիվասի նահանգում:

³⁰ Շահլուրճա նահանգը գտնվում է ժամանակակից թուրքիայի հարավ-արևելքում:

³¹ Հոսմկլա, գտնվում է ժամանակակից թուրքիայի Շահլուրճա նահանգում:

եկեղեցիները և վանքերը գտնվում են Սսի կաթողիկոսության ենթակայության տակ: Հայերն ունեն նաև Ստամբուլի և Երուսաղեմի պատրիարքներ և երանց հսկողության տակ գտնվող հոգևոր հաստատություններ: Քանի որ վերջիններս (պատրիարքներն) ունեն եպիսկոպոսի աստիճան, ուստի իրենք չեն կարող այդ աստիճանը շնորհել: Եպիսկոպոսական աստիճան շնորհելու և սրբազան մյուսոն երկելու [իրավունքը] միայն կաթողիկոսին է վերապահված: Արդուհանդերձ, Ստամբուլի [հարցը] պատրիարքն ունի մեն հեղինակություն հայերի շրջանում, քանի որ պատրիարքությունը գտնվում է սուլթանության կենտրոնում, և նրա միջոցով են կաթողիկոսները հարաբերություններ հաստատում Բ. Դոան հետ: Պատրիարքները հաճախ էջմիածնում են եպիսկոպոս ձեռնադրվում կամ էլ ընտրվում են այն եպիսկոպոսներից, ովքեր եղել են այնուհեղ: Այդ էր պատճառը, որ Ստամբուլը (պատրիարքությունը) և հետևորդ հայերը, հակված լինելով դեպի էջմիածին և ջերմ վերաբերմունք ունենալով, ամեն տարի Ստամբուլից էջմիածնի եպիսկոպոսին եվերներ էին ուղարկում: Մի ժամանակ էջմիածնի եկեղեցին գտնվում էր իրանական տարածքում [Իրանի տիրապետության տակ], ավելի ուշ Ռուսական պետությունն Երևանի տարածքը Իրանից գրավեց և իր երկրյի միացրեց, և էջմիածինն էլ Ռուսական պետության մեջ մնաց: Այդ պատճառով էլ Ստամբուլի վերաբերմունքը հայերի նկատմամբ փոխվեց: Լորին գերազանցություն Սուլթան Մահմուդ II խանի²² օրոք հայ պատվելիներից²³ հայտնի Քազազ Արթին²⁴ անմիջական մտերմության մեջ գտնվելով [սուլթանի հետ]՝ բարձր հեղինակություն ուներ էր թե նրա [սուլթանի] մտտ և թե ժողովրդի շրջանում²⁵: Երբ

²² Սուլթան Մահմուդ II 1785-1839, խանը սիստոս է, որը գրվում է սուլթանների անունից հետո, նշանակում է տիրակալ:

²³ Ի կեսի ունի ամիրաների:

²⁴ Y. G. Çark, *Türk Devleti İktisadiye Emalleri 1653-1953* İstanbul, Yeni Matbaa, 1953, s.66: *Մայրաքաղաքի մայրաթիիւն Ամիթայն Յեզմանն Առաջ Անուանկայ ազգայնն տեղութայնն բարձրագոյն Քուրախու Տար. Ղազանցի Վիճ. Լախիթուսի և Պեսարալոյ, 1872: Առն Քիթիածնան, Յարութիւն Ամիթա Յեզմանն և իր ժամանակները 1771-1971, Գտիլըն, 1971:*

²⁵ Պեզմանը զինավազում էր պատրիարքի խորհրդակցութենների խորհուրդը, և ընդհանուր ամենայն էանաչկան էր որպես «ազգապետ»: Varma Artıncıyan, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasan'ın doğuşu 1839-1863*, Aras Yayınları, İstanbul, 2004, s. 38.

Էջմիածնի եկեղեցին անցավ Ռուսական պետությանը, (Քաղաք Արթինը) հայերին հորդորեց դադարեցնել այնտեղ եկրեկների ուղարկումը: Եւ ամէլի մեծ կարևորություն էր տալիս Սսի կաթողիկոսությանը: Միտր և Ադանան, սակայն, գտնվում էին Քոզան օղլուների տիրապետության տակ, իսկ կրանց միջև ընկած տարածքը քոչվոր ցեղերի ասպատակությունների վայր էր: Այդ իսկ պատճառով հայերը կարծում էին, որ Միս գեալ-գալը հարմար չէր, ուստի Սսի կաթողիկոսության միճակը հարկ եղածի պես հետադարձ չեղավ բարեկարգել:

Ռուսական պետությունը հույս ունի Էջմիածնի միջոցով գրավել և իր կողմը թեքել ամենուր գտնվող հայերին, ուստի ռուսական դեսպանության գլխավոր թարգմանիչն երբեմն հորդորում էր Արուազին գործերի նախարար Աքիֆ փաշային⁶⁶, որ հայերին հրամայվի չդադարեցնել Ստամբուլից Էջմիածնին ըստ սովորության ուղարկվող տարեկան եկիրատվությունները: Սակայն Քաղաք Արթինն, ինչպես որ հայերին էր հորդորում այդ կապակցությամբ [հանգանակությունները դադարեցնելու], այնպես էլ Աքիֆ փաշային բացատրում էր հետևյալը. «Նախկինում, երբ Էջմիածինը գտնվում էր Օսմանյան կայսրության համեմատ ավելի փոքր շահական Իրանի տիրապետության տակ, Ստամբուլն այնտեղիկն [այստեղի գումարները] այստեղ էր քաշում: Այժմ Ռուսիայի նման ուժեղ և հզոր մի պետության ձեռքն է անցել [Էջմիածինը]: Սրանից հետո այստեղիկն [այստեղի գումարները] է այնտեղ քաշվում: Այս կերպ հայերի շրջանում ի հայտ են գալիս Ռուսաստանի համակիրներ: Օսմանյան կայսրությունն էլ տեսնում է այդ և սառչում է հայերի նկատմամբ: Մինչդեռ այժմ Օսմանյան կայսրության ֆինանսական ուժը հայերի ձեռքում է, և բոլոր օսմանցի պաշտոնյաների գումարները և հաշիվները հայ սարաֆների գրասենյակներում է: Օսմանցիների կարծիքով, ամենանարգարժան պատիվն ու նամուսը հայ սպասավորներն են վայելում: Եթե այս վատանությունը կորչի, հայկական համայնքը հսկայական վնասներ կկրի: Իսկ Օսմանյան կայսրությունը քաղաքակառուցական վնասներ կրած կլինի: Ուստի անհրաժեշտ է, որ

⁶⁶ Մեմուր Աքիֆ փաշա Քաղաքու (1787-1845) Օսմանյան կայսրության XIX դարի ստացին կեսի նախնի մտերմականներից և պետական գործիչներից էր: 1835-1837թթ. գրավեցրել է Արուազին գործերի նախարարի (Hariciye Nazırı) պաշտակը:

Ստամբուլն արդեն թուլացնի էջմիածնի հետ ունեցած իր կապերը: Այդ պատճառով ստիպել եմ, որ որոշում ընդունվի էջմիածնին նվերներ ուղարկելուն վերջ դնելու մասին: Դուք էլ պետք է աջակցեք դրան»: Աքիֆ փաշան Ռուսաստանի գլխավոր թարգմանչի այդ կապակցությամբ (էջմիածնի հանգանատություններ ուղարկելու) արված հիշեցումներին կարևորություն չի տալիս և մի որոշ ժամանակ կարողանում է խուսափել դրանցից: Թարգմանիչը մի օր Աքիֆ փաշային ասում է. «Դուք էջմիածնի հետ կապված այս հարցը չեք գնահատում ըստ արժանվույն: Մի ազգ որքան որ իր կրոնին և հավատքին հավատարիմ լինի, պետությանն էլ նույնքան հավատարիմ կլինի: Իսկ հայերի նվիրվածությունն իրենց հավատքին միայն էջմիածնի եկեղեցու նկատմամբ եղած կապը ամրացնելով է ուժեղանում»: Դրան ի պատասխան Աքիֆ փաշան ասում է. «Այո՛, այո՛, խնդրի կարևորությունը հիմա եմ հասկանում: Մակայն եթե դուք այս հարցում մեզ համար լավագույն օրինակը դառնաք, մենք էլ ձեզ կհետնենք: Օրինակ, Կազանի և Էժդեքիանի»⁷⁷ Էջմիածնի հարցն ամրապնդում այդքան մուսուլման կա: Իսլամական խալիֆաթի հետ սրանց բոլորի ունեցած կապի ամրապնդմամբ են կրոնավորների հրամանները ուժ գտնում: Գլխավորապես այնտեղի ուլեմը եթե կրոնական հարցերը կարգավորելիս շեյխ-ուլ իսլամ էֆենդիին դիմելու սկզբունցով առաջնորդվի, Ռուսական պետության նկատմամբ հավատարմությունն էլ կաճի, ինչի ակնհաստես ենք մենք: Այդպես էլ մենք էջմիածնի նկատմամբ հայերի կապը ամրապնդելու համար հարկ եղած միջոցները ձեռք կառնենք»: Դրանից հետո Ռուսաստանի թարգմանիչն այս հիշեցումներից հրաժարվեց: Այդուհանդերձ դրանից հետո ռուսաստանցիները անմիջականորեն հայերին գրավելու և իրենց կողմը թեքելու ջանքեր են գործադրում և աստիճանաբար հայերի շրջանում մեծաթիվ կողմակիցներ են ձեռք բերում և այս կապակցությամբ մեր անուշադրության կամ էլ անզգուշության հետևանցով շատ բան են շահում: Ռուսական դեսպանության միջնորդությամբ Օսմանյան կայսրությունն իր հպատակներից չափազանց շատ հայ պատվելիների պաշտոններ և [չքա] եղաններ տվեց, իսկ սա էլ նրա քաղաքական շահերին չափազանց շատ վնասեց:

⁷⁷ Ejdertan- Usupnuznab

Ռոյալտե որ Ղրիմի պատերազմի ավարտին Բ.Ղոսն կողմից հրապարակված բարեփոխումների հոգևակազդի հասնաձայն հունաց պատրիարքության համար մի սահմանադրություն պատրաստվեց. այնպես էլ հայերը մի սահմանադրության ծրագիր գրի առան և Բ.Ղոսեը ներկայացրին: Այս ծրագիրը գրված էր ֆրանսիական հանդուստության ժամանակներում արված սահմանադրությունների նման: Այն ժամանակ, երբ ես հրավիրվեցի ծառայելու Բ.Ղոսն կողմից ճշգրտումների և ուղղումների համար կազմակերպած հասնաձայնողովի նախագահությունում³⁸, ներկայացված հոդվածների 1/3 մասը ջնջվեց, մնացածն էլ հեարավորինս ձևափոխվեց: Ահա հեեց այդ ժամանակ պարզ երևաց, թե նորաթուխ հայ չելերիներն³⁹ ինչ ճանապարհ են բռնել: Այս հասնաձայնում քննարկման առաջադրված հոդվածներից մեկը վերաբերում էր Միսի և Աղթամարի կաթողիկոսություններում գործածության մեջ գտնվող ժառանգակալության սկզբունքին, որը չեղյալ էր հայտարարվում և սահմանվում դրսից կաթողիկոս ընտրելու հնարավորություն և աղ ծարցերի հետ կապված առանձնահատկություններ, որոնք առեպնում էին սահմանադրությանը⁴⁰: Այդ ժամանակ Բ.Ղոսն ազդեցությունը Քոզանում դեռնս ուժեղ չէր, ուստի այս հարցը ապագային թողնելով՝ որոշում կայացվեց Քոզանի գրավումից և բարեփոխումներից հետո գործընթացին անդադրանալ, իսկ դրանց մասին (Սսի և Աղթամարի կաթողիկոսությունների) սահմանադրության մեջ խոսք չկար:

Երբ «Բարեփոխումների հասնախմբի» հետ Քոզան էինք մեկնում, Բ.Ղոսեը համաձայնությական ինտրագիր և արձանագրություն ներկայացվեց առ այն, որ Նիկողոս անունով մի նախնկոպոս⁴¹ տեղական հեազույն ավանդության համաձայն ընտրվի

³⁸ Enver Ziya Kemal, *Osmanlı Tazimi*, s. 161; R.H. Davison, *Reform*, p. 107.

³⁹ «Լորսթադն չելերիներ» անելով՝ ներխուժն ի նկատի ունի երիտասարդ հայ ազատականների կողմառուն ներկայացուցիչներին՝ Գրիգոր Օռոտնին, Լանդադեո Ռուսիթյանին, Մերուջե Վիլեյանին և մյուս մտադրականներին: Չելերի (թարգմանաբար՝ բարեկիրք; նեհ. պարսեի) ոչ մտադրան հղամարդկանց քրիստոնե, մասնավորապես հայ անարականներին հարցույց ղնվածն:

⁴⁰ Եթե, որ կաթողիկոս ընտրելու սկզբունքի շարք կիսվում էին նաև Վ. Ղուսի հայության մասնումները: Նոյրին ասուց կլավ Երուսաղեմի հայաց պատրիարքի մահվանից հետո, երբ պարզ չէր ինչով պնաց է աստեղողվել:

⁴¹ Նիկողոս Նալն, Գրիգորիան (1820-1880), ծագումով սիսեցի, Սսի ինքոս կաթողիկոս (1866 թ.): Մանրաման ան ու Միտայ Քելչյան, *Միտ-Մատան* էջ 226-227:

Սօսի կաթողիկոս, որովհետև նախկին կաթողիկոսը վախճանվել էր, իսկ Լիկոզոսը բացի երանից, որ երա ազգականներից էր, նաև աշխատել էր Միսի կաթողիկոսի մտա որպես կապերի ղեկավար: Ռոտշում կայացվեց առ այն, որ աներածեշտ է Ստամբուլից Միս գնացող հայերի անվտանգ և հանգիստ երթևեկության համար ամեն տեսակ հարմարություններ ապահովելու նպատակով վերանորոգել Սօսի մենաստանը և եկեղեցին, գրանցամատյանում վերագրանցել մենաստանի կողմից ժամանակ առ ժամանակ մշակվող և երան պատկանող մի հողակտորի մայրավանքին միացվելը, քանի որ Քոզանի շրջանում երկար ժամանակ մարդահամար չէր անցկացվել, (բացի այդ) կառուցել մինչև Ադանա տանող մի խճուղի և մեծամեծ իջևանատներ Սօսի ու Ադանայի միջև ընկած տարածքում, որոնք պետք է միացվեն մայրավանքին:

Մի խոսքով, այս կերպ (վերոհիշյ) Ստամբուլի հայերի երեսը դարձնել դեպի Սօսի կաթողիկոսություն: Ստամբուլ վերադառնալուց հետո հարկ եղած ամեն քանց գործադրվեց, որ Սօսի մենաստանի վերանորոգման համար պետությունից հինգ բեռ դուրուշ հատկացվի, որ հայ սարաֆներին և պատվելիներին պատկանող մեկական բաժին ելիքաբերվի, սակայն այդ ժամանակ, եթե նույնիսկ հայերի մեջ կային մարդիկ, ովքեր ցանկանում էին տեսնել Սօսի մենաստանն այդչափ շենացած, այնուամենայնիվ էջմիածնի կողմը հանվածները շատ էին: Իսկ ռուսական կողմնորոշում ունեցողները բացի այն, որ աջակցություն չցուցաբերեցին Սօսի այսչափ փառք ու պատիվ վաստակելու գաղափարի իրականացմանն ուղղված գործադրություններին, նաև թույլ չտվեցին, որ Սօսի շրջանի ժողովուրդն ըստ իր հին ավանդության ինքն իր համար կաթողիկոս ընտրի: Երանք առաջ էին քաշում հաճախ կիրառվող այն սկզբունքը, որի համաձայն հայերի կողմից պետք է ընտրությունն իրականացվեր: Ստամբուլում գտնվող հայոց պատրիարքության ժողովը քվեների մեծամասնությամբ Լիկոզոսի կաթողիկոսությունը մերժեց: Իսկ Լիկոզոսն առաջ. «Ստամբուլի պատրիարքն ինչու է մեր գործին խառնվում: Նա մեր զեկուցագրերն է պաշտոնապես հանձնում Բ.Դռանը: Նա համարվում է մեր պաշտոնական ներկայացուցիչը»: Սօսի շրջանում գտնվող եպիսկոպոսներից ռմանց ներկայությամբ նա բացում է գանձարանը և հայերի համար չափազանց թանկ համարվող իրերը հանում և ինքն իրեն ցողում է սրբազան գեյթունի

յուրով, ապա մեն մենակ անցնում է կաթողիկոսական նստավայր ու նստում: Սա առաջացնում է պատրիարքության ժողովի գայրույթը, և (ժողովը) նրա կաթողիկոսությունը չի ճանաչում և Միս է ուղարկում մի կաթողիկոսի փոխանորդ⁴², իսկ Բ.Ղուրը հաջոց պատրիարքի նստայի հիման վրա Նիկեոզոսին մայրաքաղաք ուղարկելու հրաման է տալիս: Այս ընթացքում մենք էլ Հալեայի վալիի պաշտոնն էինք զբաղեցնում և թեպետ տատանվում էինք այս հրամանի իրագործման հարցում, այնուամենայնիվ Ստամբուլի պեղմանը և, հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Նիկեոզոսն էլ Ադանայում էր գտնվում, Ադանայի մուսասարրըֆի կողմից Նիկեոզոսը մայրաքաղաք ուղարկվեց: Այդ պատճառով էլ պատրիարքության կողմից ուղարկված փոխանորդը թեպետ գալիս է Հալեայի վիլայեթ, սակայն Քոզանի հայերի կողմից չի ընդունվում և չի կարողանում գնալ Միս, ուստի Հալեա է գալիս: Այնուհետև ևս Ալեքսա է գնում և մնում այնտեղ: Իսկ Նիկեոզոսը մայրաքաղաքում աքսորյալի կարգավիճակում էր⁴³: Այն ժամանակ, երբ ես որպես Առաջին քաղաքացիական դատարանի նախագահ⁴⁴ եկա մայրաքաղաք, այս հարցը դեռևս չէր լուծվել: Թեպետ պատրիարքության կողմից ընտրված կաթողիկոսը Միս է ուղարկվում, սակայն ևս չի կարողանում այնտեղ երկար մնալ և Մարաշ գնալով՝ այնտեղ է ապաստան գտնում:

Աղայունքում էջմիածնի կողմը հակվածները հաղթանակեցին, և Սսի կաթողիկոսության գործերը քայքայված և խառնակ մի իրավիճակում մնացին⁴⁵՝ հակառակ այն բանի, որ Սսի մայրավանքի և եկեղեցու հետ կապված երազանքները, որոնք հեարավոր չնդամ իրականացնել, բխում էին Բ. Ղուսան շահերից:

297 և 298 թթ.⁴⁶

⁴² Սսի աթոռի տեղագրան է նշանակվում Ալեքսայի առաջնորդ Մըլուչ Սեֆրանան եպիսկոպոսը: Մադրաման տն՝ ս Մ.արքեպիսկոպոս Օրմանես, Ազգապատան հատոր 9, էջմիածնի, Մար Աթո Ս. էջմիածնի, 2001, էջ 4750-4756:

⁴³ 1876թ. Նիկեոզոս եպիսկոպոսը ներքև է աջմանում՝ գրավոր հրամարկելով կաթողիկոսական սիպուսից, մնում է Ազանայում իրի առաջնորդ Յիլչեան, Միս-Մառնես, էջ 227:

⁴⁴ Divan-ı Ahkâm-ı Adliye, նշանակվել է 1868 թ., մանրամասն տն՝ ս E. Z. Karal, Osmanlı Tarih, s. 166-168.

⁴⁵ Մալաթիա արքեպիսկոպոս Օրմանես, Ազգապատան էջ 4901-4912:

⁴⁶ Էջմիայի օրացույցով 1297- 1298 թթ. համապատասխանում են Գրիգորյան օրացույցի 1880-1881 թթ.:

ԹՈՒՐԹԻԱՅՈՒՄ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏԱՍԽԱՆԱՏՈՒՆԵՐԻ ՀԵՐՈՍԱՑՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՈՒՐՋ

2011 թ. ապրիլի 5-ին «Անադոլու» լրատվական գործակալությունը հաղորդեց, թե նույն թվականի ապրիլի 10-ին՝ ժամը 13:30-ին, Բոդազըլյան գավառում նախատեսվում է ոգեկոչել Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Յոզղատի մութասարդիֆի (սանջակի կառավարիչ) տեղակալը և Բոդազըլյանի կայմակամը (գավառապետ) նրանք Մեհմեդ Քեմալի հիշատակը: Թուրքական գործակալությունը նշում էր նաև, թե Քեմալը 1922 թ. հոկտեմբերի 14-ին Թուրքիայի Ազգային մեծ ժողովի հրապարակած հատուկ օրենքով հռչակվել էր «ազգային նահատակ»¹:

Հայաստանների հերոսացումը նորություն չէ Թուրքիայում: Ղեռ մեկ ամիս էլ չէր անցել այն օրից, երբ նույն լրատվական գործակալությունը 2011 թ. մարտի 15-ին լուր հաղորդեց, թե «Թալեաթ փաշա կոմիտեի» և «Թուրքական աշխարհի մշակույթի և մարդու իրավունքների» կազմակերպության նախաձեռնությամբ հիշատակի ոգեկոչման արարողություն էր կազմակերպվելու Հայոց ցեղասպանության գլխավոր համակարգող Թալեաթ փաշայի գերեզմանի մոտ: Ի դեպ՝ միջոցառմանը մասնակցելու էր նաև վերոհիշյալ Մեհմեդ Քեմալի թողը՝ Մեհմեդ Քեմալ էրզյուլեթը²:

Թուրք ազգայնականները չեն բավարարվում ցեղասպանների հիշատակին հարգանքի տուրք մատուցելով միայն Թուրքիայում կարելի է հանդիպել նման մարդասպանների արձանների, սրանց անունները կրող պողոտաների և, անգամ, դպրոցների:

Ինչպես նշում է թուրք գրող Ղոզան Արեանկյուն, ներկայում «Ուրֆայի նահատակ Լուսրեթի» անունը կրող դպրոցի սաները, ամենայն հավանականությամբ, տեղյակ էլ չեն, թե ում անվամբ է կոչվել իրենց դպրոցը կամ էլ նկատարում են, թե եա եղել է ազգային մեծ հերոս³:

¹ "Kaymakam Kemal Bey Anilacak", *Anadolu Haber Ajansı*, 05.04.2011.

² "Tali: Paşa'nın Öldürülüşünün 90. Yılı Döndümü", *Anadolu Haber Ajansı*, 15.03.2011.

³ Doğan Akhanlı, "Ermeni Soykırımı Yaşar Ölünde-1".

<http://www.zurde.org/2011/03/ermeni-soykirimi-yaşar-otunde/>

Այնինչ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ Բաքերդի կատավարչի, հետագայում՝ Ուրֆայի գավառապետի պաշտոնները զբաղեցրած Քեհրամկադևի Լուսրիթը ևս Հայոց ցեղասպանությունն իրականացնող կատավարիչներից մեկն էր, որը մահապատժի էր ենթարկվել ոչ թե որևէ օտարերկրյա, այլ հենց թուրքական դատարանի՝ Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից: Մարդասպաններից, հայասպաններից և ցեղասպաններից ներկայում շարունակում են ոգեշնչվել թե՛ Թուրքիայում և թե՛ Ադրբեջանում:

Այսպես, օրինակ, ներկայում էրգեներոնի գործով մեղադրյալ Վելի Քուլյուշը, Գիրեսունում (Կերասուն) ժանդարմերիայի շրջանային հրամանատարը եղած ժամանակ խորապես ազդվելով Առաջին աշխարհամարտի ընթացքում Ադրվինի և շրջակա բնակավայրերի հայության բնաջնջումն իրականացրած Թուֆալ Օսմանի կենսագրությունից, Գիրեսունում կանգնեցրել էր վերջինիս արձանը⁴: Ադրբեջանում էլ շարունակում են նորածին երեխաներին կոչել հայ սպա Գուրգես Մարգարյանին սպանած ադրբեջանցի Ռամիլ Մաֆարովի անունով:

Ինչ վերաբերում է Յոզղատի մուֆասսարիֆի տեղակալ, Բողազլյանի կայմական Մեհմեդ Քեմալին, ապա վերջինս 1919-1921 թթ. Ստամբուլի ռազմական արտակարգ ատյաններում հայերի տեղահանության և կոտորածների մեղադրանքով հարուցված շուրջ 63 դատական գործերի շարքում առաջինը կայացած Յոզղատի դատավարության երեք մեղադրյալներից մեկն էր:

1919 թ. փետրվարի 5-ին Ստամբուլի ռազմական ատյանում սկսվել էր Յոզղատի հայության տեղահանության և կոտորածների դատաքննությունը, որը ժամանակի օսմանյան մամուլում ստացել էր պատմական դատավարություն» որակումը: Դատը (18 նիստ) տևել է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 5-ից մինչև ապրիլի 7-ը: Մեղադրյալները նախապես 3 հոգի են եղել՝ Յոզղատի մուֆասսարիֆի տեղակալ, Բողազլյանի կայմական Քեմալը, Յոզղատի ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թեֆիկը և Յոզղատի վարչաֆային վարչության նախկին պաշտոնյա Ֆելյագ

⁴ "2. Nisan 1923: Soykırım Suçları Karşı Topal Osman Öldürüldü", <http://www.mackisat.org/tarihce-bugun/3355-2-nisan-1923-soykirim-suclari-karsi-topal-osman-olduruldu>.

Ային: 17-րդ նիստում վերջինիս գործն ասանձնացվել է՝ հետագայում քննվելու նպատակով, բայց մնացել է թղթի վրա⁵: Դատավճիռը կայացվել է ապրիլի 8-ին, համաձայն որի՝ ամբաստանյալներից Քողազըյանի կարմական Քեմալը դատապարտվել է մահվան, իսկ ժանդարմերիայի գումարտակի հրամանատար Թեֆիկը՝ 15 տարվա տաժանակիր աքաղի⁶:

Նախ՝ հարկ է կշել, որ Յոզղատի դատական նիստերի ժամանակ և հատկապես՝ 1919 թ. փետրվարի 22-ի նիստում ընթերցվել են բազմաթիվ պաշտոնական փաստաթղթեր, հատկապես՝ ծածկագիր հեռագրեր, որոնց վավերականությունը հաստատելուց հետո է միայն ռազմական դատարանը մահվան դատապարտել Քեմալին⁷:

Դեռևս 1918 թ. դեկտեմբերի 12-ին Յոզղատի կառավարիչ (մութասարիֆ) Ջեմալ բեյը գրավոր ցուցումներ էր տվել հեռաքննիչ հանձնաժողովին, համաձայն որոնց՝ տեղահանության գործի մեջ ընդգրկված էին եղել նաև տեղի ոստիկանները: Յոզղատ քաղաքից ու շրջակա գյուղերից տարագրված հայերը կոտորվել և բնաջնջվել էին ոստիկանների, հրոսակախմբերի ու բնակչության կողմից⁸:

Յոզղատի դատավարության երրորդ նիստում հաստատվել է, որ Յոզղատի հայերի կոտորածներին տեղի բնակչության մասնակցությունն ապահովել ու խրախուսել էին մեղադրյալներ Քեմալը և Թեֆիկը: Այսպես՝ քաղհայցվորի ներկայացուցիչ Լևոն Տերիդը վկայել է. «Քեմալը հայոց ողբերգության թատերաբեմներից Գյուլլեր գավառակում կատարված կոտորածի առեղծայնամբ ասել էր. «Թառերական ներկայացման նեք գեռու»: Մեղադրյալը, Գյուլլերի մահմեդական բնակչության ֆանատիկ զգացումները զրգոող ելույթ ունենալով, ապահովել էր, որպեսզի ջարդերին

⁵ Տեյագ Ային բառուցի ազատ է արձակվել, որպեսզի նկարագրության ունենա ներկայատու մեկ այլ շրջանում գտնվող դատարանին, որը պետք է քննել իր գործը, սակայն նա ուղիղովել է Անկարա և գրառամարտը ընտրվել Անկարայի եղբայրաց Ազգային ժողովում, տե՛ս Vahakn N. Dadrian, *Taxer Akcam, "Tebcir ve Takir", Dizan-i Herb-i Orst Zabitleri, Iticid ve Terakki'ine Yaryulanan 1919-1922, Istanbul, 2006, s. 194.*

⁶ *Takir ve Tebcir*, No 3617, 7 Ağustos, 1919, ss. 1-2.

⁷ Գրիկեր, *Յոզղատի ծայրայանություն փանդաղցաման պատանդները*, Նիս Երցք, 1980, էջ 66:

⁸ Գրիկեր, *Յոզղատի ծայրայանություն փանդաղցաման պատանդները*, էջ 125:

մասնակցեր կան տեղի բնակչությունը: Քեմալը, տառապող ժողովրդի հեծեծանքները և տանջանքները դիտելով, կարգի է եր ծխել, իսկ ժանդարմերիայի հրամանատար Թնֆիկը, էլ ուրիշ ունենալով, խցախուսել էր բնակչության մասնակցությունը կոտորածին և հրացանով անձամբ սպանել երեք հոգու⁹:

Միևնույն եփառում Անոն Ֆերիզը նշել է «Կոտորածի թառերաբեմ դարձած Գյուլերում 6000 հոգու սպանությունը հայտնի է այն դիակների շնորհիվ, որոնցից յուրաքանչյուրի մարմնի տեղամասերը կտրատված են եղել որևէ կողմից: Դա հայտնաբերվել է բժշկական հանձնաժողովի կողմից կատարված դատաբժշկական գնահատման շնորհիվ»¹⁰:

Նույն եփատի ժամանակ անդրադարձ է եղել նաև բողոքական հայերի տեղահանությանը, ովքեր, օրենքի համաձայն, չպետք է ենթարկվեին արքայի: Ըստ քաղհայացվոր Հայկի՝ «...երբ իր մայրը Քեմալ բեյին ասել էր, թե ինքը բողոքական է, և խնդրել տեղահանության չենթարկել իրեն, Քեմալը պատասխանել է, թե իր կարծիքով բոլորը մեկ են՝ բողոքական, թե կաթոլիկ, բոլորը հայ են և հեռանալու են»¹¹:

1919 թ. փետրվարի 11-ին տեղի ունեցած չորրորդ եփառում հանդես է եկել վկա Արթինը, որը հայտնել է «...հայերին ութ-ութ կապել են իրար և Ցոզղատից դուրս տարել, խլվել են հայերի մոտ գտնվող թանկարժեք իրերը, դրամը, կողոպտիչները կանանց հարբեցրել են Օսման փաշա դերվիշների մենաստանի մուտակայքում, Ցոզղատի մութասարիճի տեղակալ, Բողազլույանի կայմակամ Քեմալ բեյը 500 հեծյալ ավազակախմբով եկել է Գյուլեր, մահապատժի են ենթարկել նախ՝ քահանայի փոքրիկ երեխային, ապա՝ կնոջը և այնուհետև՝ քահանային, որից հետո Քեմալը, դուղուկ նվազելով, քաջալերել է մարդասպաններին՝ ասելով «Դուք չգիտեք՝ ինչպես կոտորել»: Չեթենեղը (ավազակախմբերը)

⁹ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 10 Şubat, 1919.

¹⁰ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 10 Şubat, 1919.

¹¹ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 10 Şubat 1919. 1915 թ. մարտի 2/15-ի գազանի երեսնակի համաձայն՝ Դեր Ջոր արքայանոց ենթակա էին նաև օսարսահպատակ հայերը, տե՛ս Արսն Ավագյան, 1915 թ. Օսմանյան թուրքիստան օսարսահպատակ և վասալառու հայերի տեղահանման խնդրի վերաբերյալ (թուրքական արժինի մեկ վասալառուի եփանս վրա), *Բանբեր Հայաստանի պեյրիվենդի* թիվ 2 (106), Երևան, 2005, էջ 194-197:

Քննալ բեյի այս խոսքերից հետո սկսել են ամենայն դաժանությամբ կոտորել ամեն պատահածի»¹²:

Մինևույն նկատում որպես վկա ցուցմունքներով հասնես է եկել նաև Յոզղասի նախկին պատգամավոր Շաքիր բեյը, որը դատարանին հայտնել է, թե ինքը տեղի կատավարչին դիմել է հայերի կոտորածները դադարեցնելու համար, բայց՝ ապարդյուն¹³:

Յոզղասի դատարանության 1919 թ. փետրվարի 12-ի նկատում դատարանին տրված վկայությունների շարքում հիշատակման են արժանի հասկապես հայ վկա Օմեհի Վատվաթյանի ցուցմունքները, որոնք առնչվում էին նաև բնի կրտսեպիոյանս դեպքերին. «...Այդպես բերվեցինք Օամահ փաշա դերվիշների մնաատան, այնտեղ էր գտնվում նաև յոզղասցի սուրիկան Լուման էֆենդին, և ահա այստեղ գտնվող Տեյյազ բեյն ու Լուման էֆենդին վերցրեցին մեզ մտո գտնվող դրամները և հրամայեցին մեզ ուղարկել Յենեղ, գիշերը ինձ և մեկերկու աղջկա ևս ասացին. «Ձեզ մուսուլման ենք դարձնելու. մնացե՛ք այստեղ», և պահեցին: Մյուսներին տարան 50-60 սաղերով: Այդ օրն այնտեղ էր նաև մեղադրյալ Քննալ բեյը: Ձեռքին թուր՝ եկավ մեզ մտո և հետևյալն ասաց իր մարդկանց. «Եթե դուք սրանց բռնորին էլ, ինչպես որ հարկն է չսպանեք, և՛ս ձեզ կսպանեն: Մի թե մեր մաջրեն այսօրվա համար չեն ծնել մեզ: Դե՛հ, ի՛նչ եք կանգնել, գնացե՛ք, կոտորե՛ք: 6 տարեկանից մինչև 70 տարեկան՝ բոլորի՛ն կոտորե՛ք: Այնտեղ հենց իմ աչքի առաջ կոտորեցին բոլոր մարդկանց՝ ցորեն հեձնելու պես, ինձ էլ մորս գրկից խլեցին՝ սպանելու համար, հարվածեցին գլխիս: Մպանվածների գրպանները դատարկեցին, երեկոյան մեզ ուղիղ տարան կալմակամություն: Այդ կատավարիչ Քննալ բեյն այնտեղ մեկ անգամ ևս ծեծեց ինձ և սեփական ձեռքերով խլեց զգեստիս տակ գտնվող 1 լիբայի հասնող գումարը, սպա ուղնկցորդներին հրամայեց սպանել ինձ, սակայն վերջիններս ինձ փախցրեցին ու տարան Փուլ գյուղը, որտեղ Աղղզուզկ անվամբ մի ժանդարմ, ինձ իր հետ վերցնելով, տարավ Նոջիրլի գյուղը, այստեղ տասնապետ Անմուդն ինձ 6 ամիս պահեց իր տանը, սպա էս փախստ այն ախոռից, որտեղ ինձ փակել էին»¹⁴: Դատախազի այն հարցին, թե

¹² "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 12 Şubat, 1919.

¹³ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 12 Şubat, 1919.

¹⁴ "Tarihî Muhakeme", *Alemdar*, 13 Şubat, 1919.

Օճեկին ինչպես է ազատվել կոտորածից, վերջինս պատասխանեց, թե իսկամ է ընդունել և այդպիսով փրկվել մահից¹⁵:

Լույս եփստում հանդես եկած վկա Ազելիվ Իբրանուսյանը շազմական ասոյանին հայտնել է, թե մտա 860 տուն ոչ մահմեդական բնակչություն էր բռնագաղթեցվել, ինքն էլ էր եղել նրանց մեջ, մի մասն ուղարկվել էր Թաշփընսար և այստեղ կոտորվել, իսկ մեղադրյալ Քեմալ բեյն իր ռճիրների համար վատտահել էր «մտագործ կայմակամ» մականունը¹⁶:

1919 թ. փետրվարի 15-ին կայացած 6-րդ եփստում վկա Ստեփանը ցուցումներ էր տվել առ այն, որ եսխ՝ Գյուլլեր, ապա՝ էլեքչիլեր արքայական հայերը կացիներով, քունզներով և գեղանդիներով սպանվել են տեղի գյուղացիների կողմից: Վկան հայտնել է, որ ջարդին ներկա են եղել նաև ամբաստանյալները, և որ կոտորվել է իրենց ողջ թաղամասը¹⁷:

1919 թ. փետրվարի 18-ին կայացած 7-րդ եփստում հանդես եկած վկաներից Անկարայի 15-րդ կորպուսի հրամանատար, գեղապետ Հալիլ Ռեջային վկայել է, որ «ըստ մայր Եահաբ բեյի¹⁸ ստացած ծածկագիր-հեռագրի՝ Բողազլըյանում բնաջնջվել էին 2-ից 3 հարյուր հայեր»¹⁹:

«Հալիլ Ռեջայի- Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովում էլ են ինձ հարցրել, թե Բողազլըյանից հեռագիր ստացել եմ, թե ոչ: Կարծեմ՝ նման մի հեռագիր է ստացել Եահաբ բեյը, այն վերաբերել է 2-3 հարյուր հայերի բնաջնջմանը: Հեռագիրն ինձ մտո չէ: Այն պեսթ է որ հղված լինի Կալսերիից Անկարա:

Դատախազ- Ի՞նչ պատճառներից ելնելով է Ռազմական գերատեսչությունը զբաղվել տեղահանության խնդիրներով:

Հալիլ Ռեջայի- Տեղյակ չեմ: Ինձ նման հեռագիր հասավ, ես էլ այն հանձնեցի զլխավոր հրամանատարությանը: Եահաբ բեյից չեմ հարցրել պատճառների մասին: (...)

Դատախազ- Որտեղի՞ց է Եահաբ բեյը նման տեղեկություն ստացել:

¹⁵ "Tarikh Mshakeme", *Alexander*, 13 Şubat, 1919.

¹⁶ "Tarikh Mshakeme", *Alexander*, 13 Şubat, 1919.

¹⁷ "Kad ve Tehcir De'yan", *Memsuket*, 16 Şubat, 1919.

¹⁸ Եահաբ բեյը եղել է Կեսարիայի 15-րդ կորպուսի հրամանատարը:

¹⁹ "Tarikh Mshakeme", *Alexander*, 19 Şubat, 1919.

Հայիկ Ռեջայի- Բողազլյանից²⁰:

Նույն նիստում լսել են նաև ազգությամբ հույն վկա Հրիսթաքի Անդրեյադիսին, որը հանդես է եկել հետևյալ վկայությամբ. «331 թ. (1915) հուլիսի 24-ին՝ ուրբաթ առավոտյան, հրաման եկավ, և Ջեմալ բեյը²¹ տեղահանությունն սկսեց: Աքսոբյալների առաջին խումբը հաջորդ օրը տարագրվեց Սվաս: Երկրորդ խումբը նույնպես Սվաս (Սեբաստիա) ուղարկվեց: Հայերի երրորդ խումբն աքսորվեց Կայսերի (Կեսարիա): Այդ ժամանակ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատվիրակը²² հայերին քնաջնջելու վերաբերյալ բանավոր հրամաններ տվեց: Ջեմալ բեյը չհամաձայնեց դրան: Գնաց Զորում: Լսեցինք, որ պաշտոնից ետացվել է կրան փոխարինեց Քեմալը: Լսեցինք, որ քնաջնջվել են միայն Բողազլյանի հայերը: (...)

Այնուհետև ժողովուրդին զույգ-զույգ տարել են Բաղլըջայի և Բեզլիհանի կողմերը: Լցրել են մի փարախի մեջ, որի շուրջը ճահճուտ է եղել, և այնտեղից երեք-երեք կամ հինգ-հինգ հանելով՝ սպանել: Փախած-թաքնվածներին էլ բացահայտելու նպատակով ասել էին, թե իսկամ ընդունածները փրկվելու էին, սակայն երբ փախածները դուրս էին եկել իրենց թաքստոցներից, կրանց էլ էին կոտորել»²³:

Յողղատի դատաքննության 9-րդ նիստում, որը տևել է ունեցել 1919 թ. փետրվարի 22-ին, դատարանի նախագահ Հայրեթ փաշան դատական քարտուղարին խնդրում է ընթերցել մի շարք ծածկագիր հեռագրեր, որոնցից մեկում դիվիզիոնի հրամանատարը կորպուսին էր հաղորդում Բողազլյանում 1500 հայերի սպանության մասին, իսկ մյուսում, որը կրում էր 207 համարը, նշվում էր, որ Բողազլյանում և շրջակա քնակավայրերում քնաջնջվել էին 360 հայեր²⁴:

Սույն դատական գործընթացի 10-րդ նիստում, որը կայացել է 1919 թ. մարտի 5-ին, վկաներից ունկեղության է արժանացել

²⁰ "Katil ve Tehcir De'vân", *Afemleket*, 19 Şubat, 1919.

²¹ Յողղատի մութասարրիֆը:

²² Յողղատում Միություն և առաջադիմության կուսակցության պատվիրակը եղել է Լեզաթի բեյը:

²³ "Katil ve Tehcir De'vân", *Afemleket*, 19 Şubat, 1919.

²⁴ "Katil ve Tehcir De'vân", *Afemleket*, 23 Şubat 1919. Սույն նիստում ընթերցված մյուս ծածկագիր հեռագրի մասին տե՛ս Գրիֆէր, *Եռզրասթ Հայաստանութեան փոերազոսման պատմությունը*, էջ 61:

Թոքաթի մութասարրիֆը, որն ասել է, թե հայերի սպանությունների փաստը հայտնի է եղել բոլորին²⁵:

Լույս եխառում որպես վկա լսվել է նաև վարչական տեսուչ Լեղիմ բեյը, որը հայտնել է, թե ըստ իրեն հասած խոսակցությունների՝ տարագրված 140 հոգանոց հայկական քարավանին զիջերը փակել են մի փարսխում և գաղազաններով ոչնչացրել: Վկան նաև շեշտել է, որ հայերին աքսորել են որոշ գյուղերից, և որ ճանապարհին նրանք ենթարկվել են սովազակախմբերի հարձակումներին²⁶: Այս նիստում ևս ընթերցվել է Շահաբ բեյի զեկուցումը, ըստ որի՝ Բողազլյանի տեղահանության ժամանակ կատարվել են սպանություններ և չարաշահումներ: Լերկայացվել է ևս երկու զեկուցում: Դրանցից առաջինում, որը հաղորդվել էր ժանդարմերիայի կողմից, նշվում էր, թե 36 հայերից 11-ը սպանվել էր երոսակախորների կողմից, և մյուսները կտատրվել էին հետագայում, իսկ երկրորդ զեկուցումը, որի վրա նշված էր «գաղտնի» բառը, վերաբերում էր Բողազլյանի տեղահանությանը²⁷:

Յոզղատի դատավարության ընթացքում բացահայտվել է, որ հայերի քարավանները հսկելու նպատակով պետության կողմից ուղարկված մարդիկ ևս տեղի բնակչությանը հրահրել են հայերի դեմ: Այսպես՝ 1919 թ. մարտի 24-ի նիստում դատախազ Հարալամբու էֆենդին ամբաստանյալ Քեմալին հարցրել է, թե հայերի քարավանները ծակելու և կարգուկանոնը պահպանելու նպատակով ուղարկված Արդուլլահը ինչու էր խառնակություններ հրահրել բնակչության մեջ: Դատախազը եզրակացրել է, թե պետական պաշտոնյաների անկայության պայմաններում պետության կողմից նման անձանց ևս ուղարկելը հատուկ նպատակ էր հետապնդել²⁸:

Ամբաստանյալ Քեմալ բեյի՝ նախաքննության ընթացքում տված ցուցմունքի համաձայն՝ ինքը ստորադասներին հրամայել էր տեղահանությանը վերաբերող հրամանների մի մասն ընթերցելուց հետո այրել: Այդ մասին Քեմալին հիշեցվել է նաև 1919 թ. մարտի

²⁵ "Kati ve Tehcir De'vân", *Mémoréec*, 6 Mart, 1919.

²⁶ "Kati ve Tehcir De'vân", *Mémoréec*, 7 Mart, 1919.

²⁷ "Kati ve Tehcir De'vân", *Mémoréec*, 7 Mart, 1919.

²⁸ "Divân-ı Harb'î Tehcir Mühakemesi Başlıd", *Akşam*, 25 Mart, 1919.

24-ի նիստում: Քնն Քեմալ բեյը փորձել է եերքել իր ցուցմունքը, սակայն դատախազ Հարալամբո էֆենդին հաստատել է այդ փաստը:

«Նախագահ- Հանցագործությունների հետաքննիչ հանձնաժողովին Չիր տված ցուցմունքների համաձայն՝ տեղահանությանը վերաբերող փաստաթղթերի մի մասը կարդալուց հետո այրելու հրաման է եղել, իսկ մնացածը որսուել է:

Քեմալ բեյ- Բուլոբն էլ պահպանվել են, էֆենդի՝ Ճիշտն ասած՝ այդ օրը շատ հոգնած էի. ութսուն հոգով մի վագոնում էինք: Եվ քանի որ քունս տանում էր, չգիտեմ՝ ինչպես եմ ցուցմունքներ տվել:

Դատախազ- Ես, Հետաքննիչ հանձնաժողովի անդամ լինելով, հարկում եմ, որ ասվածը չի համապատասխանում իրականությանը. 3-4 ժամ մտածել է, եետո՝ զղել»²⁹:

Միևնույն նիստում դատարանի նախագահի կողմից եիշատակվում է Յոզղատի հոգևոր առաջնորդի՝ նախաքննության ընթացքում տված ցուցմունքը, համաձայն որի՝ մյուսֆոխն փորձել է խրատել Քեմալին, իսկ վերջինս ասել է. «Ու կատավարությունից բարեզու ք ես»³⁰:

Սույն դատաքննության ընթացքում ամբաստանյալները փորձում էին իրենց արդարացնել՝ վկայակոչելով կատավարության կողմից ստացված հրամանները: Դատախազների ընթացքում երանց տված ցուցմունքների համաձայն՝ կատավարությունը գոյության միջոցներ չէր տրամադրել հայերի քարավաններին³¹:

Յոզղատի դատավարության 1919 թ. մարտի 27-ի նիստի ժամանակ եույն փաստարկով է իրեն փորձում արդարացնել ամբաստանյալներից Քեմալը:

«Նախագահ- Ճիշտն ասա. հայերին բնաջնջելու մտադրությունները անձևակա ն, թե մնկ այլ դրդապատճառ ունեին:

Քեմալ բեյ- Քա՛վ լիցի, փաշա՛, հայերին բնաջնջելու հրահանգ երբեք չեմ տվել:

Նախագահ- Մի թե Յոզղատը գործողությունների թատեքարենից դուրս էր:

Քեմալ բեյ- Ո՛չ, էֆենդի՛:

²⁹ "Divan-ı Harb'îde Tehcir Mubakemeti Başladı", *Alemdar*, 25 Mart, 1919.

³⁰ "Divan-ı Harb'îde Tehcir Mubakemeti Başladı", *Alemdar*, 25 Mart, 1919.

³¹ "Divan-ı Harb'îde Tehcir Mubakemeti Başladı", *Alemdar*, 25 Mart, 1919.

Լախագան- Ռնչու²¹ մի խումբ արտոդրյալներ բռնագաղթեցվեցին առանց փոխադրամիջոցների, ծայրաստիճան չքավորության պայմաններում:

Ֆեմալ բեյ- Միջոցներ չկային, էֆենդի²², ես կատարել եմ կատավարության կողմից ստացված հրամանը²³:

Մինևույն եխատում դատարանին ցուցմունքներ տված վկա Մեհմեդ բեյը, որն անգլոսպաստակ գեղապետ էր, հարտեղ է, թե ինքն անձամբ է տեսել, թե ինչպես են կացիներով ու դաշույններով հայերին կոտորում²⁴: Մեհմեդ բեյը նշել է, որ հայերին կոտորել են Քարաբուշ լեռնահովտում²⁵:

Դարձյալ 1919 թ. մարտի 27-ի եխատում հանդես եկած վկաներից Սլյուտարի մութասարրիֆ Մեհմեդ Ալի բեյը չի բացատրել հայերի կոտորածների և պաշտոնյաների և տեղի բնակչության մասնակցության հավանականությունը, սակայն, ըստ վկայի ցուցմունքի, դա հեռաքավոր էր կատավարության կողմից տրված գաղտնի հրամանի դեպքում միայն²⁶:

1919 թ. ապրիլի 8-ին կայացած դատավճռով մահապատժի դատապարտված Մեհմեդ Ֆեմալը կախադան է բարձրացվել երկու օր անց՝ ապրիլի 10-ին Ստամբուլի Բայազետ հրապարակում: Բողազլոյանի զավառապետ Մեհմեդ Ֆեմալի մահապատժիժը (1919 թ. ապրիլի 10) խիստ վրդովմունքի տեղիք է տվել թուրք հասարակության մեջ: Լախի՝ մահապատժի արարողությունն ինքնին կատարվել է ոչ ընդունված կարգով: Ըստ օրենքի՝ կախադանի դատապարտվածը մահապատժի էր ենթարկվում ևսիքան արևածագը, դատապարտյալի մարմինը հրապարակում էր մեռում ևս 5-6 ժամ, ապա՝ անշուք կերպով թաղվում: Մինչդեռ Ֆեմալի մահապատժիժն ի կատար է անվել կեսօրից հետո՝ ժամը 19:20-ին²⁷: Արարողությանը մասնակցել են բարձրաստիճան պաշտոնյաներ ու հոծ բազմություն: Մահապատժից հետո Ֆեմալի դիակը դրվել է Բայազետ մզկիթի լվացարանում գործողություն,

²¹ "Tebcir ve Taktir Muhakemesi", *Almanak*, 28 Mart, 1919

²² "Tebcir ve Taktir Muhakemesi", *Almanak*, 28 Mart, 1919

²³ "Katil ve Tebdir Da'vân", *Memleket*, 28 Mart, 1919.

²⁴ "Tebcir ve Taktir Muhakemesi", *Almanak*, 28 Mart, 1919.

²⁵ "Kenzal Bey İdarı Oludu", *Almanak*, 11 Nisan, 1919.

որն անթույլատրելի էր մանապատժի դեպքում³³: Մանապատժի հաջորդ օրը մեծ շուքով կազմակերպվել է Քեմալի թաղման արարողությունը, որին մասնակցել են առավել քան 10 հազար ցուցարարներ: Ոճրագործը հռչակվել է «ազգային նահատակ», նրա այրին ու զավակները՝ վերցվել ազգային խեղամակառության տակ և, ինչպես նշում է Արամ Անտոնյանը, «Այն թուրք ժողովուրդը որ հանրային հանգանակութեանց իր քսակը այն ատեն միայն կը բառայ, երբ վիզը կը սեղմեն, ինքնաբերաբար, 5-10 օրուան ընթացքին 20 հազար օսմ. ոսկի գումար մը հանգանակելով, յահճենց Քեմալ պեյի այրիին»³⁴:

Այսպիսով՝ Քեմալի պես ոճրագործների հերոսացման պատմությունը ձգվում է մինչև իր ապրած ժամանակները: Այսօր ևս նման ցեղասպանների ռզեկոչման արարողություններին շարունակում են մասնակցել թուրք հասարակության պատկառելի թվով ներկայացուցիչներ, քանի որ հենց նման հարասպանների շնորհիվ է այսօրվա թուրքիան դարձել «ազգային պետություն»:

³³ Գրիկեշ, *Շոգրատի ճարտարապետական վանքացրտաբան պատմություն*, էջ 330:

³⁴ Արամ Անտոնյան, *Մեծ աֆյոզ*, Ղաթրե, 1921, էջ 272:

ՕՍՄԱՆԱՆ ԿԱՅԱՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ՀԱՄԵՆԱՀԱՅԵՐԻ ԲՈՒՒ ԻՍԼԱՄԱՅՄԱՆ ԽՂԻՐ ԵՈՒՐՁ

Մն ծովի հարավ-արևելյան ափերում եևուց ի վեր հայկական ներկայության մասին փաստող տարբեր աղբյուրներ կան: Մերան-ծովյան տարածքներում հայերի թիվը զգալիորեն ավելացավ 8-րդ դարի վերջին, երբ արաբական հարկադրի կեղեքումներից ազատվելու համար հայոց Շապուհ և Համամ Ամառուսի իշխանները 12000 բնակչությամբ Արագածոտն և Կոտայք գավառներից արտագաղթեցին Բյուզանդիայ և հաստատվեցին Մն ծովի հարավ-արևելյան ափամերձ շրջաններում: Ավելի ուշ Համամ Ամառուսի իշխանը այնտեղ կառուցում է մի քաղաք՝ այն իր անունով կոչելով Համամաշեն, որը եևուագաբամ վերածվում է Համշենի: Հենց այդ անվամբ էլ շրջանի հայ բնակչությանը սկսում են անվանել համշենահայեր և այս տերմինը եևուագաբամ աշխարհագրական ավելի լայն տարածում է տուանում:

Հայտնի է, որ հայերը Օսմանյան կայսրությունում պարբերաբար եևթարկվել են տարատեսակ հալածանքների, որոնցից անմասն չեն մնացել եևս Համշենի հայերը: Այդ հալածանքների շարքում կարևոր տեղ է զբաղեցնում բռնի կրոնափոխության քաղաքականությունը, որը թուրքական իշխանությունները Մն ծովի ափամերձ շրջաններում բնակվող հայության եևկատմամբ առավել ակտիվ սկսել են կիրառել արդեն 16-րդ դարի վերջին: Առկա աղբյուրները, զրահանությունը ցույց են տալիս, որ բռնի իսլամացված հայերի պատմության մեջ առավել ուսումնասիրված կարելի է համարել համշենահայերի իսկոյրը: Օսմանյան տիրապետության շրջանում հայերի բռնի իսլամացման համար կիրառված մեթոդները ունեն բազմաթիվ ընդհանրություններ, ուստի համշենահայերի կրոնափոխության ուսումնասիրությունը եևս հստակ պատկերացում է տալիս Օսմանյան կայսրությունում ընդհանուր իսլամացման քաղաքականության վերաբերյալ:

Օսմանյան թուրքերը 1453թ. զրավելով Բյուզանդիայի մայրաքաղաք Կոստանդուպոլիսը՝ եևր թափով շարունակեցին իրենց առաջխաղացումը: Որոշ ժամանակ անց՝ 1461թ. զրավեցին եևս Տրապիզոնի կայսրությունը: Կարելի է ասել, որ Մն ծովի

հարավ-արևելյան ափերի ոչ մուսուլման բնակչության ուժացման քաղաքականության որոշակի տարրեր արդեն նկատելի էին այդ ժամանակ, սակայն կարծիքներ կան կան, որ բոնի իսլամացման առավել ակտիվ փորձերը սկսվել են 16-րդ դարի վերջերից¹: Կիրառված սիստեմատիկ քաղաքականության հետևանքով թուրքերին հաջողվեց բոնի իսլամացման ենթարկել տարածաշրջանի ոչ մուսուլման մի շարք ժողովուրդների՝ հույներին, լազերին, վրացիներին և համշենահայերի մի մասին: Ինչպես իրավացիորեն նկատում է հայազգի արևելագետ Մ. Կոնդաքյանը, թուրքերը ձգտում էին իսլամացնել հատկապես քրիստոնյա Ռուսաստանին ստեմանակից ազգերին՝ ստեղծելով յուրանառուկ կրոնական պատենեք քրիստոնեության և Ռուսաստանի դեմ²: Սակայն հարկ է հատուկ շեշտել, որ մերձսևծովյան ոչ մուսուլման ժողովուրդներից բոնի իսլամացման քաղաքականությանը ամենաերկարը դիմադրեցին համշենահայերը և ավելի ուշ միայն երանց մի հատված ստիպված կրոնափոխ եղավ: Անհրաժեշտ ենք գտնում նշել, որ Համշենում իսլամացումը տեղի է ունեցել գերազանցապես բոնի մեթոդներով, մասիվան սպառնալիքի տակ և կեղծ են թուրքական այն տեսակետները, համաձայն որոնց հայերը կամովին են ընտրել իսլամը: Մրան զուգահեռ ավելորդ չէ նկատել նաև, որ թուրքական իշխանությունները Համշենում նս փորձել են կիրառել շահագրգռելու քաղաքականությունը, որպեսզի մարդիկ «կամովին» իսլամ ընդունեն³: Կան փաստեր, որոնք վկայում են, որ Համշենում իրականացվել են բոնի իսլամացման քաղաքականության այլ մեթոդներ նս. այսպես, Մաշուսցի անվան Մատենադարանում պահվող 1531 թվականի մի ձեռագրից տեղեկանում ենք, որ Համշենում հայ բնակչության շրջանում անցկացվել են մանկահավանքներ (դեշիրմե). *«Թվին 20 /-1531/ սուլթան Սուլեյմանն՝ որ է Մելիսի տղայն ենիյարա համար տղայ ժողվեց ի*

¹ Լուսինե Մանակյան, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բոնի մանկապետական քաղաքականության հետևանքները, *Քաղաքացիական և օսմանադիստական ձեռագրատառիչներ*, Ռուսեն Սաֆրաստյանի ընդհանուր խմբագրությամբ, հ. IV, Աստիկ, Երևան, 2006, էջ 216-218:

² Քեֆի Կոնդաքյան, *Турция: история культуры и религии*, Ерewan, Издательство АН Армянской ССР, 1983, стр. 22.

³ Բարևուկ Քաղաքյան, *Հայ ազգացրություն և բոնածրատության*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ երասարակցություն, 1981, հ. 13, էջ 67:

Առտպագարի գեղերն ու քաղաքներ...» Հայր Հակոբոս Տաշյանը կարծում է, որ Համշենի բռնի իսլամացումը սկսվել է 17-րդ դարի վերջերին և շարունակվել ամբողջ 18-րդ դարի ընթացքում⁹։ Լույն կարծիքին է նաև Մխիթարյան միաբան Հայր Ղուկաս վարդապետ Իճնիճյանը, որը 1806թ. գրում է *«Քանիցք երկրին յառաջագոյն հայ էին, այլ ի յնա ժէ դարուն եւ ի սկիզբն ժՇ-երրորդին առհասարակ հանդերձ ամբողջ շրջակայ գիւրջըլխք դարձան ի տաճկութիուն...»*¹⁰։ Այն, որ մինչև 18-րդ դարի սկիզբը Համշենի հայության շրջանում իսլամացվածները մեծ թիվ չեն կազմել փաստում են տարրեր աղբյուրներ, որոնց թվում խիստ կարևոր են օսմանկան աշխարհագիր մատյանները¹¹, որոնց մանրակրկիտ ուսումնասիրությունը ներկայացրել է թուրքագետ Լուսինե Մանուկյանը։ Համշենահայերի բռնի իսլամացման քաղաքականությունը ակտիվորեն դրսևորվել է նաև 19-րդ դարի վերջին քառորդին, որն իր վերջնակետին է հասել 1915թ. Հայոց ցեղասպանության տարիներին։ Բռնի իսլամացմանը զուգահեռ և դրանից խուսափելու համար համշենահայերը դիմել են նաև գաղթի, որի հետևանքով լայնացել է երանց աշխարհագրական ավտվածությունը։

Ավելորդ չէ նկատել, որ այսօր Թուրքիայի տարածքում բնակվող կրոնափոխ համշենահայերի յուրահասակություններից է այն, որ երանց մի մասը մինչև մեր օրերը պահպանել է հայերեն խոսվածքը, հայկական, քրիստոնեական որոշ սովորույթներ։ Կենսակերպի այս նրկակի բնույթը պատճառ է դարձել, որպեսզի մասնագիտական գրականության մեջ նրանց երբեմն տեղանեն «կես-կես»-եր։ Արտաքուստ մուսուլման, սակայն իրականում քրիստոնյա համշենահայերի վիճակին անդրադարձել են մի շարք հեղինակներ։ Այսպես, համշենահայերի խեղրի քազմամյա ուսումնասիրող Մերգել Վարդանյանը հրատարակել է Վենետիկի Մխիթարյան միաբանության Հայր Պողոս վարդապետ Մեներյանի անտիպ ուղեգրությունից մի հատված, որում նա 1776թ.

⁹ Հ. Յակոբոս վ. Տաշյան, *Հայ բնակչությունը Մեծ ձայնն սկիզբն Գարին Վինենա, Մխիթարյան տպարան 1921*, էջ 30:

¹⁰ Մերգել Վարդանյան, *Համշենցի մուսուլման հայերի ուսումնասիրության պատմությունից, Դրան-ԼանՇ, Նյուան, 1989*, թիվ 1-2-3, էջ 2:

¹¹ Լուսինե Մանուկյան, Օսմանյան կայսրությունում համշենահայերի բռնի մանկականացման քաղաքականությունը հետևանքները, *Քուլտուրալուրան և օսմանագնահատման հետազոտություններ, Ռուսիե Մաֆրատությունի ընդհանուր ինքնագրայամբ, հ. IV, Ատոլի, Նյուան, 2006*, էջ 212-215):

սեպտեմբերին, լինելով Համշենի ծնակ գյուղում՝ գրում է, որ այնտեղ ապրում էին 200 տուն մուսուլման և 5-6 տուն քրիստոնյա հայեր¹²։ Քեև բնակչության մեծամասնությունը պաշտոնապես եղել է մուսուլման, բայց ինչպես եշում է հոգևորականը. «Յարսէ եւ յաննէ՛ ի համբարէնն գաջն իս»¹³։ Ավելին՝ շատ իսլամացված համշենահայեր խնդրել են քրիստոնեական ծեսով օրհնել իրենց նախնիների գերեզմանները։ Ավելի ուշ Մխիթարյան միաբանության մեկ այլ գործիչ Մինաս Բժշկյանը 19-րդ դարի սկզբին շրջագայելով Համշենում՝ եշում է. «Համշենցիք կես-կես են, շատք դարձած են, բայց քրիստոնեության ավարտութիւնը կը պահեն, ժամոց և ողորմութիւնը պակաս չեն ընէր, գրեթէ ամէնքը Վարդապետն և Վերափոխման կերթան եկեղեցին մտ կը փառեն և մատաղ կընեն իրենց պապերուն հոգուն համար. Բոլորը հայերեն կը խօսին»¹⁴։ Եւսլե ինդրին է անդրադարձել նաև Հ. Տաշյանը. «Բնականապէս այսպիսի բնութեամբ իսլամացած ժողովուրդ մը երկար տունն կես-կես կը մնար։ Այս բանով կը կշահանային այս կողմերն անոնք, որ արտաքուստ ստիպուած են այլ եւս մանմտական մնալ – որովհետեւ թուրքական ու իսլամական օրէնքով իսլամացածի մը քրիստոնեության վերադարձի փորձն իսկ մանապարտութեան պատիժ կը կրէ. – բայց ներքուստ կը պահէ անկի կամ եւուզ երկար տեւողութեամբ յիշատակն անցելոյն եւ վատ ոգի մը ներքին քրիստոնեական ու ազգային ծանոզման»¹⁵։

Այսպիսով՝ անկա նյութերը ևս մեկ անգամ փաստում են, որ բոնի իսլամացման քաղաքականությունը Օսմանյան կայսրությունում տարբեր ժամանակաշրջաններում եղել է անկյունաքարային և իր մեջ պարունակել է հստակ ցեղասպանական գործառնություններ, որին զոհ են զնացել բազմաթիվ ոչ մուսուլման ժողովուրդներ։

¹² Մեզլէ Վարդանյան, *Գրոնպոլե ծանրճանաչելի բարբառը, բռնակառնությունը և կոչարգնտը*, Երևան, ԵՊՀ հրատարակչություն, 2009, էջ 33։

¹³ Վարդանյան, *Գրոնպոլե ծանրճանաչելի բարբառը, բռնակառնությունը և կոչարգնտը*, էջ 419։

¹⁴ Հ. Մինաս վոյ. Բժշկյան, *Պատմութիւն Պանասի որ է Մետ ձով Անկեսի*, 1819, էջ 96-97։

¹⁵ Տաշյան, *Հայ բնակչութիւնը Մեւ ձովնն սնկէն Գաղին*, էջ 35։

ԹՈՒՐՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

**ՔՐԴԱՏԱՆԻ ԱՇԽԱՏԱՎՈՐԱԿԱՆ ԿՈՒՍԱԿՑՈՒԹՅԱՆ
ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁ
(1980-1990ԱԿԱՆ ԹԹ.)**

Քրդական հարցի ռազմաանհրաքայունը թուրքիայում այսօր ունի կարևոր քաղաքական, և գիտական նշանակություն, քանի որ այն ներքաղաքական խնդրից վերածվել է տարածաշրջանային հիմնախնդրի, դարձել միջպետական հարաբերությունների բարդ հանգույց, որտեղ ներքաշված են և՛ իրենց քաղաքական կողմնորոշմամբ տարբեր երկրներ, և՛ միջազգային ուժեր¹:

Քրդական հիմնախնդրի հանգուցալուծման հետևակարևորը և նոր քաղաքական զարգացումները Մերձավոր Արևելքում, սահմանների վերաձևման և, որպես հետևանք, տարածաշրջանի ապակայունացման անխուսափելիությունը կարևորում են թուրքիայում քրդական հիմնախնդրի համակողմանի վերլուծության և գնահատականի նշանակությունը: Այդ առնչությամբ մի քանի խոսք քրդական հարցի սրությունը պայմանավորող գործոնների մասին:

Հանրապետական թուրքիայի ազգային պետական քաղաքականության հիմքում ի սկզբանե դրվեց ազգայնականությունը: Մերժելով երկրում առկա ազգային փոքրամասնությունների, այդ թվում քուրդ ազգաբնակչության գոյությունը, քեմալականները որդեգրեցին պանթուրքիստական հայտնի կարգախոսը. «վերափոխել լուրջ մանադականներին թուրքերի»²:

Այդպիսի անհանդուժողականությունն ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ վերաճեց պետական գաղափարախոսության, որը և օգնեց թուրքիային տարածաշրջանում ինքնահաստատվել և հետագայում հաջողությամբ խաղալով համաշխարհային երկու ծանակարգերի առձակատման վրա՝ ապահովել իր առաջընթացը:

¹ Օ.И.Жагалина, Курдский вопрос как региональный и локальный конфликт, Восток, №6, стр.91

² С.С.Авдеева, Политические национальные движения в Турции, Ерван, 1963, стр.49

Թուրքիայի քուրդ ազգաբնակչությունը կազմում է երկրի բնակչության շուրջ 17%-ը և կենտրոնացած է երկրի հարավ-արևելյան վիլայեթներում՝ Քիզիլդուում, Քիթլիսում, Վանում, Դիարբեքիրում, Կարսում, Մալաթիայում, Ադեյամանում, Ադրդում, Մուշում, Էրզրումում, որոնց մեծ մասում բացարձակ մեծամասնություն է կազմում: Բնակչության կենսամակարդակը նշված վիլայեթներում չորսից - հինգ անգամ ցածր է Թուրքիայի Հանրապետության միջինից, որը հետևանք է կառավարության կողմից իրականացվող խորակառուցական տնտեսական քաղաքականության: Այստեղ բնակչության 70%-ից ավելին գրաղված է գյուղատնտեսությամբ, խոշոր արդյունաբերական ձևերակությունները, որպես կանոն, չկան տեղում և կազմում³:

Առավելապես շահարկելով քրդերի կրոնական զգացմունքները, թուրքերին և քրդերին անվանելով «միասնական կրոնի զավակները», քննադատները ամեն կերպ աշխատեցին ծավալելու ներքին և արտաքին «սուր Թուրքիայի» սահմաններում նրանց իրավունքների հարգման և ազգային քաղաքական վիճակի լիարժեքության մասին:

Թուրքական իշխանությունների կողմից իրականացվող ասիմիլյացիայի քաղաքականությունը և ազգային փոքրամասնությունների իրավունքների անտեսումը բարձրացվել է պետական մակարդակի, ունեցել շարունակական բնույթ և իր հիմնավորումն է գտել Թուրքիայի Հանրապետության բոլոր սահմանադրություններում:

«Տուրքաբնակյուր ոք, ով ունի Թուրքիայի քաղաքացիություն, թուրք է» (գործող սահմանադրություն, հոդված 66):

«Ոչ մի այլ լեզու բացի թուրքերենից, չի կարող դասավանդվել և ուսումնասիրվել կրթական հիմնարկներում, որպես մայրենի լեզու» (գործող սահմանադրություն, հոդված 42)⁴:

Ստեղծվել էր մի իրավիճակ, երբ էրդեբը համարվելով «թուրք» զրկվում էին ազգային, իսկ գործնականում ընդունվելով որպես «քուրդ» քաղաքացիական իրավունքներից:

Կանխամտածված ձևով քրդաբնակ շրջաններում ստեղծվում էր ազատ աշխատուժի հսկայական ավելցուկ, որն առաջ է բերում

³ М.А. Гасретян, *Курдская проблема в Турции*, (1986-1995), Москва 2001, стр 68

⁴ http://www.tbmm.gov.tr/soyuzum/soyuzum_2011.doc

միգրացիան երևույթներ դեպի արևմուտքի խոշոր արդյունաբերական կենտրոններ⁵։ Այս քաղաքականությունն ուղղված էր մի կողմից քրդաբնակ շրջանների ժողովրդագրական կառուցվածքի փոփոխմանը, մյուս կողմից՝ քրդերի ձուլման գործընթացն ավելի դյուրին դարձնելուն։

70-ական թվականների սկզբից Թուրքիայում դիտվում է ձախ կողմնորոշման քաղաքական ուժերի գործունեության աշխուժացում։ Այս շարժումը հայտնի պատճառներով ավելի պարարտ հող գտավ ջուրդ մտավորականության և ուսանողության շրջանում։ Ստեղծվեցին քրդական մի շարք քաղաքական կուսակցություններ և կազմակերպություններ, որոնք իրենց գործունեության հիմքում դրել էին ժողովրդավարության, սոցիալական ապահովության, գործազրկության և իրավահավասարության հետ կապված հարցեր, ինչը կազմում էին այդ տարիների Թուրքիայում գոյություն ունեցող կուսակցությունների ծրագրային փաստաթղթերի հիմնական մասը⁶։

1974թ. Անկարայի համալսարանի քաղաքագիտության ֆակուլտետի ուսանողների մի խումբ, որի մեծամասնությունը քրդեր էին, հիմնեցին «Ժողովրդավար երիտասարդների միությունը», որը սցենարիստական կողմնորոշմամբ ձախակողմյան կազմակերպություն էր և իր գաղափարախոսության հիմքում դրել էր մարքսիզմ-լենինիզմի ուսմունքը⁷։

PKK աղբյուրների համաձայն՝ կազմավորումից մեկ տարի անց, Դիքմենում (Անկարայի նահանգ) տեղի ունեցած նստաշրջանում այս կազմակերպությունը փոփոխություններ մտցրեց իր ծրագրում և հայտարարեց «համաքրդական կուսակցության» ստեղծման մասին։ Նստաշրջանում ընտրվեց «Բանվորական խումբ» (Կենտրոնական խորհրդի լիազորություններով), որը պետք է մշակեր քրդական հասարակության բոլոր խավերի շահերը պաշտպանող ծրագիր։ Հռչակված «Մանիֆեստում» շարադրվեց Քրդստանի ազգային ազատագրության ծրագիրը⁸։

⁵ Christiane Moez, *Les Kurdes aujourd'hui*, Paris 1984, p. 191

⁶ К.В. Вереща, *Курдская война в советском Туркменистане XX-го и XXI веков*, Москва 2007, стр. 34

⁷ Michael M. Gunter, *The Kurdish problem in Turkey*, *Middle East Journal*, no.3, summer 1988, p. 391

⁸ Abdullah Öcalan, *Sir Asik serzemek*, *Weguşin Serzemên* 135, 2004, s. 331

Երեք տարի քրդարեակ շրջաններում վարած քարոզչական աշխատանքներից հետո 1978թ. նոյեմբերի 27-ին Ղիարբեքիի նահանգի Ֆիսե գյուղում կազմակերպությունը գումարեց իր առաջին համագումարը, որտեղ այն վերանվանվեց Քրդաստանի աշխատավորական կուսակցության՝ PKK: Հաստատվեցին կուսակցության կանոնադրությունն ու գործունեության ծրագիրը, ընդունվեց նրա դրոշը: PKK նախագահ ընտրվեց Արդուլան Օջալանը⁹: Կուսակցությունը պաշտոնապես դավանում է մարքսիզմ-լենինիզմ, ավելի կոնկրետ՝ նրա մտիստական-կաստրոյական տարածեսակը¹⁰:

Ամբողջ «Քրդաստանի» ազատագրման և միանական անկախ պետության կուսակցության կարգախոսի այդպիսի համար հայտարարվեց, որ PKK չի ճանաչում երկրի մասնատվածության փաստը և գոյություն ունեցող սահմանները¹¹: Կուսակցությունը հռչակեց իր հատուկ առաքելությունը՝ հանդես գալ ողջ քուրդ ժողովրդի անունից: Այս կարգախոսը հիմնված էր երևակայական «մեկ ազգ մեկ կուսակցություն և մեկ առաջնորդ» գաղափարի վրա՝ դրանից բխող բուրբ հետևություններով:

Ելնով, որ կուսակցության ինչպես այդ, այնպես էլ հետագա տարիների ծրագրային փաստաթղթերի համար բնորոշ է իրատեսության բացակայությունը, պատմական իրողության հետ հաշվի չնստելու հանգամանքը:

PKK առաջացումը համարելով պատմական «անհրաժեշտություն»՝ նրա նախագահ Արդուլան Օջալանը գրում է. «Քուրդ ժողովուրդը դատապարտված էր դանդաղ մահվան: Քրդերի մտտ ձևավորվել էր ստրկական հոգեբանություն և կուսակցությունը նախ և առաջ պայքար սկսեց այդ հոգեբանության դեմ՝ դրան

⁹ Արդուլան Օջալանը կուսակցության նախագահից վերանվեց ազգային առաջնորդի, կուրդի: 1999թ. փետրվարի 15-ին թուրքական հասուկ ծառայությունների նրա ձեռքակալությունից հետո եղան բազմաթիվ ինքնաբերկիզումներ, PKK պարբերականներում հայտնվեցին «Ղիս կյանք առանց առաջնորդի» կոչեր: Այս մասին առավել մանրամասն տե՛ս՝ Tuncay Özkan, *Operasyon*, İstanbul, Doğan Kitapçılık 2000

¹⁰ История Курдистана, под ред. М.С. Лазаря, III. X. Мюн, Москва 1999, стр. 432

¹¹ Martin van Bruinessen, *Kurdish paths to Nation, The Awrah, nationalism and politics*, edited by Faleh A. Jabar & Hosham Dewod, London 2006, p. 43

հակադրելով ազատության, իրավահավասարության և ժողովրդավարության երր հեղափոխական հոգեբանություն»¹²:

Ասպարեզ գալու առաջին իսկ պահից PKK հռչակեց «ողջ Քրդստանի» քաղաքական, ազգային, ազատագրական գործերում իր գերակայությունը, մենաշնորհ իրավունքի գաղափարը: Մինչ այդ, ինչպես նաև ժամանակակից շրջանում գործող քրդական բոլոր կուսակցությունները և կազմակերպությունները հայտարարվեցին համաձայնողական, հաշտվողական, իսկ երբեմն՝ ազգադավ, և որպես այդպիսիք՝ դրանց դեմ պայքարը համարվեց առաջնահերթ: 1979-1980թթ. այդ առճակատումը վերաճեց զինված ընդհարման PKK և FUL-ի, «Ալա Ռզգարիի», «Քեքոչլիսի» և Քրդստանի Սոցիալիստական Կուսակցության միջև¹³:

PKK -ին հաջողվեց չեզոքացնել այդ կուսակցությունները և դառնալ այն ուժը, որ կազմակերպեց և գլխավորեց վերջին և ամենաընդգրկուն քրդական շարժումը Թուրքիայում:

1980թ. զինվորական հեղաշրջումից հետո Թուրքիայի կառավարության կողմից իրականացվող ազգայնական քաղաքականությունը ավելի ընդգծված բնույթ կրեց: Իշխանությունները, որ մինչ այդ ժխտում էին Թուրքիայում քրդական հիմնախնդրի գոյությունը, հայտարարեցին արևելյան վիլայեթներում աճող քրդական վտանգի մասին, որը փորձ էր ստանալ հասարակության աջակցությունը՝ պատժիչ գործողություններ սկսելու համար¹⁴:

Դրան հաջորդեցին քրդերի զանգվածային ձերբակալություններ. միայն 1981թ. ընթացքում PKK -ին անդամակցելու համար 123 քուրդ դատապարտվեց մահվան՝ խոտվություններ հրահրելու, անջատողական քարոզչություն վարելու և ազգային անվտանգության 30 աշխատակիցների սպանության մեղադրանքներով: Իշխանությունների այդ գործողությունների դեմ ի նշան բողոքի PKK անդամ Մազլում Դոդանը ինքնահրկիզվեց¹⁵: Սա ինքնահրկիզման առաջին դեպքն է կուսակցության պատմության մեջ,

¹² Абдулла Оджалан, Курдистанские дивотности 19-ого века по историческое время и движение РПК, Москва 1998, стр. 258

¹³ История Курдистана, под ред. М.С. Лаврова, ИЛХ. МГУ, Москва 1999, стр. 432

¹⁴ E.В. Загорнова, Рабочая Партия Курдистана в 80-90-е годы XX в., Курдский вопрос на рубеже тысячелетий, Москва 2004, стр.68

¹⁵ Кемалек просит курдских павстанцев в Туркиек, YAGC № 17.24.04.1981, Michael M. Gunter, The Kurdish problem in Turkey, Middle East Journal, no.3, summer 1988, p. 395

որն այնուհետև «Լախընսորէյի» ձեռագիր դարձավ PKK անդամների համար:

Միլիայի իշխանությունների աջակցությամբ՝ Օջալանը 1981թ. մայիսին Քեքաայի հովտում հիմնեց զինվորական ռազմական ակադեմիա, որտեղ սկսվեց PKK անդամների եռամսյա սուրսուտանը՝ հետագա ռազմական գործողությունների համար:

1984թ. օգոստոսի 15-ին կուսակցության 50 անդամների կողմից էրան քաղաքի գրավումը առաջին պարտիզանական գործողությունն էր Թուրքիայի արևելքում, որը ժամանակավոր ընդհատումներով տևեց շուրջ 15 տարի¹⁴: 1984թ. հոկտեմբերին երրորդ համազումարում կազմավորվեց PKK -ի ռազմական թևը՝ այսպես կոչված «Քրդստանի ժողովուրդների ազատագրության բանակը» (ՔՄԱԲ), որը 1987թ.-ին առաջին հրամանատար Մահսուվ Քորքմազի սպանությունից հետո՝ մինչև օրս գլխավորում է Ջամիլ Բայիկը: Կուսակցության տվյալներով ՔՄԱԲ-ի անդամների թիվը հասնում էր մոտ 15 հազարի¹⁵: Բացի Թուրքիայում պարտիզանական գործողություններ իրականացնելուց PKK ելրոպական մի շարք երկրների թուրքական դեսպանատներում իրականացնում էր անարհեստական գործողություններ՝ փորձելով քրդական հարցի վրա հրավիրել միջազգային հանրության ուշադրությունը: Ջինվան պայքարին համընթաց հասունանում էր նաև համազգային քաղաքական կազմակերպություն ստեղծելու գաղափարը: 1985թ. ստեղծվեց PKK քաղաքական թևը՝ «Քրդստանի ազգային ազատագրության ճակատը» (ՔԱԱԾ)¹⁶, որը սկսեց ակտիվ քարոզչություն վարել քրդական սփյուռքում: Հիմնական շեշտը դրվեց Եսթանբուլում և Երևանում կուսակցությունն հիմնեց իր գրասենյակներ, որոնք համակարգում են կուսակցության գործունեությունը, մանրամասնում զինված պայքարը, քարոզում գաղափարախոսությունը:

¹⁴ В. Вергеса, *Курдский вопрос в политике Турции (конец XX-начала XXI века)*, Москва 2007, стр. 34

¹⁵ Э. Загорнов, *Рабочая Партия Курдистана в 80-90-х годах XX в.*, *Курдский вопрос на рубеже тысячелетий*, Москва 2004, стр.68. Մոնթանյուլիսի PKK պարտիզանների քանակի մասին տվյալները ինչու էսկազան են՝ պայմանավորված էր սուրհանգիստի գոյնում, նրանք երանց թիվը հարզվում է մինչև 40 հազարի

¹⁶ Michael M. Gunter, *The Kurdish problem in Turkey*, *Middle East Journal*, no.3, summer 1988, p. 397

PKK տարածման հացողության գրավականը, թերևս այն է, որ երան հիմնականում անդամագրած են ցածր դասի քրդեր, որոնք անհաշտ պայքարի մեջ են և քուրդ ցեղապետերի, և տեղական պաշտոնյաների հետ: Իսկ ընդհանրապես, ետր տեղամների հավաքագրումը մշտապես իրականացվել է բացառիկ դաժանությամբ. քուրդ երիտասարդները կամ բռնի պարտիզանացվել են, կամ խարանվել՝ որպես «պետության գործակալներ»:

1985թ. Թուրքիայի նախագահ Թ.Օզալը որպես քուրդ պարտիզանների դեմ հակամիջոց եերդրեց «գյուղական պահապանների» համակարգը (1993թ. արդեն շուրջ 35000 անդամ)¹⁹, որոնք հիմնականում կազմված էին քրդերից և կոչված էին պաշտպանելու գյուղական խաղաղ բնակչությանը պարտիզաններից: Միջքրդական բախումներն տևեցին չափերի հասան: PKK հայտարարեց, որ յուրաքանչյուր ընտանիք, ով գործ է ունեցել պետության հետ, եթեակա է ոչեչացման: Պարտիզանները մեկը մյուսի հետևից այրում էին քրդական գյուղեր, կրակի մատնում սեփական ժողովրդին՝ իրենց գործողություններն արդարացնելով գյուղական պահապանների դեմ պայքարով²⁰:

Իր ֆինանսական կայունությունն ապահովելու համար, PKK եերգրավվեց թմրանյութերի և զենքի անօրինական վաճառքի բիզնեսի մեջ: Որոշ տվյալների համաձայն՝ PKK տարեկան բյուջեն կազմում էր միջինը 86 մլն ԱՄՆ դոլար²¹:

PKK -ի անմիջական հովանավորությամբ 1995թ. ապրիլի 12-ին Հաազայում կազմավորվեց Քրդաստանի տարազիր խորհրդարանը:

Երկու օր անց, ապրիլի 14-ին թուրքական «ՉԱՄԱՆ» թերթը ըերարձակ հողված տպագրեց խորհրդարանի կազմավորման վերաբերյալ. «Մուսը լիքն էր քրդերով, հայերով և ասորիներով: Հավաքի նպատակը մեծ Հայաստանի ստեղծման համար պայքարն է, իսկ PKK հայկական աղբյուրներից ծնված մի կազմակերպություն է: Թուրքիայում քրդական հարց գոյություն չունի, դա Հայկական հարցն է...»²²:

¹⁹ David McDowall, *A modern history of the Kurds*, LB. Tauris, 2004, p. 421

²⁰ David McDowall, *A modern history of the Kurds*, LB. Tauris, 2004, p. 423

²¹ http://kurdistan.ru/2010/08/03/ruil/news-08_Ministr_sesityany_in.html,

<http://www.confint.kz/1999/01/23.html>,

²² *Zaman*, 14.04.1995

Հատկանշական է, որ և այդ տարիներին, և հիմա թուրքական մամուլը հեղեղված է PKK և Օչալանի հայկական ծագման վերաբերյալ հրապարակումներով՝ Այդ «փաստը» հատկապես շահարկում էր ԱԵԿ առաջնորդ Ա. Թյուրքեշը, հայտարարելով, որ Ափոյի ակտեր իրականում Ակոփ Արթինյան է՝ 2000թ. ՄԱԿ –ի զեկուցագրում ևս հանդիպում ենք Օչալանի հայկական ծագման մասին վկայության²¹:

Ինքը՝ Օչալանը, մեկ անգամ չէ, որ եերքել է այդ «մեղադրանքները», անհրաժեշտության դեպքում հայտարարելով իր մոր թուրքական ծագման մասին:

1999թ. Փերվարի 15-ին Արդուլլան Օչալանի ձերբակալությունից և այնուհետև Իմրալի կզղում ցմահ բանտարկությունից հետո PKK և՛ գաղափարախոսությունը, և՛ գործունեությունը բավականին ձեռաքրքիր կերպով խլումներ օւնեցան, որոնք դեռևս համակողմանի ռատմասիրության և գեանատակաանի կարիք ունեն:

Շոյհանրապես PKK կազմավորման և գործունեության մասին գոյություն ունեցող, իրենց իսկ կազմից տարածած տեղեկատվությունը բավական սուբյեկտիվ բնույթ ունի: Այն ամելի շուտ նման է ազգային առաջնորդի և ազգային կուսակցության մասին լավ մշակված լեզենդի:

Այսօր հազիվ թե հեարավոր է պատասխանել այն հարցին, թե որքանով էր PKK գործունեությունը համապատասխանում իր ժամանակի ներքին և արտաքին իրողությունների պահանջներին: Անհերքելի է PKK պեղումը քրդերի ազգային իեքնության զարթոնքի մասին, սակայն երա գործնության մեք կիրառվող անարեկչական մեթոդները ըստ ամենայնի օգտագործվել են Թուրքիայի կողմից քրդական շարժումը, երա միջազգային ճանաչումը կանխարգելելու համար: Դայած այս ամենին՝ PKK կողմից զեկավարվող շարժումը Թուրքիայում քրդական հարցի սրության արտահայտությունն է, և այսօր էլ Թուրքիայի ներքաղաքական կայունությունն անհեարին է առանց այդ հիմնահարցի լուծման:

²¹ Վ. Խակաչյան, Քրդական շարժումները դիցարաջումը Հարատանի հայութան և Հայ Դատի նկատմամբ, Հայ դասն պրոք, Քեմրան 2005, էք 76:

ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐԾՈՆՆԵՐԻ ԱԶԴԵՑՈՒԹՅՈՒՆԸ
ԹՈՒՐԿԻԱՅԻ 1980 ԹՎԱԿԱՆԻ ՌԱԶՄԱԿԱՆ
ՀԵՂԱԵՐՁՄԱՆ ՎՐԱ

Բանակը կարևոր դերակատարում ունի հանրապետական Թուրքիայի քաղաքական կյանքում: Այն հանդես է գալիս Քեմալ Աթաթյուրքի հիմնադրած հանրապետության հիմնարար արժեքների և քննալիզմի գաղափարախոսության պաշտպանի դիրքերից: Թուրքիայի պատմության վերջին հինգ տասնամյակների ընթացքում բանակն արդեն չորս անգամ ուղղակիորեն միջամտել է երկրի քաղաքական կյանքին (1960 թ., 1971 թ., 1980 թ., 1997 թ.)՝ հիմնավորելով իր գործողություններն Քեմալ Աթաթյուրքի ժառանգած գաղափարական և քաղաքական արժեքները պաշտպանելու անհրաժեշտությամբ: Այսօր էլ, երբ Թուրքիայում սրվել է պայքարը քեմալականների և իսլամականների միջև, թուրքական հասարակությանն ակտիվորեն քննարկում է բանակի հերթական միջամտության հնարավորությունը, Թուրքիայի աշխարհիկ պետություն մնալու հնարանները և իսլամական պետության վերածվելու և դասական իսլամական երկրների շարքերը համարելու վտանգները: Վերջին հաշիվով Թուրքիայում իրականացված ռազմական հեղաշրջումները, այդ թվում և 1980 թ. հեղաշրջումը, ի թիվս այլ հանգամանքների, պայմանավորված էին նաև այն բացահայտ և թաքնված պայքարով, որ ընթանում էր և շարունակում է ընթանալ քեմալականների և իսլամամետ ուժերի միջև Թուրքիայի պետական կառուցվածքի ապագայի, աշխարհիկ կամ իսլամական պետություն դառնալու, երբքին և արտաքին կողմնորոշումների առանցքային հիմնախնդիրների շուրջ:

Շեղաներապես, ռազմական հեղաշրջման պատճառները կապված են լինում ինչպես երբքին, այնպես էլ՝ արտաքին գործոնների հետ: Ներքին պատճառներն ընդհանուր առմամբ կարելի է բաժանել երկու խմբի՝ զինվորականության շուրջ կենտրոնացած և հասարակության շուրջ կենտրոնացած գործոններ¹: Զինվորակա-

¹ Rod Hague, Martin Harrop & Shaun Breslin, *Comparative Government and Politics, An Introduction*. London: Macmillan Press LTD, 1998, p. 239:

նության շուրջ կենտրոնացած ռազմական հեղաշրջման պատճառները գլխավորապես կապված են լինում զինվորականների սոցիալական վիճակի, զինվորականության՝ իշխանության հասնելու եկրտումների, բանակում տիրող բարոյա-հոգեբանական մթնոլորտի և զինվորականների վիճակի հետ կապված այլ հանգամանքների հետ:

Ռազմական հեղաշրջման այն պատճառները, որոնք բխում են հասարակության շուրջ կենտրոնացած գործոններից, առաջանում են զինվորականությունից անկախ՝ հասարակության պատճառով: Այդպիսի պատճառներ կարող են դառնալ քաղաքացիական պատերազմները, սոցիալ-տնտեսական ճգնաժամերը, հասարակության տարբեր շերտերի միջև բախումները, իշխանության ճգնաժամերը և այլն: «Պետական հեղաշրջում. ռազմավարություն և տեխնոլոգիաներ» հետազոտության հեղինակ Օլեգ Գլազունովը, հասարակության շուրջ կենտրոնացած պատճառներից հատկապես կարևորում է իշխանության ճգնաժամը և նշում է, որ առանց իշխանության համակարգային ճգնաժամի ռազմական հեղաշրջումն անհնար է²:

Հաճախ ռազմական հեղաշրջման՝ զինվորականության շուրջ կենտրոնացած և հասարակության շուրջ կենտրոնացած պատճառները փոխկապակցված են լինում: Դրանց միջև հիմնական տարբերությունն այն է, որ զինվորականության շուրջ կենտրոնացած պատճառներից առաջացած հեղաշրջումները գլխավորապես ուղղված են լինում փրկել զինվորականությանը, իսկ այն ռազմական հեղաշրջումները, որոնց պատճառները կապված են հասարակության շուրջ կենտրոնացած գործոններից, նպատակաուղղված են լինում փրկել հասարակությունը³:

Թուրքիայում իրականացված բոլոր ռազմական հեղաշրջումներից միայն 1960 թվականի հեղաշրջումն էր, որի պատճառները կարելի էր բնութագրել որպես հասարակության շուրջ կենտրոնացած: Մյուս բոլոր դեպքերում զինվորականների միջամտությունները քաղաքական կյանքին ունեին զինվորականության շուրջ կենտրոնացած պատճառներ և հեղաշրջումներ իրականացնելով

² О. Глазунов, *Государственный переворот. Стратегия и тактика*. М.: ОЛМА-ПРЕСС образование, 2006, стр. 84:

³ Rod Hogue, Martin Harrop & Shaun Beeslin, *ևլվ. այլա.*, էջ 240-242:

զինվորականները փորձում էին փրկել աստօջին հերթին հենց իրենց: Սակայն արդեն 1970-ական թթ. վերջերից սկսած հեղաշրջման նախապատրաստման գործընթացում զինվորականները ջանք չէին խնայում, որպեսզի հեղաշրջումների պատճառները ներկայացվեն որպես հասարակության շուրջ կենտրոնացված: Դա պայմանավորված էր այն եանգամանքով, որ դեռ 1971 թվականի ռազմական միջամտությունից հետո, բանակը, որն այդպես էլ չկարողացավ հասարակությանը հիմնավորել իր միջամտության անհրաժեշտությունը, հեղինակագրվել էր և քննադատության էր ենթարկվում: Ստեղծված իրավիճակն այդ ժամանակահատվածում մեծապես թուլացրեց երկրի ներաքաղական կյանքի վրա ազդելու բանակի դիրքերը: Հետագայում ռազմական հեղաշրջումներ նախապատրաստելիս բանակի համար հատկապես կարևոր էր հասարակական կարծիք՝ այսպես կոչված «հասարակական պահանջի մթնոլորտ» ձևավորել և պատրանք ստեղծելը, որ բանակը գալիս է փրկելու հասարակությանը և որ հեղաշրջումն այլընտրանք չունի: Պատահական չէր, որ արդեն 1970-ական թթ. վերջերին թուրքական բանակում սկսեց գործել մի գաղտնի խումբ, որը պետք է ուսումնասիրեր թե ինչ հիմքերով ենարավոր կլինի ետք է արդարացնել նախապատրաստվող ռազմական հեղաշրջումը: Կարևոր է ընդգծել նաև այն իրողությունը, որ բանակը հաճախ նպաստում էր երկրում քառային իրավիճակի առաջացմանը և տարածմանը՝ երկրում «հասարակական պահանջի մթնոլորտ» ձևավորելու համար: Որպես գլխավոր գործիչ այդ ծրագրերն իրականացնելու համար մշտապես օգտագործվում էին (և՛ են) «գորշ գալիք» ահաբեկչական շարժման անդամները⁴:

⁴ 1980 թվականի ռազմական հեղաշրջման նախորդին «գորշ գալիքը» ահաբեկչական լայնածավալ այդ սկսեցին իրականացնել երկուս մեկ, որն ուղղված էր հասարակության բոլոր շերտերի դեմ (քննարկվող ժամանակահատվածում «գորշ գալիքը» պատասխանատու են դասախաների (Օրհան Յազուգ, Յուսիֆ Քարաեջջոլու), հասարակական և քաղաքական գործիչների (ՄՄԿ-ի նախկին ղեկավար Յենալ Յուսեյլը), հարյուրավոր ռազմական, լրագրողների («Մլլլիկ» թերթի գլխավոր խմբագիր Արդի Իփեջի) և Քանյանտեմալուշի ղեկավար ռազմաթիվ ալ անալ մարզիանց սպանության համար: Իսկ արդեն ռազմական հեղաշրջումից հետո զինվորականներն իրենց ներկայացնում էին, որպես երկիրը ահաբեկչությունից փրկողներ, իսկ «գորշ գալիքին» սկսեցին անտիժորեն

Այսօր էլ թուրքական բանակի վերնախավը ռազմական հեղաշրջումներ եախապատրաստելու համար փորձում են հասարակության համար համապատասխան «հիմքեր» եախապատրաստել: Վերջերս Թուրքական «Թարաֆ» թերթի կողմից շրջանառության մեջ դրվեց ռազմական հեղաշրջման գաղտնի մի ծրագիր, համաձայն որի Թուրքական բանակի վերնախավը եախատեսում էր սաղրիչ և սահարնկական ալեախիսի գործողություններ իրականացնել, որոնց արդյունքում երկրում քառասալին իրավիճակ կստեղծվեր և բանակը հիմքեր կունենար հերթական անգամ միջամտելու երկրի քաղաքական կյանքին¹: Բայր հիմքերը կան եղրակացնելու համար, որ Հրանտ Դիկրի սպանությունը ևս կազմակերպվել էր այդ ծրագրերի շրջանակներում:

Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջման պատճառների մեջ ենքրին գործոններից բացի, չափագանց կարևոր և եայնիսկ՝ որոշիչ է արտաքին գործոնների դերը: Թուրքիայում 1960 թվականի ռազմական հեղաշրջումից հետո զինվորականների բոլոր ուղղակի միջամտություններ երկրի քաղաքական սանցուղարձին մեծապես կապված են եղել արտաքին գործոնների հետ և մշտապես համաձայնեցվել են ԱՄՆ և ՆԱՏՕ զինվորական բարձրագույն ղեկավարության հետ: Բացառություն չէր ևս 1980 թվականի ռազմական հեղաշրջումը: Սույն հոդվածի եպատակն է ուսումնասիրել արտաքի գործոնների ազդեցությունը 1980 թվականի ռազմական հեղաշրջման մեջ:

1980 թ. ռազմական հեղաշրջման եախապատրաստման և իրականացման գործընթացի վրա որոշակի ազդեցություն ունեցան արտաքին գործոնները:

Սաղը պատերազմի տարիներին Թուրքիան բացահայտ արևմտամետ քաղաքականություն էր իրականացնում: 1952 թ. անդամակցելով ՆԱՏՕ-ին՝ Թուրքիան ամրապնդեց հարաբերություններն արևմտյան երկրների՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ի հետ:

օգտագործելի արդև Քրդական աշխատավորական կուսակցության (PKK) և ԱՄԱԱ-ի զնս պացքքում՝ «ն աշխտասեր» կատարելու համար: Այս մասին ստավել մանրամասն տես՝ Ա. Ղամսեյան, Ազգայնական շարժում կուսակցության (Կեղզ գաղեր) գործունեության հիմնական փաւերը Թուրքիայում 1960-70-ական թթ., Քուրքսոցիեոսում և օսմանաջնոսման ժարգման, Ա. հրդ էջ 103-113, երես 2007 թ.:
¹ <http://www.azat.com/azadec/azadec/en-edi-ha/eng.htm>

Թուրքիայի իշխանությունները երկրի՝ որպես ընդգծված արևմտամետ արտաքին քաղաքականության աներաժեշտության եիմնավորման գլխավոր կտվան, նշում էին Խորհրդային Միության սպառնալիքը⁴։ Աշխարհագրական դիրքը կարևորում էր Թուրքիայի նշանակությունն արևմտյան երկրների՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար։ Մտը պատերազմի տարիներին ԱՄՆը մեծածավալ ֆինանսական և ռազմական օգնություն էր հատկացնում Թուրքիային։ Այդ օգնությունը նշանակալիորեն դրսևորվեց թուրքական բանակի վերազինմամբ, երկրի տարածքում ռազմական բազաների տեղակայմամբ, թուրքական սպայական կազմի ռազմական ուսուցման ապահովմամբ և այլն։

Մակայն անցած դարի 70-ական թթ. թուրք-ամերիկյան հարաբերություններում որոշակի լարվածություն նկատվեց, ինչը հատկապես ընդգծվեց, երբ թուրքական զորքեն առանց ԱՄՆ-ի և ՆԱՏՕ-ի համաձայնությունն ստանալու՝ զուսվեցին Կիպրոսի տարածքի մոտ 38 % -ը։ Կիպրոսում թուրքական բանակի զործողություններին ի պատասխան՝ 1974 թ. հոկտեմբերի 18-ին ԱՄՆ-ի կոնգրեսն ընդունեց Թուրքիային ռազմական օգնության վրա էմբարգո դնելու մասին բանաձև։ Կոնգրեսականները հիմնավորում էին իրենց որոշումն այն հանգամանքով, որ Կիպրոսում ռազմական գործողությունների ժամանակ Թուրքիան օգտագործել է ԱՄՆ-ի կողմից ստացած զինամթերքը, որն ըստ համաձայնության, կարող էր գործածվել միայն պաշտպանության, ներքին անվտանգությունն ապահովելու կամ համարտեղ պաշտպանողական գործողությունների ժամանակ⁵։

Ամերիկյան կոնգրեսականները էմբարգոյին 1975 թ. հունիսի 25-ին հետևեց Թուրքիայի կառավարության հայտարարությունը՝ համարտեղ պաշտպանության ռազմաբազաների վրա միանձնյա վերանսկզողություն հաստատելու վերաբերյալ։ Թուրքական կառավարությունն այդ քայլով ըստ էության դադարեցնում էր ամերիկյան 25 ռազմաբազաների գործունեությունը, բացառություն կազմեցին մի քանի ռազմաբազաներ, այդ թվում Ինջիրլիքում գտնվող

⁴ *Cumhuriyet*, 20 Արևիկ 1972

⁵ В. М. Поцкерова, *Восточные отношения Турции, в 60-х - начале 80-х годов XX в.* Москва, Изд. Наука, 1966, стр. 132.

ռազմաօդային ռազմարգանք⁸: Միաժամանակ թուրքական կառավարությունը հայտարարեց՝ 1969 թ-ի թուրք-ամերիկյան համաձայնագրից երաժարվելու մասին:

Այդպիսով, 1970-ական թթ. ամերիկյան դիրքերը Թուրքիայում զգալիորեն թուլացան, ինչը հիմնականում պայմանավորված էր այն հանգամանքով, որ նվազել էր Թուրքիայի նշանակությունն արևմտյան պետությունների՝ մասնավորապես ԱՄՆ-ի համար: Ամերիկյան իշխանական շրջանակներում այդ ժամանակաշրջանում, որպես տարածաշրջանային աստղնային երկիր, դիտարկվում էր Իրանը: 1974-1983 թթ. Թուրքիայում ԽՍՀՄ արտակարգ և լիազոր դեսպան Ա Ռոդիոնովը գրում է, որ մինչև Իրանի Իսլամական հեղափոխությունը «տպավորությունն այնպիսին էր, որ Թուրքիայի նշանակությունը Պենտագոնի համար նվազում էր. Անկարայում փակվում էին մի շարք ամերիկյան ռազմական բազաներ, միաժամանակ Իրանում ուժեղանում էր ամերիկյան ռազմական դիրքերի ամրապնդումը»⁹, սակայն Իրանում Իսլամական հեղափոխությունն ամբողջովին փոխեց իրավիճակը և կոր իրողություններ առաջացրեց:

1970-ական թթ. վերջերին Իրանում Իսլամական հեղափոխությունը և խորհրդային զորքերի ներխուժումը Աֆղանստան խախտեցին տարածաշրջանում ուժերի հաստատված հավասարակշռությունը՝ թուլացնելով ԱՄՆ-ի դիրքերը: Միացյալ Նահանգներում ստիպված էին տարածաշրջանում դիրքերը վերականգնելու կոր ուղիներ փնտրել, ինչը հանգեցրեց Թուրքիայի դերի կտրուկ աճին¹⁰: 1979 թ. հունվարին ԱՄՆ-ում ստեղծվեց պետական հատուկ հանձնախումբ՝ ռազմավարական հետաքրքրություններ կայացնող երկրների, այդ թվում և Թուրքիայի ներքաղաքական իրավիճակն ուսումնասիրելու նպատակով: Հանձնախումբը, որի մեջ ընդգրկված էին բարձրաստիճան պաշտոնյաներ և գիտնականներ, պետք է պատասխաներ՝ հնարավո՞ր է արդյոք այդ երկրներում

⁸ В. М. Поцхверия, *ibid.*, т. 2, с. 132

⁹ А. А. Родников, *Турция-перекресток судьбы Востока* (Москва, Междунар. отношения, 2006, стр. 171-172).

¹⁰ Հարկ է կել, որ Իրանի Իսլամական հեղափոխությունը՝ իր ննջափոր արտանանան պատևախրով, և Աֆղանստանում սովետական զորքերի ռազմական գործադրությունները՝ տարածաշրջանում սովետական ազդեցության ուժեղացման վտանգով, մտահոգություններ առաջացրեցին նաև Թուրքիայի գնկերական վերահիտի շրջանակներում:

իրանական սցենարի կրկնությունը, և նման դեպքերում ինչպիսի՞ն պետք է լինի ԱՄՆ-ի հակազդեցությունը: Այդ ժամանակաշրջանում Վաշինգտոնին հատկապես անհանգստացրին Թուրքիայի վերաբերյալ կատարված ուսումնասիրությունները¹¹: Թուրքիայում ահաբեկչության ահազանգումը, ճախ շարժման ընդլայնումը, իսլամական ուժերի գործողությունները և իշխանությունների կողմից իրավիճակի անվերահսկելիությունը դիտարկվեց որպես հակասմերիկյան հեղափոխության հնարավոր ուղի և լուրջ մտահոգություններ առաջացրեցին ԱՄՆ-ի ղեկավարների մոտ:

1979 թ. հունվարին Գվադելուպայում կապացավ ԱՄՆ-ի եախագահ Ջիմի Բարթերի, Ֆրանսիայի եախագահ Ժիակար դ'Էստենի, Մեծ Բրիտանիայի վարչապետ Ջեյմս Թալանենի և Գերմանիայի կանցլեր Լեյմուս Ծմիտի հանդիպումը, որի ժամանակ որոշվեց անհապաղ օգնություն ցույց տալ Թուրքիային¹²: Այդ օգնությունը երկար սպասեցնել չտվեց, և շուտով արևմտյան ֆինանսական կազմակերպություններն սկսեցին մեծածավալ ֆինանսա-վարկային օգնությունների շրջանակներում կարելի է դիտարկել նաև «հունվարի 24-ի» տնտեսական բարեփոխումների ծրագիրը, որն ստեղծվեց արևմտյան ֆինանսական կազմակերպությունների որոշիչ մասնակցությամբ և միտված էր երկրի տնտեսության ճգնաժամային վիճակը կարգավորելուն¹³: Սակայն Թուրքիայում տիրող անկայուն և անվերահսկելի իրավիճակը, ըստ եսության անհեար էր դարձնում միայն տնտեսական միջոցներով երկրի ներքին դրությունը կարգավորելու հնարավորությունները: Այդ իրողություններում ժազմական հեղաշրջումն սկսեց դիտվել որպես լավագույն միջոց երկիրը նման իրավիճակից դուրս բերելու և արևմտյան ճամբարում պահելու համար¹⁴:

¹¹ В. А. Кремлюк, *Борьба Вашингтона против революции в Иране*. Москва, Междунар. отношения, 1984, стр. 157-158.

¹² В. М. Покхверия, *Турция, США и НАТО в конце 70-х - начале 80-х годов*. - Турсия. История экономики, политика. Москва, Изд. Наука, 1984, стр. 86.

¹³ *Սա մասին առավել մանրամասն կարող տե՛ս՝ Emin Çölaşan, 24 Ocak Bir Dönemin Perde Arkaı. İstanbul: Milliyet Yay., 1983, s. 57-73:*

¹⁴ Սառը պատերազմի ապրիլերին ԱՄՆ-ի և Խորհրդային Միության կողմից ժազմական հեղաշրջումները դիտվում էին թե՛ որպես երկրում ընդդիմադիր շարժումների ճեզման և թե՛ երկրի թաղաքական ուղղության փոփոխության հնարավոր միջոց: Ջինվորականները, հաճախ չունենալով բավարար սքսեցություն

ԱՄՆ-ի իշխանական շրջանակներում Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջման անհրաժեշտությունն առաջին անգամ սկսեց քննարկվել 1979 թ. սկզբներին¹⁵: Հատկանշական է որ հեղաշրջման անհրաժեշտության մասին պնդում էին Պենտագոնը և Կենտրոնական հետախուզական վարչությունը, իսկ վաշինգտոնյան իշխանական շրջանակներն սկզբում դեմ էին արտահայտվում Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջում իրականացնելուն¹⁶: Վաշինգտոնում գտնում էին, որ պետք է ֆինանսական աջակցություն ցուցաբերել էջեխի կառավարությանը՝ փորձելով ժողովրդավարական միջոցառումներով Թուրքիան դուրս բերել ճգնաժամից և կայունություն հաստատել երկրում: Մակայն էջեխի կառավարության անարդյունավետ քաղաքականությունը և ուժային կառույցների որոշակի ճնշումները նպաստեցին Վաշինգտոնի դիրքորոշման փոփոխությանը և վաշինգտոնյան իշխանությունները համաձայնություն տվեցին ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար¹⁷: Այդպիսով, 1979 թ-ից սկսած ԱՄՆ-ում թուրքական բանակի միջամտությունը երկրի քաղաքական անցումաբարձի նիստում էր որպես Թուրքիայի արևմտականացման և կայունության հաստատման հիմնական և ամենաարդյունավետ միջոց: Այդ իրողություններում ԱՄՆ-ն քարտ ղանշ տվեց թուրքական բանակի հրամանատարությանը՝ ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար:

ԱՄՆ-ի քաղաքականության (Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու հետ կապված) փոփոխության առաջին ազդանշանները հեշեցին 1979 թ. հունիսին ԳԵ պետ Քենան Էվրենի՝ ԱՄՆ կատարած այցի շրջանակներում ԱՄՆ-ի նախագահի անվտանգության հարցերով խորհրդական Ջրիզեն Բեեզինսկու հետ հանդիպման ժամանակ: Հանդիպման ընթացքում քննարկվեց Թուրքիայի ներքաղաքական իրավիճակը և բանակի

հասարակության կողմից, կարողանում էին հեղաշրջում իրականացնել և դելավարել երկիրը՝ ստանալով զինվոր ռաջի տնտեսական, քաղաքական և ֆինանսական աջակցությունը: Rod Hagg, Martin Harrop & Shaun Breslin, *Comparative Government and Politics, An Introduction*. London: Macmillan Press LTD, 1998, p. 239;

¹⁵ Mehmet Ali Birand, *17 Eylül Soru Olan Ülke*. İstanbul: Karacan Yay., 1984, s. 193;

¹⁶ Sozer Yalçın & Doğan Yurdakul, *Soy-Polvo*. İstanbul: Doğan Kitapçılık, 2000, s. 326;

¹⁷ Sozer Yalçın & Doğan Yurdakul, *եղվ. աշխ.*, էջ 326:

գերը Լեռքադաշտական կյանքի հետագա զարգացումներում: Բժեզինսկիին Եշում էր, որ ԱՄՆ-ի ղեկավարությունը «ցանկանում է տեսնել կայուն Թուրքիա, զարգացումները, սակայն, այդ ճանապարհով չեն գնում, անհրաժեշտ է ինչ-որ քայլեր ձեռնարկել»¹⁸: Ջ. Բժեզինսկիին ընդգծում էր, որ Իրանից և Աֆղանստանից հետո ԱՄՆ-ն չի ցանկանում կորցնել նաև Թուրքիան¹⁹: Քննարկվող ժամանակաշրջանում, Ք. Էվրենի և Ջ. Բժեզինսկու հանդիպման ժամանակ առաջին անգամ հնչեցին նման հայտարարություններ, որոնք թուրքական զինվորականությունից կոնկրետ քայլեր էին ակնկալում՝ երկրում իրավիճակը կարգավորելու համար: Թուրքական զինվորականությանն ուղղված նմանօրինակ կոչերն ու հորդորներն ավելի հաճախակի դարձան 1980 թ. ընթացքում:

Հատկանշական է նաև, 1980 թ. մայիսին Թուրքիայի ԳԿ 2-րդ պետ բանակի զեներալ Հ. Սալթըքի և ՆԱՏՕ-ի գործերի գլխավոր հրամանատար զեներալ Ռոջերսի միջև Բրյուսելում կայացած հանդիպման ժամանակ, վերջինս ուղղակիորեն հարցնում էր, թե Թուրքիայում տիրող անկարգությունների դեմ թուրքական բանակը ի՞նչ է ստադիր ձեռնարկել²⁰: Այդպիսի հորդորները զեալով ավելի հաճախակի էին դառնում և արևմտյան զինված ուժերի ներկայացուցիչներն ամեն առիթով Եշում էին, որ Թուրքիայում բանակը պետք է միջամտի և երկրում կարգուկանոն հաստատի²¹:

ԱՄՆ պաշտոնական ներկայացուցիչները, թեև հեղաշրջումից հետո ամեն կերպ ժխտում էին հեղաշրջման մասին տևյալ լինու հանգամանքը²², սակայն պետք է նշել, որ ԱՄՆ-ի իշխանական շրջանակները ոչ միայն իրազեկված էին հեղաշրջման նախապատրաստման գործընթացին, այլև հեղաշրջման հետ կապված գրեթե բոլոր հարցերը նախօրոք համաձայնեցված էին Վաշինգտոնի հետ: Պատահական չէր, որ հեղաշրջման նախապատրաստման փուլում յուրաքանչյուր վճռական քայլին նախորդում էր թուրք

¹⁸ Ertağrul Alati, *İktisadi Hale 12 Mart 1971-12 Eylül 1982 İktisadi*: Alfa Yayın., 2004, s. 308;

¹⁹ Soner Yalçın & Doğan Yurdakul, *ibid.*, s. 326;

²⁰ Basim Özan, *Kemal Evren'in Yasamı ve Anıları*: Ankara: Bilgi Yayın., 1990, s. 33;

²¹ Uçu vuruşun vuzavulı vuvteruvuvun vuk'u' Mehmet Ali Birand, *ibid.*, s. 193-197;

²² Jim Paul, *The Coup*. - MERIP Reports, no. 93, Turkey: The Generals Take Over, Jan. 1981, p. 4.

բարձրաստիճան գինվորակների այցը արևմտյան երկրներ։ Այսպես, 1979 թ. ամռանը Ք. Էվրենը, վերադառնալով ԱՄՆ կատարած այցից, երկրի գինված ուժերի հրամանատարների հետ հանդիպում կազմակերպեց և առաջին անգամ սկսեց քննարկել գինվորականների՝ քաղաքական կյանքին միջամտելու անհրաժեշտությունը²³։ Ք. Էվրենի՝ 1979 թ. Բրյուսել կատարած այցին անմիջապես հաջորդեց գինվորականության նախազգուշացնող նամակը՝ ուղղված երկրի քաղաքական ուժերին, որն ըստ էության 1980 թ. ռազմական հեղաշրջման առաջին ազդանշանն էր։ 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ի ռազմական հեղաշրջումից մի քանի օր առաջ ԱՄՆ-ում էր գտնվում ռազմատղային զորքերի հրամանատար Թանսին Ծանիեքայան։ Թ. Ծանիեքայան ԱՄՆ-ի բարձրաստիճան գինվորականության հետ հանդիպման ժամանակ քննարկեց գինվորական հեղաշրջման վերջին մանրամասները²⁴։ Այս հանգամանքը հաստատում է վերը նշված մեր այն տեսակետը, որ հեղաշրջման նախապատրաստման գործընթացում թուրքական զենեակներն առանց ԱՄՆ-ի իշխանական շրջանակների համաձայնության որոշիչ քայլեր չէին ձեռնարկում։

Հարկ է նշել, որ թեև ԱՄՆ-ն ուղղակիորեն չէր կազմակերպել հեղաշրջումը, սակայն ամեն կերպ աջակցում էր կազմակերպիչներին։ Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջման նախապատրաստելու գործընթացներում զբաղվում էր Թուրքիայում Կենտրոնական հետախուզական վարչության (ԿՀՎ) ներկայացուցիչ Փուլ Հենցը²⁵։ Վերջերս հրապարակված նյութերը հաստատում են այն տեղեկությունները, որ ուղղակի կապ է գոյություն ունեցել Թուրքիայում ԿՀՎ-ի ներկայացուցիչ Փուլ Հենցի և հեղաշրջումն իրականացրած զենեակների միջև։ Ուշագրավ է այն փաստը, որ 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին Փ. Հենցը, զանգահարելով Սպիտակ տուն, զննուցել է՝ «Our boys have done it!» (Մեր տղաներն արեցին դա (ռազմական հեղաշրջում, Ա. Դ.))²⁶։

²³ Emuğral Alati, նշվ. աշխ., էջ 402-406։

²⁴ Erbil Toprak, *Eyüğü İmparatorluğu*. Doğu ve Yükselişi. İstanbul: Bilgi Yay., 1988, s. 45-46։

²⁵ Emuğral Alati, նշվ. աշխ., էջ 543։

²⁶ Erdal Şimşek, *Türkiye ile İstihbaratlık ve MIT*. İstanbul: Kum Saati Yayın., 2004, s. 357։

1980 թ. ռազմական հեղաշրջումը հիմնականում դրական արձագանք ստացավ արևմտյան երկրներում²⁷: Հատկապես ԱՄՆ-ի պաշտոնական շրջանակներում հեղաշրջումը բացահայտ գոհունակությամբ ընդունեցին: ԱՄՆ-ի կողմից այն զեռահատվեց որպես կալուստության հուսալի միջոց և Թուրքիայի արևմտամետ քաղաքականության ապահով երաշխիք²⁸: Արևմտյան գանգվածային լրատվամիջոցներում ևս մեծ ոգևորությամբ էր ընդունվում հեղաշրջման փաստը: Գրեթե բոլոր թերթերը կշում էին, որ թուրքական զինվորականությունը ձգտում է կալուստություն հաստատել՝ փրկելու երկիրը կործանման վտանգից, որ տանում էին ծայրահեղական շարժումները²⁹:

Այսպիսով կարելի է նշել, որ արտաքին գործուները որոշակի ներգործություն ունեցան ռազմական հեղաշրջման կազմակերպման գործընթացում: 1970-ական թթ. Թուրքիայի նշանակությունը նոր կարևորություն ստացավ ԱՄՆ-ի համար և ԱՄՆ-ն, չցանկանալով Իրանից հեռու կորցնել նաև Թուրքիային որպես դաշնակից, կանաչ լույս վառեց թուրքական զինվորականության առաջ՝ ռազմական հեղաշրջում իրականացնելու համար: Թեև 1980 թ. ռազմական հեղաշրջումն ուղղակիորեն չէր կազմակերպվել ԱՄՆ-ի կողմից, այնուամենայնիվ, որոշիչ էր վերջինիս ազդեցությունը հեղաշրջման իրականացման մեջ:

Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջումների և զինվորական միջամտությունների շուրջ մեր ուսումնասիրությունները հիմք են տալիս եզրակացնելու, որ առանց արտաքին գործուների ազդեցության և հասարակության շուրջ կենտրոնացած պատճառների (հասարակական պահանջի առկայության), կամ գոնե դրանցից մեկի վառ արտահայտման, Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջումներ իրականացումն անհնարին է:

²⁷ Mehmet Ali Birand, *ibid.*, աջի, էջ 300-304:

²⁸ В. И. Данилов, *Турция 80-х: от военного режима до "гражданской демократии"*, Москва: Наука, 1991, стр. 60.

²⁹ Christian Science Monitor, 15 September 1980; International Herald Tribune, 13-14 September 1980:

ISLAMIC SOCIO-POLITICAL MOVEMENTS IN TURKEY IN THE 1970-1990s

Introduction

For last 40 years multilayered assertion of Islam in political and social domains of Turkey came to occupy a central part in the scholarly debates. Islam has played a key role in mobilizing public and political life. Different Islamic movements came to actively participate in that process. Two prominent movements which came to play a key role in that process were the "Milli Görüş" (National Outlook) and the Gülen movement (which is also known as a "Hizmet hareket" (Action movement)). These movements had a different interplay for the last 4 decades. In some instances they worked together as their interests coincided, in other cases they positioned themselves as bitter rivals, sometimes they opposed each other. All in all, these two movements came to play a significant role in the political life of Turkey and thereby they shaped Turkish political culture. The impact of these two movements is also visible on the rise, decline and reemergence of Islamic-oriented and centre-right political parties. The article aims to distinguish the main characteristics of these two movements, the common and diverging points of their activities and ideologies. The article's next intention is to clarify why did these two important movements claim different political courses and why, by striving for the identical objective, their strategies parted away? The comparative analysis of two important movements will help us to comprehend the defining features of the discourse among the mentioned Islamic movements in the secular-republican system of Turkey, because proper understanding of that aspect will facilitate the focused research on the web of Islamic movements in Turkey.

Transformation of Islamic movements in Turkey

Application of the secular-republican principles has been one of the defining characteristics of Kemalism. In the course of development the Kemalist discourse incorporated different features of ideological and

political peculiarities. Islamic movements, therefore, were excluded from active participation in the societal discourses leaving alone the political currents. The 1960s came to change the paradigm of social movements in Turkey as the 1961 constitution provided the ground for the rise of ideological pluralism. The 1961 constitution, as McFadden suggests, facilitated broad access to the political processes by newly mobilized social and economic groups that emerged in the multi-party era.¹ Different voices, which have been silent or were forced to remain silent, became vocal. The rise of Islamic ideological currents in various forms and structures came to dominate the societal mood of Turkey in the 1960s and 1970s. In the late 1960s it was obvious that Islamic movements would gradually reassert themselves in the political discourse as well. Two distinctively religious movements became predominant – the Milli Görüş and the Gülen movements. These two movements chose different pathways though – the Milli Görüş became more involved in politics, while Gülenists preferred more educational, market-oriented and ideological participation. At this point it needs to be clarified that while speaking of Islamic movements we use the descriptive term rather than reflection of their status or their claim of use of such status. Foundation and activities of Islamic movements, political parties and Sufi brotherhoods were strictly prohibited in the Turkish Penal code, therefore, this differentiation needs to be clarified.

The Gülen's initial perception of goals and their calibration significantly were different. The ideologue of the movement Fethullah Gülen's belief was that the political and economic spaces are not reliable as they permanently tend to shift their preferences and lead to social and systemic upheavals. Therefore, the Gülen movement's initial stress was on uplifting generations by investing in their education and building religiously conservative communities. Later on that stress was essentially modified as it came to include global orientation of faith-inspired educational system the ultimate aim of which was the promotion of "a dialogue of civilizations".

With the passage of time the size of followers and the impact of Gülen movement grew significantly. That was particularly the case in

---

¹ John McFadden, *Civil-military relations in the Third Turkish republic*, *The Middle East Journal*, v. 39, 1985, p. 69

the 1980s and 1990s. The followers of the movement have been generally referred as Fethullacilar "the followers of Fethullah" while the movement is also referred as the "Fethullah Gülen community". Aras and Caha claim that it is difficult to clarify the exact actual size of sympathizers but guesses range from between 200,000 supporters and 4 million people influenced by his ideas.²

As mentioned briefly both the Milli Görüş and Gülen movements went through different stages of evolvement. Certain features of their activities coincided meanwhile they both shared the same experience of exclusion and suspicion. In the case of the Milli Görüş it went through at least three phases – the formation and ideological framing phase (1970 to 1980), the political maturity phase (1983-1998), political transformation phase (1998-present). The chronological phases of the Gülen movement somehow coincided – "the formation period (1966-1983), the emergence into the public sphere (1983-1997), the paradox of persecution and forced liberalization (1997-present)".³ This parallel course of sociopolitical reassertion of these two movements indicates that the social and political characteristics of the time provided fertile ground for the rise of such movements, however and, more importantly, these movements went through the same circle of co-optation with the state. These phrases also exemplify the claim that the Turkish state always had a heavy hand in determining the nature of the civil society.

Defining features of the Milli Görüş movement

The Milli Görüş movement became the hallmark of the political Islam in Turkey. It was founded in the late 1960s, by one of the leaders of the widely known Nakşibendi Sufi order – Mehmet Zahid Kotku. His role and authority played a critical role in formation of the ideological foundation of the Milli Görüş movement. Kotku was inclined to think that no matter how hard the Kemalists tried to uproot the society from its Islamic foundation, by the 1960s Islam remained as the core anchor of identification for most of the citizens of Turkey. Therefore, he was in the

² Bulent Aras and Omer Caha, *Fethullah Gülen and his liberal "Turkish Islam" movement*, *Middle East Review of International Affairs*, 2001, vol. 4, no. 4, p. 33

³ Hakan Yavuz, *Islamic political identity in Turkey*, Oxford, Oxford University Press, 2003, p. 179

view that Islam should be given an opportunity to be presented in the political realm. He also thought that Turkish Muslims need reliable political channels of communication to reach to the hardcore the Kemalist elite. The Milli Görüş put a special emphasis on faith, morality, virtue, patriotism, self-sacrifice.⁴

In comparison of the Gülen movement, the Milli Görüş actively participated in the political process by establishing and reestablishing political parties. The Milli Görüş successfully managed to create focus groups, which became social basis of the movement. Throughout the 1970s and 1990s these social groups expanded by incorporating more participants from different layers of society. Kotku's framing of political determinants became guiding principles of political participation. The first political party established by Kotku was the National Order Party (*Millî Nizam Partisi*) in 1970, which was led by one of the Kotku's proxies, Necmettin Erbakan. Erbakan, a technocrat with a background of entrepreneurship, was trusted to steward the pilot project of the first Islamic oriented political party of the Milli Görüş. Erbakan not only led, either personally or via proxies, that party but all other political parties that exist till nowadays affiliated with the Milli Görüş. The influence of Kotku and other leaders of Nakşibendi was visible in almost every aspect of the Milli Görüş's political parties. First of all the religious symbolism, which was vehemently advocated by Kotku, became the names of all the consecutive political parties (Salvation, Welfare, Virtue, Felicity). The first political party mentioned above was closed down after the second military intervention in the 1971 based on the charges of its anti-secular activities. In 1973, the National Salvation party (*Millî Selamet Partisi*) was founded and leadership of which was again trusted to Erbakan. That party played a key role in the politics of Turkey in the 1970s and essentially became the third largest party in the country by participating in the coalition governments. Between 1974 and 1976 the party developed and elaborated the concept of "Adil düzen" (Just order), which was essentially became the party's manifesto. In 1975 Erbakan authored a book, which bore the name "Millî Görüş"⁵. It basically reflected the

⁴ İhsan Yılmaz, *State, Law, Civil Society and Islam in Contemporary Turkey*, The Muslim World, v. 95, no. 3, 2005, p. 402-403

⁵ Erbakan Necmettin, *Millî Görüş Dergah yayınları*, 1975, 418 s.

Milli Görüş's political, social and economic visions of transforming Turkey. The "Adil düzen" concept was further developed in the 1990s.

In 1980, as a result of the third military intervention, the activities that political party, along with all the political parties of Turkey, was first suspended and after one year was closed down by the decision of the National Security Council. In 1983, Erbakan helped his proxy to found a new party and named the Welfare party (Refah Partisi), which became the most influential political party of the Milli Görüş movement so far. In the 1980s and 1990s, that party slowly increased its power, authority and expanded the social basis. In 1993, at the third party convention three basic documents were finalized and presented to the public – "Milli Görüş", aforementioned "Adil Düzen" and "Adil ekonomik düzen". They became the foundations of the party's political performance and once again indicated the link between the Milli Görüş and those political parties which existed under its guidance. Those documents were arguing that for the last two centuries the Islamic civilization was consistently downgraded, it was deprived of its attractiveness, which was to be considered "a historical injustice". To overcome that grave predicament the documents essentially proposed to rediscover the Islamic identity of Ottoman Turks and try to imitate their values and norms.⁶ Political scientist Ruşen Çakır, who has a few insightful reflections on the Milli Görüş argues in one of his book that the basic political documents of the Welfare party did not have a clear preference either for Şariat or democracy, instead it was more of an amalgam. The Welfare party was very well aware that the secular establishment was closely watching its every single step, therefore, it would of have been too simplistic to attract unnecessary attention.⁷ The language of those documents was based on anti-Western concepts such as "continuing colonialism", "West social oppression", "Christianity vs. Islam", "Christian club". Understandingly the Milli Görüş was opposed to the Turkey's EU

⁶ For more details see, Necmettin Erbakan, *Adil düzen*,

<http://www.ikna.org/tr/greemovement4.htm>; Vahram Ter-Matevosyan, *Islam in the socio-political life of Turkey between 1970 and 2001*, Yerevan, Limuzh publication, 2008, p. 134-136

⁷ Ruşen Çakır, *Ne şariat, ne demokrasi, Refah partisini anlamak*, İstanbul: Metis, 1994, ss. 135-140.

membership bid, instead it was energetically supporting the idea of close association with Islamic states, creating "Islamic NATO", a common currency etc.

As a result of those structured activities, the party won the local elections in 1994 by gaining control over major and minor cities like Ankara and Istanbul. That achievement was further developed by the Welfare party again in December 1995, when in the parliamentary elections it received majority of the votes (21,4 %) and was asked by the president Suleyman Demirel to form a coalition government with Tansu Çiller, leader of the True Path Party (*Doğru Yol Partisi*). That achievement became the highest point of the political performance of the Milli Görüş so far. In 1997, as a result of the "post-modern coup" the party was forced to resign from premiership. Next year, in January 1998, the Welfare party was also closed down by the constitutional court on the charges that it violated the anti-secular constraints of the constitution, failed to cope with radical Islamic groups and stimulated dramatic rise of anti-secular activities of various clandestine movements in the country. The Armed Forces of Turkey resisted very strongly to Erbakan and his party and became the main architects of the closure motion. However, soon a new party was founded by the ideologues of the Milli Görüş, which was named the Virtue party (*Fazilet Partisi*). As Erbakan was not allowed either to form or to lead a new political party for 5 years the new party was led by one of his close associates, Recai Kutan. The Virtue party reconsidered some key slogans and manifestos of the predecessor. For instance, it emphasized the democracy, accession to the EU, the rule of law, multiculturalism etc. The Virtue party, although acted under the close military surveillance, managed to be the third in the 1999 parliamentary elections. The newly formed coalition government under the premiership of Bülent Ecevit did not even consider taking the Virtue party on board although in 1974 Ecevit formed a coalition government of the National Salvation party, which was the second political party of the Milli Görüş movement. In June 2001 the Virtue party was also closed down by the constitutional court for the same charges as previous political parties of the Milli Görüş - violation of constitution and laws on anti-secular activities. By 2001, the generational transformation within the Milli Görüş movement became

obvious as the new and ambitious young members of party elite, which were commonly referred as *yenilikçi* (renewers), challenged the old-party leadership, which were referred as *gelenekçiler* (traditionalists), and claimed to lead the movement. Some of those leaders like Abdullah Gül, Recep Tayyip Erdoğan, Bulent Arinc, etc. tried even to take over the control of the Virtue party in 2000 party leadership elections, but they failed. Their challenge was revitalized in 2001, when young members of the Milli Görüş movement decided to move away from the old cohort of the Milli Görüş and established their own political party, which became to be known as Justice and Development party (*Adalet ve Kalkınma Partisi*). The old cohort remained dedicated to the philosophy of the Milli Görüş and established the next political party adopting the next name in the aforementioned list of Kotku – the Felicity party (*Saadet Partisi*).

It is thus since 2001 the Milli Görüş movement was divided among conservatives (*Felicity party*) and modernists (*Justice and development party* - JDP). That division became crucial also from ideological perspective as the JDP decided to disengage from the Milli Görüş legacy and sever all possible affiliations with it. The leaders of the JDP proclaimed their own ideological trend "conservative democracy". The leaders of the JDP used every possible opportunity to remind the society and the world that they have nothing to do with the Milli Görüş.

In 2002 and 2007 parliamentary elections the Felicity party however failed to score the same success as former Milli Görüş political parties. Instead, the JDP managed to grasp the majority of the votes in both elections by receiving 34,6% and 47 % respectively, which were unprecedented results in the political history of Turkey. The Felicity party had some difficulties within the party leadership. The party was first led by Recai Kutan because Erbakan was not allowed to participate in politics because of the abovementioned court ban. In 2007, the election of young Numan Kurtulmuş as the leader of the party was viewed as a sign of transformation within the Milli Görüş movement. The members of the movement were in the view that Kurtulmuş could inject new vigor and strategy to the movement and be capable to bring the Felicity part back to the parliament. During the local elections in March 2009 the Felicity party performed relatively well which was seen

as a sign of recovery. However, that optimism was downgraded when in October 2010 Erbakan returned back to the active politics and was elected as the chairman of the Felicity party. The ousted leader Kurtulmuş left the party and on November 1, 2010, established a new political party named the Voice of People Party (*Halk Ses Partisi*).

This short narrative of evolvement of political Islam was meant to demonstrate the magnitude and the significance of the Milli Görüş movement. Since 1970 six political parties participated in the political processes of Turkey under the roof of the Milli Görüş movement. This consistency in reemergence and reassertion indicates that this movement's strategy was endorsed by specific social groups which grew in number over the last decades. From time to time analysts and politicians argue that if Erbakan would join with the Erdoğan's Justice and Development party the latter would be more powerful as it would allow Erdoğan to end the rift in the political Islam and bring together conservative and reformists wings. In reality, on multiple instances Erdoğan did invite members of the Felicity party to cooperate.

To sum up this part, it is suffice to say that Erdoğan succeeded in monopolizing and materializing the societal expectations. Erdoğan took advantage of the fact that the Milli Görüş was reluctant to reform and modify its political and social agenda according to the new realities and requirements of the secular environment. Erdoğan managed to avoid lingering ambiguity created by the division of the Milli Görüş which was further intermeshed with different variations of cleavages.

Contextualizing the Gülen movement

The Gülen movement had an evidently different history and course of development. The ideas and working modes were shaped and developed around a person of Fethullah Gülen. That trend became more vocal in the second phase of its development; i.e. between 1983 and 1997. The personality-built movement became a focus of discontent and concern for the secular Kemalist elite. It is for that reason we have to elaborate on the personality and those primary influences that shaped the Gülen's and his movement's worldview.

As in the case of the Milli Görüş, F. Gülen was also influenced by Nakşibendi movement, particularly by its sheik Muhammet Lufti Efendi.

Another and primary source of inspiration was one of the leading figures of Islamism in the Republican period Said Nursi. Other sources of inspiration, according to the scholars dealing with Gülen movement, were the life story of the Prophet Muhammad, his companions, the founders of Ottoman state and Islamic intellectuals of the Republic (Naciip Kısakurek, İsmet Özel, Rasim Özdenören, Sezai Karakoç, Ali Bulaç etc), his father, who was religious functionary, the Erzurum neighborhood where he was raised, which was known for nationalistic and Sufi characteristics⁸. According to Zeki Sarıtoprak, the preaching of peace and non-violence of Gülen was influenced by three other Turkish Islamic figures such as two Sufi leaders Suleyman Hilmi Tunahan and Mehmet Zahit Koçku and especially Bediüzzaman Said Nursi.⁹ The Nurcu movement established by Said Nursi became very popular in the Eastern and Southeastern parts of Turkey. The movement was based on his famous book of "Risale-i Nur" (Treaties of Light), which was interpretation of Koran consisting of 6000 pages.¹⁰ The impact of the "Nurcu" movement on Gülen was significant as it helped him to prioritize the education for being a guiding light (Nur) of the social transformation and enlightenment. The impact of preachers, intellectuals and ideologues earlier republican period shaped the nature of Gülen's Islam, which was essentially the blend of statism and nationalism.

The aforementioned first chronological phase is known as a period of building religious communities, when Gülen intended to empower young men with knowledge of religion and piety, historical, social and ethical values. His other intention was creation of "a powerful sense of religious brotherhood in order to bring Islamic values into the public".¹¹ Another objective was to motivate the male young men to go to the society and help it "to revitalize the nation's spiritual and intellectual capital", which was aimed at creation of Islamicized public spaces and

---

⁸ Hakan Yavuz, *Islamic political identity in Turkey*, p. 180-181

⁹ Zeki Sarıtoprak, *An Islamic approach to peace and non-violence: A Turkish Experience*, *The Muslim World*, v. 95, n. 3, 2005, p. 413

¹⁰ More on Said Nursi and his philosophy of Enlightenment based of reading and preaching, see Şerif Mardin, *Religion and social change in modern Turkey: the case of Bediüzzaman Said Nursi*, Albany, N.Y.: State University of New York Press, 1989

¹¹ Yavuz, *Islamic political identity*, 2003, p. 182

public debates. To implement those objectives Gülen organized summer camps in different parts of the country. The most significant ones were arranged in İzmir between 1968 and 1970. During those gatherings Gülen preached the importance of being disciplined and organized in order to cope with religious devaluation of society and increasing influence of leftist movements.¹² As mentioned, the secular elite closely watched the activities of Gülen and for his involvement with the Nur movement. For that charges he was arrested and jailed after the 1971 military coup. Thus the 1971 military coup affected both the Milli Görüş and the Gülen movements.

In the 1970s, Gülen reactivated his anti-communist rhetoric and conservative nationalist position.¹³ At that phase the future essence of social bases of the Gülen movement were shaped which was characterized by disseminating ideologically attractive religious and faith-based symbols. Like the Milli Görüş movement the Gülen movement also gave special importance to structures and networks, loyalty and discipline, sincerity and morality, responsibility and sacrifice. These distinctive features became key characteristics of the emerging and highly popular religious and social movement.

The third military intervention of 1980 dramatically changed the working style of the Gülen movement. However, contrary to the Milli Görüş movement, which had to start from scratch after the coup by establishing a new political party, Gülen movement received official support and endorsement by Turgut Özal who became Prime Minister in 1983. Between 1983 and 1997 Fethullah Gülen worked closely with Özal, Demirel and Çiller in order to be a part of the process of transformation of sociopolitical landscape of Turkey. By relying upon the political opening of the 1980s Gülen became more of a visionary leader putting forward the idea of creating "Altın kuşak" (Golden generation).¹⁴ The movement became more engaged with the state institutions and was transformed by entering in the fields of educational, cultural and media activities. Başkan even draws parallels between the religious community

---

¹² Filiz Başkan, *The Fethullah Gülen community: Contribution or barrier to the consolidation of democracy in Turkey*, *Middle Eastern Studies*, v. 41, no. 6, 2005, p. 852

¹³ Yavuz, *Islamic political identity*, 2003, 182

¹⁴ Yavuz, *Islamic political identity*, 2003, p. 183

of Gülen and a "civil societal organization" arguing that Gülen was interested in consolidation of democracy in Turkey and that is why located his movement closer to the state both practically and discursively¹⁵.

Gülen took advantage of another policy move of the government – privatization of the education system. Gülen sensed the increasing demand of the society and established a better educational system. The schools, founded by Gülen, were founded in different parts of the world from Australia to Canada. These schools were based on shared code of ethics and social vision. The quality of the education in Gülen's school is considered to give the best competitive education. The graduates of those schools and universities were strongly encouraged to infiltrate and integrate into the state and education systems of those countries where they studied.

During the religious lectures and public preaching in the 1986 his name became popular as he "avoided controversial issues and developed an inclusive language, urging people .... to create a new and confident Turkey"¹⁶. His style of preaching became very effective and increasing number of people became attracted by his practical worldviews. He firmly reasserted himself in the public and political domains. His public reputation was further elevated by the widespread dissemination of journals and magazines.

The newspaper "Zaman" became the hallmark of Gülen's media empire. It is printed in 13 countries in 10 different languages and is in the top five periodicals in Turkey. The "Today's Zaman", which also belongs to Gülen, is one of the well-known sources of news on Turkey for the foreigners. Other renowned periodicals belonging to Gülen are "Sızıntı", "Aksiyon" "Ekoloji"; "Aksiyon", "Yeni Umut Dergisi", "Fountain". Gülen also established TV and radio channels – "Samanyolu TV", "Mehtap TV", "Ebru TV" "Dunya" and "Burç FM" etc.

The global educational network of Gülen established in five continents in 52 countries consists of more than three hundred of public and private high-schools, universities, university preparatory schools,

¹⁵ Başkan, *The Fethullah Gülen community*, pp. 850-851

¹⁶ Yavuz, *Islamic political identity*, 2003, p. 183

colleges, dormitories, summer camps and foundations. In addition to formal educational networks there are also informal network of dershanes (schools), which essentially became spaces for multiple activities of education, sport, practical training, distribution of books etc. Interestingly, each educational institution is run independently, "but most of the schools rely on the services of Turkish companies to provide educational supplies and human resources"¹⁷. The quality of education in those educational institutions are provided according to the highest standards of Western education, English proficiency is high and graduates of Gülen's schools also achieve superior results on university entry exams. In addition, they have computer-based educational facilities, modern science laboratories with up-to-date equipment. Many of their students have successfully competed in The International Science Olympics.¹⁸

In a word, these educational institutions have solid reputation and are attractive for increasing number of people. Gülen's view on education was rather unconventional for a leader of an Islamic movement. The distinguishable feature of his stance was his willingness to prioritize the establishment of schools over mosques. He once stated that "if you have enough resources, it is better to build a new school than a new mosque. At least it is necessary to establish a school while building a mosque".¹⁹

Gülen gave particular importance to expansion of his activities in the Central Asian republics. He was in the view that Central Asian republic, by being oppressed by the Soviet regimes, were ready to endorse his religious philosophy of tolerance and dialogue. He thought that cooperation of government agencies with Gülen movement in the Central Asian republic could produce tangible results and to prove his intentions he took his responsibilities there very seriously.

Gülen also build financial empire which was critical in sustaining and supporting his educational empire. "Asya Finans" corporation, "Association for Solidarity in Business life", "Businessmen's Association for Freedom" and

---

¹⁷ Thomas Michel, *Fethullah Gülen as educator*, 2003, <http://www.thomasmichel.us/gulen-educator.html>

¹⁸ Hüsnü Turgut, 'Fethullah Gülen ve Okulları', *Yeni Yüzyıl*, 31 Jan. 1998

¹⁹ Hüsnü Turgut, 'Bediüzzaman Said Nursi'den Fethullah Hocası'na Niz Hareketi', 29 Jan. 1997.

"İşik sigorta" (insurance company) became important avenues for self-sustainment²⁰. Gülen's financial activities also could be traced from the service sector to the printing sector, from chemicals to textiles.

Hakan Yavuz thinks that by 1990s Gülen's movement also revealed certain limitations of its public outreach policy. For instance, increasing social conservative character of its members, resistance to critical thinking, lack of inner-democracy, rigid gender segregation, reluctance to permit women to work in high position²¹. The sociologist Can Kozanoğlu maintains that within the community there was an absolute obedience to Fethullah Gülen; his words and opinions were never questioned. This produced a structural authoritarian mentality. He claimed that it was not a suitable ground for the blossoming of individualism and pluralism and the necessary prerequisites for civil society.²² Gülen's strategy of careful engagement in politics and refusal to give a broader arena for women were dissimilar with Erbakan's methods of conducting politics. Erbakan used the resources of women in reaching out to different sections of society. The women networks were incremental in bridging the ideology of the Milli Görüş to society. The women were extremely active, however, Erbakan was reluctant to include women into the list of MPs. That attitude somehow frustrated women though.

In the 1990s the paradigm of cooperation between state and the Gülen also have shifted. The state started to use Gülen against Erbakan. The military, secular Kemalists, the judiciary and the military intelligence - MIT, being aware of the rising popularity of Erbakan's Welfare party and the Milli Görüş movement, were in search of such a supervised movement, which could somehow counterbalance Erbakan. Gülen and his accommodative approach toward many sensitive issues were helpful leverages for that purpose. In essence, the state started to support Gülen movement and Gülen openly endorsed the state's extended hand. Gülen has wisely mitigated those issues which could instigate state's fierce reaction. For instance, he never questioned the

²⁰ Yavuz Hakan, *Towards an Islamic Liberalism?: The Nurcu Movement and Fethullah Gülen*, *The Middle East Journal*, v.53/4, 1999, p. 596

²¹ Başkan, *The Fethullah Gülen community*, p. 858

²² Can Kozanoğlu, "Türkiye Liderleri Anıyor", *Fethullah Gülen Cemaseti Geliyor: Devletçi Proje "Yeni Çağ" Bölgesi*, *Birlikim*, No. 95 (1997), p. 48.

oppressive policies of the Turkish state towards Kurds and Alevis, against radical Islamic groups and intolerance about public manifestation of religion in public. In addition, Gülen tried to position his movement not as a counterforce to the Welfare party but rather as a part of the divided labor. To ease the public discussion he used to state that the political domain of the Islamic representation is reserved for Erbakan, while the educational component is reserved for Gülen. However, those statements failed to convince the society about the lack of a deep rivalry between Gülen and Erbakan's Milli Görüş. As a matter of fact, Gülen was more outspoken about Milli Görüş than the vice versa. Acknowledging the efficient organizational structure of the Welfare party Gülen however stated that Welfare party's victory in the 1995 parliamentary elections was more of luck rather than true politics. Gülen was in the view that if centre-right parties would work in unison they could have done a better job and that 21 percent of votes that Welfare party received should had been no more than 15 percent.²³ These statements exacerbated tensions among the Milli Görüş and the Gülen movements. As a consequence, both Erbakan and later on Recai Kutan started to claim that Gülen was paid by the state to undermine the authority of the Welfare party. Moreover, in February-June 1997, when the Welfare party was forced to resign, Gülen publicly defended the military's actions. Interestingly enough, two years later during the media campaign against Gülen, the leader of the Virtue party, Recai Kutan, and some other prominent figures in the party defended Gülen publicly.²⁴

Later events came to indicate that Gülen miscalculated the general mode of the Army generals in the post-February 1997 period. Generals became very suspicious of the Islamic movements in Turkey in general and the Gülen's movement did not escape from their focus. Generals, who were actually directly in charge of secular issues from 1997 until 1999, dramatically changed their attitude towards Gülen. Firstly, in March 1999, upon the recommendation of his doctors, Gülen moved to the U.S. to receive medical care for his cardiovascular condition. Upon recommendation of his doctors, Gülen stayed in the U.S. to continue to

²³ Aras and Caba, *Fethullah Gülen and his liberal "Turkish Islam" movement*, p. 37

²⁴ İNİD p. 37

receive medical care and to avoid stress caused by politically charged atmosphere of the February 28 post-modern military coup.

Later on in March 2000 Gülen was charged of plotting "to overthrow the state by establishing a clandestine organization" and "attempting to change the secular characteristics of the Republic since 1989".²⁵ Gülen had to stay in the USA and found the refuge in Pennsylvania. Later the criminal case against Gülen proved to be completely baseless as it was more of a limitation of freedom of thought. However, the Kemalist secular establishment never wanted him back.

In any case Gülen continued his activities in USA with more energy and dedication. He became more vocal and his networks became more organized and engaged in politics of Turkey. The situation slightly changed after 2002 when Justice and Development party came to power. As the JDP ideologically distanced itself from the Milli Görüş, it made Gülen more flexible to cooperate with the JDP. The coalition became more visible in the public and information domains. The JDP wisely engaged the Gülen movement and utilized the developed information networks of the Gülen movement.

In 2007 the Gülen Institute was established in Houston, Texas, which was a joint initiative of the University of Houston, Graduate College of Social Work and the Institute of Interfaith Dialog. The aim of the institute was determined as "academic research as well as grass roots activity towards bringing about positive social change, namely the establishment of stable peace, social justice, and social harmony by focusing on the themes of education, volunteerism and civic initiatives"²⁶. Since its foundation the Institute initiated the Dialogue of Civilizations Platform, Graduate Scholarships, Luncheon Forums, Congressional Friendship and Dialogue Dinners, and cultural exchange and fact-finding trips to Turkey. In these programs distinguished guests from among the leaders (former State Secretaries, Congressmen, Mayors, Heads of Research Institutions and Ambassadors) and scholars of the Houston community and the nation were hosted to discuss the current issues of local and global communities.²⁷

²⁵ Yavuz, *Islamic political identity in Turkey*, 2003, p. 202

²⁶ *History and Mission*, <http://www.guleninstitute.org/index.php/About-Us.html>

²⁷ Gülen Institute, University of Houston, 2009, p. 3

One of the widely known projects that is associated with Gülen is the "Abant platform". That initiative brings together many renowned scholars and politicians to a Southeastern (Kurdish) city of Turkey to discuss many critical and urgent issues of country's social and political life. It has a good reputation among scholars. Other acknowledged projects of that kind are "Eurasian dialogue project", "Interfaith dialogue project", "Abraham meetings", "RUMI forums" etc. For his contribution in creating spaces for intercultural debated in 2008, the Foreign Policy journal acknowledged Gülen as the World's Top Public Intellectual following the public vote.²⁸

Conclusions

Both the Milli Görüş and the Gülen movements are the product of deep social transformations that came to dominate the political and social discourse of Turkey after the 1960s. Both movements played an important role in creating public spaces for periphery to participate in social and political discussion and thereby they challenged the centre's monopoly in setting the social, political and ideological agendas. From that perspective these movements facilitated that transformation and created a bridge for disadvantaged social groups to become vocal.

Identical missions noteworthy the actual activities of these movements were based on different strategies. While the Milli Görüş went to the politics and continuously reasserted itself into the political life, the Gülen movement took completely different pathway relying more upon preaching and disseminating education, consensus, dialogue and non-violence. However, the Gülen movement, having the support the government in the 1980s and 1990s, had to take sides, when the secular establishment started to deal with the alleged anti-secular activities of the Milli Görüş movement. Nowadays, both movements exist in a completely different environment as the earlier resistance of the Kemalist establishment has lost the former tough manifestations. As a result of that transformation it is up to the Islamic movements to be competitive and attractive in the market of political and cultural empowerment.

---

²⁸ Meet Fetullah Gülen, the World's Top Public Intellectual, http://www.foreignpolicy.com/Articles/2008/08/03/meet_fetullah_gulen_the_worlds_top_public_intellectual/

ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՄԹԻ

ԹՅՈՒՐԹԱԼԵԶՈՒ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՄԻՋԵՎ

ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԱՍՏԱՏՄԱՆ ՀԱՐՑԻ ԵՌՈՐԶ

(1990-ԱԿԱՆ ԹԹ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՍ)

1990-ական թթ. ԽՄՀՄ-ի փլուզումից հետո Կենտրոնական Ասիան հայտնվեց Թուրքիայի աշխարհաքաղաքական հետաքրքրությունների կենտրոնում: Հիմնվելով այդ տարածաշրջանի թուրքալեզու երկրների Ղազախստան, Ուզբեկստան, Թուրքմենստան, Ղրղզստան/ և Ադրբեջանի հետ իր էթնիկական, լեզվական, մշակութային և կրոնական ընդհանրությունների վրա՝ Թուրքիան իրեն էր վերապահում հետխորհրդային Կենտրոնական Ասիայի երկրներում և Ադրբեջանում առաջատարի դերակատարությունն՝ այդ տարածաշրջանում ազդեցության հաստատման գործում: Սա Թուրքիայի համար եզակի հնարավորություն էր տարածաշրջանային ազդեցիկ տերություն դառնալու համար, ուստի 1990-ական թթ. սկզբներից Անկարան որդեգրեց տարածաշրջանային քաղաքականության նոր ժազմավարություն:

Այս հոդվածի շրջանակներում ներկայացրել ենք 1990-ական թթ. սկզբներից ստեղծված նոր աշխարհաքաղաքական պայմաններում Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության վերաձևումը, մասնավորապես Կենտրոնական Ասիայի ուղղությամբ: Ներկայացրել ենք այս շրջանում Թուրքիայի իրականացրած գործողությունները կենտրոնաասիական հանրապետությունների քաղաքական, տնտեսական, մշակութային, կրթական և աստվորի բնագավառներում: 1990-ական թթ. սկզբներից Թուրքիայի ձեռնարկած գործողությունները ոգևորությամբ ընդունվեցին կենտրոնաասիական հանրապետությունների կողմից, երբ նա այդ երկրների խոստացավ քաղաքական, աստվորառնտեսական և կրթամշակութային բնույթի օգնություն: Մակայի ատոմանուարար ակննայտ դարձավ, որ Թուրքիայի կողմից տրված խոստումները չեն համապատասխանում նրա իրական հնարավորություններին: Այնուամենայնիվ մենք փորձելու ենք ներկայացնել Թուրքիայի իրականացրած գործողությունները կենտ-

րունասիական հանրապետություններում՝ շեշտադրելով տնտեսության, կրթության, մշակույթի, և կապի բնագավառները, որոնք ապահովեցին տարածաշրջանում երա ներկայությունը:

«Սատը պատերազմի» տարիներին ՆԱՀՄ-ի հետ ընդհանուր սահմանի առկայությունը մեծապես բարձրացնում էր Թուրքիայի նշանակությունն Արևմուտքի համար, քանի որ «Սատը պատերազմի» շրջանակներում Արևելք-Արևմուտք հակամարտության պայմաններում Թուրքիան հանդիսանում էր աշխարհաքաղաքական և ռազմավարական կարևոր հենակետ Արևմուտքի համար Արևելքից սպառնալիքները դիմակայելու համար: Թուրքիան դիտվում էր որպես ՆԱՏՕ-ի հարավային թև, որը հարավարևելյան Եվրոպային պաշտպանում է խորհրդային վտանգից:

1980-ական թթ. վերջերին ՆԱՀՄ-ի փլուզման ետխանշանների ի հայտ գալով Թուրքիան սկսեց անհանգստանալ, որ որպես ՆԱՏՕ-ի անդամ կկորցնի իր ռազմավարական նշանակությունը և կհայտնվի տարածաշրջանային քաղաքականության անորոշության մեջ¹: Հեռանալով «Սատը պատերազմի» ավարտով Թուրքիան կկորցնեք նաև Արևելք-Արևմուտք հակամարտությանը պայմանավորված իր աշխարհաքաղաքական նշանակությունը, որպես արևմտյան աշխարհի սահմանների պաշտպանի: Մա էլ իր հերթին կհանգեցնեք Թուրքիային տրվելիք տնտեսական և ռազմական օգնության ծավալների կրճատմանը: Մրա առաջին դրսևորումը 1989 թ. Եվրոպական համայնքի կողմից Թուրքիայի անդամակցության հայտի մերժումն էր, որը հաստատեց Թուրքիայի այն մտահոգությունը, որ Եվրոպան հետխորհրդային տարածքում ալլևա իր կարիքը չունի²:

Հաջորդ քայլը Թուրքիային հատկացվող ռազմական օգնության չափերի կրճատման մասին ԱՄՆ Գոնգրեսի կողմից 1990 թ. ընդունված որոշումն էր³:

¹ Ասոն Հոփսեդիս, Թուրքիայի քաղաքականությունը Գնտրունական Մեխայում 1990-ական թթ. որպես կրասիական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն, *Հնայեղանում, թե ճամբորդում, Թուրքացիության և օտանոցիտանական ճնտարտություններ, Ռ. Սաֆրասալանի յուրաքանչյուր, հ. 5, Երևան, 2008, էջ 158:*

² Գրիգոր Արշակյան, *Թուրքիայի քաղաքականությունը Հայաստանի Գոնգրեսում 1991-2001 թթ.*, Երևան, Գիտություն հրատարակչություն, 2009, էջ 15:

³ *Камалудин Гаджиев, Геополитика Кавказа, Москва, Международные отношения, 2001, с. 346.*

Մյուս կողմից ՆԱՀՄ-ի փլուզմամբ Թուրքիայի համար առաջացան աշխարհաքաղաքական բարենպաստ պայմաններ, մասնավորապես Թուրքիան սկսեց ակտիվացնել հարաբերությունները ՆԱՀՄ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ: Այսպես 1991 թ. մարտին Թուրքիայի նախագահ Թուրգուֆ Օզալը այցելություններ կատարեց Ադրբեջան և Ղազախստան⁴: Նրան ուղեկցում էին գործարարների մի մեծ խումբ: Մրա նպատակն, ըստ երևույթին, նոր հանրապետությունների հետ դաշնակցելու Մոսկվայի վերաբերմունքի ստուգումն էր⁵:

Թուրքիայի ղեկավարությունն այս հանրապետությունների հետ ավելի ակտիվացրեց իր կապերը 1991 թ. ՆԱՀՄ-ում տեղի ունեցած օգոստոսյան հեղաշրջման անհաջող փորձից հետո: Այս կապակցությամբ 1991 թ. սեպտեմբերին Թուրքիան երկու պատվիրակություններ ուղարկեց ՆԱՀՄ: Պատվիրակություններից մեկը, որը գլխավորում էր փորձառու ղիվանազետ և պատմաբան Բիլալ Եիմշիրև, այցելեց խորհրդային թյուրքալեզու հանրապետություններ: Պատվիրակության խնդիրն էր պարզել այդ հանրապետությունների քաղաքական և մշակութային զարգացման հեռանկարներն, այսինքն՝ նրանք ղեկի ուր են կողմնորոշվելու Թուրքիա, թե՛ Իրան⁶: Մյուս պատվիրակությունը լիազոր ղեկավար Իսմեթ Բիրսելի գլխավորությամբ այցելեց միութենական քրիստոնյա հանրապետություններ, նաև Հայաստան⁷: Դեպի Կենտրոնական Ասիա այցը ցույց տվեց, որ անկախության ուղին բռնած թյուրքալեզու երկրների ղեկավարները մեծ ակնածանքով են վերաբերում Թուրքիային⁸:

Հետագա արտաքին քաղաքական գերակայությունների ընտրության գործընթացում Թուրքիան ուներ երեք հիմնական

⁴ Ertoĝlu Ozkök, *Osul Moskovada, Hürriyet*, 1991 Mart biri tarihinde.

⁵ «Թուրգուֆ Օզալը Մոսկվայում խորհրդայն-թուրքական ետք պայմանագիր», *Ազգ. մարտի* 13, 1991.

⁶ Ertoĝlu Ozkök, *Türk iki heyet Soviet Birliğinde, Hürriyet*, 1991 Eylül yirmi beşi tarihinde.

⁷ Հակոբ Չաքչյան, «Թուրքիան ստրատեգում է իր կապերը միութենական հանրապետությունների հետ», *Ազգ. հոկտեմբերի* 5, 1991.

⁸ Henis Kramer, *Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence - Perceptions*, *Journal of International Affairs*, March-May, 1996.

<http://www.usm.gov.tr/perceptions/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIABECOMETURKEY.pdf>

ուղղությամբ: Արդիականացման կողմնակիցները Յուրքիան ցանկանում էին տեսնել որպես էվրոպական պետություն, հետևաբար նայում էին դեպի Արևմուտք: Ծայրահեղ իսլամիստները հակված են դեպի Մերձավոր Արևելք և թյուրքալեզու համայնքներին, ուստի նայում են դեպի Հարավ: Ազգայնականները վկայակոչելով պատմությունը թյուրք ժողովուրդների նոր գերակատարությունը տեսնում են Կասպիական ավազանի և Կենտրոնական Ասիայի տարածաշրջանում՝ նայելով դեպի Արևելք: Այս երեք ուղղությունները համախմբվել են քաղաքական տարբեր ուժերի շուրջ, որոնց բախումները հանգեցնում են անվտանգության Յուրքիայի տարածաշրջանային դերի հարցում⁹:

Լշեեք, որ 1990-ականների սկզբներին Յուրքիայի արտաքին քաղաքականության նոր գերակայությունների մշակման գործընթացում ակտիվացան «Եվրասիական» ուղղության կողմնակիցները¹⁰, որի արդյունքում «Եվրասիայի սազմավարությունը» քաղաքական քննարկումներում կարևոր տեղ էր գրավում՝ եխմնականում արտահայտելով ազգային անվտանգության սազմավարությունը¹¹: Թյուրք հետազոտողներն Եվրասիայի վերաբերյալ կազմել են սեփական սազմավարությունները: Այսպես՝ Մարմարայի համալսարանի պրոֆեսոր Ռամզան Օզեյը նախապատրաստել է «Թյուրքերի կենտրոնական գերիշխանության» կոնցեպցիան, համաձայն որի «Անտառլիան /Արևմտյան Հայաստան/ «Աշխարհի ամբոցն» է, ուստի Թյուրքիան տիրապետելով Անտառլիային հնարավորություն է ստանում վերահսկե-

⁹ Зингваз Евгений, *Восток и Шанхайские игры*, Москва, Международные отношения, 2005, стр. 161-162.

¹⁰ Ժամանակակից Թյուրքիայի քաղաքական և գաղափարական քննարկումներում «Նվազան» եզրին ավելի շատ տրված է քաղաքական, քան նուսակ գիտական իմաստ: Թյուրքիայի նախկին նախագահ Սուլեյման Դեմիրելը վերոնկարգ ազդեցության թաղիացուցիչ մասն էր հանդեսում Բաղդադինը, Կովկասը, Կենտրոնական Ասիան, Մերձավոր Արևելքը, Թյուրքիան, Իրանն ու Իրաքը, իսկ նախկին փոխվարչապետ և պատերազմագետ, Ազգային շարժում կուսակցության նախագահ Դեմիր Բահելիին Եվրասիայի կազմում ներառում է Բաղկանները, Կովկասը և Մերձավոր Արևելքը:

¹¹ Ուլյեն Մաֆրաույան, *Հնարավոր յե 21-րդ ցարում պատկերներ սուերնեկ ծարեաններն միջև երեան*, «Ձեպակ-97» երասարակցություն, 2003, էջ 5:

լու Բալկաններն ու Եվրասիան»: Այսինքն Օզըր օրինակեցանցում է Թուրքիայի գերիշխանությունը Բալկաններում և Եվրասիայում¹²:

Թուրք գիտնական Օմեր Քոջամանի խոսքերով «Ճեռ-խորհրդային աշխարհակարգը Թուրքիայի համար նոր աշխարհ բացեց, իսկ դրա հետ մեկտեղ՝ հնարավորություններ՝ դուրս գալու երկաթի մեկուսացումից, մի կողմից Եվրոպայից, որն իրեն մերժել էր, մյուս կողմից արաբական Արևելքից, որն իրեն չէր ընդունում»¹³, հետևաբար միակ ուղին մնում են թյուրքալեզու եղբայրները, որոնց միավորման համար էլ առաջ է քաշվում «թուրքական միասնության» գաղափարը¹⁴: Թուրք հետազոտող Մեդաթ Լաչինների կարծիքով Թուրքիայի նախագահ Թուրքուֆ Օզալը դարձավ Թուրքիայի նոր արտաքին քաղաքականության հեղինակն ու գործադրողը, քանի որ «թյուրքական աշխարհի հետ հարաբերությունների հիմքերը դրվեցին նրա կողմից»¹⁵:

Այսպիսով ՄԱՀՄ-ի փլուզմամբ պայմանավորված Թուրքիան ձևավորեց արտաքին քաղաքականության նոր հայեցակարգ, որում մեծ տեղ զբաղեցրեց Եվրասիական ուղղությամբ: Մյուս կողմից էլ մերժվելով Եվրոպայից և արաբական Արևելքից Թուրքիան փորձում էր միավորել թյուրքական աշխարհը և ապահովել իր ներկայությունը թյուրքալեզու երկրներում:

Թուրքիան առաջինը ճանաչեց Ադրբեջանի անկախությունը՝ նոյեմբերի 9-ին, իսկ Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների անկախությունը՝ դեկտեմբերի 16-ին: Այնուհետև թյուրքալեզու հանրապետությունների ղեկավարներն այցելեցին Անկա-

¹² Ruben Saifrieder, *Об идеологическом обосновании региональной политики Турции: Концепция Евразия-Югост Кавказ: региональная безопасность и стабильность. Материалы конференции под общей редакцией Галия Новакиной*. Редакторы А. Мельхи, С. Саркисян. Перевод А. Мельхи, Ереван, Амарс групп, 2004, стр. 72.

¹³ Օմեր Կոջաման, *Клятый Кавказ в политике Турции и России в постсоветский период*. Москва, Русская панорама, 2004, стр. 85.

¹⁴ Մուշ Նախանջյան, ՄԱՀՄ-ի փլուզումը «Թուրք մշակութային» գաղափարը և Կարաբաղյան հարցը (1990-95-ականների թյուրքական կապարակումների լուսարանում), *Մկրտավազ և Մթնոլորտ Այսինյի կրկններ և ժայռալարքներ* (ՕՕ), Երևան, «Տոնգակ-97» կապարակություն, 2001, էջ 74-79:

¹⁵ Sedat Laçiner, *Orta Asya ve Türkiye: <http://www.usakgudem.com/yorum/257/turkiye-turk-dunyasi-ilişkileri-1991-2009.html>*.

քա՝ օգևության խնդրանքով¹⁶։ Թուրքիան այս երկրների դեկավարների հետ կնքեց մի շարք համաձայնագրեր, որոնք իրական հիմքեր ստեղծեցին Թուրքիայի բազմակողմանի գործուսնության համար¹⁷։

Այդ կայտակով 1992 թ. փետրվարի 28-ից մարտի 6-ը Թուրքիայի արտգործնախարար Հիշմեթ Չեքինն այցելություններ կատարեց բոլոր թյուրքալեզու հանրապետություններ¹⁸։ Մրանից հետո արտգործնախարարությանը կից ձևավորվեց նոր բաժին, որը ներառում էր նաև Կենտրոնական Ասիա ենթաբաժինը¹⁹։ Իսկ 1993 թ. Թուրքիայում հիմնվեց նախկին ԽՍՀՄ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ տնտեսական կապերի հարցերով հատուկ նախարարություն²⁰։ Երկու ամիս հետո վարչապետ Սուլեյման Ղեմիրելի սկսեց իր այցելությունները դեպի Կենտրոնական Ասիայի թյուրքալեզու հանրապետություններ։ Նրան ուղեկցում էր գործարարներից, գիտնականներից և տարբեր բնագավառների մասնագետներից կազմված 220 նոգանոց պատվիրակություն²¹։ Ղեմիրելի ներկայացնում էր Թուրքիան կարող էր կարևոր դեր խաղալ Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների համար, առաջինը բնական ռեսուրսների տեղափոխման հարցում, երկրորդ կողմեր այս երկրներին գտնելու իրենց ինքնությունը։

Փոխադարձ այցելությունների ընթացքում Թուրքիան կենտրոնաօսիական հանրապետություններին առաջարկեց հետագա զարգացման իր նմուշաձևը։ Այն ամլյալ ժամանակաշրջանում իրենից ներկայացնում էր աշխարհիկ պետության սկզբունքը, բազմակուսակցական համակարգը և ազատ շուկայական տնտեսության գաղափարը։ Նշենք, որ «թյուրքական մոդելի» գաղափարը առաջ էր քաշել ԱՄՆ, որը պաշտպանվում էր նաև Եվրոպայի

¹⁶ <http://www.byrpm.gov.tr/xyntaricidetay.aspx?id=2206Yil=1991&Ay=12>.

¹⁷ Mustafa Aydın, *Turkey's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus*, *Turkish Studies* 5:2, <http://www.informaworld.com/imp/itile?content=713636933>.

¹⁸ Mustafa Aydın, *Turkey's Pendulum: Turkey in Central Asia and the Caucasus*, *Turkish Studies* 5:2, <http://www.informaworld.com/imp/itile?content=713636933>.

¹⁹ Graham E. Fuller and Ian O. Lesser, with Paul B. Henze and J. F. Brown, *Turkey's new Geopolitics from the Balkans to Western China*, Westview Press, by RAND, 1993, p. 68.

²⁰ Александр Смирнов, *Пантюркизм в геостратегии Турции на Кавказе*, Москва, Академия гуманитарных исследований, 2002, стр. 170.

²¹ Çenk Başarınç, *Orta Asya'da "Demirel"* beyeseni, *Milliyet*, 1992 Nisan yirmi beş tarihinde.

կողմից²²։ Ըստ երևույթի «թուրքական մոդելին» աջակցելու քաղաքականությամբ ԱՄՆ-ը ցանկանում էր իր դաշնակից Թուրքիայի օգնությամբ վերացնել իրանական սպանակիքը և հեռափորինս թուլացնել Ռուսաստանի ազդեցությունը նորաստեղծ ԱԳՀ տարածաշրջանում։ Սա ձեռնադր էր եսել Թուրքիային, քանի որ այսպես ես կկարողանար ամրապնդել իր դիրքերը միջազգային ասպարեզում, հատկապես Ռուսաստանի և Իրանի հետ տարածաշրջանային մրցակցայաբարում։

Մյուս կողմից Թուրքիան կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ հարաբերություններ հաստատելու հարցում կարևոր ուշադրություն դարձրեց առևտրատնտեսական բնագավառին։ 1991 թ. սկսած սկսվեց ակտիվ համագործակցությունը տնտեսության տարրեր բնագավառներում։ Թուրքիայի ղեկավարության կազմակերպմամբ 1992 թ. հոկտեմբերի 30-31-ը Անկարայում տեղի ունեցավ զագաթնաժողով՝ թյուրքալեզու պետությունների ղեկավարների մասնակցությամբ²³։ Այստեղ էլ Թուրքիայի նախագահ Թ. Օզալը 21-րդ դարը համարեց «թյուրքերի դար» և խոսեց ես «Թյուրքական ընդհանուր շուկայի» և «Թյուրքական զարգացման բանկի» ստեղծման մասին, որը կվերահսկեր թյուրքալեզու երկրներում ողջ տնտեսությունը և առևտուրը։ Օզալը հասավ այն բանին, որ Ղազախստանի, Ուզբեկստանի և Թուրքմենստանի ղեկավարները երաշխավորեց իրենց աջակցությունը խողովակաշարերի այն ծրագրերին, որոնք կանցնեն Թուրքիայի տարածքով դեպի միջազգային շուկաներ։

Գագաթնաժողովն ավարտվեց Անկարայի հայտարարության ստորագրմամբ²⁴, որում խոսք չկար «Թյուրքական ընդհանուր

²² İdris Bal, *The Turkish Model And The Turkic Republics-Perceptions Journal of International Affairs*, September-November, vol. 3, no. 3, 1998, <http://som.gov.tr/perceptions/Volumes/September-November1998/bal.PDF>.

²³ Nüfüt Yalçın, *Türk Birliğine Doğru*, Milliyet, 1992 Ekim yirmi dokuz tarihinde.

²⁴ Gareth Winrow, *Turkey and The Newly Independent States of Central Asia and The Transcaucasus*, *Middle East Review of International Affairs*, volume 1, no.2, July 1997, <http://meria.idc.ac.uk/journal/1997/issue2/fr1n2e5.html>.

Թյուրքալեզու երկրների ղեկավարների առաջին զագաթնաժողովի արդյունքում ստորագրվեց 11 կետից կազմված հռչակագիր, որտեղ ընդհանուր ձևով եզրվում էին քաղաքականության, տնտեսագրության բնագավառում, տնտեսության, սղխալական, կրթական-մշակութային տարրեր ուղղակիորեն համագործակցության

շուկայի» և «Յուրքական զարգացման բանկի» մասին: Ավելին Ուզբեկստանի նախագահ Իսլամ Բարիմովը հայտնեց, որ ինքը դեմ է ազգային հիմքերով որևէ կառույցի ստեղծմանը, որը կկորդինացնի թյուրքական աշխարհի գործունեությունը, իսկ Ղազախստանի նախագահ Նուրսուլթան Նազարբաևը հայտնեց, որ վետո կդնի ցանկացած հայտարարության վրա, որը ենթադրում է ստեղծել որևէ կառույց էթնիկական կամ կրոնական հիմքով:

Թուրքիան սկսեց զարգացնել տարածաշրջանային համագործակցությունը տարբեր կազմակերպությունների շրջանակներում: Օզալի անալիզական նախաձեռնությամբ 1992 թ. ստեղծվեց Սեծուլյան տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը²⁵ և վերաձևավորվեց Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը²⁶, որի մեջ 1992 թ. նոյեմբերի 28-ին մտան կենտրոնասիական հանրապետությունները և Ադրբեջանը:

Թուրքիան կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ հարաբերությունների հաստատումից հետո քայլեր ձեռնարկեց անվտանգության և ռազմական ոլորտում համագործակցության ուղղությամբ: Թուրքիան հասկացել էր, որ տարածաշրջանում առանց ռազմական ներկայության ինտերակտիվ չի հասնել ազդեցության մեծացման: 1990-ական թթ. սկզբից Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների ռազմական ոլորտի ներկայացուցիչների միջև մի շարք փոխադարձ այցելություններ կատարվեցին, որոնց

ընդիմուր դրուշները: Առանձնակի կարևորում էր երկկողմ և բազմակողմ համագործակցությանը ցամաքային, օդային և եզրագծի հաղորդակցությունների և տրանսպորտի զարգացման ուղղված ենթակառուցվածքային նախագծերի իրականացումը, ցանի որ նմանապես հարաբերությունների ամրապնդման գործում անստորոտեսական կապերին կարևոր տեղ էր հասնալով: Որոշվեց նման ցանցամաղուղիներ սնկնացնել ամեն տարի:

²⁵ Ziya Ozal, Turkey and Post-Soviet States: Potential and Limits of Regional Power Influence, *Middle East Review of International Affairs*, vol. 5, no. 2, June 2001, <http://meria.idc.ac.il/journal/2001/issue2/jv5n2a6.html>.

²⁶ Տնտեսական համագործակցության կազմակերպությունը հանդիսանում է Համագործակցության տարածաշրջանային զարգացման համար կազմակերպության իրավահաջորդը: Վերջինս ձևավորվել էր 1964 թ. Իրանի, Մակիդանի ու Թուրքիայի կողմից և փլուզվեց 1979 թ. իրանական նեղակնիության հետևանքով: 1985 թ. հունվարին այս երեք երկրների ղեկավարների հանդիպման ժամանակ միաթթուրը վերականգնվեց Տնտեսական համագործակցության կազմակերպություն անվամբ:

արդյունքում ստորագրվեցին ռազմական ուսուցման և կրթության վերաբերյալ համաձայնագրեր²⁷: Այս համաձայնագրի շրջանակներում ավելի քան 2000 սպաներ կրթություն ստացան Թուրքիայի ռազմական հաստատություններում²⁸։ Թուրքիան տարածաշրջանում ռազմական բնագավառում համագործակցություն իրականացրեց նաև «Համագործակցություն հանուն խաղաղության» ծրագրի շրջանակներում։ Ելենք նաև, որ Թուրքիան 1990-ական թթ. վերջերից Կենտրոնական Ասիայի հանրապետությունների և սկսեց տրամադրել ֆինանսական միջոցներ՝ այդ երկրների զինված ուժերը արդիականացնելու նպատակով²⁹։

Մեր կարծիքով, սրանով Թուրքիան փորձում էր իր հսկողության տակ պահել թուրքալեզու հանրապետություններին և ուժեղացնել իր տարածաշրջանային դերը։ Ելենք նաև, որ այս ընթացքում Թուրքիան կենտրոնասիական հանրապետություններին ցույց էր տալիս հումանիտար օգնություն, որի ընդհանուր գումարը 1994 թ. հասավ 78 մլն դոլլարի³⁰։

Արևմտյան գործիչները կենտրոնասիական հանրապետությունների հետ համագործակցության, մասնավորապես տնտեսության և ֆինանսական ներդրումների, համար մեծ դեր էին հատկացնում Թուրքիային³¹։ Շատ երևույթին, առանց միջազգային ֆինանսական օգնության այս երկրները չէին կարողանալու զարգանալ։ 1992 թ. Ուզբեկստանը անդամակցեց Միջազգային ֆինանսական կազմակերպությանը, երան հետևեցին թուրքալեզու մյուս հանրապետությունները, իսկ Թուրքիան հանդես եկավ երաշխավորի դերում։ Միաժամանակ Թուրքիան ջանքեր էր գործադրում համոզելու միջազգային գործարար շրջաններին

²⁷ Ասեմ Հոֆեկվան, Թուրքիայի քաղաքականությունը Կենտրոնական Ասիայում 1990-ական թթ. որպես կենտրոնական քաղաքականության կարևորագույն ուղղություն, *Անդրերուսում, թեմ հայտարարում*, էջ 169-170։

²⁸ *Baskin Oran, Türk Dış Politikası, Cilt 2, 1980-2001, İstanbul, Detayın Yayınları, 2001, s. 387.*

²⁹ *Левон Овсепян, Владимир Ишанов, Восточное-политическое сотрудничество Турция со странами Южного Кавказа (Азербайджан, Грузия) и Центральной Азии, Ереван, «Институт политических исследований» ГНКО, 2010, стр. 120.*

³⁰ *Baskin Oran, Türk Dış Politikası, s. 429.*

³¹ Mustafa Aydın, *New Geopolitics of Central Asia and The Caucasus: Causes of Instability and Predicament, SAM PAPERS 2000*, p. 19,

<http://www.sam.gov.tr/sampapers/NewGeopolitikofCentralAsiaandtheCaucasus.pdf>

ներդրումներ կատարել կենտրոնասիական հանրապետություններում:

Որպեսզի Թուրքիան կարողանար իրականացնել իր ծրագրերն անհրաժեշտ էր զարգացնել հեռահաղորդակցությունը, հեռուստառադիոն և ճանապարհները: Մեր կարծիքով սրանք անհրաժեշտ պայմաններ էին Թուրքիայի և կենտրոնասիական հանրապետությունների հարաբերությունների զարգացման գործում մի քանի տեսանկյուններից: Այսպես՝ Թուրքիան ընդհանուր սահման չուներ այս երկրների հետ, ուստի այս բնագավառներում հաստատվելով նախադրյալներ կստեղծի իր ազդեցության ծառայողական համար: Մա նաև նպաստավոր պայմաններ կստեղծեր պանթուրքական գաղափարների քարոզման համար:

1992 թ. դեկտեմբերին Թուրքիայի պետական փոստային ընկերությունը կենտրոնասիական հանրապետությունների և Ադրբեջանի հետ կնքեց համաձայնագիր, որով այդիականացնելու էր հեռախոսային կապը: Աշխատանքներ սկսվեցին հեռուստառադիո ծրագրերի հեռարձակման ուղղությամբ: Թուրքական «Միլլիյեթ» թերթի տվյալներով 1992 թ. ապրիլի 1-ից Թուրքիայի հանրային հեռուստարևկերության հաղորդումները հեռարձակվելու են Կենտրոնասիական Ասիայում²²: Ստեղծվել էր հատուկ հեռուստատեսային ծրագիր՝ *Avrasya*, որը 1992 թ. սկսվեց հեռարձակվել կենտրոնասիական բոլոր հանրապետություններում: Այս ծրագրի նպատակն էր նպաստել համաթյուրքական մշակութային արժեքների տարածմանը²³: Լշենք, որ այս ծրագիրն այնքան էլ օգտակար չէրամ, քանզի հեռարձակվում էր արբանյակով, իսկ բնակչության մեծամասնությունը նման անտեղաներ չուներ:

Սկսվեց մայրուղիների շինարարության գործընթացը: Թուրքիան ներգրավեց հարավային տրանսպորտային միջանցքի կառուցման գործընթացում՝ «Եվրոպա-Կովկաս-Ասիա» (TRACEKA), որի իրականացմամբ զբաղվում էր ԵՄ-ի հատուկ հանձնաժողովը: Այս ծրագիրը նախատեսում էր կովկասյան և կենտրոնասիական հանրապետությունները միացնել Արևմտաեվրոպական երկրների

²² TRT'den Orta Asya'ya TV yayını, *Milliyet*, 1992 Mart yurisi 6-ül tarihinde.

²³ Heniz Kramer, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence, <http://www.som.gov.tr/perceptions/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIBECOMETURKEY.pdf>

հետ, որից հետո Չինաստանի տարածքով հասնելու էր մինչև Խաղաղ օվկիանոսի ափերը:

Յուրքիան հետաքրքրված էր Կասպից ծովի ավազանի բնական ռեսուրսներով: Կարևոր խնդիր էր, թե կառուցվող խողովակաշարերը ո՞ր երկրների տարածքով են անցնելու: Ելնեք, որ սա սուր պայքարի էր վերածվել ԱՄՆ-ի և Ռուսաստանի միջև: Այս ամենը ոչ այնքան բնական ռեսուրսների տեղափոխման խնդիր էր, որքան Կասպիականի տարածաշրջանում աշխարհառավաճարական ազդեցություն հաստատելու: Յուրքիան ցանկանում էր մասնակից լինել կառուցվող խողովակաշարերին և 1993 թ. սկսած Անկարան ակտիվ մասնակցություն ցուցաբերեց այս հարցում. սրանով կա փորձում էր տարածաշրջանում բարձրացնել իր ազդեցությունը³⁴: Ամենամեծ հետաքրքրությունն առաջացրեց Բաթումից-Սուփուսյով մինչև Ջեյհան խողովակաշարը³⁵: Յուրքիային աջակցում էր ԱՄՆ-ը, որը պայմանավորված էր նրա աշխարհագրական դիրքով՝ Սև և Միջերկրական ծովերով Ասիան կապում է Եվրոպայի հետ և բնական ռեսուրսներն արևմտյան շուկաներ տեղափոխելու համար կարող էր կարևոր դեր ունենալ:

Յուրքայեզու հանրապետությունների հետ անմիջական ցամաքային հաղորդակցության բացակայությունն Անկարայի առջև անլուծելի խնդիրներ էր առաջացնում: Այս հանրապետություններից և ոչ մեկի հետ չունենալով ընդհանուր հաղորդակցման հեռախոսային, որպես այլընտրանքային տարրերակ Անկարան առաջին եերթին օդային հաղորդակցություն հաստատեց թուրքայեզու հանրապետությունների մայրաքաղաքների հետ, որն սպասարկում էին թուրքական ավիաընկերությունների ինքնաթիռները³⁶: Գեներալնասիական հանրապետություններում թուրքական խոշոր շինարարական ընկերություններն սկսեցին կառուցել

³⁴ Gareth M. Winrow, *Turkey and Central Asia, Central Asian Security*, Editors Roy Alison, Lena Jonson, Royal Institute of International Affairs, Brookings Institution Press, London-Washington, 2001, p. 204.

³⁵ Сергей Жданов, Игорь Зюж, Алексей Ушаков, *Геополитика Кавказа* *перевод*, Москва, Международное сотрудничество, 2003, стр. 116.

³⁶ Հայկ Կեմույան, Ատրաշատեղանական կապերի հաստատումն ու խորացումը Յուրքիայի և ԱԳՆ-ի թուրքալեզու հանրապետությունների միջև, *Յուրքիա Հնդկոստանդիան և միջազգային սեմանտիկան* թարգմանչ. Էրնան Գալաթյանի հետազոտությունների ինստիտուտ, ԳԱՄԿ, 2008, էջ 180:

հյուրանոցներ, առևտրային և գործարար կենտրոններ, գործարաններ, զարկ տրվեց նաև տուրիզմին²⁷:

Թուրքիան սկսեց ակտիվ գործունեություն ծավալել թյուրքալեզու հանրապետություններում կրթության և մշակույթի բնագավառներում: Եուկայական տնտեսությունը կազմակերպելու և զարգացնելու համար Թուրքիան մասնագետներ ուղարկեց թյուրքալեզու հանրապետություններ: Կնքված պայմանագրերի համաձայն՝ հարյուրավոր ուսանողներ և տարբեր բնագավառների աշխատողներ ուղարկվեցին Թուրքիա վերապատրաստվելու: Արդեն 1993 թ. Թուրքիայում սովորել և վերապատրաստվել էին մոտ 7,5 հազար ուսանողներ թյուրքալեզու հանրապետություններից:

Թուրքիայի մշակույթի և կրթության նախարարությունն սկսեց կարևոր տեղ զբաղեցնել թյուրքական աշխարհի ինտեգրման գործում: Կրթության նախարարությունը թյուրքալեզու հանրապետություններում տարբեր ծրագրեր էր իրականացնում, կազմում էր հանրակրթական դպրոցի ծրագրերը և պատմության ու գրականության դասագրքերը²⁸: Մշակույթի նախարարության կողմից 1993 թ. ստեղծվեց Թուրքական մշակույթի և արվեստների միացյալ կազմակերպությունը (Türk Kültür ve Sanatlar Ortak Yönetimi-TÜRKSOY)²⁹: Սա էլ իր հերթին իրականացնում էր մշակութային միջոցառումներ:

Թուրքական ընկերություններն սկսեցին կապիտալ ներդրումներ կատարել ԱՊՀ հանրապետությունների տնտեսություններում, մասնավորապես թյուրքալեզու: 1993 թ. առաջին 6 ամիսների

²⁷ Henis Kramer, Will Central Asia become Turkey's Sphere of Influence. <http://www.som.gov.tr/perceptions/Volume1/March-May1996/WILLCENTRALASIARECOMETURKEY.pdf>

²⁸ Gareth Winrow, Turkey's Relations With The Transcaucasus and The Central Asian Republics, *Perceptions: Journal of International Affairs*, March- May, vol.1, 1996, p. 137.

²⁹ Կազմակերպության ստեղծման որոշումը կապվել է 1992թ. Քաղվում Թուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների մշակույթի նախարարների եռեկողման ժամանակ, իսկ 1993թ. Ալմա-Աթայում արգեն ստեղծագրվեց զրոս ստեղծման մասին համաձայնագիրը: Հետագայում այդ կազմակերպությունում գլխավորեց կարգավիճակ ստացան Հուսեյնյանի Կիարամի թուրքական հանրապետությունը, Քաղկիդան, Թարսուսանը, Յակուտիան, Տուվոն և Գազաուսի ինքնուրույն շրջանը: Տե՛ս՝ կազմակերպության կայքը, <http://www.turksoy.org.tr>

տվյալներով օտարերկրյա ներդրումների ընդհանուր գումարը թուրքիայում կազմել է 18,5 մլն դոլար, որից 11,3 մլնը ներդրվել է ԱՊՀ երկրների տնտեսություններում⁶⁰։

Այսպիսով թուրքական ընկերությունները ենթադրում էին ստանալ մեծ օգուտներ տեղի էժան աշխատուժի, ցածր հարկերի և տեղական բնական ռեսուրսների հաշվին։ Հատկապես թուրքական ընկերությունները ներդրումներ են կատարում թե՛ն արդյունաբերության, տեքստիլի, տարբեր տեսակի ծառայությունների, տրանսպորտի, բանկային, ապահովագրական ընկերությունների բնագավառում։ Թյուրքալեզու հանրապետություններում ակտիվ գործում էին թուրքական առևտրային կազմակերպությունները, որոնք համագործակցում էին արտասահմանյան կազմակերպությունների հետ։

Կենտրոնասիական հանրապետություններում բիզնեսի զարգացման համար մեծ դեր խաղաց Թուրքիայի արտաքին տնտեսական կապերի գծով խորհուրդը (Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu-DEİK)։ Այս խորհրդի շրջանակներում ձևավորվեց Գործարար խորհուրդ, որի մասնաճյուղերը 1991 թ. նիսնվեցին բուրբ թյուրքալեզու հանրապետություններում։ Գործարար խորհրդի շրջանակներում Թուրքիայի և կենտրոնասիական հանրապետությունների գործարար շրջանների միջև տեղի էին ունենում քննարկումներ, առաջարկվում էին ծրագրեր համագործակցության և շուկայի զարգացման վերաբերյալ։

Թուրքական տարբեր ընկերությունների և կազմակերպությունների գործունեությունը ղեկավարելու և համակարգելու նպատակով Արտաքին գործերի նախարարությանը կից 1992 թ. հունվարի 27-ին ստեղծվեց Թյուրքական համագործակցության և զարգացման գործակալությունը (Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı-TİKA)։ TİKA-ի ստեղծման նպատակն էր թյուրքալեզու հանրապետություններին օգնության և համագործակցության նպատակով առաջարկել համագործակցության ծրագրեր տարբեր բնագավառներում⁶¹։

⁶⁰ Елена Урязова, *Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ*, Москва, Институт изучения Ислама и Ближнего Востока, 2003, стр. 48.

⁶¹ Ավելի մանրամասն տե՛ղի TİKA-ի պաշտոնական կայքը, <http://www.tika.gov.tr>.

1990-ական թթ. սկզբներին TİKA-ի ծրագրերն սկսեցին իրականացվել թյուրքալեզու բոլոր հանրապետություններում: Երանք քայլեր ձեռնարկեցին դեմոկրատական համակարգի և ազատ շուկայական տնտեսության հաստատման ուղղությամբ, միաժամանակ փորձում էին նպաստել այս երկրների ինտեգրմանը համաշխարհային համակարգին⁶²: TİKA-ի շրջանակներում մեծ ուշադրություն դարձվեց թյուրքալեզու հանրապետությունների բանկային, հարկային և մաքսային բնագավառների աշխատողների վերապատրաստմանը: Թուրքիայի ֆինանսների նախարարության աջակցությամբ կազմակերպվում էին հատուկ դասընթացներ:

1992 թ. TİKA-ի պատրաստած ծրագրով ստեղծվեց «կամավորների կորպուսը»՝ բաղկացած տարբեր մասնագետներից, որոնք պետք է աշխատեին Կենտրոնական Ասիայում և Ալյքիջեանում⁶³:

Եւենք, որ TİKA-ն ակտիվ գործունեություն ծավալեց մշակույթի բնագավառում, որի նպատակն էր կոնսուլիդացնել թյուրքական աշխարհը: Իրականացրած ծրագրերից էր նպաստել գրավոր լեզվի ձևավորմանը և զարգացմանը, նաև հրատարակել թյուրքական պատմության և մշակույթի գրքեր: Կրթական ծրագրեր իրականացվեցին պետական վարչակազմի աշխատողների և երիտասարդ դիվանագետների համար: Այս ծրագրին 1992 թ. մասնակցեցին 297 օտարերկրյա դիվանագետներ եվրասիական տարածաշրջանի պետություններից՝ հիմնականում թյուրքալեզու: Այս ընթացքում 10 հազար քաղաքացիներ այս երկրներից տարրեր տեսակի դասընթացների մասնակցեցին Թուրքիայի կրթական հաստատություններում⁶⁴: Այս բոլոր կրթական ծրագրերն ունեին հստակ գաղափարական ուղղվածություն, որն իր մեջ ներառում էր պանթյուրքիզմի քարոզումը:

1993 թ. Լոյենբերգի TİKA-ի տվյալների համաձայն 362 թյուրքական ընկերություններ առևտուր են կատարել թյուրքական հանրապետություններում, 74-ը իրականացրել են ներդրումներ արդյունաբերության բնագավառում, 51-ը համաձայնագիր են ստորագրել կարճաժամկետ վարկավորման մասին, ավելի քան

⁶² Baskan Oran, *Türk Dış Politikası*, s. 382.

⁶³ Уразова, *Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ*, стр. 63.

⁶⁴ Уразова, *Экономическое сотрудничество Турции и тюркских государств СНГ*, стр. 64.

տասնյակ շինարարական ընկերություններ աշխատանքի իրավունք են ստացել:

Յուրքական կառավարությունը, հատկապես մասնավոր ընկերությունները մեծ ուշադրություն են դարձնում թյուրքալեզու հանրապետություններում ֆինանսաբանկային համակարգի ձևավորմանը: Մեծ ուշադրություն դարձվեց դրամի փոխման խնդրին: Յուրքական կառավարությունը փորձում էր ստեղծել ընդհանուր դրամական համակարգ՝ թյուրքական լիրայի գլխավորությամբ, որը կնպաստեր Յուրքիայի ֆինանսական դիրքերի ամրապնդմանը թյուրքալեզու հանրապետություններում: Սակայն սա Յուրքիային չհաջողվեց իրականացնել մի շարք պատճառներով, որոնց մեջ կարող ենք առանձնացնել թյուրքական լիրայի թուլությունը և միջազգային շուկայում արժեզրկված լինելը:

Յուրքիան տեղական տնտեսության և ենթակառուցվածքների զարգացման համար հատուկ ուշադրություն էր դարձնում կարճաժամկետ ու երկարաժամկետ վարկերի ու դրամաշնորհների տրամադրմանը: Միայն 1992 թ. թյուրքական 62 բանկեր ու խոշոր ընկերություններ թյուրքական հանրապետություններում բացեցին իրենց մասնաճյուղերը և ներկայացուցչությունները: Դրանց շարքում առաջինը իր մասնաճյուղը բացեց Յուրքիայի գյուղատնտեսական բանկը /Zirrat Bankası/: Թյուրքալեզու հանրապետություններին վարկերը տրամադրվում էին հիմնականում թյուրքական էքսիմբանկի կողմից: Վերջինիս պաշտոնական տվյալներով 1993 թ. օգոստոսի դրությամբ թյուրքալեզու հանրապետություններին Յուրքիան 975 մլն. դոլար ընդհանուր արժողությամբ վարկեր է տրամադրել: Լույն տվյալների համաձայն, Յուրքիայի արտահանման ու ներկրման վարկերից 175 մլն. դոլարը տրամադրվել է Ղազախստանին, Ուզբեկստանին, Ղրղզստանին, Յուրքմենստանին, Ադրբեջանին և Տաջիկստանին⁴³:

Այն բանից հետո, երբ թյուրքալեզու հանրապետությունները դուրս եկան ռուբլու գոտուց և ձևավորեցին սեփական դրամական համակարգը Յուրքիային հաջողվեց բավականին կայուն տեղ զբաղեցնել այս երկրների ֆինանսաբանկային համակարգում:

⁴³ Հայկ Դեմիրյան, Առևտրամատնական կազմերի ծառայումն ու խորացումը Յուրքիայի և ԱՊՀ-ի թյուրքալեզու հանրապետությունների միջև, էջ 174:

Ամփոփելով մեր ուսումնասիրությունը կարող ենք եջել, որ ՌՍՀՄ-ի փլուզմամբ պայմանավորված, Թուրքիան որոշակի հաջողություններ ունեցավ ևորանկախ թյուրքալեզու հանրապետությունների հետ հարաբերությունների զարգացման գործընթացում: Ակնհայտորեն Թուրքիայի ազդեցության ավելացումն առաջացնում էր Ռուսաստանի լուրջ մտահոգությունն: Ուստի Ռուսաստանը մշակեց արտաքին քաղաքականության ևոր հայեցակարգ, որը հռչակվեց 1993 թ. ապրիլին և դրա նպատակն էր Ռուսաստանի դիրքերի վերականգնումը նախկին խորհրդային տարածքներում⁴⁶: Գենտրոնական Ասիայի տարածքում մրցակցում էին նաև Թուրքիան և Իրանը: Մեր կարծիքով 1990-ական թթ. սկզբներին Թուրքիայի հաջողությունները թյուրքալեզու հանրապետություններում քաղաքականության մեջ պայմանավորված էր նաև այս երկրների վերաբերմունքով: Երանք մեծ ակնածանքով էին վերաբերվում Թուրքիային և լուրջ հույսեր ունեին: Սակայն 1990-ական թթ. կեսերից «թյուրքական մոդելի» ձախողմամբ պարզ դարձավ, որ Թուրքիան չի կարող լցնել այս տարածաշրջանում առաջացած քաղաքական վակուումը:

Թուրքիան ջանքեր էր գործադրում, որպեսզի հետխորհրդային Գենտրոնական Ասիայում տնտեսական առումով դառնա առաջատար: Ընեց այդ նպատակով էլ նա առաջ քաշեց «Թյուրքական ընդհանուր շուկայի» և «Թյուրքական զարգացման բանկի» ստեղծման գաղափարները և խոստացավ թյուրքալեզու երկրներին տրամադրել լուրջ ֆինանսատնտեսական օժանդակություն: Պետք է եջել, որ այդ երկրները ստացել էին խորհրդային տնտեսական ժառանգությունը վարչաիրամայական կառավարմամբ, որը ակնթարթորեն փոխել հնարավոր չէր: Մյուս կողմից էլ ֆինանսատնտեսական օժանդակության հարցում Թուրքիան գերազնահաստել էր իր հնարավորությունները, որն էլ փաստորեն հանգեցրեց այդ երկրների հիասթափությանը: Թուրքիան չկարողացավ արդարացնել նաև թյուրքալեզու հանրապետությունների սպասումները լայնածավալ ներդրումային ծրագրերի հետ կապված, քանի որ Թուրքիան տարածաշրջանի շուկայում զգալի տեղ չի

⁴⁶ Станислав Чернышский, Политика России в Центральной Азии и Закавказье в 1992-2002 годах, *Книжки флага СНГ. Центральная Азия – Кавказ: возможности и вызовы для России*, Москва, «Навош», 2003, с. 36.

գրավում: Յուրքիայի համար թյուրքալեզու երկրների հետ ընդհանուր սահմանի բացակայությունը ևս խոչընդոտում էր առևտրատնտեսական հարաբերությունների զարգացմանը, որի աշույունքում այս երկրները ավելի ակտիվ հարաբերություններ հաստատեցին Ռուսաստանի, Իրանի և Չինաստանի հետ:

Այնուամենայնիվ պետք է ընդունել, որ Յուրքիան կենտրոնախական տարածաշրջանում հսկայական աշխատանք կատարեց: Եւ նպաստեց այս երկրների շուկայական կառույցների ձևավորմանը, հասարակական-քաղաքական կյանքի զարգացմանը և այդ երկրների ինտեգրմանը տարածաշրջանային և միջազգային կառույցներին: Մեծ դեր կատարեց TİKA-ն իր իրականացրած բազմաթիվ ծրագրերով, որոնք նպաստում էին Յուրքիայի և թյուրքալեզու երկրների կրթամշակութային մերձեցմանը: Միաժամանակ թուրքական ծառայությունները և ապրանքները ներխուժեցին այս երկրների տնտեսություններ, որն էլ ապահովեց երա տնտեսական ներկայությունը: Վերջինս էլ իր հերթին հանգեցնում է քաղաքական ներկայության: Յուրքիան ակտիվորեն ներգրավված էր թյուրքալեզու պետությունների տրանսպորտային, հաղորդակցության ենթակառուցվածքների ստեղծման աշխատանքներում: Թուրքական շինարարական ընկերությունները ակտիվորեն ներգրավվեցին օդանավակայանների շինարարության, նավահանգիստների, էներգետիկայի ոլորտի ենթակառուցվածքների, առևտրային և գործարար կենտրոնների արդիականացման աշխատանքներում: Այսինքն մեր կարծիքով, Յուրքիան կարողացավ ապահովել կենտրոնախական երկրներում իր տնտեսական ներկայությունը: Պետք է նշել, որ Յուրքիան չի սահմանափակվելու այսքանով, քանի որ երա նպատակն է թյուրքալեզու երկրներում հասնել տնտեսական և քաղաքական գերիշխանության: Իսկ վերջնական ազդեցության հասնելու համար պահանջում է երկար ժամանակ:

IMAGE OF ISLAMIZED ARMENIAN WOMEN IN MODERN TURKISH LITERATURE

It is known that literature mostly reflects the actual issues, which bother society at the given moment and make them priority themes. But at the same time the atmosphere in the country and in the society also influences the choice of the literature themes. In this respect we should state that the Turkish literature took the same stance in regard to a number of themes which had been considered taboo in the 20th century. Among those themes were the Armenian Genocide, expatriation, the issue of forcedly Islamized Armenians and one can state that despite some separate and skate allusion there had been no decent attention paid to Armenian subject in Turkish literature till recently.

"Allusions" to Armenian subject in Turkish literature of the 20th century: Brief survey

If the indifference or even hostility of Turkish writers adherent of conservative or nationalist inclinations to the national minorities in general and Armenians in particular can be explained by their ideology¹, then the silence of the progressive and socialist Turkish writers seems at least weird. We should state that the left, socialist direction in Turkish literature, which started to form in the 30s of the last century, especially flourished in the 40s. Even in a number of works created in the tideway of critical and social realism, appearing from the position of the protection of the various human rights, against the social and gender inequality we can hardly meet allusions to the Armenian problems and even if there are such allusions they are, as we have already mentioned, skate and indirect. Maybe under the conditions, which were ruling in Turkey, this was justifiable. Maybe conditions did not allow it or there

---

¹ The critic Ömer Türkeli mentions that in contemporary Turkish literature all other nations except Turks are presented as enemies. I.e. the most wide-spread and accessible way to create a negative character is his not being a Turk. See: Ertan Özlün, "The literature estranging Armenians and "Those who suffered" (Turkish). ["Ermenileri "teekileptiren" edebiyat ve "Hayatta Kalanlar"], *Ağos*, February 08, 2008.

was a problem of ignorance. By the way, the well-known writer Vedat Türkali touches upon the problem of ignorance in his conversation with Hrant Dink: "Our generation didn't know what happened"². While speaking about the ignorance of Turkish intelligentsia and society in general we would like to cite Hrant Dink: "After 1915 Turkish society with its villagers, townsmen knew very well what had happened during that period. Many of them witnessed what happened. Everything what happened was bad and bitter and that was why they had to keep silence. The official state position legitimated that silence. Not only conservatives but also those who were considered to be revolutionary came to the situation when they could not say even a word on this matter. In the poems of Nazim Hikmet there is only one line about Armenian issue, and that's all"³.

May be the ignorance of the left writers can be regarded as an excuse but rather unconvincing one. But, nevertheless, in the works of some Turkish writers, mainly of left orientation, between the lines we can find some thoughts, regarding Armenian subject. For example, famous and talented writer Yashar Kemal who touched upon the land issue for many times also in a skate way presented the problem of the allotment of the Armenian lands after the forced deportation. For example, he presents one of the characters of his "Aghas of Akchasaz" book Muallim Rustem in the following way: "...he was who like an eagle sailed down on the Armenians who tried to escape and save themselves, ripped them all apart and throwing them down the bridge took their gold and gave it to the Pasha of Adana"⁴. In his other work, "Rain bird" we can meet the following lines: "Mother admonished Ismail Agha in the following way: "I would like to ask you one more thing my son, if you go to that settlement do not take the houses, fields which remained after the Armenians. No other bird can find a shelter in the nest which owner has

---

² Oğın Çilingir, "1915 in Turkish literature and example of works" (Turkish), ["Türk romanında 1915 ve örnek eserler (2)"], *Agos*, January 11, 2008.

³ Sefa Kaplan, *What happened in 1915* (Turkish), [*1915-çe ne oldu?*], İstanbul, Hürriyet publication, 2005, 2-nd edition, pp. 77-78.

⁴ Oğın Çilingir, "1915 in Turkish literature and example of works (Turkish)", ["Türk romanında 1915 ve örnek eserler (5)"], *Agos*, February 01, 2008.

gone. The one who destroyed the nest cannot have it. At the fields of violence only violence grows"⁵.

As it was mentioned above the famous Turkish communist poet Nazim Hikmet also touched upon the Armenian issue in a couple of lines, e.g. in his "Handless Ismail" ["*Çoluk İsmail*"] poem we can meet the following lines:

Though Ismail was only 16 years old
He was taken to the army.
He was sent as a policeman to Yozgat
And during the Armenian massacres
Buried himself in blood⁶.

In the other poem by Nazim Hikmet "Evening walk" ["*Akşam Gezisi*"] we can run into the following lines:

The lights of the grocer Karapet turned on
This Armenian citizen did not forgive
The slaughter of his father in Kurdish mountains
But he loves you
Because you did not forgive too
Those who drew that black strip
At the forehead of Turkish people⁷.

Turkish historian Halil Berktaş analyzing those ideas, reasonably mentions that despite the official state position there are the recollections of those events preserved in the memory of common people and adds that till now in some houses there are swords, hung on the wall, and it is said that the blood on those swords is Armenian, and at the same time some people are proud of it and some people are ashamed⁸.

---

⁵ Yasar Kemal, "Rais hâri" (Turkish), [*Yağmurcuş Kaya*], İstanbul, Toros publication, 1993, p. 95.

⁶ Halil Berktaş, "Nazim, Armenian massacre, and the story of one collage" (Turkish), ["*Nâzım, Ermeni kıyımı, bir kolej hikâyesi*"], *Taraf*, January 12, 2008.

⁷ Berktaş, "Nâzım, Ermeni kıyımı, bir kolej hikâyesi", *Taraf*.

⁸ Berktaş, "Nâzım, Ermeni kıyımı, bir kolej hikâyesi", *Taraf*.

Islamization of the Armenians and the allusion to that in Turkish literature

Armenians, being one of the main non-Muslim nations in the Ottoman Empire, had been forcedly Islamized from time to time. It is known that there were facts of Islamization of the Armenians during the Armenian Genocide. Among forcedly Islamized Armenians there were particularly many women and children, in whose Islamization both state and definite strata of the society played a role. Without delving deeply into the details and reasons of the Islamization, I think it is necessary to mention that the capturing and the Islamization of the exiled Armenian women and children had clear economic side, but of course the humanistic reasons should not be excluded either. As a consequence today the stratum has been formed in Turkish society, which has Armenian descent, particularly Armenian grandmothers. Hrant Dink said on this occasion: "Today, when you travel across Anatolia, almost everywhere, in a number of families you can meet people who say: "My grandfather, my grandmother were Armenians"⁹.

Today the fact of having Armenian grandmother is so wide-spread in Turkey that it became the material for literature. The stories of the forcedly Islamized Armenian women who survived the Genocide, which have appeared in Turkish agenda recently, are the part of oral history genre wide-spread for the recent two or three decades¹⁰. According to Armenian ethnographer Harutyun Marutyan, the oral histories make listen to the silent and despised strata of the society¹¹.

One may say that today in the modern Turkish literature there is a tendency, trend when the issue of the Armenians, mostly women, who were captured or survived by miracle and were Islamized in 1915 becomes the subject of the literature. In the published books especially the factual basis is distinguished. While speaking about the possibility of the discussing the theme of the Islamized Armenians, many people point out, e.g., some freedoms which can be seen on the way of Turkey to

⁹ "Children who do not have registration look for their relatives" (Turkish), ["Kayıt dış çocuklar akrabalarını arıyor"], *Sabah*, September 07, 2005.

¹⁰ Harutyun Marutyan, *The Role of the Memory in the Structure of the National Identity (Armenian)*, [*Hisabghutyun dery sagesyin inqoroyan karudvotayevan*], Yerevan, Noravank publication, 2006, p. 71.

¹¹ Marutyan, *The Role of the Memory in the Structure of the National Identity*, p. 72.

integration to Europe but the definite descendants, mainly grandchildren, of the Islamized Armenians are supposed to be the driving force of giving publicity to that theme¹². Though those bitter stories have been known for quite a long time and they have preserved in the memory of the people, the Turkish literature has turned to it only in recent years, and there are several reasons why Turkish literature has not made it a subject of the art for so many years, and one of those reasons is that it was closed and tabooed. But today's references of the Turkish literature to that theme partially broke the taboo.

There are already several works based on facts, which main hero is the forcedly Islamized Armenian woman with her complicated psychological world. Despite some differences between Islamized Armenian women there are also several common features. It is remarkable that those women preferred to raise the traumatic recollections, which accompanied them during their whole life, only in the twilight of their lives. Thus they hid them during their whole life, being afraid or maybe not wishing to distress their children. There is also another reason, i.e. they could not find the one with whom they could share their sorrow. The other common feature for such stories is that by telling about the traumatic recollections, which were hid during their whole lives; may be, subconsciously, they wanted to disburden or to unburden themselves. In the opinion of the specialists the best way to get rid of the trauma is storytelling, which can bring to the relief of the state of mind¹³. Women and children who were captured from their families or lost the families changing their religion, language and environment, going through the hardship of massacres and deportation, naturally, suffered various traumas, which had accompanied them for many years. In the books about the Islamized Armenian women the relations between grandmothers and grandchildren are distinguished, their mutual affection and trust and one may state that this is one of the main peculiarities of the theme. One of the main issues spread in world literature and literary criticism, the issue of the fathers and sons, in Turkish literature, in the works about the Islamized Armenian women has turned into a peculiar grandmothers and grandchildren issue.

---

¹² Erhan Başyurt, *Armenian orphans: secret lives* (Turkish), [*Ermeni evlatlıklar: saklı hayatlar*], İstanbul, Karakutu publication, 2006, p. 11.

¹³ Marutyan, *The Role of the Memory in the Structure of the National Identity*, p. 77.

The grandchildren of the Islamized Armenian women, being the listeners of their bitter stories, unintentionally became the bearers of those traumas, thus the trauma passes from the bearer to the one to whom he trusted it and then the new bearer of the secret begins to suffer from that burden. According to the specialists the traumatic recollections of the Armenian Genocide has accompanied different generations of the Armenians and they express themselves peculiarly depending on time and circumstances. Hrant Dink writes about this: "There seems to be no peaceful future for the Armenian world until we disburden from the trauma, which passes from generation to generation"¹⁴.

In the works about Islamized Armenian women the authority they had with their family and milieu is the most evident. Almost in all the books Islamized Armenian women are presented as clever, cleanly women with good housekeeping skills. Their skill in cooking was especially pointed out. We can find many recollections of grandchildren connected with their grandmothers and here we would like to bring the one we think is the most noteworthy. Kurdish Ahmet Onal was impressed by the love of his grandmother Fate for books: "I can say that she managed our family and everybody listened to her in surrounding villages. I felt that she was from the intellectual family. She paid great attention to the education of the children. I remember very well that one day when returning home from school I dropped my books and copy-books into the mud. When my grandmother saw this she called me and told a story: "Our people left us under the walls, buried gold and money but they took the books with them. The book is very valuable. I shall leave this world, money and gold may have gone, but if the book disappears from the face of the world everything will disappear – the knowledge, future, history. That is why a book is more valuable than a man and money"¹⁵. Hrant Dink, who also touched upon the issue of the

---

¹⁴ Hrant Dink, "Turks and Armenians. Two close peoples. Turkey and Armenia: Two distant neighbours" (Turkish), ["Türkler ve Ermeniler: İki Yakın Halk: Türkiye ve Ermenistan: İki Uzak Komşu"], *Ermeni Sorunu Tartışırken...*, İstanbul, Heinrich Boll stiftung publication, 2006, p. 55.

¹⁵ Ahmet Onal, "Ours left us under the walls" (Turkish), ["Bizimkiler" bizi duvar diplerine bıraktılar!], *Yeni Aktuel* No. 116.

<http://www.yeniaktuel.com/etuzel106.116@2100.html>

authority of the Islamized Armenian women, said: "Each of those women was a legend; they were the *dervishes* of their homes"¹⁶.

One of the first works devoted to the Islamized Armenian women was the novel "The Children of the Exile: My Grandmother was Armenian" by İrfan Palalı, which was mainly based on the facts but due to different reasons the names of the heroes were changed. In this book we can see the peculiar connection between Islamized Armenian woman Fatma and her grandson Demir, and, as a result, grandmother trusted him the secret of her life. This woman, despite her advanced age, remembered their life before the Genocide in details, their road to exile, massacres, and the murder of her father and the death of her mother. All those scenes accompanied her during her whole life. As she told their string, at first, consisted of 80 people: "At the end only me, and maybe several girls like me survived"¹⁷. She also remembered the moment of killing her father and other men from their string: "Later all the men were killed in turn. Two men hold them and the third one killed. At the very end they killed my father"¹⁸. The moment when she had parted from her mother left a distinct imprint on Fatma as well as on other girls like her. After the murder of the men, the women were taken to the trees, most probably to be raped. "Before my mother went that way she came up to me and said something, or whispered, but I don't remember what she said, I only remember that she kissed me. After that I never embraced or kissed my mother. She came up to me and kissed me. This is the only thing I know. It turned out to be her last kiss, because the next day my mother was frozen to death"¹⁹. Generally in such works the tendency can be observed that the Islamized Armenian girls remember that they were from secured families and they were under care but later quite the contrary they were under pressure, insults and they preserved the small part of the memories from their childhood and may be this gave strength to them to resist challenges.

---

¹⁶ "Hıran Dink: Let us speak not about the dead but about those who are alive" (Turkish), ["Ölenlerin değil, kalanların tasvirinden konuşalım"], *Zaman*, November 26, 2005.

¹⁷ İrfan Palalı, *The children of exile: My Grandmother was Armenian* (Turkish), [*Tebcir Çocukları: Neneim bir Ermeniymiş*], İstanbul, Su publication, 2005, pp.14-15.

¹⁸ Palalı, *Tebcir Çocukları: Neneim bir Ermeniymiş*, p. 16.

¹⁹ Palalı, *Tebcir Çocukları: Neneim bir Ermeniymiş*, pp. 16-17.

Fatma was 5-6 years old girl when she and a group of girls of her age survived and reached Urfa where she was taken as a servant and later married to the son of that family Dervish.

The fact that the fear of death had accompanied her throughout her whole life proves that the scenes of murder influenced child deeply. According to Fatma grandmother she was even afraid to go to the funeral of the relatives because it was hard and painful to her, but the explanation of all these is in the following simple but at the same time very thoughtful sentence: "When I listen that somebody died, the murder of my father flashes out..."²⁰.

The Islamized Armenian women regarded their special attachment to one of their grandchildren as a support point, but in that attachment they wanted to see the resemblance to their former Armenian families. E.g. during her last phone conversation to her grandson Demir Fatma grandmother asked him to come as soon as possible, in order to see him as she missed him very much, maybe she would see him for the last time as she filled her close death and then she added: "You are both my son, and my father. Do you know that my father was like you? You are just a little dark, while he was fairer"²¹.

The great role in putting on the agenda and initiating public discussions on the issue of the Islamized Armenian women played "My Grandmother" memoirs novel by Fethiye Chetin. This was the first and one the most beautiful books written on this subject but it differs from other works of this kind by its high artistic features.

Fethiye's grandmother Heranush suffered massacres, horrors of exile and at the road of exile she was captured by one militia man, adopted and given name Seber. Heranush had deep affection for one of grandchildren - Fethiye, and at the advanced age she trusted her with the biggest secret of her life. There are several reasons for the affection between grandmother and grandchild but, as in the case with Irfan Palali's grandmother, here also Heranush, in our opinion, saw or tried to see in her granddaughter something which connected her to her family and the following words addressed to Fethiye which Heranush often

²⁰ Palali, *Tebcir Çocukları: Neneim bir Ermeniyim*, p. 41.

²¹ Palali, *Tebcir Çocukları: Neneim bir Ermeniyim*, p. 122.

repeated come to prove it: "You are like our part of the family"²². According to Chetin, grandmother had rather retentive memory but in order to remember the details connected with the exile and massacres of her Armenian family she repeated everything in herself²³, and that means that she was constantly in trauma. Other Armenian women who shared the fate of Heranush had also been under the same condition and all that also was called for writing that book: "Later I noticed that many women who shared the fate of my grandmother being unable to tell about that talked to themselves or to each other"²⁴.

In "My Grandmother" we can also meet the facts telling about the traumatic everyday life of the Islamized Armenian women. The most remarkable are the efforts of Heranush and other Islamized Armenian women to preserve secretly some Christian traditions, e.g. to celebrate the Easter, to bake some cakes for that²⁵. By the way we can also meet in the book some facts of the direct or indirect preservation of the Christian traditions. Thus, the rule of preserving seven generations during the marriage was spread among Armenians and when Siranush, Heranush's aunt who was captured, Islamized and Kurdishized wanted Heranush's daughter to marry her son, Heranush answered: "I will not give my daughter in marriage to a relative"²⁶.

The theme of the forcedly Islamized and crypto-Armenians is also touched upon by the Turkish writer living in Germany Kemal Yalchin. In his first book on this subject, "You Rejoice My Heart", the meetings of the author with the Islamized and crypto-Armenians and their successors in the forms of the dialogues are presented. One of the heroines of the book, the crypto-Armenian Sultan Bakircigil tells one rather peculiar detail which was characteristic of almost all the Islamized Armenian women: "Most of them never laughed"²⁷. In the other book by Yalchin, "Blond

---

²² Fethiye Chetin, *My Grandmother* (Turkish), [Annesiznem], Istanbul, Metis publication, 2005, p. 29.

²³ Interview with the author of "My Grandmother" book Fethiye Chetin, *Aslak*, Beyrut, November 27, 2006.

²⁴ Interview with the author of "My Grandmother" book Fethiye Chetin, *Aslak*.

²⁵ Chetin, *Annesiznem*, p. 78.

²⁶ Chetin, *Annesiznem*, p. 60.

²⁷ Kemal Yalchin, *You Rejoice My Heart* (Armenian) [*Hogis qezimov ky khaytay*], Yerevan, Zangak-97 publication, 2003, p.358.

Bride" ("Sari Gelin"), we meet beauty Siranush from the famous Bersum family of Adiyaman who was saved by one of the Kurd aghas – Nuri, and later married him. In Yalcin's book in stories told by the son of Nuri Agha and Siranush – Mehmet Nuri about his mother one can clearly see the traumatic everyday life of an Islamized Armenian woman and her memories: "My mother's real name was Siranush, after her marriage to my father they called her Hanim. When she was young she often told me and my brothers: "Call me Siranush, I want to listen". When I called her Siranush she embraced me, kissed me and cried. When I was a child, seeing my mother crying I cried too, but I never knew why she was crying. Sometimes my mother talked to mountains, birds, stones, land, and flowers. I did not understand the language she spoke. When I asked she patted my hair and said: "This is the language of my mother, my father, the language of you uncles, and the language of the Armenians". The language of the Armenians was the language of my mother's tears"²⁸.

Another book on the subject of the Islamized Armenian women is "Armenian Girl" memoirs novel by Yusuf Baghi, which is also based on the story of the eyewitness who suffered all that. Mariam who changed her name to Fatma had hidden her grief in herself for decades and only at the advanced age she found the one with whom she could share her memories. Mariam who suffered the horrors of the Genocide at the early age remembered rather well her village – Karakapi by Erzurum, the well-to-do and happy family, her father, mother, two brothers whom she lost. As the author of the book Yusuf Baghi writes: "Fatma could not share those memories connected with her identity with anyone; she trusted only me and when I asked the questions she never denied to answer and told some facts"²⁹. But, in fact, the fear was the reason that even at that age she asked that everything she told to be published after her death. She remembered the scene of the murder of her parents and people from their string. "In the evening there was only a small group of us left. We were waiting when they will come to take us. We were going to death deliberately. I was small, I did not realize but the other people of the string knew how it would end. We moved away from the gathering point on 500 meters. The soldiers who

²⁸ Kemal Yalcin, *Blood Bride* (Turkish), [*Sari Gelin*], Bochum, 2004, p. 294.

²⁹ Yusuf Baghi, *Armenian Girl* (Turkish), [*Ermeni kiz. Aghrik*], Istanbul, Peri publication, 2007, p. 7.

guarded the gathering point passed us to the executioners. The executioners hold swords and there were daggers hanging on their belts. I saw the blood on that swords and daggers. The executioner who took our group was forty years old, of low stature, in trousers and vest, with thick and black eyebrows, dark skin, black moustache and *hamayil* on his head... That man killed my mother and my two brothers³⁰. The image of the executioner stuck in the mind of Mariam in every detail and accompanied her during her whole life. Due to all this she had different spiritual anxieties during her whole life but she had hidden it even from her children. "They killed my brothers with sabres before my eyes and then cut off their heads and threw it into the well. Before being killed they were asked only one question: "Do you adopt Islam?" and after that the executioner lowered the sword. During that time I was crying constantly, I was taken from my mother. My mother and brothers were killed before my eyes. I was shocked³¹. It is noticeable that the scene of murder left a deep imprint on her memory and she repeated it constantly. The calmness of the executioners while they were doing their job also impressed her and the following lines best of all describe the whole scene: "I was under the impression of what I had seen when a horseman came up to us. He "bade God speed in the affairs" to the executioners standing by the well and the chief of the executioners stopped his work and went up to the horseman. They sat down, talked. They were laughing as if they were slaughtering cattle at the slaughterhouse. They told each other their deeds without being afraid or ashamed and laughed. It turned out that the horseman had also been the executioner but he worked near other well³². These all happened before small children's eyes who were listening and waiting for their lot. While they were talking one of the executioners noticed little Mariam and asked the other one: "What is this little girl doing here?" And Ibrahim answered: "Salih, if you want take her. I have many of them at home. If you don't want I will take". "Ok, she is a very beautiful girl I'll take her"³³. Thus, seven years old Mariam went to executioner Salih who took her home, then adopted, named Fatma and Islamized her. But the child had been in nightmare for a long time because

³⁰ Baghi, *Ermeni kızı Ağçık* p. 11.

³¹ Baghi, *Ermeni kızı Ağçık* p. 13.

³² Baghi, *Ermeni kızı Ağçık* p. 14.

³³ Baghi, *Ermeni kızı Ağçık* p. 14.

of what she had seen, she could not sleep, and according to her, the image of the murderer of her family Ibrahim never left her. It is interesting that the executioner left such a deep imprint on her that even many years later when she suddenly saw him she recognized him and went through all the horrors she had suffered again. But she kept all her feelings in herself and did not tell anyone: "Of course I did not tell anyone, I kept everything to myself. I had no one with whom I could share; I didn't trust anyone with my secret"³⁴. The milieu where being Armenian was not respectful to say the least, also played great part in the reticence of Mariam and as she said: "I could not share my pain with anyone because if I did then they would destroy me; they would say Fatma is still Armenian"³⁵. At the close of her days telling her grandson Yusuf about her sufferings she expressed the ideas which were rather characteristic and which demonstrate both the presence of the traumatic memories and absence of the milieu which would help to get rid of them: "Yusuf, son, do you know what my biggest pain is? I concealed all these secrets because I had no one to trust with, there was no one I could trust. And I tried to forget but all these cannot be forgotten"³⁶.

The horrors seen and suffered by those children make them fear and that fear accompanies them throughout their whole life and in this regard the book "The Exile Memories of a Child by Name M.K." by Baskin Oran is rather conspicuous. This book tells us about Manvel Krkyasharian, who passed the road of exile, lost his parents, spent some time in the families which adopted him at last reached Aleppo and saved. But the most remarkable is that the 90 years old Manvel Krkyasharian who lived in Sydney while recording his memories was afraid to call his real name and said: "My name is M. K."³⁷. In this regard the title of the book by Filiz Ozdem on the same subject is also rather conspicuous: "The Fear is My Master"³⁸.

It should be mentioned that the problem of the Islamization of the Armenian woman is also reflected in the Turkish folklore. This comes to

³⁴ Baghi, *Ermeni kız Afrikâ*, p. 36.

³⁵ Baghi, *Ermeni kız Afrikâ*, p.36.

³⁶ Baghi, *Ermeni kız Afrikâ*, p. 37.

³⁷ Baskin Oran, *The Exile Memories of a Child by Name M.K. 1915 and what happened later*, (Turkish), [*"M.K." adlı çocuğun tehcir anıları: 1915 ve sonrası*], İstanbul, Deniz publication, 2005, p. 14.

³⁸ Filiz Özdem, *The Fear is My Master* (Turkish), [*Korku Benim Sahibim*], İstanbul, Yaş kredi publication, 2007.

prove that the Islamization of the Armenian women was not only state policy but it was also carried out and acceptable for the vast strata of the Muslim society. Thus, in the village of Soyutveren of Posov province in Ardahan the "Armenian girl" song-game on the local dialect was recorded and its essence is how Muslim boy Ali convince Armenian girl to convert to Islam:

If you ask my name is Ali
And our religion is greater than all other religions
Come on girl, become a Muslim, don't stay Armenian
Won't you adopt my religion, you black-eyed?³⁹

The number of the books devoted to the Islamized Armenian woman was fulfilled by the documentary book by Gulchichek Gunel Tekin "Black Shroud" published recently, in which several stories about the Islamized Armenian women were included. The subtitle of the book speaks for itself: "The Drama of the Islamized Armenian women". Several similar stories included in the book have the same common points characteristic to this subject thus we would like to turn to the story of Varter Tumadjanyan from the village of Kulvenk in Elyazig. Varter Tumadjanyan who was born in wealthy family was captured and saved from death by Kurd whose name was Jafer Tan who latter married her. Varter's whole family was killed. The most remarkable was that some time latter Varter and her husband Jafer moved to and settle at the Tumadjanyan's house; they took care of the garden, field because Varter was the only legal heiress. But for Islamized Varter the return to her native village and house was both consolation and suffering at the same time and that was more preferable under those conditions. On the one hand, all that reminded her lost family, but on the other hand, she had an opportunity to satisfy her grief. Later she told her daughter Shirin Tan about that: "There are traces of my father, mother and brothers in every field, under every tree, in every brook, in every spring. Every time I enter the house I imagine my mother, father, brothers. It seemed as if I saw them, as if I heard their voices"⁴⁰. But some time later when they had to leave Varter's father's house and village she suffered the

³⁹ Ahmet Caderoglu, *The Collection Of The Dialects Of Our Eastern Provinces* (Turkish), [*Doğu illerinin ağızlarından toplanmalar*], Ankara, Türk Dili Kurumu Publication, 1995, p. 113.

⁴⁰ Gulchicek Günel Tekin, *Black Shroud* (Turkish), [*Kara İncecik*], Istanbul, Belge publication, 2008, p. 12.

second trauma, thus we can say that the losing touch with the native environment can also cause trauma. Like other heroines Varter had also kept touch with other Armenian women with the same fate and, of course, the memories of their past and of the horrors they suffered united them. As Shirin Tan mentioned her mother was in friendly terms with other Islamized Armenian woman Melek: "Sometimes they were crying during their conversations. We had never even thought to ask why they were crying"⁴¹. Varter Tan, though secretly, tried to preserve some elements of Armenian Christian traditions concealing them even from her husband and children. One of those elements was the secret cross mark made while baking the bread. But one day her husband saw that by chance, got very angry and beat her saying: "Girl of the Armenian, the years passed but you have not abandoned your Armenian habits"⁴². Her loneliness, being misunderstood and restraint many years later distressed her children who felt remorse for not understanding her, not being able to share her troubles, her pain. As Shirin said: "We could never understand her, share her pain. My mother had always been alone and she suffered and nobody was interested in her sorrow"⁴³. It is rather indicative that at the close of her days Varter herself as the evidence of her sufferings said and demanded from her children the following: "I had no bright days. All my days were dark. I suffered pain constantly, my life was black. When I die I want my shroud be black"⁴⁴. The black shroud which was used as a title of the book symbolizes not only Varter's life but the life of other Islamized Armenian women who had the similar lot.

In conclusion we can say that in Turkey Armenian subject matter with its distinctive features develops little by little: the most typical feature is that forcedly Islamized in 1915 Armenians and their stories become the stimulus and motive force for reflection of the problem of Armenian Genocide in Turkish literature.

---

⁴¹ Tekin, *Kara kefen*, p. 17.

⁴² Tekin, *Kara kefen*, p. 19.

⁴³ Tekin, *Kara kefen*, p. 5.

⁴⁴ Tekin, *Kara kefen*, p. 21.

ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԶԻՆՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՇՐՋԱՆՈՒՄ ՍԵՎՐԻ ՄԻՆԴՐՈՄԻ ԴՐՍԵՎՈՐՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական, գիտական ու վերլուծական շրջանակներում ընթանում են Թուրքիայի առջև կանգնած մարտահրավերների, պետության հետագա տեսլականի մասին քննարկումներ, որոնց շրջանակում դրսևորվում են թուրքական հասարակության ու քաղաքական որոշ շրջանակների ֆոբիատիկ ընկալումները: Դրանք կապված են հիմնականում Թուրքիայի տեսլականի ու արտաքին միջավայրի եկատամբ հասարակական-քաղաքական անվտանգության ու կանկաժամտության երևույթի հետ: Այս համատեքստում ակտիվացել են տարբեր ուղղուներում քննարկումները Թուրքիայի հնարավոր մասնատման, պետության ցայքայման ու արտաքին ուժերի կողմից նման նախաձեռնությունների առկայության մասին: Այդ երևույթը կարելի է անվանել սերաֆոբիա կամ մասնատման ախտանիշ: Այսպիսի քննարկումները թուրքական պետական ու հասարակական մակարդակներում առկա բազում խնդիրների համալիր ընկալման արդյունք են, որոնք իրենց հերթին ծնում են մտավախությունների ու ֆոբիաների վրա հիմնված ենթադրություններ:

Սերաֆոբիայի դրսևորումները Թուրքիայում կրում են պատմական անցյալի հիշողությունների ու դրան զուգահեռ նաև ներկայիս ներքաղաքական ու արտաքին քաղաքական մի շարք իրողությունների խոր ազդեցությունը: Դեռևս Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական միջավայրում պահպանվում են Օսմանյան կայսրության փլուզման, Մեծ տեղությունների կողմից Օսմանյան Թուրքիան էթնիկ սկզբնուցով մասնատելու ծրագրերի ու հատկապես 1920 թ. Մերի պայմանագրի հիշողությունները, որոնք ամբողջապես ստեղծել են յուրանատուկ կարծրատիպ:

Գիտական և գիևվորական որոշ շրջանակներում նույնպես առկա են արտաքին ուժերի՝ թուրքական պետությունը մասնատելու մտադրության մասին խոսակցությունները: Այս համատեքստում խիստ բնորոշիչ էին 2007 թ. Թուրքիայի ԶՈՒ-ի գլխավոր շտաբի նախկին պետ (1990-1994 թթ.) Դ. Գյուրեշի այն

խոսքերը, որ «Թուրքիայի համար առկա է մասնատման վտանգը, ինչը ցանկանում են թե՛ ԱՄՆ-ը, թե՛ Եվրամիությունը: Արանց նպատակը Թուրքիայի փոքրացումն է»¹:

2006 թ. Թուրքիայի ՁՈՒ-ի գլխավոր շտաբի պետի պաշտոնն ստանձնելու կապակցությամբ իր ունեցած ելույթում Լորանշանակ Յ. Բյուլուքանըթե, անդրադառնալով Թուրքիայի նկատմամբ առկա մարտահրավերներին ու հիմնախնդիրներին, նշել էր, որ «աշխարհում չկա և չի էլ կարող լինել մի այնպիսի ուժ, որը Թուրքիային կանգնեցնի մի նոր Սերի առաջ»²: Գրեթե նմանատիպ արտահայտություններ էլ հնչեցվել էին 2007 թ. փետրվարին Վաշինգտոն կատարած նրա այցի ընթացքում:

Մեկ այլ թուրք զինվորական, բանակի գեներալ Հ. Թուլունը 2004 թ. հրատարակված իր «Առաջին աշխարհամարտի տարիների ընթացքում մասնատման պայմանագրերն ու դեպի Սեր գնացող ճանապարհը» գրքում նշում է, որ Թուրքիայի անկախության համար մղված պայքարում պարտություն կրելուց հետո եվրոպական պետությունների կողմից Սերի պայմանագիրը ժամանակավորապես դրվել է «դրասպահարան»: Ինչպես անցյալում է եղել, այնպես էլ ներկայում և ապագայում Թուրքիան ունենալու է թշնամիներ, որոնք հարմար առիթը գտնելով Սերի պայմանագիրը նորից երևան են հանելու: «Այսինքն Սերը հարմարեցվում է մեր օրերին»³: 2007 թ. Սըլվասի Ջոսիմորիյեթ համալսարանում «21-րդ դարի սկզբներին պաշարված Թուրքիա - 21 Yüzyıla Başlatında Kuvattımız Türkiye» խորագրով համաժողովի ժամանակ իր ելույթում Հ. Թուլունը պնդել է, որ Թուրքիան գտնվում է ճգնաժամային մի իրավիճակում և այդ համատեքստում Թուրքիայի փլուզման համար արտաքին ուժերը մրցակցում են միմյանց հետ: «Այսօր Թուրքիան գտնվում է Լոզանը վերանայել և Սերը

¹ Güreş: Hakkacı bir gün Barakci'nin oltura, Haber 7, 04.11.2007; ABD-AB, Türkiye'nin bölünmesini istiyor, A668yet, 04.11.2007

² Büyükkazım görevi devraldı, Söha, 28.08.2006

³ Ahmet İnce, Milli hassasiyet tercihanları, Söha, 19.02.2006. Գիրքը հրատարակվել է իր իսկ ղրկատրական ասոնեպետության կաման վրա: Հ. Թուլունը 2001-2006 թթ. ժամանակահատվածում գրառեցել է ցամաքային ուժերի եզրյան և Առաջին բանակների հրամանատարի պաշտոնները, 2008 թ. ձեռքով գրվել է Էրզնեկեթի գրքով:

վերակենդանացնել զանկացող արտաքին ուժերի քաղաքական, տնտեսական ու հոգեբանական հարձակումների տակ: Ավելի պարզ ասած՝ երկրորդ Սերն է ենթակայացվում⁴:

Ոստ թուրք հետազոտող Փ. Քիլգինի՝ թուրքական զինվորականության անվտանգության ընկալումները ավանդաբար հիմնվել են տարածքների կորստի ու երկրի լքվածության վախի վրա, իսկ նման ընկալումները ավելի ցարսուն դարձան հատկապես Մառը պատերազմի ավարտից հետո⁵: ԱՄՆ-ի Միչիգանի համալսարանից ազգությամբ թուրք Ֆ. Գյոչեք, ուսումնասիրելով Սերի սինդրոմի առկայությունն ու կենսունակության պատճառները, նկատում է, որ «Հանրապետական էլիտան ու առաջին հերթին զինվորականները ազգային պետության ստեղծման նպատակով զարգացրեցին այդ գաղափարը, իսկ հետագայում այն վերափոխեցին ազգային անվտանգության քաղաքականի»⁶:

Ազգային անվտանգություն հասկացությունը Թուրքիայում վերաբերում էր պետական ինքնավարության, տարածքային ամբողջականության ու ազգային ամբողջականության վտանգներից դիմակայմանը, ազգային արժեքների պահպանմանը: Ավանդաբար անվտանգությունը Թուրքիայում սահմանվել է ռազմական դիրքերից և ունեցել է ռազմակենտրոն մտանցում: Ջինվորական էլիտայի կողմից էր սահմանվում անվտանգությունը և նրա կողմից էր իրականացվում անվտանգության քաղաքականությունը, իսկ քաղաքացիական իշխանություններն ուղղակի ստիպված էին ընդունել զինվորականության հաստատած օրակարգը:

ՔԲԿ-ի ակտիվությունը, Հունաստանի ու Սիրիայի կողմից դրան ցուցաբերվող աջակցությունը Օսմանյան Թուրքիայի մասնատման պատմական ժառանգությունը էլ ավելի խորացրեց տարածքների կորստի վախը թուրքական զինվորականության շրջանում, որոնք տարբեր երկրների և հատկապես Արևմուտքի

⁴ "21 Yüzyılın Başlarında Kuzeyde Türkiye" konferansı, <http://www.bizimyasas.net/modules.php?name=News&file=print&id=3470>, 14.03.2007

⁵ Pinar Büğün, Turkey's changing security discourse: The challenge of globalisation, *European Journal of Political Research*, Vol. 44, 2005, p. 185

⁶ Sever Sendromu' nedir ve nedir anı?, *Zaman*, 07.07.2009

հետ իրենց հարաբերությունները դիտարկում էին Սերի սիևդումի պրիզմայով: Բարձրագույն զինվորականությունը տարբեր սոցիալական հավանաբարությունները դիտում էր արտաքին մարտահրավերների դիտանկյունից⁷:

Մի շարք թուրք բարձրաստիճան զինվորականների հրապարակումներում Թուրքիայի նկատմամբ առկա ապատեալիքները ամբողջացվում էին տարածքային մասնատման ու տարածքների կորստի վախի մեջ: Թուրք զենեղալ Լ. Շեհողլուն համարում էր, որ Թուրքիան աշխարհում ունի ամենաշատ արտաքին թշնամիները, որոնց ցանկությունը Թուրքիայի նկատմամբ «վրեժխնդրությունն է», իսկ զենեղալ Դ. Բայազիտը (1992-1995 թթ. Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի գլխավոր քարտուղար) կշում էր, որ արտաքին ուժերը տարածաշրջանում ուժեղ ու հզոր Թուրքիայի գոյությունը շատ ղեպքերում ընկալում են որպես մարտահրավեր և որդեգրել են քրոչական պետություն ստեղծելու գաղտնի քաղաքականություն: Այս համատեքստում առավել կտրուկ է արտահայտվել թռչակի անցած զենեղալ Ս. Իլհանը, ըստ որի, Արևմուտքը ցանկանում է հասնել նրան, «ինչը չհաջողվեց Առաջին աշխարհամարտում, այսինքն՝ մասնատել Թուրքիան»⁸:

Քուրսայում 2011 թ. ապրիլին կազմակերպված համաժողովի ժամանակ պաշտոնաթող զեղապետ Է. Սարըզեյթեքը կշել է, թե դեռևս Թուրքիայի նկատմամբ շարունակվում են արտաքին ուժերի «ինպերիալիստական խաղերը»՝ երկիրը տարածքային մասնատման հասցնելու ուղղությամբ: Մեղադրելով արևմտյան ինպերիալիստական ճամբարի խաչակիրներին ու հատկապես Ֆրանսիային՝ Անատոլիան Թուրքիայի ձեռքից խլելու մտադրության մեջ՝ թուրք զինվորականը կշել է, որ 1000 տարի շարունակ դա նրանց չի հաջողվել ու հիմա փորձում են փողով հասնել արդյունքի և նրանց միակ եպատական Անատոլիայի վերցնելն է: «Արտաքին այդ ուժերը 90 տարի անց դարձյալ Հայաստան ու Քուրդիստան ստեղծելու առասպելներն են վերհանում: Ջենքով Անատոլիան

⁷ Paula Sandrin, Turkish Foreign Policy after the End of Cold War: From Securitising to Desecuritising, Actor, <http://www2.lse.ac.uk/europeaninstitute/research/ContemporaryTurkishStudies/Paper%20PS.pdf>

⁸ Bilgin, Turkey's changing security discourses: The challenge of globalisation, էջ 183-185

վերցնել չկարողացողները հիմա էլ օտարոթում են ահաբեկչությունը մեր դեմ⁹:

Թուրքական զինվորական որոշ շրջանակների ընկալմամբ՝ Սերի պայմանագիրը հատուկ հարթաթուղ է, որն արտաքին ուժերն օգտագործում են Թուրքիայից տարրեր զիջումներ ստանալու համար: Բացի այդ, թուրքական զինվորականության կողմից պարբերաբար երկրի տարածքային ամբողջականությանն ուղղված սպառնալիքների հիշատակումները, դրանք թուրք հանրության «սեփականություն դարձնելը» ենթաավորություն էր տալիս երկրի բարձրագույն հրամանատարությանը միջոտ զգուշացնելով սուկա մարտաներավերների մասին, իրենց կայուն դերն ու ազդեցությունը պահպանել հասարակական-քաղաքական գործընթացներում: Դարելի է ասել, որ զինվորականությունը նաև շահագրգռված էր երկրի ներսում նման ընկալումների սերմանմամբ, որով լուծում էր «արտաքին թշնամուն դիմագրավելու նպատակով ազգային միասնություն ապահովելու իր խնդիրը»: Այս թուրք հետազոտող Ք. Քիրիշչիի՝ «Թուրքական զինվորականությունը վճռական դեր ունի Սերաֆորիայի հավերժացման գործում: Թուրքական ազգային անվտանգության մշակույթը, որի վրա մեծ է եղել զինվորականության ազդեցությունը, ընդգծում է Սերաֆորիայի վրա հիմնված մտածելակերպն ու վերլուծությունը»¹⁰:

Թուրքական հասարակական ու քաղաքական որոշ շրջանակներում հակաարևմտյան տրամադրությունները, արտքին ուժերի նկատմամբ անվտանգությունը իրենց հերթին բերում են ազգայնականության աճի դրսևորումներ, որոնք եույնիսկ արտացոլվում են երկրի արտաքին քաղաքականության ատաջանեթությունների վերանայման պահանջների հետ և առաջ են քաշվում այլընտրանքային քաղաքականության նոր հրամայականներ: Արսալես, նման տրամաբանությամբ ԵՄ անդամակցության գործընթացը կառվածի տակ էր դրել Մեծ միություն կուսակցության (BBP) հանգուցալ առաջնորդ, Մրվաաի պատգամավոր Մ. Յազըչչուդլուն՝ Թուրքիայի

⁹ Emekli Albay Sarıybek: Kardeş Kavramından Uzak Durun, <http://www.sondakika.com/haber-emekli-albay-sariybek-kardes-kavramindan-uzak-2669686/>

¹⁰ Kemal Kirisci, Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times, *Chailor Paper*, No 92, September 2006, Institute for Security Studies, p. 33, <http://www.is.europa.eu/uploads/media/cp092.pdf>

ազգային շահերին ավելի համահունչ համարելով թյուրքական քաղաքակրթական ուղղությունը: Իսկ եսիսկինում Թուրքիայի Ազգային անվտանգության խորհրդի գլխավոր քարտուղար, գեներալ Թ. Քըլընչը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համար առաջարկում էր ետ պըրենոբանցային, արևելյան ուղղություն, ըստ որի Ռուսաստանը, Իրանը և Չինաստանը կարող են դառնալ Թուրքիայի եվրասիական ռազմավարության առանցքը¹¹: Եւ ԵՄ-ն անվանել էր «Քրիստոնեական ակումբ», որը, որպես եռզարդութատիրական ուժ մտադիր է մտնատել Թուրքիան¹²:

Թուրքական Turkish Daily News էլեկտրոնային պարբերականի երապարակումներից մեկի համաձայն՝ Թուրքիայի պետական համակարգում կա մի խումբ, որը ոչ մուսուլմաններին, կլինեն դրանք դարեր շարունակ այդ երկրում ապրածները, թե եորեկները, դիտում են որպես սպառնալիքի աղբյուր, որոնց միջոցով արտաքին ուժերը փորձում են մասնատել Թուրքիան: «Այլ կերպ ասած՝ Մերի սինդրոմը կամ վախի հեզեմոնիան իշխում է Թուրքիայում, ինչը համակել է նաև երիտասարդ սերնդին»¹³:

Թուրքիայում առկա է և ժամանակ առ ժամանակ ուժեղանում է անվստահությունն ու կասկածամտությունը Եվրոպայի և ընդհանրապես Արևմուտքի նկատմամբ, ինչը ավելի վատ է դրսևորվում ժամանակակից հասարակական-քաղաքական մտածելակերպում և քննարկումներում: Այդ երկրի հասարակական-քաղաքական կյանքում առկա է այն կարծրատիպը, որ Արևմուտքը իր մեջ թաքցնում է թուրքական պետության քայքայման և մասնատման ծրագրեր: Այս երևույթը գիտական-վերլուծական գրականության մեջ կոչվում է «Մերի սինդրոմ»: Այս եզրույթն արդեն լայն քննարկումների առարկա է դարձել ոչ միայն արտաքին, այլ թուրքական մամուլի, քաղաքական քննարկումներում: Շատ ետթյան, առկա է այն ընկալումը, որ Մերի պարմառազիրը կարող է եորից վերածնվել և դրանում անմասն չի մնա Արևմուտքը:

¹¹ Halil M. Karzwell, *Islamic-Western Embrace Fuels Eurasianism in the Turkish Military*, *The Turkey Analyst*, Vol. 2, N. 4, 27 Feb. 2009, Central Asia-Caucasus Institute & Silk Road Studies Program, p.3, <http://www.silkroadstudies.org/new/traide/turkey/2009/090227-TRA.pdf>

¹² Kirisci, *Turkey's Foreign Policy in Turbulent Times*, էջ 36

¹³ Barçın Yılmaz, *Tear down these walls of fear and bigotry*, *Turkish Daily News*, 21.04.2007

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ПОЛИТИКИ ТУРЦИИ НА ЮЖНОМ КАВКАЗЕ В КОНТЕКСТЕ ЕЕ ОТНОШЕНИЙ С ЕС И РОССИЕЙ

Введение

Турция является одним из наиболее динамично развивающихся государств евразийского пространства. Модель политического поведения Турции как евразийской державы быстро трансформируется от рефлекторной к субъектной: она жестко определяет свои приоритеты в огромном регионе и в определенной степени пересматривает основные направления внешней политики. В течение последних восьми лет, с приходом к власти в 2002 году Партии справедливости и развития (АКР), Турция проводит прагматичную внешнюю политику, ориентированную исключительно на удавление и защиту стратегических интересов государства.

При анализе основных направлений внешней политики Турции необходимо учитывать несколько факторов. Во-первых, Турция все больше осознает свою значимость и роль в Евразии, где она по своим ресурсам и возможностям может быть вторым ключевым, после России, актором. Во-вторых, динамика политических процессов в Турции и взаимосвязанность их внутренних и внешних аспектов настолько высока, что зачастую внутривалитическая ситуация определяет и меняет направления внешней политики или, по меньшей мере, вносит серьезные коррективы в ее имплементацию. В-третьих, на протяжении едва ли не всего периода своего существования Турция только при сильном давлении извне начинала проводить серьезные реформы в политической и социальной сферах; при этом результат реформ далеко не всегда оправдывал ожидания тех, кто оказывал давление.

Особенность данного периода состоит в том, что инициатором большого спектра реформ¹, касающихся внутривалитической жизни

¹ Принятый в мае 2010 года парламентом пакет поправок, подготовленный правящей Партией справедливости и развития (ПСР), вносит более 20 изменений в действующую конституцию, принятую после военного переворота 1980 года. Изменения касаются реформирования системы правосудия, в частности

страны, являются парламент и правительство, в большинстве состоящие из членов умеренной исламской Партии справедливости и развития².

Основными векторами внутренней политики Турецкой Республики являются: а) проведение масштабных демократических преобразований в сфере прав человека, в первую очередь, национальных меньшинств, а также в законодательной и судебной сферах; б) проблема взаимоотношений по оси «государство – армия» с целью снижения роли армии во внутренней и внешней политике; в) сбалансированность соотношения религии и государственной власти.

Правительство подчеркивает свое намерение добиваться членства Турции в Европейском Союзе, и демократические преобразования, пакет которых был вынесен на референдум 12 сентября 2010 года и был одобрен большинством населения, необходимы для приведения конституции страны в соответствие с Копенгагенскими критериями. В то же время, с точки зрения премьер-министра Р.Т.Эрдогана и его сторонников, демократизация джунгли, в первую очередь, самому турецкому обществу и государству для соответствия новой «старой» роли региональной державы с учетом уникального географического положения, уровня экономического развития, человеческих ресурсов, а также военной мощи страны. В то же время, попытки демократизации государства, в том числе и в сфере прав национальных меньшинств, рост исламизма, снижение роли армии как гаранта светского характера государства далеко не однозначно воспринимаются в обществе, и приводит к консолидации сил, оппозиционных Партии справедливости и развития³.

Конституционного суда и Высшего совета судей и прокуроров, предусматривают возможность возбуждения уголовных дел в отношении военных гражданскими судебными инстанциями, проведение суда над организаторами последнего военного переворота, передают полномочия по возбуждению дел о роспуске политических партий от Абсолютного суда парламенту. Конституционная реформа, кроме того, вводит институт омбудсмена и призывает за госслужащими право на заключение коллективных договоров и проведение забастовок.

² Самы представители правящей Партии справедливости и развития президентов себя в качестве мусульманского эквивалента европейских консерваторов, в частности, христианских демократов. Исходя из этого, ряд авторов предпочитает использовать определение «исламские консерваторы» в отношении к членам этой партии.

³ 'Yes,' 'No' in dead heat ahead of Turkish referendum. <http://www.hurriyetsailynews.com/n.php?n=gaffes-will-affect-the-fate-of-referendum-says-pollsters-2010-09-01>

Однако в отличие от внутренней политики, где практически каждая проблема вызывает острейшие дебаты, основные направления внешней политики, где идет процесс переоценки и пересмотра шкалы приоритетов, одобряются подавляющим большинством населения. Точнее, в силу напряженной внутриполитической ситуации, по ряду внешнеполитических вопросов турецкое правительство не может игнорировать общественное мнение.

По мере появления и накапливания «недопониманий» в отношениях с США⁴ и ЕС, а также благодаря происходящим серьезнейшим внутриполитическим сдвигам, Турция начинает более жестко отстаивать свои стратегические интересы. На фоне влотекущих переговоров о членстве Турции в ЕС,

- выстраивание стратегических отношений с Россией,
- начало пересмотра отношений с Ираном и Сирией,
- участвовавшие конфликтные ситуации с Израилем,
- активная вовлеченность в регион Расширенного Причерноморья,
- перспективы расширенного сотрудничества с большинством бывших советских республик Южного Кавказа и Центральной Азии,
- возвращение после почти десятилетнего перерыва к очередной попытке имплементации так называемого «тюркского пояса»,

позволяют Турции рассчитывать на серьезные политические и экономические дивиденды на пространстве Евразии.

Безусловно, основными внешнеполитическими проблемами для Турции продолжают оставаться полноправное членство в Европейском Союзе, война в Ираке, Кипрская и курдская проблемы, борьба с терроризмом в лице Курдской рабочей партии (РКК), а также трафикингом.

На первый взгляд, южнокавказское и центральноазиатское направления для этого государства все еще являются периферийными, и активизируются как в позитиве, так и в негативе только по мере появления и/или углубления проблем с основными внешними игроками – США и Европейским Союзом. Тем не менее, прослеживается явная тенденция к развитию не только двусторонних отношений с государствами Южного Кавказа и Центральной Азии,

⁴ В данной статье не рассматриваются турецко-американские отношения.

но и к попыткам проводить региональную политику с перспективой на главенствующую роль в этих двух регионах.

Однако Турция не является доминирующим внешним актором пространства Южного Кавказа. Стратегические интересы Турции и ее претензии на роль региональной державы в определенной степени входят в противоречие со стратегическими интересами России или накладываются на них. Соотношение интересов России и Турции на Южном Кавказе создает дополнительный конфликтный потенциал и способствует углублению разделительных линий не только между Турцией и Россией, столько между самими государствами региона.

В то же время, стратегические интересы Турции совпадают с интересами Европейского Союза, который готов предоставить ей *carte blanche* в проведении активной политики и выстраивании как двусторонних отношений с Азербайджаном, Грузией и Арменией, так и в создании благоприятного экономического климата в регионе. В целом, комбинация «Турция – ЕС- Южный Кавказ» не содержит в себе конфликтного потенциала.

В данной статье будут рассмотрены некоторые аспекты южнокавказской политики Турции с учетом ее взаимоотношений с Европейским Союзом и Россией.

Отношения Турция – ЕС как стимул для диверсификации турецкой внешней политики

ЕС – Турция

Результаты парламентских (2003) и президентских выборов (2007) в Турции и закрепление во власти умеренных исламистов внесли некоторые коррективы в отношения Турция – ЕС. С одной стороны, еще больше обозначились имеющиеся у обеих сторон объективные препятствия для перевода переговоров в завершающую стадию⁵. С другой, стали создаваться политические, экономические

⁵ Ситуация по переговорам выглядит следующим образом: из 35 пунктов, подлежащих согласованию между сторонами, согласован только 1, по 12 пунктам – переговоры открыты, по остальным даже не начались. EU-Turkey Associative Council, May 10, 2010, Brussels.

http://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/en/114363.pdf

и социальные предпосылки для пересмотра Турцией своих перспектив на восточном направлении⁶, и в частности, на Южном Кавказе.

В числе наиболее сложных вопросов между ЕС и Турцией нужно отметить, во-первых, противоречия между концепцией ЕС как общеевропейской структуры и идентичности, не поощряющей национализм, и заложенными в основе кемализма идеями сильного государства и единой турецкой нации.

Во-вторых, мусульманская идентичность Турции рассматривается как угроза общеевропейским ценностям⁷. В Европе усиливается тенденция к ограничению и удерживанию роста исламского фактора в повседневной жизни. Это проявляется, в первую очередь, в дебатах по запрету ношения паранджи в общественных местах и уже в принятии соответствующих законов парламентами Франции и Бельгии.

В-третьих, Турция не воспринимается как европейское демократическое государство большинством государств ЕС⁸, и на Турцию оказывается давление, особенно в тех вопросах, которые касаются национальных меньшинств, свободы слова и вероисповедания, а также прочих демократических свобод.

В целом, с учетом и Кипрской проблемы, в Европейском Союзе нет единого мнения и подхода к вопросу о членстве Турции, и у сторонников и противников есть свои серьезные доводы. С одной стороны, есть мнение, что при вхождении Турции в ЕС, она получит большие возможности лоббирования своих интересов уже в самой влиятельной европейской структуре; Европа столкнется с практически неконтролируемым потоком мигрантов, и серьезными демографическими проблемами. Серьезным аргументом для противников является вопрос сохранения европейской, а для некоторых и христианской, идентичности Европы. Сторонники членства Турции в ЕС считают, что ее политическое поведение станет более

⁶ См., в частности, интервью Р.Т. Эрдогана немецкой газете "Die Zeit" ("Im Finale habe ich zu Deutschland"), 25 März, 2010, #13, S.4.

⁷ При вступлении Турции в ЕС, по разным оценкам, число мусульман в совокупности увеличится с 5-7% до 20%.

⁸ Согласно оценкам базирующейся в США Freedom House,

прогнозируемым, она является серьезным стратегическим партнером, которого не следует раздражать. Кроме того, они уверены в необходимости культурной и религиозной диверсификации Европы. Перечень расхождений можно продолжить⁹.

В совокупности, в государствах ЕС против членства Турции высказались в 2005 году более 52% опрошенных¹⁰, прослеживается тенденция к увеличению этой цифры. Так, согласно проведенному в августе-сентябре 2008 года опросу в пяти государствах Европейского Союза (Франции, Германии, Великобритании, Польши и Испании) и охватившем 5,000 респондентов, на вопрос о возможном членстве Турции в ЕС положительно ответили 47% и столько же были против, 6% затруднились с ответом. На вопрос, должен ли вопрос о членстве Турции в ЕС быть вынесен на референдум, ответы разделились более четко: «против» высказались 64% во Франции, 62% в Германии и 46% в Великобритании. Наибольшую поддержку Турции высказали в Польше (54%) и Испании (53%)¹¹. Расхождений очень сильны и среди высших представителей руководства европейских государств: категорически против вступления Турции в ЕС выступают канцлер Германии А.Меркель и президент Франции Н.Саркози, готовые предоставить Турции статус «привилегированного партнера». Лоббируют интересы Турции Великобритания (премьер-министр Д. Камерон) и Польша (президент Б. Комаровский).¹²

Создается впечатление, что Европейский Союз, признавая, что а) Турция является одним из ключевых акторов в отношениях с государствами Ближнего Востока, в частности, с Ираном и Сирией; б) играет стратегическую роль в регионе Расширенного Причерноморья; в) является важнейшим транзитным путем для поставок энергоносителей из зоны Каспия, г) является приемлемым партнером-соперником для России, стремится обезопасить себя от

⁹ См., в частности, Ingnar Karlsson, *Turkey in Europe but not of Europe?* TESEV-Land University, Istanbul, May 2009, pp.12-15.

¹⁰ <http://www.guardian.co.uk/world/2005/jul/19/turkey.eu>

¹¹ *Europeans split over Turkey EU membership poll. Опрос проводился тремя университетами, и результаты были опубликованы 24 января 2010 года на сайте EU Business. См. <http://www.eubusiness.com/news-eu/en/large-turkey-2ed/> Доступ 5 сентября 2010 года.*

«турецкой утробы» путем переориентации Турции и создания таких рамок регионального сотрудничества, в которых Турция будет играть ведущую роль¹².

Одной из зон приложения турецких интересов, «удобной» для Европейского Союза, является Южный Кавказ.

Турция – ЕС

В отношениях с Европейским Союзом Турция пока еще демонстрирует готовность соответствовать тем требованиям и нормам европейского сообщества, которые не ущемляют ее идентичности, и разделить их. Важно то, что турецкое руководство не скрывает своей заинтересованности в реформах, но не увязывает их напрямую с вопросом членства Турции в Европейском Союзе.

В то же время, в самом государстве растет число тех, кто не считают членство в ЕС абсолютным приоритетом. Если рассмотреть ситуацию, которая возникла после начала активной фазы переговоров о членстве в ЕС в декабре 2005 года и их последующего приостановления, четко прослеживаются следующие тенденции.

Первое. Экспертное сообщество и представители гражданского общества Турции поддерживают реформы, которые проводит исламистское правительство, считая, что они способствуют прогрессу во внутриполитической и экономической сферах страны. В этом контексте позиция Европейского Союза не воспринимается как принуждение к проведению широкомасштабных реформ по демократизации страны, поскольку реформы являются насущной необходимостью самой Турции, вне зависимости от того, станет ли она членом ЕС, или нет¹³.

В то же время, турецкое общество ожидает, что проведение реформ будет оценено Европейским Союзом, чего пока не

---

¹² В качестве таких проектов, в частности, следует рассмотреть проекты ЕС Расширенное Причерноморье и Средиземноморское партнерство.

¹³ «Если Турция нуждается в Европе, чтобы привести в порядок вопрос, связанный с условиями признания человека, то это плохое дело для Турции». См. интервью руководителя Турецко-немецкого фонда образования и научных исследований Феруха Шена в Zaman, September 12, 2010. <http://www.todayszaman.com/ta-web/news-221399-researcher-wa-says-turkey-does-not-need-eu-membership.html>

происходит. Подавляющее большинство турецких аналитиков и официальных лиц считают, что в снижении интереса общества и, в некоторой степени, энтузиазма властей к вхождению в ЕС виноват сам Европейский Союз, не оценивший по достоинству усилий страны, прилагаемых для соответствия Копенгагенским критериям. По мере затягивания переговоров растет разочарование внутренней неготовностью этой европейской структуры идти на сближение с Турцией. Опросы, проводимые в последние 5-6 лет, показывают явную тенденцию к снижению процента граждан государства, положительно относящихся к членству Турции в ЕС¹⁴. Кроме того, представители некоторых аналитических кругов Турции считают, что членство в ЕС уже не нужно этой стране, которая динамично развивается.

Турция очень болезненно отреагировала на предложение президента Франции Николя Саркози изъять из Рамочного соглашения о переговорах ЕС – Турция (EU-Turkey Negotiation Framework Agreement) слова «вступление» и «членство» в приложении к Турции, а также приостановить переговоры по открытым для согласования пунктам. Очередной взлет негативизма в отношении ЕС был вызван совместным заявлением Н.Саркози – А.Меркель о невозможности вхождения Турции в «европейский клуб». Данный подход, обозначенный как «синдром Саркози», по мнению одного из ведущих турецких аналитиков – профессора Кемала Кириджи, играет на руку эвроскептикам в Турции и способствует повышению роли тех структур и кругов, которые считают, что осуществление преобразований наносит непоправимый вред государству. Кроме

---

¹⁴ В 2002 году более 70% граждан Турции высказались за членство страны в ЕС <http://www.globalsecurity.org/military/library/news/2002/12/mil-021202-3c5eb928.htm>

В сентябре 2006 года проведенный турецкой газетой Milliyet опрос выявил следующую тенденцию: заинтересованность в ЕС снизилась с 60% до 32%. Для 33% было неважно, станет ли Турция членом ЕС или нет.

ZSI EU-Turkey Monitor, November 2006, Vol.2, No 3. Согласно проведенному по заказу BBC с 10 по 28 ноября 2006 года расширенному опросу, в Турции к ЕС положительно относятся 30% (вместо 40% в предыдущий период), отрицательно – 32% (против 16%), и 38% отказались ответить на вопрос. Опрос проводился среди 1000 жителей 11 городов, в которых проживает 30% населения страны.

того, он отмечает чувствительную реакцию в обществе на имидж государства¹⁵.

В ответ на это, руководство Турции на фоне растущего в обществе недоверия и скепсиса в отношении ЕС ужесточает риторику. Турция в лице своего премьер-министра Р.Т.Эрдогана и других высокопоставленных чиновников, заявляя о приоритетности европейского направления, оговаривает, что Турция не согласна на какой-либо иной статус, кроме членства, не потерпит более никаких дополнительных пунктов для согласования, в случае продолжения затягивания переговоров пересмотрит свои взаимоотношения с этой структурой. Сильнейшее разочарование вызвали итоги официального визита канцлера Германии Ангелы Меркель в Турцию весной 2010 года, в ходе которого в очередной раз было озвучено предложение о предоставлении Турции «привилегированного партнерства» в рамках Европейского Союза. Министр по европейским делам сразу же после совместной пресс-конференции А. Меркель и Р.Т.Эрдогана в Стамбуле по итогам официального визита канцлера сделал резкое заявление: «Такого понятия как «привилегированное партнерство» не существует. Я чувствую себя оскорбленным, когда предлагается то, что не существует»¹⁶. Кроме того, Турция резко осуждает нежелание лидеров двух ведущих европейских государств видеть эту страну среди членов ЕС, что в сочетании с отсутствием окончательного соглашения по Кипру, «меняет отношение (к ЕС – Г.Н.) в отечестве»¹⁷.

Второе. В Турции происходит закономерный процесс возвращения к исламу, поскольку навязанная в свое время Кемалем Ататюрком модель светского государства искусственно заглушила и

¹⁵ <http://www.reflectioncafe.net/2008/02/turkish-perspective-on-eu-turkey.html>

¹⁶ "Turkey's EU bid overshadows Angela Merkel visit" <http://news.bbc.co.uk/2/hi/8592170.stm>
"Such a thing as privileged partnership does not exist," said Egemen Bagis, Turkey's minister for European affairs. "So we do not take that option seriously because there is no legal foundation of it. At times I feel insulted for being offered something which does not exist." См. также комментарии по итогам визита А. Меркель в Die Zeit, #14, (Beitrag beim Pascha), 31 März, 2010, S.4.

¹⁷ Tony Barber, "Turkey warns on 'dilution' of EU goal," *Financial Times*, 7 November 2007.

Turkish Daily News, April 17, 2008

загнала на периферию все, что было связано с заложенной в самой этой религии политической и социальной функциями. Закономерно, что политический ислам занимает все большее место в стране. Согласно проведенному Турецким фондом экономических и социальных исследований (TEPAV) опросу, с 2002 по 2008 год в стране почти на 10% возросло число граждан, которые сначала идентифицируют себя в качестве «мусульман», а затем уже «турок» или «граждан Турции»¹⁸.

Что касается роли конфессионального фактора в отношениях Турция – ЕС, то, по мнению турецкого руководства, политика европейских правительства, направленная на сохранение христианской идентичности Европы, является близорукой и, к тому же, искусственно ограничивает культурное и религиозное многообразие Европы.

Параллельно усилению роли ислама во внутривнутриполитической жизни страны, турецкое руководство пересматривает отношения с ведущими мусульманскими государствами и наращивает отношения с тюркскими государствами бывшего Советского Союза, что также воспринимается позитивно в обществе.

Третье. Как уже отмечалось, под давлением Европейского Союза начались реформы в турецкой армии, которая видела свою миссию не только в защите территориальной целостности страны, но и рассматривала себя в качестве гаранта ее секулярного и унитарного характера. Кроме того, армия была крупнейшим инвестором в турецкую экономику и ее прямым участником. И наконец, армия в лице Совета национальной безопасности, формировала и контролировала все внешнеполитические вопросы, страны¹⁹. В частности, оценивая роль армии в процессе преобразований в Турции, тогда министр иностранных дел, а ныне заместитель премьер-министра

¹⁸ Svante Cornell, Halil M. Karaveli. Prospects for a 'Torn' Turkey: A Secular and Unitary Future? Silk Road Paper, October 2008, p. 43-44.

¹⁹ См. F. Stephen Larrabee, Ian O. Lesser. Turkish Foreign Policy in an Age of Uncertainty. Rand, Washington, Pp. 27-44. Mustafa Aydın. Twenty Years before, Twenty Years After: Turkish Foreign Policy at the Threshold of the 21st Century. In: Turkish Foreign Policy in the 21st Century. A Changing Role in World Politics. Ed. by T. Jansel and M. Aydın, Burlington, 2003, Ashgate, p.16.

Али Бабаджян заявил, что она «была сторонником процесса вступления Турции в ЕС... хотя это и не столь однозначно»²⁰.

От поведения армии и ее отношения к реформам все еще во многом зависит направление развития страны. Военные выказывали, в частности, недовольство тем, что армия вытесняется исламистским правительством на второй план; их не устраивала позиция руководства в отношении вторжения американских войск в Ирак, их беспокоит заметно углубляющееся «непонимание» с Израилем, тем более, на фоне растущей и инициируемой Турцией активности в отношениях с Ираном и Сирией. Высказываются опасения, что правительство Эрдогана способствует исламизации страны, а также ведет к национальному разрушению, проводя более толерантную политику в вопросах национальных меньшинств и признавая этническое разнообразие Турции²¹.

В свою очередь, правительство целенаправленно работает на снижение роли армии во внутри- и внешнеполитических процессах, оставляя за ней только оборонную функцию. Свидетельством растущих разногласий между военными и правительством являются обвинения в адрес ряда представителей генералитета в подготовке военного переворота, увольнения, аресты и процессы над ними²².

---

²⁰ Turkey warns against EU 'club of Christians,' AFP, January 28, 2008. (The Turkish military has been a good supporter of Turkey's EU accession process ... although it is not a black and white thing).

²¹ Dangerous neighborhood: contemporary issues in Turkey's foreign relations. Michael S. Radu, editor. New Brunswick, N.J.: Transaction Publishers, 2003, p. 4. Еще больше усложняет ситуацию тот факт, что последняя классификация разговорных языков (что отнюдь не означает совпадение языка среди представителей этнических групп) с охватом территории всей Турции была проведена в 1965 году; большинство данных, обнародованных после этого периода, содержат множество неточностей. В то же время, как показывают социологические опросы, произведенные по запросу Совета Национальной безопасности Турции в 2008 году тремя университетами Турции, растет этническое самосознание населения по национальным меньшинствам. Milliyet2008-06-06.

<http://www.milliyet.com.tr/default.aspx?Type=SonDakika&Kategori=yasam&ArticleID=873452&Date=07.06.2008>. Retrieved August 21, 2010.

²² См. подробные сведения по турецкой прессе «Эргенекон», а также "Der Spiegel," #9, 1 März 2010, (Der Sultan and die Paschas), Ss. 94-96.

Таким образом, в отношениях ЕС и Турции достаточно противоречий. Три основные тенденции развития Турции – демократизация, усиление политического ислама и снижение уровня вовлеченности армии во внутривластные дела – могут иметь далеко идущие последствия в случае, если обещанный «призыв», а именно членство в ЕС, не будет получен. При определенном стечении обстоятельств страна может скатиться как в сторону военной диктатуры, так и радикального ислама. Тогда Турция может представлять если не угрозу, то серьезную проблему не только для ЕС, но и своих непосредственных соседей.

Скорее всего, взаимное отталкивание Турции и ЕС как общеевропейской организации, то есть, говоря иначе, на уровне «межличностных» отношений, в среднесрочной перспективе будет продолжаться. В контексте данной статьи важно отметить, что в случае получения статуса полноправного члена Европейского Союза, Турция, несмотря на все свои ресурсы, останется в маргинальном положении в рамках этой организации. Понимая это и сохраняя членство в ЕС в качестве одной из своих приоритетных задач, Турция, тем не менее, прикила «вызов» Запада. Она начала перестраивать свою внешнюю политику в тех направлениях, куда идут основные потоки рабочей силы и капитала и где нарастает торговля. Фактическое затягивание переговоров со стороны ЕС вынуждает Турцию разворачиваться в первую очередь в направлении России, Ближнего Востока, Южного Кавказа и Центральной Азии, а также государств Восточной Европы.

Турция – Южный Кавказ: сквозь призму взаимоотношений с ЕС

Южный Кавказ исторически является зоной турецкого влияния, своеобразным *front yard* Турции, который, в силу ряда объективных и субъективных обстоятельств, вышел надолго из сферы стратегических интересов этой региональной державы. После развала СССР лишились своей функции стража границ НАТО на восточном направлении, и на фоне вялотекущих переговоров о членстве в Европейском Союзе, Турция – именно в своем статусе региональной

державы – заметно активизировались в направлении Южного Кавказа, где для нее открылись значительные политические и экономические перспективы. Для Европейского Союза способность Турции проводить самостоятельную политику в своем *front yard* часто рассматривается в контексте ее возможностей сдерживать натиск России в попытках последней по восстановлению своего влияния по всему периметру бывшего Советского Союза.

Однако для понимания модели поведения Турции в регионе Южного Кавказа необходимо подчеркнуть, что, во-первых, для полной реализации своих региональных амбиций у нее все еще не хватает ни экономической, ни политической мощи. Во-вторых, нарушен один из основных постулатов, заложенных в основу турецкой внешней политики еще со времен Ататюрка: если до распада СССР и всего социалистического блока Турция старалась не вовлекаться в региональные политические процессы и, тем более, региональные конфликты²³, то с начала 1990-х годов она прямо или опосредованно стала участницей этнополитических конфликтов на Балканах (Косово, Босния-Герцеговина), на Южном (Нагорный Карабах) и на Северном Кавказе (Чечня). Она стала проводить активную внешнюю политику, формально обозначенную как «воля проблем с соседями», но направленную в этих регионах на поддержку мусульманских и тюркских народов. Кроме того, Турция и в формате НАТО действует исходя из своих стратегических задач²⁴. В-третьих, диверсификация направлений внешней политики и усиление в ней исламской и тюркской составляющих в определенной степени способствуют политизации самого турецкого общества, с ростом среди его определенных сегментов националистических и ультранационалистических настроений²⁵.

²³ Единственным исключением, пожалуй, является вторжение турецких войск на Северный Кипр в 1974 году с целью защиты турецкого населения острова.

²⁴ 1 марта 2003 года парламент Турции проголосовал против попытки вмешательства разрешить американским военным силам использовать территорию страны для атак на Ирак.

²⁵ Mustafa Aydın. *Twenty Years Before, Twenty Years After: Turkish Foreign Policy at the Threshold of the 21st Century*. In: *Turkish Foreign Policy in the 21st Century. A Changing Role in World Politics*. Ed. by T. Iamael and M. Aydın, Burlington, 2003, Ashgate, pp.16-17.

Для государств Южного Кавказа проблема взаимоотношений Турции и ЕС представляет особый интерес, и все три республики приветствовали открытие переговоров Турция – ЕС. Во-первых, с ее принятием в члены Европейского Союза, и Армении, и Грузии, и Азербайджан выходит непосредственно к границе с Европейским Союзом. Во-вторых, Турция, может лоббировать интересы своих южнокавказских партнеров Грузии и Азербайджана в этой структуре. В-третьих, Турция сама по себе уже является весомым экономическим партнером для государства Южного Кавказа; однако ее членство в ЕС может опосредованно увеличить обмен товарными потоками между государствами Южного Кавказа и ЕС (в меньшей степени это касается Армении в силу отсутствия прямых коммуникаций и дипломатических отношений). В-четвертых, при вступлении в ЕС вероятно увеличение потока турецких мигрантов в Европу, что, соответственно, будет открывать рабочие места в Турции для граждан Азербайджана и Грузии, в меньшей степени – Армении.

Южный Кавказ как *front yard* для Турции и России

Как уже отмечалось, в системе безопасности Евразии Турция вполне может удовлетворить свои амбиции региональной державы. В данной структуре она не нарушает так называемой общеевропейской цивилизационной идентичности, не отпугивает Европейский Союз возможными политическими, экономическими и демографическими последствиями своего членства, не вносит раскол в саму структуру ЕС. Однако именно в формате Евразии у Турции есть мощный соперник/союзник в лице России, которая также рассматривает все это пространство как зону своего стратегического влияния и интереса.

Основывая, что конфронтационный подход не будет способствовать претворению в жизнь их стратегических интересов, два основных актора пространства Евразии – Россия и Турция – постепенно начали преодолевать разногласия, существующие между ними на протяжении всего нового и новейшего периодов истории. Этому способствуют и их сложные взаимоотношения с Европейским Союзом и США. Исторически сложившиеся российско-турецкие

отношения, в определенном контексте способствуют двум параллельным процессам: с одной стороны, происходит углубление двусторонних отношений между Россией и Турцией и вывод их на уровень стратегического партнерства во всех областях, включая вопросы безопасности.

Подписав в октябре 2001 года «План действий по сотрудничеству в Евразии: от двустороннего сотрудничества к многомерному партнерству» или «Евразийский план действий»²⁶, Россия и Турция признали друг друга в качестве евразийских держав, высоко оценивающих безопасность и стабильность в ареале своих геополитических интересов. Они форсировали развитие отношений в экономической, политической сферах, а также в вопросах борьбы с неконвенциональными угрозами, в частности, терроризмом²⁷.

Их интересы совпадают по ряду приоритетных для обеих держав направлений: они негативно относятся к повалению в акватории Черного моря судов государства, не являющихся причерноморскими²⁸; оценивают «цветные революции» на постсоветском пространстве как дестабилизирующие; российско-турецкий тандем негативно воспринимает риторику США относительно необходимости стимулирования демократизации по периметру границ Европы; есть определенное сходство в подходах в

---

²⁶ Документ (Cooperation Action Plan in Eurasia: From Bilateral Cooperation to Multi-Dimensional Partnership) был подписан 16 ноября 2001 года в Нью-Йорке министрами иностранных дел обеих государств. В нем, в частности, было отмечено: «Радикальные изменения, которые имеют историческую важность, открывают эру возможностей развивать продуктивное, взаимное и региональное сотрудничество в духе дружбы и взаимного доверия во всех сферах отношений между Россией и Турцией. Они взаимовыгодны в намерении приложить дополнительные усилия для комплексного своих отношений на уровень мощного, конструктивного партнерства».

²⁷ Турция признала приоритет России в вопросах урегулирования неразрешенных этнополитических конфликтов на евразийском пространстве (в первую очередь, это касалось поддержки чеченских боевиков и ситуации на Южном Кавказе); Россия, в свою очередь, обещала ограничивать активность курдских организаций на своей территории.

²⁸ В первую очередь, это касается США, которые намерены активизировать деятельность НАТО в регионе и добиться присутствия собственного флота в Черном море.

оценке и ближневосточной политике США и собственных возможностях по урегулированию кризиса в этой зоне. Кроме того, для Турции абсолютным приоритетом продолжает оставаться сохранение контроля над средиземноморскими проливами.

В целом, обе державы, действуя под флагом евразийской идентичности, стали откровенно демонстрировать свое стремление не допустить появления новых игроков, в первую очередь, США, на пространстве нового формирующегося региона. Несмотря на развертывающееся соперничество, Россия и Турция вышли на тот уровень двусторонних отношений, когда они готовы поддержать позицию друг друга для противодействия давлению США и, в некоторой степени, ЕС. Замечу, что подписание «Евразийского плана действий» стимулирует активность Турции, которая постарается использовать все преимущества своего географического положения, а также военного, политического и людского потенциала для смены статуса нежелательного актора в формате Европейского Союза на статус если не патрона, то равноправного партнера в евразийской системе координат. Соперничество обеих региональных держав на Южном Кавказе принимает завуалированные формы, поскольку обе рассматривают свое сотрудничество в стратегической перспективе и фактически способствуют углублению разделительных линий между государствами самого региона. Можно говорить о том, что обе региональные державы делают, в частности, Южный Кавказ на сферы влияния.

Этому способствовала и российско-грузинская война августа 2008 года, фактически переформатировавшая всю систему безопасности Южного Кавказа²⁹ и изменившая военно-политический баланс в регионе, а также привела к новому витку милитаризации всего региона.

Помимо того, что в условиях экономического кризиса увеличиваются военные закупки всех трех государств региона и статьи расходов государств на оборону, происходит большая концентрация

²⁹ См. Gayane Novikova, *The Five-Day War of August 2008, and Shifts in Security in the South Caucasus*. *Pastorana of Global Security Environment 2009*. Ed. by M.Majer, R.Ondrejovak, V.Tarasovic, T.Valasek. Centre for European and North Atlantic Affairs, Bratislava, 2009, pp.343-359.

военной техники на Южном Кавказе, наблюдается и расширение иностранного военного присутствия¹⁰, в первую очередь, российского и турецкого.

Россия закрепила и легализовала свое военное присутствие в Абхазии и Южной Осетии, и продлила его в Армении. В контексте данной статьи важно отметить, что в соответствии с подписанным в августе 2010 года российско-армянским Протоколом о внесении изменений в Договор о российской военной базе в Армении был не только продлен срок ее присутствия, но и была расширена сфера ее географической и стратегической ответственности. В частности, согласно новой редакции статьи третьей данного Протокола, база, помимо осуществления функций по защите интересов Российской Федерации, обеспечивает совместно с Вооруженными Силами Армении безопасность Республики Армения по всему периметру ее границ¹¹.

На этом фоне усиленно муссируются не лишние основания слухи о возможном создании турецкой военной базы на территории Нахичеванской Автономной Республики Азербайджана в свете принятия им в июне 2010 года военной доктрины, допускающей, вопреки конституции страны, развертывание иностранных баз на территории страны.

Безусловно, ни Россия, ни Турция не позволят втянуть себя в военное противостояние на территории Южного Кавказа, однако расширение их военного присутствия является свидетельством качественно нового баланса сил в регионе и вносит коррективы в ситуацию вокруг урегулирования армяно-турецких отношений и Нагорно-Карабахского конфликта.

Южный Кавказ в политике Турции

Стратегический треугольник: Турция – Азербайджан – Грузия

В отношениях Турции с Азербайджаном и Грузией все относительно понятно и взаимозависимо – Турция рассматривает оба

¹⁰ Пассивное военное присутствие США на Южном Кавказе не влияет на военно-политическую ситуацию региона.

¹¹ Ранее функционирование базы ограничивалось внешними границами бывшего СССР, в новой редакции это ограничение исключено из текста Соглашения.

государства в качестве младших партнеров. Появление ряда энергетических и коммуникационных проектов, «завязанных» на Турцию, поставили оба государства фактически в зависимое от нее положение. Выстраивая отношения с ними, Турция, во-первых, решает собственную стратегическую задачу превращения в хранилище Каспийских энергоресурсов с перспективой их расширенных поставок в ряд европейских государств²². Во-вторых, те же коммуникации обеспечивают Турции прямой выход в государства Центральной Азии, увеличивая долю турецкого капитала в неэнергетическом секторе в Грузии, и Азербайджана, Турция получает дополнительный рынок для своих товаров и услуг. В-третьих, Турция является одним из основных поставщиков вооружения для Грузии и Азербайджана, имеет военные объекты в обеих республиках.

Помимо всего перечисленного выше, в турецко-азербайджанских отношениях определяющими являются также тюркская и мусульманская идентичности, которые доминируют на уровне массового сознания. Именно эти два аспекта и использует азербайджанское руководство, которое стремится к максимальному вовлечению Турции во внутривосточные процессы и старается приспособить турецкую модель государственного устройства к азербайджанской действительности. Стоит отметить, что в стране, особенно в столице и в северных регионах, усиливается роль суннитского ислама; армия Азербайджана строится по НАТО-вскому/турецкому образцу, в стране работают турецкие военные инструкторы; очень сильно культурное влияние Турции. Однако одним из основных направлений, в которых Азербайджан нуждается в поддержке Турции, является проблема урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта.

В целом, любые противоречия, возникающие на уровне двусторонних отношений во всех сферах жизни этих двух государств, решаемы. Азербайджан не может позволить себе игнорировать интересы Турции ни в одном из вопросов. В свою очередь, Турция не может игнорировать реакцию в обществе на

²² Terry D. Adams, *Caspian Oil and Gas Development and the Black Sea Region: an Overview*. In: *Europe's Black Sea Dimension*. Brussels, CEPS, 2002, pp. 47-52, 60-68.

процессы, происходящие в Азербайджане и вокруг него, особенно в вопросах, касающихся армяно-азербайджанских отношений. Общественное мнение в стране однозначно ориентировано на поддержку Азербайджана в вопросе Нагорно-Карабахского конфликта. На первый взгляд, совпадение позиций Азербайджана и Турции вокруг урегулирования конфликта дает Азербайджану иллюзию того, что он может оказывать давление на Турцию. Однако подчеркнем, что Турция выстраивает свои отношения с сопредельными государствами исключительно исходя из собственных стратегических интересов, и в турецко-армянских отношениях присутствует не только фактор Нагорного Карабаха.

Что касается двусторонних турецко-грузинских отношений, то с турецкой стороны доминирует стремление использовать территорию этого государства для транзита азербайджанских/казахстанских энергоресурсов, а также для создания своеобразного тюркского моста и транзита турецких товаров в Азербайджан и далее в направлении Центральной Азии. Кроме того, усиление турецких позиций в Грузии уравнивает усиление российского влияния в Армении.

В свою очередь, стабильно плохие грузино-российские отношения хотя и дают Грузии дополнительную маневренность в выстраивании отношений с Западом, однако, одновременно вынуждают ее переориентировать свои коммуникационные приоритеты в сторону Турции. Одним из объективных последствий этого становится усиление ее экономической, а затем и политической зависимости от Турции и Азербайджана. Это уже проявляется в том, что руководство Грузии, прилетствуя заявления Турции о территориальной целостности своей страны, предпочитают не замечать и не обсуждать вопрос увеличивающихся турецких капиталовложений в Абхазию. Грузия всячески старается избежать и обсуждения с Турцией проблемы репатриации турок-месхетинцев в Грузию.

Следует добавить, что в стратегическом треугольнике Турция – Азербайджан – Грузия Турция воспринимается своими партнерами в том числе и как связующее звено между ними и НАТО.

На Южном Кавказе для Турции наиболее проблематичным является армянское направление. Вплоть до начала 80-х годов прошлого столетия оно фигурировало в гораздо большей степени в контексте взаимоотношений с армянской диаспорой вокруг проблемы международного признания Геноцида армян в Османской империи, чем с Армянской ССР. Появление на карте независимой Республики Армения не способствовало установлению двусторонних дипломатических отношений. Более того, вовлеченность Армении в Нагорно-Карабахский конфликт привела к закрытию Турцией в одностороннем порядке в 1993 году границы с Арменией. Все последующие контакты между двумя государствами были прямо или косвенно связаны с ситуацией вокруг урегулирования данного конфликта, и опосредованы отношением Турции с третьим государством – Азербайджаном.

В этом контексте нормализация армяно-турецких и турецко-армянских отношений является одной из наиболее интересных тем, касающихся Южного Кавказа, и, соответственно, вокруг этого вопроса множество спекуляций, несмотря на то, что они не относятся к числу приоритетных ни для кого из внерегиональных акторов, в частности, США, России, и ЕС. На региональном уровне в их нормализации не заинтересованы ни Грузия, ни Азербайджан. Однако динамика политических процессов на Южном Кавказе в 2008-2010 годах спровоцировала концентрацию международного внимания на взаимоотношениях Армении и Турции и урегулировании Нагорно-Карабахского конфликта. Непосредственно после завершения российско-грузинской пятитдневной войны именно на этом направлении стала наблюдаться беспрецедентная активность, на первый взгляд, инициированная Турцией (предложение Эрдогана по созданию «Платформы стабильности и сотрудничества на Южном Кавказе») и поддерживаемая Арменией (воплощение в жизнь так называемой футбольной дипломатии). Однако скорость, с которой развивались события на армяно-турецком направлении с 22 апреля 2009 года после появления

информации о готовящемся прорыве, свидетельствует о том, что и на Армению, и на Турцию оказывалось сильное политическое давление извне для принуждения их к компромиссу. На фоне серьезных разногласий вокруг целого ряда проблем, в том числе, ситуации в Грузии, нефтяных и газовых проектов, обострения ближневосточного конфликта и проблемы вокруг Ирана, ЕС, США и России как основным внешним акторам пространства Южного Кавказа, необходима была демонстрация сплоченности и единства подходов, своего рода *success story* на любом направлении. Скорее всего, возникла иллюзия того, что можно будет относительно легко добиться прогресса именно в урегулировании армяно-турецких отношений, тем более с учетом того, что переговоры разной интенсивности между сторонами велись в течение последних 2-3 лет. Если для Армении урегулирование отношений с Турцией могло решить некоторые задачи, в первую очередь, экономического характера, то для Турции урегулирование отношений с Арменией имело второстепенное значение в шкале ее внешнеполитических и внутриполитических приоритетов. Однако под сильным внешним давлением, с одной стороны, и при мощном противодействии изнутри, правительству Турции пришлось предпринять ряд шагов, направленных на урегулирование отношений с Арменией, которые на короткий промежуток времени вышли на передний план.

Стоит обратить внимание на то, что само внешнее давление распределялось неравномерно.

Как уже отмечалось, Европейский Союз вполне устраивает переключение активности Турции на восточное направление, поскольку их интересы, в частности, на Южном Кавказе абсолютно совпадают. В то же время в отношениях ЕС – Турция в проекции на Южный Кавказ есть определенная интрига, связанная с армяно-турецкими отношениями.

Вопрос возможного членства Турции в Европейском Союзе является предметом политических спекуляций и в армянской политической элите, которая приветствует (с некоторыми оговорками) членство Турции в Европейском Союзе. В то же время, до открытия переговоров в 2005 году представители аналитических кругов и государственных структур Армении исходили из того, что

обсуждение вопроса членства Турции в ЕС может способствовать разблокированию турецко-армянской границы. Этого не произошло, однако, сам факт закрытой границы (что противоречит принципам ЕС) стал своеобразным механизмом давления со стороны ЕС на Турцию, несмотря на то, что Армения даже не упомянута в рамочном документе, предопределившем ход переговоров ЕС-Турция. Ряд государств Европейского Союза используют армянский фактор и весь комплекс армяно-турецких противоречий в качестве одного из основных препятствий на пути членства Турции в ЕС. Наиболее ярко это провозглашается во французо-турецких отношениях, а в последнее время некоторые южане стали проскальзывать и в немецко-турецких. Неудивительно, что в 2005 году, в канун открытия переговоров по членству в ЕС высшее руководство страны выступило с резким заявлением о неприемлемости введения каких-либо дополнительных пунктов в повестку дня.

Со стороны ЕС вопрос урегулирования армяно-турецких отношений будет оставаться завуалированным механизмом давления на Турцию. В свою очередь, он будет использоваться руководством Турции для демонстрации твердости и решимости в отстаивании собственных национальных интересов. История подписания известных Протоколов «Об устояновлении дипломатических отношений между Турецкой Республикой и Республикой Армения» и «О развитии отношений» между ними является тому свидетельством. Однако стоит обратить внимание, что при нормализации армяно-турецких отношений снимается одно из неозвучиваемых препятствий для членства Турции в данной организации, в частности, ее закрытые границы с Арменией.

Для США урегулирование армяно-турецких отношений означает снятие прессынга со стороны армянской диаспоры по вопросу признания Соединенными Штатами Геноцида армян. На фоне «перезагрузки» двусторонних американо-турецких отношений и информации о готовящейся армяно-турецкой «дорожной карте» обозначение событий 1915 года в обращении президента Б. Обамы как «Месяц Егерн» было призвано смягчить напряженность как в лагере сторонников, так и в лагере противников принятой соответствующей резолюции как внутри страны. Однако очевидно, что приоритетом для

администрации США является сохранение и дальнейшее развитие отношений с Турцией, являющейся их ключевым партнером в ближневосточной и в кавказской политике. Кроме того, по их мнению, урегулирование отношений между Арменией и Турцией будет способствовать региональному развитию, а чем США, опять – с учетом развития ситуации на ближневосточном направлении, заинтересованы. Именно этим можно объяснить совершенно беспрецедентное давление, оказываемое в течение года на обе стороны, и в конечном итоге, приведшее к подписанию в октябре 2009 года известных армяно-турецких Протоколов об установлении дипломатических отношений между Республикой Арменией и Турецкой Республикой и о развитии отношений между ними. Эти Протоколы являются первым двусторонним документом за всю историю существования Турецкой Республики и независимой Армении.

Важно отметить, что дальнейшее развитие ситуации в армяно-турецких отношениях продемонстрировало ограниченные возможности участия / давления США на Турцию в вопросах, касающихся отстаивания последней собственных стратегических интересов.

Для России нормализация и последующее улучшение армяно-турецких отношений не столь однозначно позитивны, как для ЕС и США. Во-первых, урегулированность отношений между двумя государствами практически никак не отражается на энергетических и коммуникационных возможностях России. Во-вторых, при их нормализации Турция становится единственным актором пространства расширенного Южного Кавказа, не имеющим проблем с соседями, что на фоне российско-грузинских отношений повышает ее стратегические возможности. Правда, Россия сохраняет за собой позиции одного из важнейших, если не важнейшего внешнего актора в Нагорно-Карабахском конфликте, что позволяет ей напрямую контролировать Азербайджан и Армению, и опосредованно тормозить активность Турции в вопросе урегулирования данного конфликта, а, следовательно, препятствовать ее продвижению в регионе Южного Кавказа. В-третьих, для России совершенно очевидно, что Турция не может реально соперничать с ней в Центральной Азии. В целом, в условиях развивающегося стратегического партнерства с Турцией и «перезагрузки» российско-амери-

канских отношений, Россия не может напрямую влиять на процессы, которые имеют место в армяно-турецких отношениях, однако динамика их развития вполне устраивает Россию на данном этапе.

Для самих Армении и Турции, при наличии негативного исторического опыта, нормализация отношений означает качественнейший пересмотр собственной внутренней и внешней политики. Есть ряд вопросов, которые требуют ответа на уровне армянского и турецкого общества. Насколько были оправданы ожидания сторон после подписания между двумя государствами и насколько они были сопоставимы? Готовы ли общества, активно культивирующие на протяжении почти столетия «образ врага» завтра – волею своего руководства и не только – стать равноправными партнерами? Как это отразится на отношениях Армении с Нагорным Карабахом и Диаспорой, и на внутриполитической ситуации в стране? Как отразятся эти процессы на отношениях Турции с Азербайджаном и внутри страны – с радикалами?

Однозначных ответов на эти вопросы нет, однако, в целом, Армения играет роль своего рода раздражителя для Турции и рассматривается ею в качестве естественного препятствия для продвижения своих интересов на Южном Кавказе.

Рассмотрим, иные, помимо вопроса признания Геноцида армян, составляющие армяно-турецких и турецко-армянских отношений.

Для Армении урегулирование отношений с Турцией повлечет определенные сдвиги в экономической ситуации:

а) открытые границы с Турцией дают расширенные коммуникационные возможности в условиях блокирования российско-грузинской границы и постоянно балансирующей на грани обострения ситуации вокруг Ирана;

б) возможно выдалбливание местных товаров легкой промышленности более дешевыми турецкими (по этому вопросу есть достаточно версий и спекуляций среди сторонников и противников открытия границы),

в) появление трудовых мигрантов – граждан Турции из менее развитых восточных регионов страны может привести к увеличению рынка дешевой рабочей силы в Армении, и увеличить уровень скрытой безработицы в стране;

- в) увеличится поток армянских трудовых мигрантов в Турцию;
- г) увеличится трафикинг;
- д) увеличится поток армянских туристов в Турцию.

На внутригосударственном и общественном уровне обсуждение вопроса нормализации армяно-турецких отношений и подписание Протоколов привело в Армении

а) к еще большей коэлизации элит, расколу правящей коалиции, а некоторой степени способствовало сплочению политической оппозиции и большей политизации общества;

б) усилило разногласия между Диаспорой и Арменией;

в) усилило разногласия внутри самой армянской Диаспоры.

Для Турции, имеющей несравненно большие коммуникационные и экономические возможности, экономической аспект урегулирования отношений с Арменией не столь значим, как для Армении. Лоббируют открытие границ с Арменией губернаторы слабо развитых восточных провинций, рассчитывая привлечь большие инвестиции в экономику этой части страны.

В Турции обсуждение этого же вопроса и подписание Протоколов было крайне болезненным на уровне общества, и в определенной степени обострило негативное восприятие армян и Армении в целом. В целом, в подходе к Армении и государству, и общество Турции проявляют большую сплоченность. Это объясняется тем, что в массовом сознании турок Армения фигурирует, во-первых, в качестве государства, обвиняющего Турцию в совершении геноцида против армянского народа; во-вторых, в качестве государства, оккупирующего часть дружественного и братского Азербайджана. В настоящее время формируется и третий пласт, связанный с некоторыми сигналами о возможном пересмотре политики в отношении национальных меньшинств, и в целом негативной, вопреки ожиданиям турецкой стороны, реакцией на них армянского государства и общества¹¹, а также части армянской Диаспоры.

¹¹ В частности, в контексте демонстрации готовности к демократическим преобразованиям и провозглашения «доброй воли» осуществляются шаги в сфере края национальных меньшинств, в частности, было допущено проведение 19 октября 2010 года армянской литургии в церкви Сурб Хач провинции Ван. Посольству из

Помимо отмеченной асимметрии в восприятии и заинтересованности в урегулировании отношений, основным интрига состоит в том, что двусторонние отношения между Арменией и Турцией прямо или косвенно опосредованы отношениями каждого из этих государств с Азербайджаном и урегулированием Нагорно-Карабахского конфликта. Это обстоятельство на данном этапе осложняет, если не делает невозможным, достижение прогресса в армяно-турецком процессе примирения, что наглядно проявилось в динамике внутри- и внешнеполитических процессов как в Турции, так и в Армении после подписания вышеупомянутых Протоколов в октябре 2009 года. Не вдаваясь в подробности, следует отметить, что по прошествии года Протоколы не только не ратифицированы Парламентами обоих государств, но, более того, отозваны Арменией³⁴.

В конечном итоге, форсирование налаживания армяно-турецких отношений оказалось иррациональным с политической, экономической, социальной и моральной точек зрения, несмотря на то, что в их урегулировании в большей степени должны были быть заинтересованы именно Турция и Армения. В качестве основной причины провала процесса примирения следует назвать очевидную асимметрию в уровне заинтересованности двух государств в их урегулировании с учетом воздействия на динамику экономического развития и с учетом восприятия самого факта армянским и турецким обществами. Кроме того, решающим для Турции являются стратегические отношения с Азербайджаном, которые и формируют ее позицию по урегулированию Нагорно-Карабахского конфликта. Таким образом, именно эта асимметрия в армяно-турецких отношениях является определяющим фактором и практически

царкан, вопреки обещаниям турецкого правительства, не был установлен арест. Официальный Эчмиадзин не участвовал в церемонии. Мероприятие было воспринято в армянском обществе как пик акции Турции, и в Ереване состоялись акции протеста.

³⁴ «Телевизионное обращение президента Республики Армения Сержа Саркисяна относительно процесса нормализации отношений между Арменией и Турцией». Официальный сайт президента Армении, 22 апреля 2010 года. <http://www.president.am/events/news/rus/?day=22&month=04&year=2010&id=963>

делает невозможным достижение прогресса на этом направлении даже в среднесрочной перспективе — в 8-10 лет.

Заключение

Уровень политической мобилизации Турции и ее активность на внешнеполитической арене во многом определяется процессами, связанными с ее членством в Европейском Союзе, развитием двусторонних отношений с США и Россией, Кипрской и курдской проблемами, а также процессами, имеющими место в непосредственной близости от ее границ. В целом, усиление стратегического интереса Турции к Южному Кавказу закономерно, однако, несмотря на то, что географически и стратегически Южный Кавказ является *front yard*, в настоящее время активность Турции на Южном Кавказе носит, скорее, вынужденный характер.

В приложении к Южному Кавказу Турция предпочла бы проводить региональную политику, нацеленную на стабилизацию региона. Именно на это ориентированы все предложения турецкого руководства по созданию пактов и платформ стабильности и безопасности, которые, однако, могут осуществиться при нормализации двусторонних отношений между государствами региона, и при поступательном развитии отношений Турции с каждым из них. В плоскости двусторонних отношений Турции с государствами Южного Кавказа есть противоречия, которые, при определенном соотношении политических, экономических и военно-политических проблем способствуют дальнейшей разобщенности между самими региональными государствами, и тем самым отодвигают в неопределенное будущее все варианты регионального сотрудничества, приемлемые для Турции.

Турция уже имеет экономические дивиденды от транзита энергоресурсов зоны Каспия; она контролирует коммуникационные возможности и Грузии, и Азербайджана. Турникова ситуация в отношениях с Арменией также в определенной степени оказалась выгодной для нее, поскольку, с одной стороны, позволила продемонстрировать миру собственную готовность к разрешению проблемы, с другой — усугубила положение Армении на международной

арене, в том числе, увеличив давление на нее в вопросе урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта.

В южнокавказской политике Турции в среднесрочной перспективе следует ожидать:

- рост турецких инвестиций в экономику Азербайджана и Грузии, а также Абхазии;
- усиление военного присутствия Турции на территории Азербайджана и Грузии;
- еще большей координации усилий Турции и Азербайджана (при опосредованной поддержке Грузии) в направлении исключения Армении из всех возможных региональных проектов;
- ужесточение позиции Турции по вопросу признания Геноцида армян и открытия турецко-армянской границы, а также продолжения поддержки позиции Азербайджана в вопросе урегулирования Нагорно-Карабахского конфликта; однако, после подписания армяно-турецких Протоколов она вынуждена действовать менее прямолинейно;
- ускорение процесса по созданию платформы для политической интеграции тюркских государств.

В южнокавказской политике Турции важно и то, что фактическое разделение пространства Южного Кавказа на российскую и турецкую зоны влияния в контексте Realpolitik вполне устраивает и Россию, и Турцию, которые выстраивают свои взаимоотношения совершенно вне зависимости от двусторонних отношений с Арменией, Грузией или Азербайджаном. Кроме того, они обе не заинтересованы в появлении каких-либо третьих внешних акторов на Южном Кавказе.

Обе региональные державы имеют достаточно широкое поле для стратегического маневрирования и разрешения любых возникающих между ними разногласий на этом пространстве. В частности, в ходе официального визита президента России Д.Медведева в Турцию, было заявлено, что «Россия и Турция заинтересованы в укреплении стабильности в Кавказском регионе, в том числе, конечно, и в разрешении нагорно-карабахского конфликта. Мы со своей стороны, я имею в виду Российскую Федерацию, будем этот процесс продвигать, используя все возможности, авторитет и

влияние Российской Федерации. Будем, естественно, консультироваться по этим вопросам и с турецкими партнерами»¹⁵.

Подытоживая, следует отметить, что Турция, став после развала Советского Союза и прекращения блоковой политики неожиданно для самой себя региональной державой, постепенно сживает с этой ролью. Тем не менее, южнокавказское направление все еще не является приоритетным во внешней политике Турции, что означает продолжение некоторой рефлекторности в застраивании отношений с тремя государствами этого пространства.

---

¹⁵ Совместная пресс-конференция Д.Медведева с президентом Турции А.Гюлем 12 мая 2010. Официальный сайт президента России <http://news.kreml.ru/transcripts/7722>

**ՄԵՍ ԲՐԻՏԱՆԻԱՅԻ ԱՐՏԱՔԻՆ ԳՈՐՄԵՐԻ
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԽԻՎԱՅԻՆ ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐԸ
1945-1946 ԹԹ. ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՀՈՂԱՅԻՆ
ՊԱՀԱՆՁԱՏԻՐՈՒԹՅԱՆ ԽՆԻՐԻ ՄԱՍԻՆ**

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի տարիներին Թուրքիայի վարած հակախորհրդային քաղաքականությունը պատերազմի ավարտից հետո հանգեցրել էր խորհրդա-թուրքական հարաբերությունների վատթարացման: Արդյունքում ԽՍՀՄ-ը չէր սպել էր հայտարարել 1925 թ. խորհրդա-թուրքական պայմանագիրը և Թուրքիայի առջև իր պայմաններն էր առաջ քաշել. վերանայել ինչպես սևծովյան նեղուցների վերաբերյալ Մոնտրոյում սահմանված ռեժիմը, այնպես էլ ԽՍՀՄ-ի և Թուրքիայի միջև եղած սահմանը: Այսինքն, վերադարձնել Կարսը և Արդահանը:

Խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում ծագած այս ճգնաժամը այդ տարիներին անհասկառություն էր առաջացրել ԱՄՆ-ում և Մեծ Բրիտանիայում: Ինչը ստիպել էր այդ երկրների արտգործնախարարություններին ռատամնասիրություններ կատարել և զեկուցագրերի տեսքով իրենց տեսակետն արտահայտել այս խնդիրների վերաբերյալ: Հատկապես ուշագրավ էր Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության 1945-1948 թթ. ԽՍՀՄ-ի Թուրքիային ներկայացրած տարածքային պահանջատիրության խնդրի շուրջ պատրաստած զեկուցագրեր-տեղեկագրերը, որոնք ամբողջական պատկերացում էին տալիս պաշտոնական Լոնդոնի՝ այդ խնդրի վերաբերյալ ունեցած դիրքորոշման մասին: Այդ փաստաթղթերի մեծ մասը տեղ են գտել 1998 թ. Անիտա Բուրդեթի խմբագրությամբ հրատարակված «Հայաստան. Քաղաքական ու էթնիկական սահմանները. 1878-1948 թթ.» խորագրով արխիվային փաստաթղթերի ժողովածուում¹:

¹ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, London, Archive Editions, 1998. Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարության արխիվում պահվող Հայկական նաբեյն վերաբերյալ այդ տարիների որոշ փաստաթղթեր իրենց աշխատություններում հրատարակել են Ջ. Մալքոնսը, Յ. Բարսեղյանը և Ա. Կիրակոսյանը:

Ուսումնասիրելով Մեծ Բրիտանիայի արտաքին գերատեսչության պատրաստած այդ զեկույցները՝ պարզ է դառնում, որ Լեւոնեն ուշադրությամբ հետևել է Անկարայի ու Մոսկվայի միջև ընթացած գործընթացին՝ միջոցներ փնտրելով Թուրքիայի տարածքային մասնատումը կանխելու համար: Սակայն միաժամանակ պետք է շեշտել, որ 1945 թ. սկզբին դաշնակից պետությունները (ԱՄՆ և Մեծ Բրիտանիա) խորհրդա-թուրքական հարաբերություններում փորձում էին չեզոքություն պահպանել: Լեւոնին և Վաշինգտոնին հիմնականում հետաքրքրում էր սեծովյան նեղուցների հարցը, իսկ ինչ վերաբերում էր Կարսին և Արդահանին, ապա այս տարածքների խնդրում նախընտրում էին չմիջամտել: Սան Ֆրանցիսկոյի ՄԱԿ-ի հիմնադիր ժողովի թուրքական պատվիրակության անդամ Ն. Էրիմը, ամփոփելով այդ երկրների տեսակետը, տեղեկացրել է «Խորհրդային Միության յուշագիրն էսք, Թուրքիան Մ. Նահանգներուն դիմեց եւ հաղորդեց թէ Սոսալիսի պահանջներուն ժխտողական պատասխան պիտի տայ. Կրնաք մեզի օգնել»²: Ըստ թուրք դիվանագետի՝ ԱՄՆ-ի պատասխանը հետևյալն էր. «Պատերազմէն հօգևած եք, զինուորները արձակում կը պահանջեն, տաքը հազար մղոնը կտրելով ձեզի օժանդակութեան հասնիլ անկարելի է համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»³: Անկարայի կատարարությունը դիմել է նաև Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարար Ա. Իդենին, որը համակարծիք է եղել Վաշինգտոնի հետ՝ ասելով. «Ուր որ է՝ բանակին մեք յեղափոխութիւն պիտի ծագի, համաձայնեցէք Խորհրդային Միութեան հետ»⁴: Ավելին վերջինս հասկացրել էր, թե ցանկանում է նեղուցների հարցը գառել «թուրքսովետական դաշնագրի վերականգնման խնդրէն, այսինքն Կարսի և Արդահանի Ռուսիոյ թողուելու հարցէն»⁵: Այլ կերպ ասած՝ Անգլիան խոստանում էր նեղուցների հարցում օգնել, իսկ Կարսի և Արդահանի հողային պահանջների խնդրում անկարկում էր, որ Թուրքիան իր «ճարը պետք է տեսնի ինքնուրույն»: Ինքարկէ, այս առաջարկն անընդունելի էր Անկարայի համար, քանի որ նրա

² Թուրքիան և Հայկական հարցի վերաբերմամբ, Ազգայն Քննարկ, Խելոնկերի 5, 1977:

³ Լույս տեսչում:

⁴ Լույս տեսչում:

⁵ «Նեղուցներու և Հայ-թուրքական սահմանի հարցը», Փորձովեց, օգոստոսի 18, 1945:

համար նեղուցները և արևելյան նահանգներն ունեին նույն կարևորությունը:

Այսպես, որ դաշնակից պետությունները ևս հայտնվել էին դժվարին իրավիճակում, քանի որ մի կողմից չէին ցանկանում Թուրքիայի պատճառով քայմալե ՆՍՉՄ-ի հետ, մյուս կողմից էլ՝ Թուրքիային թույլ տալ՝ զիջել այս տարածքները: Ըստ բրիտանական փաստաթղթերի՝ շնայան տարածքների հարցում Մեծ Բրիտանիան նախընտրում էր չնգործություն պահպանել, սակայն միևնույն ժամանակ քայլեր էր ձեռնարկում Թուրքիայի շահերը պաշտպանելու համար: Այդ քայլերից առանձնացնենք Պոտտամի խորհրդածրույնի նախօրեին իրադրությունը տեղում ուսումնասիրելու նպատակով բրիտանական արտաքին գերատեսչության Թուրքիայի արևելյան նահանգներ կազմակերպած այցելությունները, որոնցից ուշագրավը Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպանատան մամլո խոսնակ Ու. Բ. Տ. Ալլենի հունիսի 28-ից հուլիսի 30-ը կատարած շրջագայությունն է և այդ մասին արտգործնախարարությանը ներկայացրած զեկուցագիրը: Փաստաթղթում նա գրում է «Քննակվելու առնչությամբ և ապահովության նկատառումով վստահությունը վերահաստատված չէ, և այսօր Մուշի ու Ալաշկերտի դաշտերը շատ նոսր են բնակեցված, ... միևնույն Վանի ավազանը հրապարակում է միայն Բուլղարիայից եկող մանրեղական գաղթականներին»⁶: Ալլենի գնահատմամբ Կարսը համեմատաբար ավելի խիտ է բնակեցված, բայց «գործարաններ չկան Արդվինի, Կարսի, Էրզրումի, Վանի և Չուսմերկի սահմանային նահանգներում: ... Այս տեղերը մեծում են ավերված վիճակում (գնահատում եմ, որ Կարսի տների երկու երրորդը լքված և անարդարենակ են): Հին Վանը լքված է, իսկ նոր բնակավայրը պարունակում է նախկին քաղաքի բնակչության շուրջ մեկ վեցերորդը: ...»⁷: Մամլո խոսնակը եզրակացնում է, թե սահմանամերձ նահանգներում բնակչության բնակեցումը և զարգացումը խոչընդոտվում է ապագայի նկատմամբ ժողովրդի վախով, ավելին, կատավարությունը ևս այս տարածքների ապագան «կասկածելի» է համարում և այդ պատճառով էլ նախընտրում է չֆինանսավորել: Փաստաթղթում նշված է, թե թուրք

⁶ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Borderlines, 1875-1948*, p. 998.

⁷ Լույս տեսնում էր 998-999:

պաշտոնյաները և ժողովուրդը վստահ են, որ Խորհրդային Միության հետ պատերազմն անխուսափելի է և՛ան տեղեկացվում է, որ 12-15 թուրքական զորաբաժանումներ կան Տրապիզոն-Էրզրում-Մուշ գծով դեպի արևելք⁶։ Այսպիսով, վերոհիշյալ զեկուցագիրը հիմնավորում է այն տեսակետը, թե խոսքը գնում է «թուրքական տարածքների» մասին, քանի որ այստեղ հայեր չեն բնակվում։ Պետք է նկատել նաև, որ Ալլենի դիտարկումները կարևոր դերակատարում է ունեցել բրիտանական դիրքորոշման հիմնավոր ներկայացման գործում, քանի որ հետագայում Մեծ Բրիտանիայի արագորձեռնախարարության Թուրքիային ԽՍՀՄ-ի ներկայացրած տարածքային պահանջատիրության հիմնաեւարցի վերաբերյալ պատրաստած զեկուցագրեր-տեղեկագրերը հիմնականում հիմնվել են այս փաստաթղթի վրա։

Այդ զեկուցագիր-տեղեկագրերից կարելի է առանձնացնել երեքը։ Առաջինը՝ «Թուրքական տարածքների հայկական պահանջները» խորագրով 5 էջանոց տեղեկագիրն է, որը պատրաստվել է 1945 թ. հոկտեմբերի 5-ին՝ սեպտեմբերին Լոնդոնում կայացած մեծ տերությունների արագորձեռնախարարների հանդիպումից հետո։ Այն ներկայացվել է Գեորգ VI թագավորին և Լորդերի պալատին⁷։ Ապատակն էր վերջիններիս ծանոթացնել հիմնախնդրի հետ։

Փաստաթղթում շեշտվել է, թե մինչև 1945 թ. հոգային նման պահանջի մասին խոսք չի եղել։ Ըստ բրիտանական կողմի՝ պահանջը հիմնված է ետևյալ տրամաբանության վրա.

- պետք է հնարավորություն ստեղծվի, որ արտասահմանում ապրող հայերը (ըստ տարբեր հաշվարկների՝ 1-1,5 մլն. մարդ) կարողանան վերադառնալ հայրենիք,
- դա արդարացի կլինի մի ժողովրդի նկատմամբ, որին անցրալում պատճառել են զարհուրելի մի չարիք,
- Կարսի ամրոցը ռազմավարական տեսակետից աներաժեշտ է Խորհրդային Միությանը։

Այնուհետև տեղեկագրում հարցն ուսումնասիրվել էր պատմական, ազգագրական, իրավական, տնտեսական, ռազմական

⁶ Լույս տեսում, էջ 1000։

⁷ Յակն Մալրյան, «Մեծ Բրիտանիա և Խորհրդային Հայաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի անուշով 1945-ին կատարուած հողալին պահանջը», Հայագրական հայացքներով հավերժ հատ. ԺԸ, 1998, էջ 297։

տեսանկյունից: Վերջում ներկայացվել է թուրքական դիրքորոշումը՝ տեղեկացնելով, որ տարածքային պահանջները Թուրքիայում բացասաբար են ընդունվել: Վարչապետը հայտարարել է, որ թուրքերը եախընտրում են կովել, քան թե Կարսը, Արդահանն ու Արդվիկը հանձնել ՅՍՀՄ-ին: Բացի այդ, փաստաթղթում ներկայացվել է թուրքական մամուլում շրջանառության մեջ դրված այն պատճառաբանությունները թե ինչու պետք է այդ տարածքները մեան Թուրքիայի կազմում: Դրանք են՝

- երկրամասում հայեր չեն ապրում,
- Թուրքիայի համար այս շրջաններն ունեն ռազմավարական մեծ նշանակություն,
- 1920 թ. խորհրդային կառավարությունն այն զիջել է կամովին (հիշեցնենք, որ խորհրդային կառավարությունը Կարսը և Արդահանը զիջել է ոչ թե 1920 թ., այլ 1921 թ. Մոսկվայի և Կարսի պայմանագրով - Ք. Մ.)¹⁵:

Փաստաթուղթն իր բնույթով ճանաչողական է այն հիմնականում, ինչպես վերը եղվեց, Անգլիայի կառավարող շրջանակներին ծանոթացրել է Հայկական հարցի էության հետ:

Մի քանի ամիս անց էլ՝ դեկտեմբերի 22-ին, Մեծ Բրիտանիայի արտգործնախարարությունը կառավարությանը ներկայացրել է երկրորդ տեղեկագիրը՝ «Թուրքական հողերի վրացական պահանջը» խորագրով (տեղեկագիրը նրկու էջից է բաղկացած): Այս փաստաթուղթը օրակարգում է հայտնվել Մեծ տերությունների արտգործնախարարների մոսկովյան հանդիպման ընթացքում: Հիշեցնենք, որ դեկտեմբերի 14-ին՝ Մոսկվայի վեհաժողովի նախօրեին, Թբիլիսի «Կոմունիստ» թերթում հրատարակվել է վրացի ակադեմիկոսներ Ս. Ջանաշիայի և Լ. Քերձեթիշվիլու՝ «Թուրքիայի նկատմամբ ունեցած մեր օրինական պահանջների մասին» վերնագրով նամակը¹⁶: Իսկ դեկտեմբերի 20-ին «Ղրավդա», «Իզվեստիա» և «Կրասնայա Զվեզդա» թերթերը վրացերենից թարգմանելով ռուսերեն՝ արտատպել են այս հոդվածը, ինչը վկայում է, որ այն տարվել է Ի. Ստալինի հավանությամբ, քանի որ առանց վերջինիս գիտակցությամբ ոչ մի հոդված այս

¹⁵ Anita L.P. Burton, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1001-1005.

¹⁶ С. Джанашвили и Н. Бердзенишвили, «О наших законных требованиях к Турции», *Правда*, 20 декабря, 1945.

պաշտոնական պարբերականներում չի տպագրվել: Այլ կերպ ասած՝ Խորհրդային Միությունը հայկականից բացի, վրացական տարածքների պահանջատիրության հարցն էլ էր առաջ քաշում, ինչին, իհարկե, Լոնդոնը չէր կարող չհետաքրքրվել:

«Յուրքական հողերի վրացական պահանջը» խորագրով փաստաթուղթը «Յուրքական տարածքների հայկական պահանջները» տեղեկագրի նման տեղեկատվական բնույթ ուներ և ծանոթացնում էր հիմնախնդրի հետ: Տեղեկագրում կրկին շեշտվել է, որ Յուրքիայից պահանջված տարածքներում հայեր ու վրացիներ չեն ապրում, չնայած բրիտանական կողմը միաժամանակ ակնարկում է, որ հայերն ավելի մեծ իրավունքներ ունեն, քանի որ տեղի հայերն անցյալ դարավերջին և այս դարասկզբին կոտորվել են թուրքերի կողմից¹²:

Բրիտանական կողմը սկզբնական շրջանում եզրակացրել է, որ Մոսկվան վրացական պահանջներ է երկայացրել՝ խորհրդային նախնական պահանջն ավելի չափավոր ցույց տալու և Անկարային վախեցնելու համար, որպեսզի վերջինս զիջի ավելի փոքր պահանջներին¹³: Ի դեպ, ավելի ուշ ՅՍՀՄ-ը հստակեցրել է, որ հայկական պահանջները չի փոխարինել վրացականով, այլ երկուսն էլ հետապնդում է:

Բացի այդ, շեշտենք, որ վերը նշված երկու տեղեկագրերը ծառայել են իրենց նպատակին: Դրանց շնորհիվ բրիտանացի դիվանագետները մանրամասն ծանոթ լինելով այդ հիմնահարցին կարողացել են տարբեր ամբիոններից հիմնավոր ձևով իրենց տեսակետը հայտնել: Օրինակ՝ 1946 թ. փետրվարի 20-ին Համայնքների պալատում Անգլիայի արտգործնախարար Է. Բնիկը¹⁴ անդրա-

¹² Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1968*, p. 1006.

¹³ Ջակն Մալլեյան, «Անի Բրիտանիա և Խորհրդային Հարաստանի ու Խորհրդային Վրաստանի անունով 1945-ին կատարյալ հռչակյալ պահանջը», էջ 299:

¹⁴ Էռնեստ Բնիկ (1881-1951 թթ.) անգլիական քաղաքական գործիչ, լեյբորիստական կուսակցության և քրեյ-ռաիֆոնների աջ պարագլուխներից 1940-1945 թթ. Ու. Չեչլիժ կալիֆոն կառավարությունում վարել է աշխատակցի և ազգային զարնակի նախարարի պաշտոնը, իսկ 1945-1951 թթ. Վ. Լոլիի լեյբորիստական կառավարությունում ստանենել է պրասքին գործերի նախարարի պորտֆելը: Լզաստել է «Մաշջալի պլան»-ի իրականացմանը, ինչպես նաև 1948 թ. Արևմտահնդկական միության (Բրիտանյան պակտ) տեղեկանքը և 1949 թ. Հյուսիս Ասիական գաղթից (LUSO) արտազրմանը:

դարնալով Կարսի ու Արդահանի խնդրին հայտարարել է «Խորհրդա-թուրքական սահմանը պարտադրված չի եղել, այլ երկկողմանի բանակցությունների արդյունք է և որ հայ ազգաբնակչությունն այստեղից տեղահանված է»: Եւ հիջեցրել է, որ 1939 թ. Մոլոտովը պաշտոնապես հերքել է տարածված այն լուրերը, թե ԽՍՀՄ-ը պահանջներ ունի այս տարածքներում¹⁴: Վերլուծելով Քնիեի խոսքերը՝ պարզ է դառնում, որ եւս հիմնավորով այդ տեղեկագրերի վրա եւս փորձում է հիմնավորել հետևյալ տեսակետները.

- եւս, որ 1921 թ. սահմանի գծմանը Ստալինը մեծ առեւտրություն ունի,
- երկրորդը՝ այստեղ հայեր չեն ապրում, էլ ինչ հողային պահանջատիրության մասին է խոսքը: Այլ կերպ ասած՝ բրիտանական կողմի կարծիքով, հայերի բացակայությունն այդ տարածաշրջանում Թուրքիային իրավասու է դարձնում հանդես գալու այդ հողերի իրական տիրոջ դերում:

Մինչդեռ Մեծ Բրիտանիայի քաղաքական ոչ բուռն շրջանակներն էին կիսում այս մտածեցումը: Անգլիական «Դեյլի Վոքեր» թերթը դատապարտել է Թուրքիայի որդեգրած քաղաքականությունը և զարմանալի չի համարել, որ 1921 թ. Խորհրդային Միությունից իվված հողերի հարցը երկպառանս դարձել է արդիական¹⁵: Իսկ 1946 թ. մարտի 14-ին Քեմբրիջի համալսարանի պրոֆեսոր Վ. Մինտրակին¹⁶, մեկ օր անց էլ՝ մարտի 15-ին խորհրդարանի երիտասարդ անդամ Թ. Դրայթերզը¹⁷ է. Քնիեին եամակներ են հղել¹⁸, որոնցում քննադատել են նրա ելույթը և ներկայացրել մանրամասներ Հայաստանի ու Հայկական հարցի վերաբերյալ¹⁹:

¹⁴ «Passionate Speech E. Bevin in Parliament», *New York Times*, 22 February, 1946.

¹⁵ «Տեղի ուղեղնքն կը դատապարտէ Թուրքիան», *Շողակեայ*, մարտի 5, 1946:

¹⁶ Ջավին Մոլլոյան, *Հայկական հարցը մասին Վեյլուք*, Մշակ հրատարակչություն, 1978, էջ 73:

¹⁷ Թու Դրայթերզ անգլիական քաղաքական գործիչ, լեյբորիստական կուսակցության անդամ:

¹⁸ Юрий Барсегов, *Генерал армян: ответственности Турция и обязанность мирового сообщества. Документы и комментарии*, т. 2, М., Гендариоки, 2005, с. 411.

¹⁹ Տեղեկացնենք, որ մի քանի օր անց՝ մարտի 23-ին արագորժնայադարը՝ է. Քնիեը պատահական եամակ է ուղարկել Թ. Դրայթերզին և իր ելույթի հետ կապված վազզարևումներ ավել: Քնիեն գրել է, որ այստեղ պղև գոյություն չունեն ազգային խնդիրներ, չնայած չի արդարացնում թուրքերի կայմից անջատում նայրի:

Քեյսի ելույթի շուրջ սկսված քննարկումները հանգեցրել են նրան, որ Մեծ Բրիտանիայի արտոգործնախարարությունը 1946 թ. ապրիլի 4-ին նոր գեկուցագիր է պատրաստել «Հայկական և վրացական պահանջները՝ թուրքական տարածքների նկատմամբ» խորագրով²¹: Ութ էջանոց այս փաստաթուղթն իր մեջ ընդգրկում էր 1945 թ. հոկտեմբերի 5-ին և դեկտեմբերի 22-ին պատրաստված տեղեկագրերը:

Շեշտենք, որ ի տարբերություն վերը եղյալ երկու տեղեկագրերի այս գեկուցագրում պատմական մասերը վերանայված և ընդլայնված էին: Հերքվում էր թուրքական այն պնդումը, թե իրենց տիրապետությունը Հայաստանի վրա հաստատվել է 1071 թ.: Բրիտանական կողմը հիշեցնում էր, որ այդ ժամանակաշրջանում տարածաշրջանի տերերը սկզբով թուրքերն էին, իսկ օսմանյան տիրապետությունն այստեղ հաստատվել է միայն 1534 թ. սկսած²²: Այս փաստաթղթից առանձնացրել ենք հետևյալը.

- Մանրամասն անդրադարձ կա նաև Մոսկվայի 1921 թ. մարտի 16-ի խորհրդա-թուրքական և Կարսի հոկտեմբերի 13-ի պայմանագրերին՝ խստովանելով, որ հայերն ու ռուսները Կարսի շրջանը ուզում էին պահել, սակայն թուրքերը պարտադրեցին, որ այդ տարածքները զիջեն իրենց: Բրիտանական կողմը ընդունում էր, որ պատերազմում հաղթանակած ՌՍՀՄ-ը ցանկանում էր վերադարձնել իր կորցրած հողերը²³:
- Մի կողմից Անգլիան ընդունում էր, որ Կարսի-Արդահանի կորուստը Թուրքիայի համար տևտեսական տեսանկյունից էական նշանակություն չունի, սակայն, ճիշտ էր համարում այդ հողերի Խորհրդային Միությանը կցելը, քանի որ այդ դեպքում քրդերն իրենց անջատողական ձգտումներով կարող են մեծ հարված հասցնել ՌՍՀՄ-ին²⁴, միաժամանակ իրազեկելով, թե թուրքերը պնդում են, որ Կարսի բարձրավանդակն իրենց

կուտորանները, սակայն ընդունում է նաև այն գաղափարը, որ խորհրդային կառավարության՝ հայերի ներկայությունը պատճառաբանված, պահանջները ներկայիս պայմաններում անտեղի են: *See*: Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1021-1022.

²¹ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1023-1030.

²² Լոյն տեղում, էջ 1024:

²³ Anita L.P. Burdett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1024-1025.

²⁴ Լոյն տեղում, էջ 1026:

անհրաժեշտ է ՆԱՀՄ-ի առաջխաղացումը Միջերկրական ծով և Պարսից ծոց կասեցնելու համար²⁵:

- Փաստաթղթի եզրակացության մեջ արձարվում է նաև հայոց Մեծ եղեռնի հարցը. «Անխռնեմ կլինի նաև անտեսել հողային հաստոցման պահանջը, որը կարող է հիմնված լինել թուրքերի՝ հայերի նկատմամբ իրականացրած ջարդերի վրա: Այս ջարդերն այնքան դաժանորեն էին իրականացվել, որ մարդկության հիշողության վրա տեսական մեծ հետք են թողել, որ էթե խորհրդային կառավարությունը ցանկանա պայքար ձեռնարկել՝ վերհիշելով այս ամենը, ապա շատ հավանական է, որ համաշխարհային հանրության շրջանում կարող է ձեռք բերել մեծ համակրանք, ինչը կարող է թուրքիային դնել ծանր իրավիճակում՝ որպես «համար մեկ սև ոչխար»²⁶:
- Չնայած Լոնդոնը փաստաթղթում ակնարկում էր, որ այդ տարածքները չպետք է տալ ՆԱՀՄ-ին, սակայն մրաժամանակ հայկական պահանջներն ավելի լուրջ էր ընդունում, քան վրացականը: Բրիտանական կողմը շեշտում էր, որ երկու երկրները պահանջներ ներկայացնելով՝ հիմնվում են արդարության վրա: «Լերկայումս թվում է՝ սխալ և անհետառես է թույլ տալ, որպեսզի հայերի պատմական պահանջները և նույնիսկ կասկածելի համարվող վրացիներինը օգտագործվեն Խորհրդային Միության ռազմավարական նպատակների համար: Ցանկացած դեպքում Խորհրդային Միությունը էթե պահանջի վրացիներին տալ այն տարածքները, որոնք երանք պահանջում են, ապա դժվար թե կարողանա պնդել, որ նույն տարածքներն անցնեն նաև հայերին»²⁷:

Վերոհիշյալ զեկուցագիրը բացահայտորեն ներկայացնում էր Մեծ Բրիտանիայի այն դիրքորոշումը, որ պահանջվող հողերը ՆԱՀՄ-ին անհրաժեշտ են ծավալապաշտական նպատակներով, ինչը երան թույլ էր տալիս պաշտպանել թուրքիայի շահերը միջազգային հանդիպումներում:

Հայկական տարածքային պահանջատիրությանը վերաբերող բրիտանական փաստաթղթերից առանձնացնենք ևս մի քանիսը:

²⁵ Լույս տեսնում էր 1027:

²⁶ Anita L.F. Bardett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1028-1029.

²⁷ Anita L.F. Bardett, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1029-1030.

1946թ. հունվարի 31-ին Բրիտանիայի արագորենախարարությունը պատրաստել է Կարսի պայմանագրի վերաբերյալ մի գրություն, որում հղումներ է կատարել 1921թ. բրիտանացի դիվանագետների զեկուլցներից²⁸։ Փաստաթղթի վերջում բրիտանական կողմը նաև գել է հետևյալ եզրակացության։ ՆԱՀՄ-ի հայտարարությունը պարունակում է միայն իրականության մի մասը։ Ավանդելով, որ բավականին անհեծեթ են այն պնդումները, թե տարածքները տրվել են Թուրքիային ստիպողաբար և, որ խորհրդային հավակնությունները հիմնավորված են էթնիկական նկատառումներով։ Միաժամանակ հակասելով իրենց իրենց ընդունում են, որ Կարսի պայմանագրի ստորագրման պահին Թուրքիան ավելի ուժեղ էր, քան ՆԱՀՄ-ը։ Սակայն դա չհամարելով էական շեշտում են, որ Խորհրդային Միությունը այս տարածքները կորցրել է իր «Մացյա-վելիու քաղաքականության» արդյունքում, նպատակադրվելով, հետագայում վերադարձնել դրանք²⁹։ Ռեյն էլ, պաշտոնական Լոնդոնի գեախառնամաբ՝ այդ տարիներին փորձում էր իրականացնել Մոսկվան։

Իսկ 1948 թ. ապրիլի 24-ի Թուրքիայում Մեծ Բրիտանիայի դեսպան Դ. Քելլին «Թուրքիային ՆԱՀՄ-ի ներկայացրած Թուրքսահայաստանը հայերին վերադարձնելու պահանջի վերաբերյալ» Լոնդոն ուղարկած իր նամակում կատավարությանը տեղեկացրել է, որ Թուրքիային ՆԱՀՄ-ը նոր տարածքային պահանջներ է ներկայացրել։ Քելլին նամակում նախ թվարկում է թե տարածքային հավակնություններ հետապնդելով Ռուսաստանը ինչ է ձգտում³⁰, այնուհետև համատու ներկայացվում է այդ տարածքները վերադարձնելու ուղղությամբ Մոսկվայի ձեռնարկած քայլերը³¹։ Բացի այդ, փաստաթղթից պարզ է դառնում, որ նթն նախկինում Թուրքիայից Խորհրդային Միությունը պահանջում էր Կարսը, Արդահանը և Արդվինը, ապա 1948 թ. դրանց ավելացել է Վանը, Բիթլիսը և Էրզրումը³²։ Այլ կերպ ասած՝ ՆԱՀՄ-ը ցանկանում էր իր կազմում տեսնել ամբողջ Թուրքսահայաստանը,

²⁸ Լույն տեղում, էջ 667։

²⁹ Լույն տեղում, էջ 668։

³⁰ Anita L.P. Burden, *Armenia, Political and Ethnic Boundaries, 1875-1948*, pp. 1056-1058.

³¹ Լույն տեղում, էջ 1056։

³² Լույն տեղում, էջ 1059։

այսինքն՝ ներկայիս Թուրքիայի մտա մեկ քարտուղը: Ըստ բրիտանացի դիվանագետի՝ Թորհրդային Միությունը նպատակադրվել է ցանկացած գնով ստանալ Արևելյան Անատոլիայի տարածքը (խոսքը գնում է Թուրքահայաստանի մասին - Ք. Մ.), ինչ նրա գնահատմամբ՝ ծավալապաշտություն է:

Վերը ներկայացված բրիտանական արխիվային փաստաթղթերը վկայում են, որ պաշտոնական Լոնդոնը հետաքրքրված է եղել այս խեղրով և ուշադրությամբ հետևել է Անկարայի ու Մոսկվայի քաղերին՝ միջոցներ փնտրելով Թուրքիայի տարածքային մասնատումը կանխելու համար: Դրանցից կարելի է նզրակացնել, որ բրիտանացի դիվանագետներն լավ են կատարել Թուրքիայի իրավապաշտպանի իրենց ստանձնած դերը և օգտագործել են ցանկացած հնարավորություն տարածքային պահանջատիրության հարցը փակուղի մտցնելու համար:

ԱԼԵՎՈՆԵՐԸ ԵՎ ՈՒՐԲԱՆԻՉԱՑԻԱՑԻ ԳՈՐԾԸՆԹԱՅԸ ԹՈՒՐԿԻԱՑՈՒՄ 1960-ԱՎԱՆ ԹԹ.

Թուրքիայի Հանրապետության գոյության առաջին տարիներին ալևիները գլխավորապես կազմում էին գյուղական համայնքի մի մասը՝ բնակվելով առավելապես երկրի հարավ-արևելյան շրջաններում: Հիմնականում ազգությամբ թուրք ալևիներով բնակեցված շրջանները միշտ եղել են Կայսերի, Սվազ, Դիվրիզ նահանգները, իսկ քուրդ ալևիներով բնակեցված շրջանները՝ Թունջելին, Էլազիզը և Մուշը: Փոքր թվաքանակով ալևիներ բնակվել են նաև Միջերկրական ծովի ափամերձ շրջաններում¹: Մակադն տասնամյակների ընթացքում նրանց մեծ մասը գյուղից տեղափոխվել է քաղաք՝ բնակչության հաստատելով հատկապես Ստամբուլում, Անկարայում, Իզմիրում և այլև: Այս քաղաքներում բնակվող ալևիների վերաբերյալ, աակադն, տեղեկությունները բավականին սուղ են և հուսակ չեն:

Սկզբում՝ մինչ տեղաշարժը դեպի քաղաք, ալևիները փակ համայնք էին, և անձանտթներին դժվար էր թափանցել նրանց ներհամայնքային կյանք: Սակայն հանրապետության հռչակումից հետո ալևիների նկատմամբ սկսված ճնշումները՝ հատկապես քրդական ապստամբությունների ժամանակ քրդերով և նաև ալևիներով բնակեցված բազմաթիվ քաղաքայրերի ոչնչացումը և դրանց բնակչության տեղահանումը, ինչպես նաև սոցիալական խնդիրները, որոնք այդ շրջանների տնտեսապես փակ լինելու արդյունք էին, մեծ հոսք առաջացրեցին դեպի երկրի արևմտյան շրջաններ և հատկապես մեծ քաղաքներ, ինչի արդյունքում խախտվեց ալևիականության գաղտնիության սկզբունքը, և համայնքը ժամանակի ընթացքում դարձավ ավելի թափանցելի:

Իրենց բնակավայրերից արտագաղթելու առաջին ալիքը սկսվեց 1937-38 թվականներին՝ Դերսիմում տեղի ունեցած արյունալի իրադարձություններից հետո, երբ դաժանաբար կոտորվեցին

¹ 1919թ. օգոստոսի ավալներով՝ ջզբաշեքի թիվը Կիլիկիայում հասնում էր 50 հազարի: Ssu. Vahé Tachjian, *La France en Cilicie et en Haute-Mésopotamie Aux confins de la Turquie, de la Syrie et de l'Irak (1919-1933)*, Paris, Editions Karthala, 2004, p. 82

և տեղահանվեցին հարյուր հազարից ավել բնակիչներ: Հարկավոր է ընդգծել, սակայն, որ այս սարսափելի դեպքերից հետո բազմաթիվ ակնինք, ուրիշ տարահանվել էին Դերսիմի իրենց բնակավայրերից, 1940-ական թվականներին վերադարձան ինչ «հակառակ կառավարության վարած ծայրահեղական քաղաքականությանը: Սակայն հաջորդ տասնամյակների ընթացքում կրկին ստիպված եղան լքել իրենց բնակավայրերը՝ այս անգամ արդեն սոցիալական ծանր պայմաններից ելնելով՝ օտար վայրերում՝ Թուրքիայի արևմտյան շրջաններում կամ Եվրոպայում, աշխատանք գտնելու նպատակով:

Այնուամենայնիվ մինչև 1950-ական թվականներն ակնների արտագաղթը գյուղից դեպի քաղաք, ընդհանուր առմամբ, նշանակալի չէր, եթե ինքնից չհաշվենք սեզոնային աշխատողներին, ովքեր գնում էին, օրինակ, Սև ծովի ավաամերձ շրջաններում միջոց հավաքելու կամ շրջանային կենտրոններում ժամանակավոր աշխատանք կատարելու:

Արտագաղթի եիմնական ալիքն սկսվեց 1950-ական թվականների վերջին և լայն թափով շարունակվեց 1960-ական թվականների ընթացքում՝ եիմնականում պայմանավորված լինելով երկրում կառավարության վարած սոցիալ-տնտեսական քաղաքականության հետ:

Դերսիմի իրադարձություններից հետո մտա մեկ տասնամյակ ակնները շարունակում էին ծավալել ընդհատակյա ներհամայնքային կրոնական գործունեություն՝ հետքավորինս հեռու մնալով քաղաքական իրադարձություններից: Սակայն արդեն 1950-ական թվականներից կրանք սկսեցին աջակցություն ցույց տալ դեմոկրատական կուսակցությանը, քանի որ դժգոհ էին միակուսակցական ռեժիմից և կարծում էին, որ բազմակուսակցական համակարգը կբարելավի համայնքի դրությունը²:

Բայաթ-Մեղեդերես կառավարության վարած քաղաքականության արդյունքում օգտվելով ստեղծված քաղաքական բարենպաստ իրադրությունից, երբ որոշ չափով ազատություն տրվեց կրոնական հարցերին, 1950-ական թվականներին ակտիվացան բոլոր միաբանությունները և աղանդները, այդ թվում նաև բեքթաշիական և ակիական, որոնք գաղտնի կամ ակնհայտ կերպով կատարում

² David Shankland, *The Alevis in Turkey*, New York, Routledge Curzon 2003, p. 24

էին ծիսական արարողություններ՝ կրելով կրոնական հագուստներ¹:

Մակայն այդ գործընթացը երկար չտևեց, քանի որ ալևիները դեմոկրատական կուսակցության վարած քաղաքականությունից հիասթափություն ապրեցին այն բանից հետո, երբ երկրում սկսեցին հեչել կոչեր՝ մզկիթներում աղոթելու, արարելն ազան կանչելու և այլնի մասին: Դեմոկրատական կուսակցությունը, կրոնական սուննիամետ քաղաքականությունից բացի, վարում էր նաև տնտեսական խտրական քաղաքականություն, որն անմիջականորեն ազդում էր նաև ալևիների կենսամակարդակի վրա. կատավարությունն աջակցում էր խոշոր հողատերերին, ինչի պատճառով բազմաթիվ գյուղացիներ, որոնց թվում էին բազմաթիվ ալևիներ, հողագուրկ էին դառնում: Այս իրողությունը պատճառ էր դառնում մեծ քանակությամբ գյուղացիների դեպի քաղաք արտահոսքի՝ դատարկ թողնելով բազմաթիվ ալևիական գյուղեր²:

Մակայն եշանակալի է այն հանգամանքը, որ քաղաքային միջավայր տեղափոխված և հարազատ բնակավայրերից կտրված ալևիների երկրորդ սերունդը՝ որպես հավաքական ինքնություն, ճանաչում էր ալևիականությունը, այլ ոչ թե ազգությունը, ինչպես, օրինակ, քուրդ ալևիների պարագայում, ովքեր հայտարարում էին, որ «ոչ թե քուրդ եմ, այլ ալևի»³:

1960-ական թվականներին Թուրքիայի քաղաքական դաշտում ավելի ակնառու դարձավ ալևիների և հատկապես ալևի-քուրդերի դերը, որոնք ձգտում էին գրավել քաղաքական սպեկտրի առավել ձախ թևը: Դա մի կողմից հետևանք էր այն իրողության, որ աստիճանաբար սկսել էր բյուրեղանալ Թուրքիայի քաղաքական դաշտը, իսկ մյուս կողմից՝ շարունակվում էր սուննիզմի արմատականացման գործընթացը: Արդյունքում, պատմական հին արմատներ ունեցող ալևի-սուննի հակամարտությունը, քաղաքական մրցակ-

¹ Раффи Кондикчан, Турция: мусульманские политики в ислам, Ереван, Издательство АН АрмССР 1983, стр. 147

² Orul Çabğlar, "Alevilerin tarihinden kritik sayfalar", *Aleviler ve de ölmek istiyoruz* geneli/ de, İstanbul, Doğan kitap, 2005, s. 164

³ Kristina Kehl-Bodrogi, "Kurds, Turks, or a people in their own right? Competing collective identities among the Zazas", *The Muslim world*, Vol. LXXXIX, No. 3-4, July-October, 1999, p. 446

ցույցան ձևով, երկրում նոր ուժղեությունը սրվեց որպես ձախերի և աջերի պայքար, և ալեխների մի մասը սկսեց ալեխականությունը դիտել սոցիալիստական և մարքսիստական գաղափարախոսությունների քողի տակ:

Այս ամենը տեղի էր ունենում լայն թափով շարունակվող արտագաղթի ֆոնի վրա, ինչի արդյունքում կասրահում էին ալեխական բնակավայրերը, իսկ ալեխականությունը սկսել էր ձևափոխվել քաղաքային միջավայրում:

Աշխատանք գտնելու նպատակով ժամանակավոր իրենց բնակավայրերից մեկեան գյուղացիները, անգամ աշխատանքի ավարտից հետո, գյուղ չէին վերադառնում, այլ փորձում էին բնակություն հաստատել Ստամբուլում կամ գոնև այդ քաղաքին ավելի մոտ ընկած շրջաններում, քանի որ գյուղական համայնքներում կրանց սպասում էր գործազրկությունը, կամ, լավագույն դեպքում, ցածր վարձատրվող աշխատանք:

Սակայն պետք է նշել, որ ոչ բոլոր ալեխներն էին իրենց կամքով արտագնա աշխատանքից հետո բնակություն հաստատում ծննդավայրից հեռու: Պատճառն այն էր, որ ալեխական գյուղական համայնքները փակ էին արտաքին աշխարհի համար, և արտագնա աշխատանքի մեկեանների պատճառով խախտվում էր գաղտնիության սկզբունքը, ուստի գյուղական համայնքից դեպի քաղաք հեռացող ալեխների համայնքի անդամներն իրենք այլևս չէին ընդունում⁴:

Իրականում քաղաքաբնակ դարձած ալեխները հիմնականում չէին կարողանում չխախտել ալեխական գաղտնիության սկզբունքները և իրենք էլ արդեն ստիպված այնքան խստությամբ չէին վերաբերվում թաքիայի ինստիտուտի կիրառմանը, որքան առաջ, չնաշված այն քիչ թվով ալեխներին, որոնք մինչ այժմ էլ դեռ թաքցնում են շրջապատում իրենց ալեխական ինքնությունը⁵:

Այս երևույթը բավական ձևափոխում է ալեխականության հիմնական դրույթները՝ փոանցելով կրոնական բազմաթիվ սովորույթների և ընդհանրապես ալեխականության գլխավոր սկզբունքների հետագա գոյությանը՝ մեծապես փոփոխելով կատարվող

⁴ Martin van Bruinessen, "Muslims, Minorities and Modernity: The restructuring of heterodoxy in the Middle East and Southeast Asia", <http://www.let.uu.nl/~martin.vanbruinessen/personal/publicacions/Orade%20korte%20versie.htm>

⁵ Ali Yaman, "Kizilbasli Alevi Dedesi", <http://www.alevibektasi.org/adedes.htm>

արարողությունների կատարման եղանակը և ստիպելով ակիևներին այլ տեսանկյունից նայել սովորույթներին և ընդհանրապես ակիականությանը՝ որպես կենսակերպ:

Հարկ է եշել, որ ակիականության ձևափոխությունը, թեև անհամեմատ դանդաղ ընթացքով, սկսվել էր դեռևս անցած դարի առաջին քառորդում, երբ 1925թ. երկրում արգելվել էր ակիական արարողությունների անցկացումը: Չնայած բազմաթիվ ակիևների համառ ջանքերին, ովքեր գաղտնի կերպով շարունակում էին կատարել ծեսերը՝ սերնդներունը փոխանցելով դրանց անցկացման կարգը, այնուամենայնիվ արգելքն իր ազդեցությունը թողեց, և արդեն 1980-90-ական թվականներին, երբ սկսվեց ակիական գարթակը, շատ քիչ թվով ակիևներ էին հիշում կրոնական արարողությունների անցկացման կարգի մասին:

Առաջին հերթին քաղաքային միջավայրում փոխվեց ծիսակատարությունների անցկացման կարգը, հատկապես ջեմեյիների կոնցեպցիան, որոնք հասնիսանում էին ակիևների բոլոր կրոնական արարողությունների անցկացման և հանդիպումների վայրեր: Թուրքիայի մեծ քաղաքներում գործող ջեմեյիները դարձան բազմաֆունկցիոնալ հաստատություններ, որտեղ, զուտ կրոնական արարողություններից բացի, կատարվում էին նաև մշակութային այլ միջոցառումներ: Բնականաբար, տեղի ունեցող համաքույթները, իրենց ձևով և եղանակով, տարբերվում էին նախկինում գուդական վայրերում կատարվածներից:

Ավելի ուշ ակիական ինքնագիտակցությունը հատկապես երիտասարդության շրջանում ուժեղացելու նպատակով ծիսակատարությունները մեծ քաղաքներում սկսեցին անցկացվել հարսանյաց սրահներում և սպորտային դահլիճներում: Այս հիմքի վրա կրկին ծաղկում ապրեց ակիական երաժշտությունը և պոեզիան: Աղյուսքում, ակիական սովորույթները և ծեսերը սկսեցին կատարվել ոչ թե որպես կրոնական, այլ սովետական աշխարհիկ եղանակով՝ միայն երգի և պարի միջոցով՝ շատ դեպքերում դիտվելով որպես ուղղակի ակիական մշակութային համաքույթներ:

Քանի որ քաղաքային կյանքը և աշխատանքային միջավայրը գործնականորեն թույլ չէին տալիս ակիևներին տոների ժամանակ պահել ծով և մասնակցել կատարվող բոլոր ծիսակատարություններին, բազմաթիվ ակիևների համար, օրինակ, Մուհաբրեմի արարողությունները եշանակում էին այն ժամանակը, երբ մարտիկ

աշխատանքից հետո հավաքվում էին քաղաքային ալևիական տարբեր հավաքատեղիներում՝ փորձելով չկտրել կապը հարազատների և մյուս հավատակիցների հետ:

Մակայն այս ամենի հետ մեկտեղ քիչ չէին նաև ավանդապահ ալևիները, որոնք պահում էին սովորույթներն անփոփոխ և նրանց շնորհիվ դեռ երկար ժամանակ մի շարք ավանդույթներ կիրառվում էին տասնացիորեն այն եղանակով, ինչպես առաջ, երբ բնակվում էին հիմնականում գյուղական համայնքներում: Այժմ էլ բազմաթիվ ալևիներ դեռևս փորձում են պահպանել ու շարունակել իրենց սովորույթները նաև քաղաքային միջավայրում: Օրինակ՝ որոշ ալևիներ դեռևս խուսափում են իրար միջև տեղի ունեցած վիճաբանությունների լուծման համար դիմել պետական դատարաններ, քանի որ համաձայն ալևիական օրենքի՝ սուննիական, այն է՝ պետական դատարաններ դիմելն արգելված է: Նրանց միջև առաջացած խնդիրները փորձում են լուծել դեղենները՝ հիմնականում կրոնական արարողություններից առաջ տեղի ունեցող քննարկումների ընթացքում, քանի որ, ըստ ավանդույթի, ծեսերի ժամանակ հավաքված մասնակիցների միջև չպետք է լինեն տարաձայնություններ՝ անգամ ամենափոքր հարցի շուրջ⁴:

Ալևիական սովորույթների և ծեսերի մոտացության մյուս պատճառներից մեկն էլ հիմնականում քաղաքներում մեծամասնություն կազմող սուննիների կողմից խորակալության ենթարկվելու վախն էր, քանզի ալևիականությունը հասարակության մեջ դիտվում էր որպես խաբան, ուստի խաշոր քաղաքներում բնակվող բազմաթիվ ալևիներ ջանում էին թաքցնել իրենց ինքնությունը՝ փորձելով նմանվել մեծամասնությանը, ինչը կարճ ժամանակի ընթացքում հանգեցնում էր բազմաթիվ ադժեքների կորստի: Արդյունքում, նրանց հիշողության մեջ կամաց-կանց սկսում էր խամրել հավատքը: Իսկ քաղաքներում տեղի ունեցող արարողությունները սովորաբար կատարվում էին նորովի՝ միավորելով բազմաթիվ այլ ավանդույթներ:

Հենց այդ շրջանում էլ Թուրքիայում սկսում է ձևավորվել այն համոզմունքը, թե ալևիականությունը կրոն է առանց արարողությունների կատարման, որին, սակայն, ընդդիմանում էին բազմաթիվ ալևիներ, ովքեր հաճախում էին տեղական հավաքատե-

⁴ Shankland, *The Alevis in Turkey*, p. 7

զինեղը, ինչպես եսն որոշ ղեղներ, ովքեր փորձում էին կենդանի պահել այդ ավանդույթները:

Սակայն իրավիճակը փոխվեց 1980-ական թվականներին, երբ ալեիները հիմնեցին մշակութային միություններ, ինչի արդյունքում ալեիականությունը սկսվեց դիտվել որպես մշակութային և կրոնական ինքնություն: Այս միությունները, որոնք հիմնվեցին մեծ քաղաքներում՝ հատկապես ալեի խիստ բնակչություն ունեցող Քաղամասերում, իսկ մի մասն էլ՝ հին բնօրհայտական եղբայրությունների գործած վայրերում, ջանք չէին խնայում, որպեսզի վերականգնեն ալեիական երիտասարդները և ծիսակատարությունները:

Փոփոխությունների նեֆարկված ալեիական ամենակարևոր կոնցեպցիաներից մեկը՝ ղեղների ինստիտուտը, ուրբանիզացիայի արդյունքում կրած ազդեցությունների պատճառով կանգնել էր լուրջ փորձության առջև: Նախնաստեղ ղեղների դերի անկումը ալեի հասարակության մեջ կապված էր ընդհանրապես ալեիականության կրոնական արժեքների կորստի հետ, քանի որ ալեիների սերունդների միջև առաջացել էր քաղաքական հենքի վրա ձևավորված անդունդ, որն արդեն 1960-ական թվականներին շեշտակիորեն արտահայտվելով՝ գնալով էլ ավելի էր թուլացնում կրոնական առաջնորդների դիրքերը: Մտչիրը կադանում էր նրանում, որ ալեի հին սերունդի ներկայացուցիչները մնացել էին քեմալական գաղափարախոսության աջակիցներ՝ հուսալով, որ պետությունը մի օր պաշտոնապես կճանաչի իրենց իրավունքները, իսկ ալեի երիտասարդությունը, ավելի քաղաքականացած լինելով, կրում էր հեղափոխական գաղափարների ազդեցությունը և միանում էր ձախակողմյան կուսակցություններին, որոնք դիտում էին աունիներին որպես թշնամիներ և պայքարում էին աունիզմին ձուլվելու դեմ՝ համարելով ալեիականությունն ավելի շատ քաղաքական, քան կրոնական ուսմունք: Որոշ ձախակողմյան ալեիներ ընդհանրապես դեմ էին արտահայտվում անզամ իրենց կրոնական հիերարխիային՝ դիտելով այն որպես ժողովրդին ֆեոդալական սկզբունքներով շահագործող դաս, ինչը և ճանգնեցրեց ղեղների առաքելության կարևորության և ալեիական հասարակության մեջ դերի նվազմանը⁶:

⁶ David Zeidan, "The Alevis of Anatolia", *Middle East Review of International Affairs*, Volume 3, No. 4, December, 1999, <http://meria.idc.ac.il/journal/1999/issue4/jv3n4e5.html>

Ղեղեններն էլ իրենց հերթին, չունենալով համապատասխան գիտելիքներ, չէին կարողանում հարմարվել տեղի ունեցող փոփոխություններին: Արանք անկարող էին բավարարել նոր սերնդի պահանջները քաղաքային պայմաններում: Հին լեզուներն ու հերթաթեմերն այլևս չէին հետաքրքրում քաղաքաբնակ երիտասարդներին, ովքեր բնադաշտում էին ղեղեններին՝ որպես ֆանտաստիկ պատմություններ պատմողների¹⁰: Այս իրավիճակը հաճախ հանդիպում էր նաև գյուղական վայրերում: Որոշ բնակավայրերում անգամ եղել են դեսպեր, երբ ղեղեններին փտարել են գյուղից¹¹:

Այս ամենին զուգարվում էր նաև ավիիների կողմից երիտասարդ ղեղեններին չընդունելու հարցը, քանի որ ավիների մի մասը կարծում էր, որ երիտասարդները չեն կարող լինել ղեղեններ և պահել սերնդներուղ փոխանցվող ավանդույթները¹²: Ավիլին, ծեր ղեղենների մահից հետո երանց տեղը զբաղեցնող սակավաթիվ երիտասարդ ղեղեններն իրենք չունեին նախկին հետաքրքրությունն իրենց մասնագիտության նկատմամբ, քանզի ձգտում էին ունենալ ավելի նկատարեր աշխատանք: Արդյունքում, 1980-ականներին արդեն գրեթե չկային իրական գիտելիքներ ունեցող ղեղեններ, և ծիսական արարողությունները ղեկավարող ղեղենները ստիպված ծեսի ողջ ընթացքում կանոնակարգը կարդում էին իրենց առջև դրված թղթերից, ինչը ևս մեծապես ազդում էր հասարակության մեջ նրանց ունեցած հեղինակության վրա¹³:

Վերջին շրջանում խնդիրը լուծելու նպատակով կատարվեցին թերթներում ղեղենների ուսուցումներ կազմակերպելու փորձեր, սակայն այս քայլն իր հերթին առաջացրեց մի շարք այլ հարցեր. ինչպե՞ս և ընտրել ղեղեններին, քանի որ միևնույն այս պաշտոնը փոխանցվել է ժառանգաբար, այդպիսի բոլոր ցանկացողները կարող են դառնալ ղեղե՞ կամ ինչպե՞ս կրկնունի ավիական համայնքն այդպիսի ղեղեններին և այլն¹⁴:

¹⁰ Fuat Bozkurt, "State-Community Relations in the Restructuring of Alevism", *Alevi Identity, Cultural, religious and social perspectives*, Istanbul, Nazime Matbasan, 1998, p. 86

¹¹ Karin Vorhoff, "Let's reclaim our History and Culture!": Imagining Alevi community in contemporary Turkey", *Die Welt des Islams*, Vol. 38, Issue 2, July 1998, p. 244

¹² Feriyan Altun, "Aleviler soldan aradıkları bulamadı, AKP'yi destekleyenler karıştı", *Aleviler ve de dinler istişleri genel de*, İstanbul, Doğan kitap, 2009, s. 93

¹³ Bozkurt, "State-Community Relations in the Restructuring of Alevism", p. 86

¹⁴ Լույս տեղում, էջ 86

Ուրբանիզացիայի ազդեցությունն արևիական սովորույթների և կրոնական ավանդույթների վրա եղանակալի է, սակայն սույն հոդվածի սահմաններում հետքավոր չէ նկարագրել և վերլուծել բոլոր փոփոխությունները: Ուղղակի, որպես օրինակ, կարելի է ելել մուսահիփությունը: Այսպես, արևիները անվանում են խորհրդատու ընկերոջը: Մուսահիփությունը մեծապես փոփոխության ենթարկված, անզամ կարելի է ասել՝ այլևս գրեթե չկիրառվող, բայց ներհամայնքային կյանքում շատ կարևոր դեր ունեցած կոնցեպցիաներից մեկն է. նրա էությունը հետևյալն է՝ ցանկացած տղամարդ պետք է ունենա մուսահիփ, ում ընտրությունը հատուկ արարողությամբ է եղել, և արևի երկու մուսահիփներից մեկի մեղք գործելու դեպքում մյուսն էլ է համարվում «վարկաբեկված»¹²: Սակայն այժմ, երբ համայնքի անդամներից մեկը գտնվում է գյուղում, իսկ մյուսը՝ քաղաքում կամ ավելի հեռու՝ օրինակ՝ Ելրոպայում, հետքավոր չէ կիրառել այս ավանդույթը, ուստի իրականում այն չի գործում:

Ուրբանիզացիայի արդյունքում քաղաքային միջավայրում ձևավորված արևի բեակչության շրջանում արևիականության ձևափոխումը շարունակվում է մինչ այսօր: Յեն հիմնականում քաղաքարեակ դարձած արևիները չեն պահպանում իրենց նախնիների ավանդույթները, այնուամենայնիվ վերջին տասնամյակների ընթացքում սկսված արևիական զարթոնքը երիտասարդ արևիների շրջանում արթնացրել է իրենց արմատները ճանաչելու ցանկություն, ինչպես նաև բազմաթիվ արևիների համակել իրենց կրոնական ինքնությամբ հպարտանալու զգացումով, ինչի արդյունքում նոր սերնդի ներկայացուցիչները փորձում են վերագտնել այն ավանդույթները, սովորույթներն ու պատմությունները, որոնք անմիջապես կապված են ոչ վաղ անցալում իրենց քնկավայրերից դուրս եկած նախնիների հետ:

Արևիականության ձևափոխության գործընթացն իր շարունակական բնույթի պատճառով դեռ երկար ժամանակ կմնա հետազոտողների ուշադրության կենտրոնում:

¹² Ասպարիֆ Տալալյան, Քրիստոնեական բողոքականության և զրոյության հարաբերությունը, Գ. Պոլիս, տպագրության Բ. Մասթեանս, 1914, էջ 51-53

ՅԱՇԱՐ ՔԵՄԱԼԻ ՍՏԵՂԾԱԳՈՐԾԱԿԱԼ ՈՐՈՇ ԱՌԱՂԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՇՈՒՐՁ

Ժամանակակից թուրք արձակագիր Յաշար Քեմալի ստեղծագործությունները, բացի իրենց թեմատիկ և ժանրային ինքնատիպությունից, առանձնանում են լեզվաաճական պատկերավորման հարուստ միջոցներով: Առհասարակ յուրաքանչյուր գրող ստեղծում է իր լեզվաաճական արտահայտչամիջոցները, որոնք էլ արեանհայտվում են համեմատություններով, փոխաբերություններով, մակդիրներով, շարահյուսական ճկուն հնարքներով և այլն: Հենց այս լեզվական միջոցներով է ձևավորում գրողի լեզուն, որով էլ կա կերտում է իր սեփական գրական ոճը:

Հայ գրականության մեջ, օրինակ, անհետք է շփոթել Զարեհի և Տերյանի, Բակունցի և Թումանյանի ոճերը: Նրանք մշակել են յուրօրինակ լեզվաաճական համակարգ, որով էլ միմյանցից տարբերվում են: Առաջին հերթին դրանք բառերն են, բառակապակցությունները, հետո արդեն նախադասություններն՝ իրենց իմաստային շարահյուսական կադրավարներով:

Այդպես էլ թուրք գրականության մեջ Յաշար Քեմալն առանձնանում է իր ուրույն ոճով: Քեմալի ընտրած ոճը, պատկերավորման հնարանքները համահունչ են նրա գրական թեմատիկային: Եւ այդ պատկերավորման միջոցներով կարողանում է ընթերցողին տեղափոխել իր ստեղծած յուրահատուկ կոլորիտային միջավայրը: Սույն հոդվածի շրջանակում կփորձենք մի քանի օրինակների վերլուծությամբ ցույց տալ գրողի արձակում տեղ գտած համեմատությունների դաստորոմները:

Եւսի կշեռք, որ լեզվաբանների բնութագրմամբ համեմատությունն այլաբանության տարատեսակ է, լեզվի պատկերավորման միջոց, գրողի ոճական հնար, որի կիրառման դեպքում որևէ առարկայի կամ երևույթի նկարագրությունն ավելի տպավորիչ է դառնում: Հեղինակն իր խոսքը ազդեցիկ դարձնելու համար առարկայի որևէ կողմը համադրում է արտաքին կառուցվածքով կամ ներքին իմաստային յուրահատկություններով նման այլ

առարկայի կամ երևույթի հետ, որն ավելի ծանոթ է և բացահայտում է նկարագրվող իրողության էությունը:

Համեմատության մեջ սովորաբար ընդգծվում է նաև համեմատվող առարկաների ընդհանուր հատկանիշը, որի հիման վրա կատարվում է նրանց համադրումը, և երկու հասկացությունների միջև ստեղծվում է փոխադարձ կապ: Համեմատությունները, բացի երկու առարկաների միջև եղած ընդհանրությունները մատնանշելուց, միաժամանակ արտահայտում են նեղիմակի (ստուդի) վերաբերմունքը համեմատվող առարկայի կամ անձնավորության նկատմամբ¹: Այլ կերպ՝ կարելի է ասել, որ ռճական այս նկարը երկու առարկաների կամ երևույթների համադրությունն է, որը կատարվում է նկարագրությունն ավելի վառ դարձնելու համար: Համեմատության միջոցի կիրառումով նեղիմակը երկու երևույթների միջև կապ է հաստատում և մեկի օգնությամբ բացատրում և բնութագրում է մյուսը²: Այն ընդգծում է երևույթի հատկանիշներից ամենաէականը: Համեմատությունը հիմնականում բաղկացած է երեք անդամից՝ ա) *առարկա, որը համեմատվում է*, բ) *առարկա, որի հետ համեմատվում է*, գ) *այն հատկանիշը, որի հիման վրա կատարվում է համեմատությունը*³:

Հաճախ համեմատության ժամանակ երևույթներն իրար կապող հատկանիշը կարող է չնշվել, եթե այն պարզ հասկացվում է: Օստ Պ. Պոդոպանի, համեմատությունը նաև «տարբեր առարկաների կամ երևույթների միջև եղած ընդհանուր հատկանիշի հիման վրա մի առարկա կամ երևույթը տվյալ պահի ու հանգամանքների պահանջով մյուսին նմանեցնելու, հավասարազնելու կամ ետպահանջելու երևույթն է, որին դիմում են առարկային կարևորություն տալու, նրա զեղազիտական արժեքը բարձրացնելու նպատակով: Միմյանցից հեռու և անհամաստեղծի առարկաների և երևույթների մեջ ընդհանրություն գտնելը և դրանք զուգակշռելի դարձնելը ոչ միայն նուրբ ճաշակի, սրամտության և բնաստեղծական շնորհքի արգասիք են, այլև իմացության արտահայտություն»⁴:

¹ Լ. Եզնկյան, *Հայոց լեզվի ռճագիտություն*, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2007, էջ 334:

² Է. Ջրբաջյան, *Գրականության տեսություն*, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1980, էջ 228:

³ Տե՛ս Է. Ջրբաջյան, *եյն տեղում*:

⁴ Պ. Պոդոպան, *Բայի եղանակների ռճական էմբրատությունները արդի հայերենում*, Երևան, 1959, էջ 281:

Հետաքրքիր է որ ռճական այս հեարի միջոցով համեմատության մեջ է դիտվում անձն ու առարկան, կենդանական աշխարհի ու մարդու միջև գոյություն ունեցող չափորոշիչները: Մրանք իրենց հերթին գործածվում են առանց այլաբանական իմաստի: Համեմատական ձևերի մեջ են մտնում այն հատկանիշները, որոնք բերող են թե՛ մարդկային էությանն ու կենդանական աշխարհին, և թե՛ բնության երևույթներին: Եթե համեմատուեք փոխաբերությունների և համեմատությունների միջև եղած տարանջատումը, ապա այն բավականին անեկատ է: Քերականագետները ևս այս հարցի մասին ունեն իրենց մտտեցումները՝ իմաստային յուրօրինակ ձևակերպումներով:

Համեմատությունը ևս ռճական դարձույթ է և պատկերավորման մի միջոց է, որով համեմատում են երևույթները, և որտեղ չկա երևույթների՝ մեկը մյուսին չեզոքացնելու միտում: Ընդհակառակը, բաղադրիչներից ամեն մեկը պահպանում է իր հատկանիշը: Իսկ փոխաբերության մեջ միտքը գործածվում է այլաբերական իմաստով և ուրույն չափագանցության մի տեսակ է կազմում, այսինքն՝ փոխաբերվող մի կողմը, ըստ էության, բացակայում է ն գոյություն չունի:

Լջենք, որ ինչպես հայերենում, այնպես էլ թուրքերենում համեմատությունը երկակարգ է, պարունակում է և համեմատելիի, և համեմատյալի անունները: Հայերենում համեմատության անդամները կապվում են *ինչպես, որպես, նման, իբրև, կարծես, թե, ստես, պես, ոնց որ, հանց, գերթ* և այլ կապական բառերով: Թուրքերենում ևս համեմատություններն ավելի արտահայտիչ են դառնում, *gibi-nmân, kadar-չափ, benzer-nmân, dâha-ավելի...քան* կապերի միջոցով և կապական բառերի միջոցով կազմվում են ածականի երկրորդ աստիճան: Հայերենում, ինչպես և թուրքերենում համեմատություններ ասելիս առաջին հերթին հասկանում ենք ածականի համեմատության աստճանները, որոնք լեզվական ծավալումներում ընդլայնվելով դառնում են պատկերավորման միջոցներ: Սակայն չի կարելի շփոթել բավականին լայն տարածում ունեցող համեմատական կառույցները գեղարվեստական համեմատություն բանադարձման հետ:

Հայերենում համեմատության կաղապարներն ավելի ճզուն են՝ որպես պատկերավորման միջոց: Առհասարակ նշենք, որ

հայերենում լեզվի պատկերավորման միջոցներն իրենց կազմությամբ շատ ավելի բազմաշերտ են, քան թուրքերենում: Արդի հայերենում այս կարգի նախադասությունները գլխավորների հետ կապվում են՝ ինչպես, որպես, ոնց որ, քան թե շաղկապներով և համարվում են ձևի կամ քանակի պարագա երկրորդական նախադասություններ⁵:

Վերոնշյալ տեսական մտանցումներից էլ առանձնացնենք Յաշար Քեմալի ստեղծագործություններում տեղ գտած համեմատությունները՝ կատարելով դրանց լեզվաոճական քննություն:

Այսպես օրինակ՝ *"Her birisi ceyran gibi, ucan şahini gökte kapkan atlar. Koyarken kanat açıp ucan atlar"*⁶. (*Պրանցից ամեն մեկը ցեյրանի պես թռչող, բազենի երկնքում ծուղակ գցող ձիեր էին: Վազելու ժամանակ՝ թները բացելով թռչող ձիեր*): Այս նախադասության առաջին մասում հեղինակը կիրառել է գեղարվեստական համեմատության միջոցը, իսկ երկրորդ մասը փոխաբերություն է: Առաջին նախադասության մեջ ձիերին Քեմալը վերագրում է այնպիսի հատկանիշներ, որոնք միայն գրողին հատուկ երևակայության արդյունք կարող են լինել՝ բազենի երկնքում ծուղակ գցող ձիեր, վազելիս թները բացելով թռչող ձիեր: Քեմալի ստեղծագործություններում մեծ տեղ են զբաղում նաև փոխաբերությունները: Սրանց միջոցով գրողն ընթերցողին ներկայացնում իր երևակայական, հուզական աշխարհը: *"Kir bir at...Boynunu uzatmış, geniş burun delikleriyle kapının yer yer çatlamaı tahtasını koklar gibiydi"*⁷ (Խալտազորջ մի ձի... Վիզը երկարած՝ լայն ունեզերով ասես հուռուռում էր դռան՝ տեղ-տեղ ճաքճաք տախտակը):

Քեմալի արձակում համեմատությունները հանդես են գալիս ինչպես կապական բառերով, այնպես էլ առանց դրանց: Հետաքրքրական է, որ Յաշար Քեմալի ռժիս հատուկ են միևնույն նախադասության մեջ համեմատության և փոխաբերության զուգահեռ գործածության ձևեր:

Որպես համեմատություն կարող ենք առանձնացնել հետևյալ նախադասությունը՝ *"Çınarların altından ince bir buğ su gibi göğe*

⁵ Տե՛ս է. Ձրբաջյան, նույն տեղում:

⁶ Kemal Y. Üç Anadolu Efsanesi, Adım Yayınları, İstanbul, 2003, s. 23.

⁷ Kemal Y. Ağrı Dağı Efsanesi, İstanbul, 1976, Cem Yayın Evi, s. 9.

yükselen steşin dumanı kesildi"⁶. (Չիեսարենիների տակից բարակ մի գոլորշու պես, երկինք բարձրացող կրակի ծուխը մարեց): Այստեղ բարակ մի գոլորշին համեմատում է կրակի ծխի հետ, որն էլ ավելի պատկերավոր է դարձնում եսխադասությունը:

Քեման իր համեմատությունները կազմում է հասկապես ճիմ, kadar բառերի միջոցով: "Usta bir av köpeği gibi izleri, bir tekini kaçırmadan, kokuyor"⁷. (*Վարժեցրած որսորդական շան նման հոտառում էր բոլոր հետքերը՝ աստեղ բացասություն*): Վարժեցրած որսորդական շան հետ համեմատելով՝ հեղինակն ավելի է շեշտում հերոսի զգուշավորությունը: Բերենք մեկ այլ օրինակ՝ "Vasili çaldırması gibiydi. Ulan bu zalimi, bu kan içiciyi öldüremeyeceğiz"⁸. (*Վասիլին խեղազարի պես էր: Տո, այս բռնապետին, այս արեւախումբին, չեմ կարողանալու սպանել*): Այստեղ Վասիլիի վարքը Քեմալը համեմատում է *խեղազարի հետ, որից կարելի է սպասել ամեն ինչ*:

Մեկ այլ օրինակում՝ "Fırtına da birdenbire başladı. Çocukluğundan bu yana denizi, rüzgarları, fırtınaları avucunam içi gibi bilen Vasiliyi, fırtınanın böyle birdenbire başlaması her zaman şaşırtırmıştı"⁹. (*Փոթորիկն էլ հանարկածակի բարձրացավ: Մանկությունից ի վեր ծովը, քամիները, փոթորիկները ձեռքի արկի պես (կամ՝ հինգ մատի պես) իմացող Վասիլիին միշտ զարմացրել էր, որ փոթորիկը հանկարծակի է բարձրանում*): Այստեղ խոսվում է Վասիլիի կողմից տեղանքը և շրջակա բնությունը լավ իմանալու մասին: Հեղինակը որպեսզի ավելի շեշտի այդ փաստը, գործածել է ...ձեռքի արկի պես (կամ՝ հինգ մատի պես) իմանալ ժողովրդական ասացվածքը: "Pişen balıklardan çıkan keskin, mis gibi bir koku almıştı ortaları"¹⁰. (*Շրջակայքում տարածվել էր եփվող ձկներից եկող սուր, համելի մի հոտ*): Այստեղ հեղինակը շրջապատում տարածված սուր, ախորժեղի հոտը համեմատել է եփվող ձկների բարձունքի հետ, դրանով իսկ շեշտելով շրջապատի օդը: "Hepsi de çaraktan çıkması gibi mavi çakır, diye gülmüşüdü"¹¹. (*Ժպտաց բոլորն էլ կարծես անհիվի*

⁶ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakasna, İstanbul, Adam Yayınevi, 2004, s. 151.

⁷ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakasna, s. 152.

⁸ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakasna, s. 165.

⁹ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakasna, s. 171.

¹⁰ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakasna, s. 172.

¹¹ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakasna, s. 175.

տակից դուրս պրծածի պես թունդ կապտամոխրագույն էին: Այտուղ հերոսների արտաքինը համեմատվում է անիվների տակից դուրս պրծածների հետ, որպեսզի ստեղծվի համապատասխան մտապատկեր: Այս մեկ համեմատությամբ այնքան տպավորիչ է գրողը ներկայացնում նրանց, որ ակամա վերջիններս ուրվագծվում են իրենց զգգված, ոչ մարդկային տեսքով:

"Vasili, tam dorukta koltuk gibi dözleşmiş, bir kayanın üstüne oturdu..."¹⁴. *Վասիլին նստեց ամենաբարձր ժայռաբեկորին, որը հղկվելով՝ նմանվել էր բազկաթռոխ:* Այտուղ Յաշար Քեմալը համեմատում է թվում է թե խիստ տարբեր երկու առարկա՝ ժայռաբեկորը և բազկաթռոչը:

"Güneşin dünüyanın ulu turuncu bir çizek gibi açmasına tanıklık etti"¹⁵. *Ականատես դարձավ աշխարհի իսկայական նարնջագույն ծաղկի պես բացվող արևածագին:* Այս նախադասության մեջ հեղինակը, արևի դուրս գալը, համեմատում նարնջագույն ծաղկի բացվելու հետ: Եւ այն համեմատությունը հեղինակը կիրառում է նաև օրվա բացվելու հրաշափառ արարողությունը նկարագրելիս: "O kadar mutluysdu ki, bu turuncu bu çizek gibi açmış dünüyanı yaşarmaktan başka hiçbir şey umurunda değildi"¹⁶. *Այնքան երջանիկ էր, որ այս հրագույն ծաղկի պես բացված աշխարհը վայելելուց բացի նրան ոչինչ չէր հետաքրքրում:* "Ben görmüşüm çok insan, Avdülvahap gibi çok yalancı insan..."¹⁷. *(Ես շատ մարդ եմ տեսել, Ավդուլվահաբի պես շատ ստախոս մարդիկ):* "Var idi dedemin Selanikte bir sarayı, Osmanlı Padişahının Sarayı gibi kirk oda"¹⁸. *Պապա Սալոնիկում մի պալատ ուներ, օսմանյան սուլթանի պալատի պես քառասուն սենյականոց:*

Այս երկու նախադասության մեջ թեև կան համեմատություններ, սակայն սրանք գեղարվեստական ռճական հնարներ չեն, այլ սովորական համեմատական կառույցներ և այն չպետք է շփոթել գեղարվեստական դարձույթի հետ:

Որպես գեղարվեստական դարձույթ հավելվեց հետևյալ նախադասությունները "Karincalar bulutlar, akan mor kelebek kümeleri, kuş kümeleri gibi, sarı mavi turuncu sütbeyaz, adanın

¹⁴ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 176.

¹⁵ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 176.

¹⁶ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 176.

¹⁷ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 193.

¹⁸ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 193.

üstünden üçüycorlar"¹⁹. (Մրջյուհների ամպերը, պաշտոյ մանուշա-
կագույն թիթեռների խմբերը, թռչունների երամների նման, դեղին,
կապույտ, նարնջագույն, կաթնագույն, կրգու վրայից էին թռչում):
"Teciğe bastı basacak üstünden bir mavi bulut gibi bir kelebek kümesi
geçti Poyrazın yüzü açıldı, aydınlandı, içi sevinçle doldu"²⁰. (Արդեն
ուզում էր ձգանք սեղմել, երա վրայից կապույտ ամպի պես
թիթեռները թռան: Փոյրագի դեմքը լուսավորվեց, երա հոգին
ուրախությամբ լցվեց): Այս նախադասությամբ հեղինակն իր
հերոսի կտրուկ գործողությանը զուգահեռ նկարագրում է ճախրող
թիթեռներին, համեմատելով դրանք երկերի կապույտի հետ, որը
հանգստության մեղմության խորհուրդ ունի իր մեջ: Դրանով իսկ
ցույց է տալիս հերոսի՝ Փոյրագի հոգեկան աշխարհի
փոփոխությունը՝ մեղմանալը փափկելը, լուսավորվելը,
բարիանալը: Այսպիսի պատկերային համակարգ ստեղծելով
Քեմալը հիմնավորում է իր հերոսի մտադրության փոփոխությունը:
Մեկ այլ տեղ՝ "Ekmeçler kurudu taş gibi oldu. Islatıp köze koyuyor,
yiyorum"²¹. (Հացերը չորացել, քարի պես էին դարձել: Թացացնում,
հետո մոխրի վրա եմ դնում և ուտում):

Մեկ այլ օրինակում Քեմալը գրում է.

"Baytar, elini uzattı, ömü gibi cansızlaşmış Poyrazın elini tuttu sıkı"²².
(Անասնաբույժն իր ձեռքը երկարեց, դիակի պես անկենդան
Փոյրագի ձեռքը բռնեց, սեղմեց):

Կառուցվածքային առումով նույն համեմատությանը զուտը
իմաստային մեկ այլ լուծում է տալիս: Այսպես՝ "Sesi ömür
döğüşündeki bir kişinin sesi gibiydi"²³. (Ձայնը մահվան մահճում
գտնվողի ձայնի նման էր): Այսպիսի հեարանքով հեղինակը
բացահայտում է իր հերոսի հոգեկան վիճակը: Նկարագրությունն
ավելի վառ արտահայտելու, պատկերավոր դարձնելու համար
Քեմալն ուժեղացնում է իր շեշտադրումները. "Poyraz onun
durumunu anladı, koluna girdi Selma Sami, can veren bir küş gibi ağzını
açıp açıp, kapatıyor, zorla soluk alıyordu"²⁴. (Փոյրազը երա վիճակը

¹⁹ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 207.

²⁰ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 207.

²¹ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 211.

²² Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana, s. 215.

²³ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana s. 215.

²⁴ Kemal Y. First Suyu Kan Akıyor, Bakıana s. 216.

հասկացավ. Մելնա Սամիի թեղ մտավ, եւ շուէր փշոդ մի թռչնի պէս բերանը բացուիտի էր անում՝ դժկարութեամբ էր շնչում):

Մեկ այլ հասովածում Յաշար Քեմալը համեմատութունների կարծես մի շարք է ստեղծել. "Doktor Selman Saminin yüzü sapsarı kesildi, elleri titremeye başladı, ayağa kalktı yönünü kiliseye döndü, yürüdü. Sağ ayağı aksıyordu. Sirtunda uzun bir asker kaputun vardı. Kaputun etekleri bacaklarına dolanıyordu, ceven aksaklığını biraz daha çoğaltıyordu. Pantolomu yepyeniydi. Üstü de kalç ağzı gibiydi, aynı kumaştan olup üstüne kalıp gibi oturmuş ceketinin mendil cebine ipekten ak bir mendil sokuluydu. Mavi benekli kravatını belki de bugün takmıştı. Kundurası, çorapları, gömleği de yepyeniydi. Poyraz da arkasından kalktı. Kilisenin önüne gelince Doktor durdu. Döndü Poyraza baktı, ona acı acı gülmüsedü. Gülmüsemesi bir çığlık gibi, diye içinden geçirdi Poyraz Musa, ağzı yakar, çığırırken gözleri yaş içinde kalmış kadınların gülmüsemesi gibi"²². (Բժիշկ Մելնան Սամիի դեմքը դեմի-դեմին դարձավ, ձեռքերը սկսեցին դողալ, ուռքի կանգնեց, ուղղվեց էկեղեցու կողմը, վերադարձավ, քաղեց: Աջ ուռքը կաշում էր: Մեքքին մի երկար զինվորական շինել կար: Շինելի փեշերը ծնկներին էին ծասնում, երա կաշութեանն ավելի էր ընդգծվում: Շաղվարը կոփ-կոր էր, որի արդուկված մասերը նմանվում էին դանակի սայրի, կույն կտորից ասես իր վրա կարած բաճկոնի զրպանից մետաքսն մի ձերմակի թաշկինակ էր դուրս ցրված: Գապույտ պուտերով փոդապը երևի այսօր էր կապել: Կոշիկները, գուլպաները, վերնաշապիկն էլ կոփ-կոր էին: Փոքրագն էլ հետևից վեր կացավ: Եկեղեցու առջև գալուն պէս բժիշկը կանգնեց: Երջվեց, Փոքրագին կայեց, երան դատը-դատը ժպտաց: Ժպտան էլ մի ճիչի պէս, - ինքն իրեն մտածեց Փոքրագ Մուսան, - ողբ կկապի ճշարտ ժամանակ ժպտացող այն կանանց նման, ում այքերը լի էին թախծով):

Անփութելով մեր այս աշխատանքը՝ եշեք, որ Յաշար Քեմալի խոսքում գերակշռում են համեմատութունները կենդանական աշխարհի, բնության երևույթների հետ: Նրա ստեղծագործությունները հարուստ են նաև ինքնատեղծ, յուրօրինակ գեղարվեստական դարձույթներով, որոնք ավելի գունեղ և ինքատիպ են դարձնում գրողի լեզուն:

²² Yapur Kemal, Frat Soyu Kan Akıyor, s. 215.

THE TURKISH-SAUDI ARABIAN RELATIONS (THE FIRST DECADE OF 21ST CENTURY)

Abstract

The new evolutions in Middle East have been an enormous point of interest for the recent period of time, causing curiosity towards all the parts of the region. In its turn the position and perception of Turkey in the Middle East has been gradually changing in the recent period of time. The relations between Turkey and the Arab countries of the Persian Gulf, namely the Kingdom of Saudi Arabia have been constantly on rise in the last years. Despite that phenomenon little profound research has been carried out so far with the analysis of the partnership and cooperation between both states in the context of changing Turkish orientation. This article is going to have a look at the positioning of Turkey towards its Arab neighbors, particularly the Gulf Cooperation Council member states, at the roles Turkey and Saudi Arabia are playing in the region. The work will investigate the latest phases and stages of cooperation and developments in the relations of Turkey and the world center of Islam Saudi Arabia, the prospects for the collaboration between the two countries, making an emphasize on several spheres of bilateral collaboration between them and the high-level meetings between the leaders of the two states. The work will have a special view on military cooperation, investment projects and trade between the two G20 members. In the final part this work will try to understand the future possible developments in the partnership.

The stance of Turkey towards its Arab neighbors, relations with the GCC

The recent developments in the Middle East, particularly in the Persian Gulf are affecting not only the very region but also the whole world. With the new political agreements signed and new clusters established between countries, the region is becoming more and more attractive for the western world and industrially developed countries. The last years have witnessed major political changes in the region of

Persian Gulf and caused more attention towards this fast changing and developing part of the world and relations with the states of the region.

Ever since the collapse of the Ottoman Empire, it has been a generally accepted judgment that Turkey is in the Middle East, but not fully part of it. Turkey has long ignored its Arab neighbors, often having no relations and only a modest volume of trade. To some extent Turkey and other countries in the Middle East, including the Arabic countries of the Persian Gulf have tended to follow separate paths politically and culturally¹. Ideologically, Turkey's separation from the Middle East after 1923 was the result of Atatürk's determination to end the link between the Turkish state and the notional leadership of the world's Islamic community symbolized by the abolition of Caliphate in 1924². Turkey's historical experience of the Middle East has been for the most part a negative one. Arabs, to some extent, both in public and political circles, have constituted a bad image for many decades in post-Ottoman Turkey. The Arabs were seen as inferior, vengeful and quarrelsome.³ Until recently Turkey's Middle East policy revolved around a sense of mutual ambivalence; Turkey chose not to be a party to the region's problems, seeing it through the frame of West-East tension and its stated desire to be associated with the west.⁴

Despite all that in the latest period of time Turkey has gone beyond its traditional foreign policy and increased its political, cultural, and economic presence in the Middle East. In diplomacy, mediation and the solution of regional conflicts, Turkey has gone far beyond its generally accepted stance and role in order to increase stability, cooperation, mutual understanding and prosperity in the region.⁵ Frustrated by European equivocation, Turkey has been reversing years of antagonism with its Arab neighbors.⁶ Turkey has attempted to institutionalize its foreign policy with

---

¹ Hale William, "Turkey, Middle East and the Gulf Crisis", *International Affairs* Vol. 68, No. 4 (1992), p. 679-692

² Hale, 1992, p. 679-692

³ Robins Philip, *Turkey and the Middle East*, London, The Royal Institute of International Affairs, 1991, p117

⁴ Akgun Messuz, *The Perception of Turkey in the Middle East*, Teser Publications, December 2009

⁵ Messuz, 2009

⁶ "Turkey and the Middle East: Looking East and South", *The Economist*, October 29, 2009

Arab countries in the recent years. Particular agreements have been signed with the Organization of the Islamic Conference (OIC), the Gulf Cooperation Council and the Arab League to improve trade and economic relations along with political participation.⁷ Recently, the Justice and Development Party (AK Party) government's far-reaching foreign policy has embraced the Arab countries of the Middle East. In addition, Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan's recent spat with Israel in Davos gained many allies for Turkey across the Arab world. The appointment of Ahmet Davutoğlu, who had been Erdoğan's chief foreign policy advisor since 2003, to the post of foreign minister on May 1, 2009 also paved the way for Turkey's expanding foreign policy towards the Middle East.⁸ Turkey seems to have emerged into some special type of an external factor that is trying to bring the Arab nations and other countries in the region while keeping the relations with Israel.⁹

In the context of the same evolving foreign policy during the last years Turkey has been trying to grow its political, economic participation in the Persian Gulf, especially in the countries of GCC (Gulf Cooperation Council). Ankara has increased the frequency of bilateral meetings with the GCC countries, reflecting the intensification of its activity in the Middle East, this has also witnessed the use of multilateral forums¹⁰. The above mentioned council was founded in 1981, uniting 6 oil and gas rich monarchies of the Persian Gulf, namely Qatar, Saudi Arabia, Kuwait, Oman, UAE and Bahrain¹¹. GCC has recently evolved as a dynamic economic and partially political force. The Gulf states today have come into the focus of widespread interest, both because of their strategic location and their principal resources of oil and gas.¹² Comprising 65-70 % of the world's oil reserves the Gulf states are key countries for the solution of energy supply matters for the

⁷ Zeynalov Mahir, "Turkey aims to boost relations with Gulf countries", *Sunday's Zaman*, July 12, 2009

⁸ Zeynalov, 2009

⁹ Kibaroglu Mustafa, Tashan Seyfi, Roundtable Discussion: Turkey's Neighborhood, Part 3, *Foreign Policy (Dış Politika)*, 1-2, 2003

¹⁰ Kardas Saban, "Ankara promotes closer regional integration in the Middle East", *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 6, No. 133, 2009

¹¹ GCC Chart book, A visual essay, *Deutsche Bank Research*, February 8 2008

¹² Rosemarie S. Zahlan S., The making of the modern Gulf States: Kuwait, Bahrain, Qatar, The United Arab Emirates and Oman, *Athaca Press*, 1989, p1

world¹³. Saudi Arabia is the dominant power in the council, having the highest portion of the fossil fuels, the biggest population of the peninsula and being a holy center for the Muslim pilgrimage¹⁴.

Basically in the recent times a new chapter has been opened in the relations between Turkey and the fuel rich countries of the GCC. Nowadays Turkey has a multidimensional focus on those countries trying to use all the assets, possibilities and have gains from the development of relations in various spheres from energetic industry up to construction and tourism. Turkey has increased its diplomacy, trade and investment with the states of the GCC, basically the recent period has witnessed a considerable improvement in both political and economic relations between Turkey and GCC. More important the increasing participation of these countries in international and regional diplomatic activities and forums aims to address regional and international problems.

Turkey and the Kingdom of Saudi Arabia, the roles in the region

In the time being the role that Turkey plays in the middle East cannot be underestimated. This is a country with a serious potential, with an incredible geographic positioning, serving as a bridge between East and West, as a connector (also energetic) between the Middle East and Europe¹⁵. It's a home to almost 75 millions of people, mostly Muslims, with a firm position in the Middle East and the Islamic community¹⁶. Turkey is among the strongest countries in the Muslim world in the military sense and is a member of NATO from 1951¹⁷. In the recent years Turkey has undergone a serious reform in the political and economical spheres. Turkey nowadays has a very diversified economy, and is cooperating with various partners in different directions. The annual growth rate was 5-6 % in years 2003-2007.¹⁸ Reliance on imports of petroleum-related products for Turkey's energy

---

¹³ See Samil, Babali Tunçay, "Security concerns in the Middle East for the oil supply: Problems and Solutions", *Energy Policy*, Vol. 35, (2008), p 1517-1524

¹⁴ <http://www.bajinformation.com/main/50.htm>, accessed on August 10, 2010

¹⁵ Bruno Greg, "Turkey at an energy crossroads", *Council on Foreign Relations*, November 20, 2008

¹⁶ Robiza, 1991, p5

¹⁷ NATO member countries, <http://www.nato.int>, accessed on 29 August, 2010

¹⁸ Olacn Robert, "Turkey's Relations with the Gulf Cooperation Council from 2003 to 2007: New Paradigma?", *Mediterranean Quarterly*, Vol. 19, No. 3 (2008)

needs and intermediate inputs for Turkey's exports and the availability of high capital inflows drove high current account deficits, which averaged 5.2 percent of GDP over 2004-08.¹⁹

Despite this outlook for the economy and financial sector, Turkey urgently needs an injection of foreign capital to cushion the effects of the crisis. The government has been reluctant to sign a credit agreement with the IMF, because it would impose stringent conditions on government spending. There have been constant talks in Turkey about attracting petrodollars, or Gulf capital as a way to finance Turkey's economic development. Turkish businessmen have hoped that Turkey might be able to attract Gulf capital leaving the Western banking system, especially after September 11. Lately, it has often been said that Gulf capital might make Istanbul a worldwide financial center, and end Turkey's dependence on the IMF. As a matter of fact, although the AKP government has been successful in boosting the volume of Arab investments in Turkey, it could not raise it to a level that would reduce Turkey's dependence on money borrowed from western financial institutions.²⁰

The play of Turkey on the energetic stage of the world cannot be underestimated. Turkey has been trying to make the most of its geostrategic position between energy-rich regions like Russia, Central Asia and the Middle East, and the European Market. Turkey is playing an increasingly important role in the transit of oil supplies from Russia, the Caspian region, and the Middle East to Europe. Growing volumes of Russian and Caspian oil are being sent by tanker via the Bosphorus Straits to Western markets, while a terminal on Turkey's Mediterranean coast at Ceyhan allows the country to export oil from northern Iraq via a pipeline from Kirkuk and from Azerbaijan via the Baku-Tbilisi-Ceyhan pipeline.²¹

Currently five gas pipelines and three oil pipelines operate or are under construction running to or through Turkey²². A sixth gas pipeline

---

¹⁹ Data and Statistics for Turkey, *World Bank*, 2008

²⁰ Kutlay Mustafa, "Istanbul as a center of Global Finance", *The Journal of Turkish Weekly*, 28 February 2008

²¹ Country Analysis Brief, Turkey, *Energy Information Administration*, <http://www.eia.doe.gov/cabs/Turkey/Full.html>, accessed on July 25, 2010

²² Martin Lesore, "Turkey and Gulf Cooperation Security, *Turkish Studies*", Vol. 10, No. 1, (2009), p. 75-93

is proposed from Egypt, and the seventh «Nabucco» gas pipeline is planned to run from Turkey to Austria bringing the Middle Eastern and Central Asian gas through Bulgaria, Romania and Hungary.²³ All the process of gas transfer with this pipeline will be done bypassing Russia. The EU is very eager to have Nabucco built. The Nabucco Pipeline construction is scheduled to start at the end of 2011²⁴. Though still the main problem is that it is not clear which country is going to fill the pipeline. The transit agreement between five EU states and Turkey cleared the way for a final investment decision on the EU-backed project to reduce European dependence on Russian gas.²⁵ This would diversify EU's sources and reduce its heavy dependence on Russian gas. The Russian Federation also currently supplies 73 % of the Turkish own consumption gas²⁶. Turkey which does not have major energy resources²⁷, is as mindful as EU countries of a dependence on Russian gas.

Turkey is itself a big energy consumer as it has to support its growing economy. Oil consumption, at 35 percent, accounted for the majority of Turkish energy consumption in 2006, followed by natural gas at 29 percent. Turkey's oil consumption has continued to grow and reached a peak of 690 thousand bbl/d in 2007, far outstripping domestic production levels. In 2007, Russia became Turkey's top supplier of oil, surpassing Iran for the first time. Iran is Turkey's second-largest crude oil supplier, followed by Saudi Arabia with lesser volumes supplied by Libya, Iraq, and Syria, among others.²⁸

For Turkey to function as a gas transit state, it must be able to import enough gas to satisfy both domestic demand and any re-export commitments as well as provide enough pipeline capacity to transport

---

²³ Martin, 2009, p. 75-93

²⁴ Timeline, Nabucco Pipeline, http://www.nabucco-pipeline.com/portal/pages/portal/en/pipeline/timeline_steps, accessed on July 21, 2010

²⁵ Carlisle Tamain, Stanton Chris, "Turkey tours proposed gas pipeline from Qatar", *The National*, January 18, 2010

²⁶ Roberts David, "Joined-up piping, openEconomy", 25 September 2009, <http://www.opendemocracy.net/article/economics/joined-up-piping>

²⁷ Oğulata Tugrul, "Energy sector and wind energy potential in Turkey", *Renewable and Sustainable Energy Review*, Vol. 7 (2003), p 469-484

²⁸ Country Analysis Briefs, Turkey, *Energy Information Administration*, <http://www.eia.doe.gov/crbs/Turkey/Full.html>, accessed on August 1, 2010

Caspian and Middle Eastern gas across Turkey to Europe. At the moment, Turkey enjoys considerable excess import capacity. However, as the Turkish demand increases, surplus capacity is expected to decline; it could disappear altogether within the next decade without additional investment.²⁹

In its turn the Kingdom of Saudi Arabia is the largest Arab country in the Middle East. The kingdom is the world center of Islam and the role of the country cannot be underestimated for the Muslims all over the world. Saudi Arabia is one of the key countries in the region, whose political and economic weight is of significance not only in terms of influencing regional developments, but also in tackling issues of global dimensions. Saudi Arabia is the largest oil producer of the Organization of the Petroleum Exporting Countries (OPEC). With approximately one-fifth of the world's proven oil reserves and some of the lowest production costs. The Saudi Kingdom is expected to remain the world's largest net oil exporter in the near and long-term.³⁰ Oil export revenues have accounted for around 90 percent of total Saudi export earnings and state revenues and above 40 percent of the country's gross domestic product (GDP). Producing approximately 25% of Arab countries' total gross national income, the Kingdom is one of the leading and most prominent economies of the region.³¹

Today, Saudi Arabia is generally known for its enormous reserves of oil and gas, but an export-led economic diversification effort will soon help the Kingdom become a significant global producer of value-added industrial components and manufacturing inputs — from aluminum and fertilizer to high-tech fiber-optic cables. The country is also aggressively pursuing foreign direct investment (FDI), for both the capital investment and the technology and expertise that FDI brings. This technology transfer is particularly valuable when coupled with the extensive experience of the Kingdom's well-respected and long established Saudi family firms, which

²⁹ Country Analysis Briefs, Turkey, *Energy Information Administration*, <http://www.eia.doe.gov/cabs/Turkey/Full.html>, accessed on August 1, 2010

³⁰ Country Analysis Briefs, Saudi Arabia, *Energy Information Administration*, [http://www.eia.doe.gov/cabs/Saudi Arabia/Background.html](http://www.eia.doe.gov/cabs/Saudi%20Arabia/Background.html), accessed on August 2, 2010

³¹ Turkey's Commercial and Economic Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs <http://www.mfa.gov.tr/turkey-2-commercial-and-economic-relations-with-saudi-arabia.en.mfa>, accessed on August 5, 2010

operate inside the Kingdom and collaborate with international partners through joint ventures and other cooperative agreements³². Due to its income from crude oil, Saudi Arabia is among the countries that post the largest current account surplus. The country is experiencing a significant capital increase, and the business world is seeking ways to turn that savings into investment³³. The opportunities Saudi Arabia offers to international investors are tremendous and enhanced by the strong demographics. A growing number of pro-business laws and regulations, as well as increased spending on infrastructure and industrial-plant expansion, support these investment opportunities. In response to the global slowdown, the government has committed to a five-year, \$400 billion spending program on development projects across the Kingdom. In addition, blue-chip companies, including Saudi Aramco, the world's largest oil company, and Saudi Basic Industries Corporation (SABIC), the largest Middle East company by market value, are also pursuing multibillion-dollar expansion projects. Saudi Arabia already has many competitive advantages, including low energy costs; domestic supplies of valuable metals and minerals; a geographic location close to fast growing, emerging markets in Asia, Europe and Africa; and a pool of entrepreneurial talent nurtured by long-established trading families³⁴. In 2007 and 2008, the World Bank named Saudi Arabia the most business-friendly country in the Middle East and ranked it among the world's top 20 business-friendly countries. With its commitment to creating a pro-investment environment, the Kingdom aspires to be recognized as one of the top ten countries in the world for doing business in 2010.³⁵

---

³² The Kingdom of Saudi Arabia: Investing in Industrial Infrastructure and Attracting Foreign Investment, Forbes Custom, <http://www.forbescustom.com/saudiarabia/index.html>, accessed on August 2, 2010

³³ "Turkey, Saudi Arabia need to boost trade", Hurriyet Daily News, February 8, 2010, <http://www.hurriyendailynews.com/n.php?n=turkey-saudi-arabia-need-to-boost-trade-2010-02-08>

³⁴ The Kingdom of Saudi Arabia: Investing in Industrial Infrastructure and Attracting Foreign Investment, Forbes Custom, <http://www.forbescustom.com/saudiarabia/index.html>, accessed on August 2, 2010

³⁵ The Kingdom of Saudi Arabia: Investing in Industrial Infrastructure and Attracting Foreign Investment, Forbes Custom, <http://www.forbescustom.com/saudiarabia/index.html>, accessed on August 2, 2010

Overview of Saudi-Turkish common path and vitality of partnership

Turkey and Saudi Arabia share common history and religion. The relations throughout centuries however have not been to the top level. These two countries got closer to each other in the recent period of time in various terms. Convergence and coherence characterize the foreign policies of the two countries toward the region. There is mutual confidence between the two countries that have resulted in increased cooperation and coordination while tackling regional issues.

Turkish-Saudi diplomatic ties were established in 1929. In recent years emphasis has been given to regional problems, as well as to the improvement of bilateral relations in both political and economic fields³⁶. The main institutional framework of bilateral economic relations are the periodical Joint Economic Commission meetings, the most recent of which was held in Jeddah between 23-25 February 2007. The main legal foundations of bilateral economic relations are the Trade Agreement (1974), Agreement on Economic and Technical Cooperation (1974), Foundation Agreement of the Turkish-Saudi Business Council (2003), Agreement on the Reciprocal Promotion and Protection of Investments (2006), Agreement on the Prevention of Double Taxation (2007) and the Memorandum of Understanding on Cooperation in Health (2006).³⁷ Recently (May 2010) one more agreement was added to the list being a ground for the military cooperation between the two countries.³⁸

Although there is a common history, shared religion and deep cultural ties, the most essential issue between Turkey and Saudi Arabia has always been the weak relations among civil society organizations, especially with regards to women's rights, economic affairs and collaboration in media and science. Saudi Arabia feels it has to analyze

---

³⁶ Turkey's Political Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-saudi-arabia.en.mfa, accessed on August 5, 2010

³⁷ Turkey's Commercial and Economic Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-commercial-and-economic-relations-with-saudi-arabia.en.mfa, accessed on August 2, 2010

³⁸ <http://en.trend.az/regions/met/turkey/1693477.html>, accessed on August 8, 2010

global, political and social events of the 21st century, with Turkey and is putting a lot of efforts into that process.³⁹

Saudi Arabia is keen on further bolstering ties with Turkey, a key Islamic state in Europe that has strong relations with several countries in the region. Prime Minister Recep Tayyip Erdogan's dramatic walkout in Davos, Switzerland made him a celebrity in the Muslim world. He was a new hero and even elevated to the status of such luminaries as Gamal Abdul Nasser of Egypt. There was excited speculation in the Turkish press that financial institutions in Saudi Arabia, Kuwait and the United Arab Emirates would pour in money as a result of that behavior. This would solve all the country's economic problems at a stroke. This may all turn out to be wishful thinking. However one thing is clear: a new relationship between Saudi Arabia and Turkey is in the making.⁴⁰

Saudi Arabia's exports to Turkey account for 83 percent of all GCC exports to the country.⁴¹ In 2006 already there were 85000 Turkish workers in Saudi Arabia and another 25000 were expected to arrive by the end of 2006.⁴²

Despite all the fine words and the economic development, Turkey is in urgent need of credits. Ankara is keen to attract 'petrodollars' or 'Gulf dollars' as they are locally called. This money would be used to fund economic development. Gulf money is leaving western banks and Turkish banks hope that some of it will flow into their coffers. The Gulf money could transform Istanbul into a world financial centre. Despite the success of the AKP government in attracting Arab money, Turkey still depends on western financial institutions for most of the money it needs to borrow.⁴³

---

³⁹ Karbolat Hasan, Turkey: Saudi Arabia's near but faraway neighbor, *Today's Zaman*, 23 October 2007, <http://www.todayzaman.com/tr-web/columnists/125224-turkey-saudi-arabia-near-but-far-away-neighbor.html>, accessed on July 29, 2010

⁴⁰ 'Turkey and Saudi Arabia: A new Middle East Partnership?, *Stirring Trouble Internationally*', February 7, 2009, <http://www.stirringtroubleinternationally.com/2009/02/07/turkey-and-saudi-arabia-a-new-middle-east-partnership/>, accessed on July 15, 2010

⁴¹ 'Saudi Arabia- Turkey state visit: New Chapter in Relationship', *Saudi-US relations information center*, August 8, 2006, <http://www.saudi-us-relations.org/articles/2006/01/060808-saudi-turkey.html>, accessed on August 2, 2010

⁴² Olson, 2008

⁴³ Turkey and Saudi Arabia: A new Middle East Partnership?, *Stirring Trouble Internationally*, February 7, 2009, <http://www.stirringtroubleinternationally.com/2009/02/07/turkey-and-saudi-arabia-a-new-middle-east-partnership/>, accessed on July 15, 2010

King Abdullah's visit to Turkey and consequent high-level meetings

Speaking about the current instances the Turkish-Saudi relations are developing in various fields in an accelerated manner. Official contacts and visits at the highest levels on a mutual basis, which have gained frequency over time, played an important role in this process. Actually, the visit to Turkey of King Abdullah in 2006 as the first of its kind in 40 years constituted a milestone in the bilateral relations. The relations between the two states were given a new momentum by the reciprocal visit of President Abdullah Gül of Turkey to Saudi Arabia in February 2009. Frequent visits at ministerial level paved the way for enhancement and diversification of serious and constantly growing cooperation.⁴⁴

Saudi Arabia King Adullah's visit to Turkey from 8 to 11 August 2006 served to highlight some of the potential cooperation possibilities for the two Middle Eastern countries.⁴⁵ Saudi Arabia and Turkey basically entered into a new era of political and economic relations with the historic three-day visit of Custodian of the Two Holy Mosques King Abdullah to Ankara. Abdullah and his 300 person entourage arrived in 7 airplanes and were provided with a motorcade of some 50 Mercedes sedans, directing much attention of the international community to the first visit of a Saudi king in 40 years. Commentators attributed the visit of the Saudi King in August 2006, the first in decades, as a "gift to Prime Minister Recep Tayyip Erdoğan and his Justice and Development Party (AKP) government."⁴⁶ A long list of agreements was reached in August 2006 regarding Saudi investment in the banking realm, tourism telecommunications and health sectors of the Turkish economy. Abdullah and his contingent of businessmen were interested in investing in a \$10 billion hospital complex in Istanbul that would attract patients from around the world especially the Middle East.⁴⁷ In January 2007, several months after the first visit of the King, a six-man delegation Saudi Delegation visited Turkey as guests of the Turkey-Saudi Arabia

⁴⁴ <http://archive.sabah.com.tr/page-70&section-0&article-130550>, accessed on July 25, 2010

⁴⁵ Olson, 2006

⁴⁶ Güvenc Duygu, "Turkey and Saudi Arabia Forge New Ground", *Turkish Daily News*, February 20, 2007

⁴⁷ Olson, 2008

Parliamentary friendship Group. The main aim of the trip was to foster the economic cooperation between the countries.⁴⁸ In November 2007 the former Turkish foreign minister Ali Babacan and Saudi foreign minister Saud al-Faysal signed a series of accords in the security, defense and antiterrorism fields as well as food processing industry.⁴⁹

The importance of new economic and political relationship between Ankara and Riyadh was emphasized again in late 2007. King Abdullah paid his second visit to Turkey in November 2007 this time with 9 airplanes.⁵⁰ This second visit was even of more importance after his historic visit in August 2006 which turned to be a testament to the progress achieved in Turkish-Saudi relations.⁵¹ In 2007 visit Abdullah was awarded the state medal of honor. It is worth pointing out here that only 7 people before that had ever been awarded that medal.⁵² The visits of King Abdullah to Turkey in 2006 and 2007 had underlined Riyadh's 'extraordinary attention and concern for Turkey. Diplomats surmise that Saudi Arabia is keen to establish a strategic partnership with Turkey, partly also to counter the growing influence of Iran in the Middle East.⁵³

The Turkish side has also produced activity in terms of responding state visits to the Holy Kingdom. The prominent visit of the Turkish president Gul to Saudi Arabia took place in February 2009. Turkish President Abdullah Gul accompanied by State Minister Kursad Tuzmen, Minister of National Defense Yecdi Gonul, Minister of Transportation Binali Yildirim and some 150 businessmen, paid a three day visit to Saudi Arabia to boost further the bilateral ties. Gul and Saudi Arabia's King Abdullah discussed the situation in the Middle East after the tragedy in

---

⁴⁸ Turkey's Political Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, http://www.mfa.gov.tr/turkey_a-political-relations-with-saudi-arabia.en.mfa, accessed on August 5, 2010

⁴⁹ Olsen, 2008

⁵⁰ Olsen, 2008

⁵¹ Turkey's Political Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, http://www.mfa.gov.tr/turkey_a-political-relations-with-saudi-arabia.en.mfa, accessed on August 5, 2010

⁵² Olsen, 2008

⁵³ "Turkey and Saudi Arabia: A new Middle East Partnership", *Stirring Trouble Internationally*, February 7, 2009, <http://www.stirringtroubleinternationally.com/2009/02/07/turkey-and-saudi-arabia-a-new-middle-east-partnership/>, accessed on July 15, 2010

Gaza, developments in Iraq. Gul also discussed cooperation in the defense sector with Saudi Arabia.⁵⁴ Bilateral economic cooperation was also an important aspect of the trip. The Turkish President was delighted to feel at home in Saudi Arabia. Before the trip the sides already had agreements on tax exemption, protection of investments and transport. Various new agreements were signed on educational exchanges, greater sporting and youth contacts and maritime transport⁵⁵. Gul also attended business forums in Riyadh and Jeddah (the western port city).⁵⁶

The visit coincided with efforts by the regional powers to negotiate a solution to the crisis in Gaza.⁵⁷ Gul spoke at the Consultative Assembly of Saudi Arabia, which made him the first Muslim head-of-state to address the Saudi assembly. Regional peace and Gaza-related developments took up a major part of Gul's speech.⁵⁸ The president of Turkey personally has a lot in common with the Saudi Kingdom. Gul lived in Saudi Arabia from 1983 to 1991 when he worked as a financial analyst in the Islamic Development Bank in Jidda, and this was also a very important fact for understanding the economic potential of Saudi Arabia better.⁵⁹

Gul complemented King Abdullah for his past efforts to resolve the Palestinian problem, and he gave his support to the Saudi peace plan, which called on Israel to withdraw to its 1967 borders in return for normalization of relations with its Arab neighbors. He also reiterated Turkey's position that the solution of the conflict depends on ensuring reconciliation among Palestinian factions. He asked the leaders of Arab

---

⁵⁴ "Turkey, Saudi Arabia Increase cooperation", *New Europe*, 16 February 2009, <http://www.newsp.eu/articles/92934.php>, accessed on July 9, 2010

⁵⁵ Turkey and Saudi Arabia: A new Middle East Partnership?, *Stirring Trouble Internationally*, February 7, 2009, <http://www.stirringtroubleinternationally.com/2009/02/07/turkey-and-saudi-arabia-a-new-middle-east-partnership/>, accessed on July 15, 2010

⁵⁶ Turkey, Saudi Arabia Increase cooperation, *New Europe*, 16 February 2009, <http://www.newsp.eu/articles/92934.php>, accessed on July 9, 2010

⁵⁷ Turkey and Saudi Arabia: A new Middle East Partnership?, *Stirring Trouble Internationally*, February 7, 2009, <http://www.stirringtroubleinternationally.com/2009/02/07/turkey-and-saudi-arabia-a-new-middle-east-partnership/>, accessed on July 15, 2010

⁵⁸ www.atozanlık.com, February 4

⁵⁹ *Ölsen*, 2008

and Muslim countries to work toward ensuring that Palestinians achieve a national unity government.⁶⁰

In its turn the leader of APK, the prime minister of Turkey Recep Tayyip Erdogan visited Saudi Arabia on various occasions, during the last couple of years. One of the visits took place on 29 March 2007 in which he attended the Arab League Summit.⁶¹ In a sign of their deepening strategic ties, Turkish Prime Minister Recep Tayyip Erdogan was honored by Saudi Arabia in Riyadh Tuesday night with a prestigious award for his "service to Islam." The choice of Erdogan to receive the prize underscores Saudi Arabia's backing for Turkey's efforts to consolidate ties with the Arab world by taking on a more activist role as a Middle East power broker. His selection also undoubtedly was meant to signal Saudi appreciation for the more critical stance Turkey has taken towards Israel ever since the weeks-long Israeli military assault on Gaza that began in December 2008.⁶²

Primary spheres of partnership

Throughout the recent years the cooperation and partnership between the two states has been constantly on rise in different spheres. The countries have common stances concerning many issues which makes the collaboration in various areas possible. Here it's worth paying special attention to several realms of partnership that are taking the collaboration to higher levels.

Recently in May 2010 in Ankara Turkey and Saudi Arabia signed a military agreement for scientific and technical cooperation. With this agreement the cooperation between the armed forces of the two countries will be carried further and create a framework that would boost this cooperation in the neighboring sectors. The agreement will lead to concrete steps to enhance the facilities and capabilities of the

⁶⁰ Kardas Sahar, "Gul meets with King Abdullah as Turkey seeks Saudi Investments", *Eurasia Daily Monitor*, Vol. 6, No. 24 (2009)

⁶¹ Turkey's Political Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, http://www.mfa.gov.tr/turkey_s-political-relations-with-saudi-arabia.en.mfa, accessed on August 5, 2010

⁶² "Saudi Award to Turkish Prime Minister signals deepening strategic ties", *The Christian Science Monitor*, <http://www.csmonitor.com/World/Global-News/2010/0310/Saudi-award-to-Turkish-prime-minister-signals-deepening-strategic-ties>, accessed on August 10, 2010

armed forces of the two countries.⁴³ The agreement signed has created the legal basis for Turkey to enter the Saudi defense market, which relies heavily on off-the-shelf arms bought mainly from Western countries. Turkey has been making vigorous efforts to boost its still poor defense industry market through joint manufacturing projects and to increase the ability of its domestic defense market to manufacture its own products.⁴⁴

Three subcommittees between local Turkish Aerospace Industries (TAI), Aselsan and the Turkish Mechanical and Chemical Industry Corporation (MKE) and their Saudi counterparts will be set up to explore the possibilities of deeper defense industry cooperation. It is too early to say specifically on which projects the two countries will cooperate. A cooperative project has been in operation for two years between Saudi Arabia and Turkey involving the modernization of several hundred US-made M113 Armored Personnel Vehicles (APV) by the Turkish company FNSS at a plant built in this country. The military cooperation agreement will also enable the joint training of Turkish and Saudi officers.⁴⁵ The military sphere of cooperation however is far away of being the main driving force in the deepening partnership between the Kingdom and Turkey. The countries are cooperating closely in the finance sector and investment banking. Turkish banking system is relatively strong which had helped the country to cope well with the world economic meltdown. The Turkish government is assisting all Saudi investors seeking ways to enter the Turkish market. The Turkey is striving to bring more petrodollars into Turkey.⁴⁶ Recently it has been announced that Saudi Arabia would consider investing a total of billions of U.S.

⁴³ "Turkey, Saudi Arabia sign deal for military agreement", *World Bulletin*, 24 May 2010, http://www.worldbulletin.net/news_detail.php?id=58966, accessed on August 1, 2010

⁴⁴ "Turkey creates legal basis for military cooperation", *Today's Zaman*, 29 May, 2010, <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-211433-105-turkey-creates-legal-basis-for-military-hardware-cooperation-with-saudi.html>, accessed on August 4, 2010

⁴⁵ "Turkey creates legal basis for military cooperation", *Today's Zaman*, 29 May, 2010, <http://www.todayszaman.com/tz-web/news-211433-105-turkey-creates-legal-basis-for-military-hardware-cooperation-with-saudi.html>, accessed on August 4, 2010

⁴⁶ "Turkey, Saudi Arabia need to boost trade", *Hurriyet Daily News*, February 8, 2010, <http://www.hurriyetdailynews.com/n.php?n=turkey-saudi-arabia-need-to-boost-trade-2010-02-08>, accessed on August 2, 2010

dollars in Turkey in four years for the realizations of various kinds of projects.⁶⁷

The trade volume between the two countries currently exceeds USD 5.5 billion, adding that the goal is to increase this figure to USD 10 billion by the end of 2010. Saudi Arabia is the biggest country in the Gulf region and they plan to make infrastructure investments worth 200 billion Euro by the year 2010. The governments are providing necessary support to the private sector to boost the trade and so far they have been successful in the process.⁶⁸ Trade is expected to increase even more, as the strategic locations of both countries translate into economies which are in a position to supplement each other⁶⁹. Almost 80 percent of Turkey's imports from Saudi Arabia are comprised of raw oil, while Turkey mainly exports automotive, clothing, textile, iron and steel, vegetables and fruits.⁷⁰

As all over the world also in the Gulf the Turkish construction companies are demonstrating serious activeness trying to get the most of the wealthy and booming region. Turkish construction companies regard the Saudi market as very lucrative. Huge infrastructural programs are envisaged and this will provide enormous opportunities for Turkish companies. The Saudi market is giving year after year more projects for Turkish businessmen in the construction sphere.⁷¹

The two countries had already signed agreements covering tax exemption, investment protection, and transportation and the cooperation will be further developed and fixed within a legal

---

⁶⁷ <http://english.peopledaily.com.cn/90001/90778/90858/90863/6938350.html>, accessed on August 5, 2010

⁶⁸ "Turkey eyes share in \$400 Bln Saudi Plan", *Today's Zaman*, 2 April, 2010, <http://www.todayszaman.com/ta-web/news-206137-156-turkey-eyes-share-in-400-bln-saudi-plans.html>, accessed on July 19, 2010

⁶⁹ Turkey's Political Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs, <http://www.mfa.gov.tr/turkey-a-political-relations-with-saudi-arabia.en.mfa>, accessed on August 5, 2010

⁷⁰ Turkey's Commercial and Economic Relations with Saudi Arabia, Republic of Turkey, Ministry of Foreign Affairs <http://www.mfa.gov.tr/turkey-a-commercial-and-economic-relations-with-saudi-arabia.en.mfa>, accessed on August 5, 2010

⁷¹ Turkey and Saudi Arabia: A new Middle East Partnership?, *Stirring Trouble Internationally*, February 7, 2009, <http://www.stirringtroubleinternationally.com/2009/02/07/turkey-and-saudi-arabia-a-new-middle-east-partnership/>, accessed on July 15, 2010

framework. Turkey and the Saudi Kingdom have made deals for cooperation also in such areas as educational exchange programs, cooperation in youth and sports, and maritime transportation. The Turks have made several requests to the Saudi Government to allow Turkish to be broadcast for at least two hours per week, to allow Turkish republic of Northern Cyprus to open in Riyadh a consulate, as well as they asked to make it easier for Turkish business to invest and operate within the kingdom and GCC.⁷² Turkey and Saudi Arabia have agreed to launch preliminary works for cooperation in health sector and have already registered a lot of progress in this direction.⁷³ Thus all the potential spheres of collaboration have registered serious progress and deepening in the recent years having the opportunity to give even a bigger push to the evolution of the strategic partnership in many other spheres.

Conclusions, limitations

The role of Turkey in the Middle East is changing, as the country is trying to be more active all over the region and initiating a restoration of relations with the Arab neighbors. Turkey is positioning itself on the path of playing a more important role in the whole region, being a mediator between different conflicting sides, serving as a natural bridge between Middle East and the outside world. The connector that Turkey is trying to be concerns not only politics but also the energetic sphere, becoming an essential energetic corridor for the whole world. With the AKP in power the country is trying to strengthen its economic, financial and political presence in the Middle East. Turkey is aims to be active in the most important Arabic and Islamic forums such as the Arab league or the organization of Islamic conference.

Saudi Arabia is playing a role of an important power and a serious partner in the process of the new Turkish orientation in the Middle East. The relations between Turkey and Saudi Arabia are having a serious impact on the formation of a new political picture in the Middle East and the relationship of the Gulf Cooperation Council with other countries. Due to geographical difference and different international politics

---

⁷² Olson, 2008

⁷³ Turkey, Saudi Arabia agree on health cooperation, World Bulletin, 19 January 2010, http://www.worldbulletin.net/news_detail.php?id=52880, accessed on July 31, 2010

orientation, it is difficult to call the relations as the best, however during the last years there has been a serious improvement. The political and economical stances of both states are following the path of convergence. This work showed that the two states are cooperating in long row of spheres and the partnership is on the path of increase. The countries collaborate in the military sector creating a common ground for a further partnership fostering in other realms. As it was possible to figure out the two countries are very active in collaboration in various spheres. The partnership mostly intensified in the last years and has a potential of serious evolution and growth. The countries have already reached a noticeable trade ratio and the number is growing year after year. The Turkish construction companies are busy in Saudi Arabia as well as all over the Gulf, taking up numerous projects and spreading their networks. Turkey and Saudi Arabia have common in some cases perhaps even identical stances concerning many regional and global problems, namely the Iranian influence in the region as well as the situation in the Gaza strip.

The high-level governmental meetings, non-precedent Saudi King visits to Turkey are nurturing the partnership serving a solid background for a long-term profitable relationship. Personal ties of both country leader are helping to facilitate the process of integration into a common framework. The bilateral meetings on this level will continue shaping the collaboration picture for the two states.

The attitude of AKP is going to be favorable for the development of the relationship between the countries. Turkey will continue the process of restoration of its former role in the region and will be using the potential and power of Saudi Arabia as one of the tools for relationship development with the whole block of GCC and fortifying its position in the Middle East.

ՄՏԱՎՈՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԵՎ ԳՑՈՒՂԱՑՈՒԹՅԱՆ
ՓՈՒՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱՐՏԱՑՈՒԼՈՒՄԸ
ՅԱՔՈՒՓ ՔԱՂԻԻ «ՕՏԱՐԸ» ՎԵՂՈՒՄ

Քուրք գրող Յարուսի Քաղրիի արդեն իսկ 30-ական թթ. ստեղծագործությունները վկայում են նրա գրողական բարձր վարպետության մասին: Հեղինակն իր գրվածքներում ձգտում էր ռեալիստորեն անդրադառնալ արդիական թեմաներին, սակայն այս շրջանի ստեղծագործություններում ակնառու են դառնում գրողի զաղափարական հակասությունները, երկվածությունն իրականության գնահատականներում: Մա հասկնապես զգալի է զուդացիական խեղդիքների մեկնաբանություններում: Գյուղացիության սոցիալական, քաղաքական և մշակութային խորը ճգնաժամը չլուծվեց նաև քեմալիզմի հաղթանակից հետո: Ի տարբերություն «դեմոկրատական ուղղությանը» հարող գրողների՝ Քաղրին այն թուրք մտավորականներից էր, ովքեր շարունակում էին հավատալ քեմալիզմի դրույթներին, և իրականության անկատարությունն արդարացնում էին բարեփոխումների անցկացման հապաղումով, ինչպես նաև մտավորականների անտարբերությամբ:

«Օտարը» ("Yaban", 1932)¹ վեպը Քաղրի ամենից հայտնի և ամենից շատ ընթերցված ստեղծագործությունն է, որը մեծ հեղինակություն ու ճանաչում է բերում գրողին: Այն գրողի հինգերորդ վեպն է, որն ինչպես իր հրատարակության ժամանակ՝ 1932թ., այնպես էլ հետագայում՝ թե՛ իր բովանդակությամբ, և թե՛ մատուցման ձևի պատճառով բավականին բուռն քննարկումների առարկա է դարձել²: Դեռևս «Օտարը» վեպը գրեցուց տասը տարի առաջ, Քաղրին իր «*Թշնամու այրած բնակավայրերը*» "Barbarların

¹ Y. K. Karoemanoğlu, *Yaban*, İletişim Yayınları, İstanbul, 1932, տե՛ս նույն *İletişim Yayınları*, 1948, 1970, 1990, 2005 հրատարակությունները:

² Հալիդե Էդիթ Աղրվալը մի ամբողջ գրում է, որ ցանկացել է այդ վերնաշերտով մի վեպ էլ ինքը գրել, և քանի որ արդեն այդ անունով վեպ կար, նա նրաժամով էլ այդ մտքից՝ իր վեպը վերնաշերտով «Կրակ վերնաշերտի» (56-ն C. Kadret, *Türk Edebiyatında Hikâye ve Roman*, Cilt 2, İstanbul: İnkilâp

Yayınevi, 1968, s. 1535):

*Yaktığı Köyler Ahalisine*¹ վերևագրով հռչակումս անդրադարձել էր թուրք գյուղացու և մտավորականի միջև հետադր շփման և մտավորականի կողմից գյուղացուն մտացուրթյան մատենելու խնդրին: Այստեղ Քաղրին գրում է. «Իրականում երջանիկ սոված էին, քանի որ կշտանալու էին: Երջանիկ մերկ էին, քանի որ հագնվելու էին: Աղետներ տեսա, բայց երջանիկ էին, քանի որ արդարության էին հասնելու»²: Մակայե եման արտահայտություններ անող և «Օտարը» վեսի հեղինակ Յակուֆ Քաղրին եռյակը չէր այլևս: Այս վեպը գրելիս նա 1932թ. «Քաղր»³

¹ Niyazi Ak, *Yakup Kadri Karacanoglu, İnan-Emir-Fikir-Ödül*, İstanbul, İnciçim, 2001. s. 11-12.

² Քաղրայում անեցից հետքսեանք «Քաղր» ամսագրին արժանազան ազդեցություն ունեցող թուրքական ինտելեկտուալ շարժումներից մեկն է համարվել: Ամսագիրը կարևորում և երապարակում էր Քուրդիստի Հանրապետության կազմակերպչական գործունեությունը: Ամսագիրը, որի գաղափարական կողմը խիստ արտահայտված էր, միաժամանակ դարձավ մտավորականների յուրօրինակ մի շարժման եկեղան: 1932-ից 1935 թթ-ի շեքացում երապարակվել է 36 համար: Ամսագրի գաղափարախոսող Շեյքե Սյուրեյա Արևմյուս էր, իսկ մեծաշեղծը պատկանում էր Յուրուֆ Քաղրին, երապարակչական տնօրենը Վեյսը Աղիմ Քարն էր: Իսկ Խանգը Հուսրն Քոչին և Բուրխան Ասաֆ Բոչլին հիմնադիր գրողներն էին Շեյքե Սուրեյան 1931թ. հունվարի 15-ին «Քուրդ օրախոսքի» Անկարայից գլխավոր կենտրոնում «Հնչյունություն և Քաղր» վերնագրով մի դասախոսություն է կարդում, որին մասնակցում էին թե՛ «Քուրդ օրախոսքը», և թե՛ ժողովրդամեծապետական կուսակցության (CHP) լիազոր ներկայացուցիչները: Այս դասախոսությունը հետաքրքրությամբ ընդունվեց թե՛ «Քուրդ օրախոսքի» ներկայացուցիչների, և թե՛ որտեղ չաղաքական անունից կողմից: Հասագրում դասախոսության ակցիան բազմազան և ներկայացվեց պետության լիազոր կառույցներում եղած պաշտոնյաների կարծիքին: Ըստով Յուրուֆ Քաղրին որպես այս գործընթացի շարունակության առաջավորում է ստեղծել ամսագիր. «Ես պատգամավորներին և ժողովրդին ժողովրդական կուսակցության սկզբունքները բացատրելու համար մի ամսագիր եմ յուր ընտանի ցանկանում: Քաղրին այդ մտքին տեղեկություն է մտատափա Քեմալին և սահանգով թողալու յուր» սկսում է այն կատարել: Այս ամսագրի կատարողական առիթով Քեմալ Արաքուրդն ասել է, որ ամսագրի կատարող յուրանառակ ձևով և մեթոդով թուրք ազգին և երկրի կառուցմանն ու առաջադիմությունը ծառայել է: Ամսագրում հիմնականում յուր էին տեսնում այնպիսի հոդվածներ, զորտեղ քարոզում էին Քեմալի առջ քայտած այն հարսի վեց դրոշմները, մասնավորապես՝ հոդվածներում յուրաքանում է կաթիլով: Յուրուֆ Քաղրի Քարաամանուրուղի քաղաքական գաղափարների մասին մանրամասն տե՛ս Seder Palat (Kocuk), "Kadro dergisi" (1) - Derginin ekonomiyic bakisi, "Toplum ve Politika Enstitüsü", Sali, 16 Mart, 2010. Fatih Demirci, *Kadro Hareketi ve Kadrocular*, Düzüncüner Üniv. Sosyal Bilimler Dergisi, sayı 15, 2006. Alparslan Aslan, *Birikim Dergisi*, Güncel Makaleler, 21. 07. 2008. Lütfi Sunar, *Kadro Dergisi*/Hareketi ve

ամսագրի անդամ Յակուբ Քալչիին էր, որի գաղափարները ժամանակի ընթացքում կտրուկ շրջադարձ էին ապրել: Հատկապես քաղաքական գաղափարներն աստվել վառ արտահայտվում էն նրա «Օտարը» և «Անկարա» վեպերում:

Երա վերոնշյալ հոդվածը դարձավ «Օտարը» վեպի հիմքը: Քալչիին իր հոդվածում ասաց քաշած խնդիրներն ավելի ընդլայնեց, զարգացրեց և դարձրեց գրական թեմա: Վեպի առանցքը կազմում է մտավորական-գյուղացի հակասությունը: Վեպում բարձրացրած խիստ արդիական և հրատապ խնդիրների համար այն թուրք գրականագետներն արժևորել են որպես «գրական գոեար»⁵:

1921թ. Արևմտյան ճակատի հրամանատարության հրահանգով «Բոնությունների ուսումնասիրման հանձնաժողովի» (Tetkik-i Mezalim Heyeti) պատվիրակության կազմում Քալչիին այցելում է երկրի տարբեր շրջանները, Մաքարիայի պատերազմից⁶ հետո անձամբ շրջում տարբեր գյուղերում, իր տեսածն ու զգացածը, պատերազմի ծանր հետևանքները, որի անմիջական կրողը, ըստ նրա, թուրք գյուղացին էր (որն է խոսք չի ասվում ոչ թուրք գյուղացիության անասելի տառապանքների ու գրկանքների մասին), գրառել և զեղարվեստորեն արտացոլել է իր «Օտարը» վեպում:

Այս ստեղծագործությունն ունի դասական վեպին բնորոշ հատկանիշեր և կառուցվածք: Վեպի դիպաշարը (սյուժեն) ժամանակային առումով ընդգրկում է ասաջին համաշխարհային պատերազմը, Մաքարիայի հաղթանակը, քեմալական շարժման տարիները, իսկ դեպքերը զարգանում են Անատոլիայի (նկատի

Etkileri, Türk Araştırmaları Literatür Derg. Cilt 2, Sayı 1, Sh 511. Ayhan Orhan, *Tek Fecül Yılların Ekonomik Politikası ve Kadro Hareketi*, Kocaeli Üniv. Soey. Bilimler Enst. Sayı 17 (2009). Nevin Coşar, *Kriz, Seyah ve Sülpe*, (1926- 1950), Bağlam Yay. 2004, sayfa 29

⁵ Ali Serdar, *Yakup Kadri Karacaoğlan'ın Romanlarında cinsellik*, Ankara, 2002, s. 72.

⁶ Հուհանասն իր կորցած տարածքներն ազատագրելու նպատակով Անգլիայի աջակցությամբ 1921թ. նոր հարձակում ձեռնարկեց թուրքական ուժերի դեմ և արևել մտնելով էին ընդհուպ Անկարային 1921թ. օգոստի 23-ին Մաքարիա գետի վրա սկզբում է վճռական ճակատամարտ և անում մինչև ռեպուբլիկի 13-ը, այն ավարտվեց թուրքերի հաղթանակով: Թուրքական կողմից ուղղակի գործողությունները ղեկավարում էր ինքն անձամբ Մուստաֆա Քեմալը, որն այս հաղթանակի համար ԹԱՄԺ-ը նրան շեռքեց մարշալի աստիճան և «Լալը» («Հաղթող») տիտղոսը (Տե՛ս Մ. Ա. Հասաթյան, Ս. Ֆ. Օրելջոլյու, Յու. Ա.Պետրոսյան, *Թուրքիայի պատմության ուղեցանցներ*, էջ 241-242):

ունի Փոքր Ասիան) Փորսուկ գետի ափին գտնվող փոքրիկ մի գյուղում: Հեղինակի նկարագրմամբ՝ գյուղը ծայրաստիճան անտեր, մոռացված մի փլատակ էր հիշեցնում: Ըստ գեղարվեստական հնարանքի՝ քննալական շարժման հաղթանակից հետո, Հայմանայի հովտում՝ Փորսուկի դաշտին ափամերձ մի գյուղի ավերակների միջից, հեղինակը հայտնաբերում է թուրքական բանակի սպա, վեպի գլխավոր հերոս՝ Ահմեդ Ջելալի պատաստուված հուշատետրը՝ ծայրերն ամբողջովին այրված վիճակում, որի գրառումներն էլ դառնում են վեպի դիպաշարը: *«Արևմտյան ռազմաճակատ ուղարկված հետազոտությունների պատմիրականության կազմում ավերակների միջից՝ քարերի տակից, մոխրացած մարդկային ոսկորների մեջ, ծայրերն այրված հուշատետրի տեսքով այս գրվածքը գտա՝»:*

Ահմեդ Ջելալը փաշայի որդի էր, որը կրթություն էր ստացել Ստամբուլում և ուներ քաղաքային դաստիարակություն: Որպես պահետապին սպա՝ մասնակցել էր առաջին համաշխարհային պատերազմին և կորցրել մի ձեռքը: Անձնական եպիստեմոլոգիայից դիմում է ռազմական հասնակատար Մեհմեդ Ալիին, որպեսզի տեղափոխվի նրա գյուղը՝ Փորսուկ գետին ափամերձ: Վեպի հերոսն ապրում էր հոգևոր ճգնաժամ: Նրա «ծայրենասիրական» զգացմունքերը վիրավորել էին ծախս և անբարո մայրաքաղաքային չինովիիկները: Ահմեդ Ջելալը դեռ երեսուներեկ տարեկան չկար, սակայն իր համար ամեն ինչ արդեն ավարտված էր համարում: Անգլիական ռազմուժի վերահսկողության հետևանքով Ահմեդ Ջելալն այլևս չկարողացավ Ստամբուլ վերադառնալ և հույս ունենալով, թե հասարակ ժողովրդի մեջ կարող է գտնել զաղափարակից-համախոհների, որոշում է հաստատվել գյուղում: Մեր առջև ներկայանում է ամբողջ հետամնաց ու խավարամիտ գյուղի դեմ միանձնյա դուրս եկած մի կերպար: Չնայած նրա թափած բոլոր ջանքերին՝ այդպես էլ չի հաջողվում գյուղում գտնել ակնկալած մարդկային մտերմությունը: Եվ վեպի գլխավոր հերոսը կյանքից հիասթափություն էր ապրում. նա իրեն երբեք այդքան օտար չէր զգացել սեփական ժողովրդից, երբեք այդքան մեկուսի չէր եղել, այստեղ նա սեփական մաշկի վրա

¹ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Fahri İletişim Yayımları*, 2008, s. 15-16.

է զգում իր և գյուղացու միջև եղած անհաղթահարելի անդունդը⁴։ Ի սկզբանե՝ Ահմեդ Ջելալը գյուղացիների հանդեպ ուներ տհաճության զգացում, որը զնալով ավելի է խորանում, և որքան էլ նա փորձում էր թաքցնել, այն չէր վրիպում գյուղացիների այքից։

Հերոսը, որ սոզորված էր քննաչական գաղափարներով, հաստատվում է գյուղում և ամեն կերպ ձգտում է գյուղացիներին ապացուցել, որ ինքն օտար չէ, երանք բուրբն էլ ունեն մի՞ննույն ցավը, երազանքը, փորձում է գյուղացիներին բացատրել Մուստաֆա Քեմալի սկսած պայքարի նշանակությունն ու նպատակները, հաճախ խոսում է թուրք ժողովրդի «անկախության երազի» մասին, որի ձեռքբերումը շատ իրական և մտա է համարում։ Սակայն երան ոչ ոք չի հավատում, գյուղացիները մշտապես թերահավատորեն, օտարոտի լսում էին նրա քարոզները։

Գլխավոր հերոսը մտերմիկ հարաբերություններ է հաստատում միայն Մեհմեդ Ալիի հետ, որը ծառայության ընթացքում իր եթթակա զինվորներից մեկն էր, Մեհմեդի մոր՝ տիկին Ջեյնեթի, եղբոր՝ Իսմայիլի և նրա կնոջ Էմինեի հետ։ Ահմեդը, թե՛ն գյուղում ձեռք է բերում բարեկամներ, սակայն մշտապես նրան ուղեկցում էր այն զգացումը, որ կա մի անանցանելի անջրպետ իր և սեփական ժողովրդի միջև։ Դարզ էր մի բան, նրան գյուղացիները վերաբերվում էին որպես օտարականի։

Մեհմեդ Ալին չնայած պաշտպանում էր Ահմեդ Ջելալին, բայց իր համագյուղացիներից շատ բանով չէր տարբերվում։ Նախկինում զինվորական Մեհմեդ Ալին, վերադառնալով գյուղ, ամբողջովին փոխվում է, և հեղինակը հանգում է այն եզրակացության, որ զինվորական դաստիարակությունը և նմանատիպ բաներն անցողիկ են, եթե մարդը տգետ է սահմանափակ և չի ուզում աշխատել իր զարգացման վրա։ Վեպի մեկ այլ կերպար Բեքիր Ծավուշը նախկինում զինվորական էր, ուստի Ահմեդ Ջելալի հետ մի փոքր ավելի մտա էր։ Թուսակցությունների ընթացքում նրա սզխտությունն անմիջապես այքի էր զարնում։ Իր աշխարհայացքով և մտածողությամբ համագյուղացիներից շատ չէր տարբերվում։

Վեպի ինքնատիպ հերոսներից մեկը տիկին Ջեյնեթն էր՝ Մեհմեդ Ալիի մայրը, որը համակերպվել էր իր ճակատագրի հետ,

⁴ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Fabek*, 1990, s. 36.

պատերազմում կորցրել որդիներից մեկին և ամուսնուն: Հեղինակը տոեղծել էր միայնակ տան հոգան ուսերին վերցրած, յքալորության և ցավի մեջ ապրող թուրք կնոջ կերպար⁹:

Վեպի մեկ այլ կերպար Սալիի աղան, որ գյուղի ամենահարուստ մարդն էր, գյուղի տերն ու տիրակալը, իր հագուկապով մուրացկանից չէր տարբերվում: Աչքի էր ընկնում գյուղական պարզուսակ խորամանկությամբ: Կեղեքում էր ողջ գյուղը և դեռ ցանկանում էր իր ձևոքն առնել տիկլի Ջեյնեքի հողակտորը¹⁰: Անձնական շահերից ելնելով՝ եւ շուտով համագործակցում է թշնամու հետ և գյուղը թողնում բախտի քմահաճույքին: Եուրջ բուրբը ռազմական բախումներ, ավերակներ, սովի ու անմարդկային պայմանների մեջ հայտնված բնակիչներ: Իսկ օտար ուժերի հետ համագործակցող Սալիի աղան և շեյխ Յուսուֆը շարունակում էին տանջել և կեղեքել գյուղացիներին¹¹:

Եթե Սալիի աղան տնտեսապես էր կոդոպատում գյուղը, ապա շեյխ Յուսուֆը, որը հոգևորականի դիմակի տակ էր թաքցնում իր խնկական էությունը, նույնն անում էր հոգևոր դաշտում. եւ գյուղացիներին կրոնական և բարոյական ճնշումների էր ենթարկում: Այս երկուսը, լինելով ծայր աստիճան տգետ, խավարամիտ և փեթի, միաժամանակ գյուղի ամենաազդեցիկ և հզոր ուժերը, փորձում էին ամեն կերպ խոչընդոտել Անմեղ Ջելալին: Պետք է ասել, որ վեպի երկրորդական կերպարների փոքր երկխոսությունները եւ բացահայտում են առեւտրակ թուրք գյուղացու ստայնությունն ու աշխարհընկալումը:

Ինչպես պարզվում է վեպից, գյուղը որոշ ժամանակ մտնում է հունական ռազմական երկրորդ միավորման վերահսկողության տակ: Հեղինակը, հույն զինվորներին վերագրելով բարբարոսի հատկանիշներ, նկարագրում է գյուղացիների նկատմամբ իբր նրանց իրականացրած բռնություններն ու կտտանքները, անասելի տանջանքները: Սակայն եւ որոնե խոսք չի գրում, թե թուրք զինվորներն, այսպես կոչված «ազգային ազատագրական պայքարի ներքո» իրականում ինչպիսի բարբարոսություններ են իրագործել ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ: Տեղին է մեջ րեքել հույն

⁹ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Fahri*, 2008, s. 31, 37.

¹⁰ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Fahri*, 2008, s. 63-64.

¹¹ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Fahri*, 2008, s. 27-28, 48.

թուրքացեալ Յ. Աբջողլուի այն կարծիքը, որ թուրքական պատմագրությունն ամեն կերպ «փորձում է կոտորողին հավասարեցնել գոհին և հելլենականության հանդեպ կազմակերպված բռնագաղթի փաստը բացատրել որպես հունական բանակի Անատոլիայում (նկատի ունի Փոքր Ասիան) ներկայության արդյունքում, մի հանգամանք, որը զրգոեց թուրք ազգայնական շրջանակները և ստաբացրեց երանց հակազդումը»: «Փոքրասիական պատերազմի՝ Անկախության կամ Ազատագրական պատերազմի ընթացքում թուրքական ազգայնական ուժերը շարունակեցին այն գործը, որը սկսվել էր 20-րդ դարի երկրորդ տասնամյակում... Բնորոշ դեպքերից են հույն բնակիչների գանգվածային ջարդերը Այդինի ողջ տարածքում (1919թ. հունիս), Աստակոսի ծոցի հունական, հայկական գյուղերում, ինչպես նաև Լիկենիայում և Լիկոսնիայում (1920)»¹²:

Այստեղ կարող ենք ավելացնել, որ ոչ միայն թուրք պատմագրությունն, այլև թուրք գրականությունը, տվյալ դեպքում Յաջուսի Քաղրին իր այս վնասով քողածածկելով քեմալականների իրական չովինիստական և պանթուրքական եությունը, ամեն կերպ ձգտում է շարժմանը հաղորդել վնհ, հայրենասիրական գաղափարներ:

Քաղրիի մտնեցումը թե՛ գյուղին, և թե՛ գյուղացուն հակասական է: Հաս նրա՝ այդ մարդիկ պատերազմի հետ ընդհանրապես որևէ կապ չունեն և չեն էլ ուզում ունենալ: Ի հակադրություն նրանց՝ քեմալական պայքարի վերաբերյալ միանգամայն այդ դիրքորոշում ունի գլխավոր հերոսը՝ Անմեղ Ջելալը. նա ապրում էր քեմալական գաղափարներով, դրանք իր կյանքի միակ իշխաններն էին: Լույնիակ պարտությունից հետո նահանջող «թշնամու զոքրերի կատարած ավերածություններին» գյուղացիները որևէ հակազդեցություն ցույց չեն տալիս: Երանք այդ փաստը կարծես

¹² Հուլիների և հոգիների մաքրագրությանը փոքրասիական տարածքներից տեղի է ունենում մինչև 1920թ. տնտես վերջը: «Հայնաևար ստմանք, հեռուում են հունկաղ պրակտիկային. նախ և ստաղ բնակչության բանկարմեք և այլ շարժական անկցվածքային տարրերի կազմաուտը, որոնք չորսխառ բնակիչները ասիական էին հանկնկ որպես փրկագին, որպեսզի մազապարծ լինեն տառալի վատ արկաններից՝ Երկրորդ փուլում՝ զինված ուժերի կողմից գյուղերի շրջապատումը և ամեն կերպ երանց ոչնչացումը» (Յ. Աբջողլու, *Անկեղծ Արդուի բնայնջումը*, էջ 102-103):

հեազանդությանը են ընդունում: Գյուղացիների այս անտար-
բերությունը և ստրկական հոգեբանությունն Ահմեդին քիչ է մնում
խելագարության հասցնել: Փատորեն Ահմեդի բոլոր գրույցներն ու
բացատրությունները գյուղացիների հետ անցել էր ապարդյուն:

Քաղրին, իր այս վեպի գլխավոր թեմա դարձնելով տարիներով
լքված գյուղացու և մտավորականի միջև եղած խորը անջրպետը,
բացեիրաց ներկայացնում է որ քաղաքից եկած յուրաքանչյուր
մտավորական գյուղացու համար ընկալվում է որպես օտարական:
Սակայն քարանձավային պայմաններում ապրող մարդկանց միջև
հայտնված Ահմեդ Ջելալի իր համար ստեղծում է պատրանք, որ մի
օր ինքը կարող է ապացուցել, որ օտարական չէ: Ակնհայտ էր,
ասկայն, որ թուրք մտավորականը, թուրք «լուսավորիչը»
թուրքական «այնանձավալ և խավար այս աշխարհում» մի օտար,
միայնակ մարդ է: Ահմեդ Ջելալին թվում էր, թե վերադարձել է
ղեպի իր արմատները, և նա որքան խորն էր ընկզմվում
գյուղացիների հետ հարաբերություններում, այնքան ավելի է զգում,
թե ինչպես է հեռանում իր արմատներից: Միայնության ցավը
մեղմելու համար ցանկանում է զեպի «իր հուռը վերադառնալ,
ասկայն հուռը արդեն ցրված է, եսխրապանը ուղղաբերձ ժայռի
բարձրուկից բարձրաձայնում է, փորձում հավաքել ցրված հուռը,
բաց՝ իզուր»¹³: Եուսուով Ահմեդը զգում է որ ինքն էլ գյուղացիների
պես ամեն ինչ թողնում է ճակատագրին: Հերոսի տրամաբա-
նությունը շատ հաճախ անդի է տալիս գյուղացիների բեազդներիին:
Եվ հաճախ հերոսը կրկնում է «Ձեզ ո՞վ կարող է օգնել, ձեզ համար
եթե երկնքից հրեշտակներ էլ իջեցնեն, մինևույն է, չեն կարող
փրկել: Որովհետև ամենից առավել ձեզ պետք է ձեզանից փրկել»¹⁴:

Յակուբ Քաղրին վեպում ձգտել է համակողմանիորեն կենտել
մտավորական խավի կողմից մոտաջված, անտեսված գյուղացուն,
ցույց տալ նրա զրկանքներն ու ծայր ատոհճան աղքատությունը:
Ստեղծված իրավիճակում հեղինակը բացահայտորեն մեղադրում է
միմիայն մտավորականությանը և փորձում գյուղացու ողբը
հասցնել թուրք մտավորականին ու վերջինիս էլ պատաս-
խանատվության կանչել նրանց ճակատագրի համար: Յակուբ

¹³ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yeden*, 1990, s. 45.

¹⁴ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yeden*, 1990, s. 21, 25, 54.

Քաղրի Քարասոսանսոլուն իր հողվածներից մեկում ասում է «Ես մաքուր, զտարյուն անատոլիացի եմ: Անատոլիայում գյուղի և ավանի, ավանի և քաղաքի միջև մեծ տարբերություն չկա»¹⁵: Մակայն «Օտար»-ը վեպում հեղինակը ներկայացնում է մտավորականության և հասարակ ժողովրդի, գյուղացու և քաղաքացու միջև եղած խորը անջրպետը: Հետաքրքրական է որ Քաղրիի նախորդ գործերի և «Օտար»-ի գյուղացու կերպարները միմյանցից զգալիորեն տարբեր են: Մի կողմից հեղինակը նկարագրում է երկրի փոքրասիական բարեբեր հողերի վրա գյուղացու չքավոր ու անկարող վիճակը, մյուս կողմից՝ կերպավորում է պատերազմի տարիներին դաժան պայմանների դատապարտված թուրք գյուղացուն՝ որպես ժլատ, եսասեր և բացասապես զուրկ վեհ զգացումներից, որը դարձել էր «անմշակ հողերի նման անզգամ»:

Գլխավոր հերոս Ամեդ Ջելալը ցանկանում էր միաձուլվել գյուղացիներին և աբախով վերագտնել իրեն. «Նրանց պես լինել, նրանց պես նստել վեր կենալ, նրանց լեզվով խոսել»: Ամեն ինչ կանեմ նրանց պես: Մակայն ինչպե՞ս մտածեմ նրանց պես»¹⁶: Նման շեշտադրությամբ հեղինակը եզում է այդ գաղափարի անհնարին լինելը: Անձի և հասարակության միջև ներդաշնանակությունը միայն արտաքենապես լինել չի կարող, նրանց և՛ մտքերը, և՛ զգացումները պետք է եռյակը լինեն: Հեղինակը նաև փորձում է պարզաբանել մտավորականի և գյուղացու միջև տուեղծված անդունդի պատճառները. ըստ նրա՝ դրանք գալիս են դեռևս Օսմանյան ժամանակաշրջանից, դրանք մշակութային անհամատեղելիության հետևանքով ասաջացած էրևույթներ են: Քարասոսանսոլուն մտանախոյ իսկադրությունը վեպում զարգացնելով՝ կերպավորում է քեմալական գաղափարները կրող, երկրի լուսավոր ապագայի հանդեպ հավատով տոգորված մտավորականների և հավատը կորցրած խավարամիտ գյուղացիների, որոնք չէին էլ հասկանում, թե իրենք ովքեր էին: Ամեդ Ջելալը և գյուղացիները տարբեր աշխարհների են պատկանում, նրանցից մեկը կիրք՝ քաղաքացի է, իսկ մյուսը անզրագետ գյուղացի: Գալվաններում հասա-

¹⁵ Atilla Özkırımı, *Yaban Üzerine*, İstanbul, 2000, s. 15-16.

¹⁶ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, s. 12.

բակ ժողովրդից շատերը դեռևս չունենին ընդգծված թուրքական ինքնության գիտակցություն, նրան մտո գերիշխող էր իսլամական հավատականության պատկանելու զգացումը: Ցեն պատերազմում հիմնական կտվող ուժը կրկին գյուղացիներ էին, սակայն նրանք «ընդամենը մի հաս էին, որ ղեկավարվում էին մտավորական սպաների կողմից»: Անմեղ Ջելալն ասում է, որ հաղթանակը պետք է ոչ թե գյուղացիներին փրկելու, այլ հողերը պաշտպանելու համար: Եվ միայն պաշտպանված երկրում կարող է գյուղացին գտնել իր երջանկությունը¹⁷:

Քաղրին գյուղացիների չքավոր վիճակը պարմանավորում էր մտավորականների հետ ունեցած խորը անջրպետով, մյուս կողմից էլ՝ նույն գյուղացիներին մեղադրում քարացածության մեջ: Հենց այս ելակետից էլ նա կերպավորել է թուրք գյուղացուն իր «Օտարը» վեպում: Քաղրիի այս ստեղծագործությունը կարծես նրա «Մոզոմ և Գոմոր» վեպի շարունակությունն է, որում նա հիմնականում բացահայտված են թուրք մտավորականի և ժողովրդի փոխհարաբերությունները:

Վեպում Քաղրին, իդեալականացնելով Քեմալ Աթաթուրքին, զարգացնում է այն միտքը, որ միայն նա և նրա հետևորդները հանձն առան «ազգի փրկության պատասխանատվությունը»: Բայց կար մի սովոր գանգված, որ չէր հավատում ո՛չ նրանց, ո՛չ էլ ազգին, նա հավատում էր միայն Ստամբուլում նստած խալիֆին: Գյուղացին թերթեր չէր կարդում, արտաքին աշխարհի հետ կապ չունենալու հետևանքով ծանոթ չէր Մուսաֆա Քեմալին: Անմեղ Ջելալը գյուղով անցնող քեմալական զինվորների մասին պատմում էր, որ «նրանք բանակի սպայից առավել են, նրանք կռուսական ուսմունքի առաջնորդների պես են»: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ Անմեղ Ջելալն ինքն էլ մի քեմալական զինվոր էր: Վեպի անմիջապես կեսից պատերազմի հետ կապված լուրերը, խոսակցությունները և իրադարձություններն առաջին պլան են մղվում, և դրան զուգահեռ Անմեղ Ջելալի և գյուղացիների միջև հարաբերությունները որակապես փոփոխության են ենթարկվում: Գյուղացիները, նրան թշնամի կարծելով, ցանկանում էին հաշվեհարդար տեսնել: Սակայն «Հիսուսն իրեն խաչողներին

¹⁷ Yakup Kadri Karacanoglu, *Yaban*, s. 53.

ներում էր, քանի որ կրանք չգիտեին, թե ինչ էին անում՝ Աստածաշնչյան այս դրույթը Անմեղը դարձրել է գյուղացիների հետ շփման իր կարգախոսը¹⁸:

Անմեղ Ջելալը գյուղ է գալիս «ոչ միայն թշնամու հալածանքներից», այլև «իր ստուապանքներից» պաշտպանվելու համար¹⁹: Եւ ինչպես գյուղ գալուց առաջ, այնպես էլ հետո, իր մեջ միշտ մի նեղություն, մի անեկարագրելի անհանգստություն է կրում: Գյուղ գալով՝ սկսում է մտածել, թե «ինչ-որ թանկագին բանից է կտրվել», սակայն միևնույն ժամանակ երևում է, որ «եսևում ոչինչ և ոչ մեկին» էլ չի թողել²⁰: Իսկ թե ինչ է թողել ետևում՝ մայր կամ սիրած էակ, այդ անեղությանը ոչինչ չի ասում և հեղինակն էլ որևէ հուշում չի տալիս ընթերցողին հասկանալու համար, թե որևէ գոյություն չունեցող այդ «թանկ բանը»: Մնացում տեսնում ենք մի Անմեղ Ջելալի, ով իրեն ներկայացնում է որպես ամեն ինչը կորցրած և մեծ ցավ ապրող մի մարդու: Անմեղ Ջելալի՝ «Ջզում եմ ինձ այնպես, կարծես ողջ-ողջ թաղված լինեմ գերեզմանոցում»²¹ խոսքերից հասկացվում է, որ եւ կորցրել է ապրելու ցանկությունը: Եւր կյանք ստեղծելու նպատակով բոլորովին անծանոթ մի գյուղ գնալը եւ նույնացնում է «ողջ-ողջ թաղվելու» հետ: «Երեսուներեք տարվա ավիրված գոյությունը այլևս անդառնալի համարվող չհամտեման երջանկություն է թվում: «Նեւ երեսուներեքս չբուրած, ամեն ինչ վերջացած է, գործն ավարտված է: Պետք է խոստովանենք, որ սերը, ցանկությունը, կիրքն ու հույսն այլևս կորած են ու հանգած, պետք է խոստովանենք՝ փակ են երջանկության և հաջողության դռները: Իսկ այստեղ գալով՝ դատապարտված եմ ծառի պես աստիճանաբար չորանալուն»: Երբ գյուղն անցնում է հույն գինվորների ձեռքը, Անմեղը կալանավորվում է և նրա մոտ դարձյալ զույս է բարձրացնում մահվան մասին երևակայությունը: Չապրելու կամ էլ ողջ-ողջ թաղվելու զգացումը կոր պատկերացմամբ է ներկայացվում: «Խեղճ Անմեղ Ջելալը մահացավ և նրան գերեզմանոցում դժոխքի հրեշտակներն են սպասում: Որովհետև

¹⁸ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 44:

¹⁹ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, 1990, էջ 44:

²⁰ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 41:

²¹ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 35:

այս երկրի վրա ապրել է ինչպես քավարանում»²²։ Ահմեդը չէր կարողանում կողմնորոշվել՝ արժանի է ապրելու, թե՛ մտնելու։ Ինչպես Յաքուփ Քադրիի գրեթե բոլոր տղամարդ կերպարները, այնպես էլ Ահմեդ Ջելալի իրեն զգում է «չմեծացած երևիսայի պես», ինչն էլ բացատրում է Մեհմեդ Ալիի պաշտպանության տակ գտնվելու նրա մղումը։ «Ես ծաղրանու չեմ, սակայն, անկասկած, միամիտ և մեծ երևիսա եմ»²³։ «Մեծ երևիսա» պատկերացումը, ինչպես մյուս վեպերում, այնպես էլ այստեղ, ամբողջակամեջում է անպաշտպան աշխարհում անպաշտպան մարդու վիճակի հետ։ Իր հերոսի անպաշտպանվածությունն ու հեշտությամբ վնասվելու հոգնիճակը բացատրելու համար հեղինակը դիմում է մեկ այլ պատկերի։ Ահմեդն իրեն նույնակամեջում է պոչը կտրած շան հետ։ Երբ գյուղ են գալիս թուրքական բանակի սպաները, Ահմեդ Ջելալը մի պահ ցանկանում է գնալ նրանց հետ, սակայն հրաժարվում է այդ մտքից՝ իրեն հաշմանդամ և խեղճ զգալու պատճառով։ Այստեղ նա հիշում է՝ դեռես պատերազմի տարիներին ժազմաճակատում իրեն հանդիպած անպոչ շանը։ Նա մտածում է, որ եթե սպաների հետ գնա, կնմանվի հենց այդ շանը, և սպաները նրան «խեղանդամ կենդանու պես» կթաքցնեն թիկուղեքում²⁴։ Այստեղ տեսնում ենք, որ Ահմեդ Ջելալի աջ ձեռքի կտրուստը նրա համար ավելի է քան ֆիզիկական արտաք։ Այդ պատճառով ավելի ճիշտ կլինի մտածել, որ Ահմեդի՝ Քավարանում լինելն ու ապրել չկարողանալու հոգնիճակներն ասոցացվում են նրա հոգեբանական անլիարժեքության բարդույթի հետ։

Գլխավոր հերոսի էությունն անողոք է ինչպես շրջապատի մարդկանց, այնպես էլ իր նկատմամբ։ Ինչ բնորոշումներ օգտագործում է գյուղացիների համար, չի զլանում նույնաչափ անձանկներ օգտագործել նաև իր համար։ Ահմեդ Ջելալի՝ քննալական շարժման զաղափարների և էմիսիի հետ կապված իդեալականացված պատկերացումներից բացի՝ վեպում հնարավոր չէ հանդիպել գեթ մեկ տեսարանի, որտեղ գլխավոր հերոսը կլանքին նայում էր դրական հայացքով։

²² Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, էջ 124, 191։

²³ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, էջ 123։

²⁴ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, էջ 159-160։

Հեղինակը վեպում հստակ ցույց է տվել նաև թուրք գյուղացու և մտավորականի միջև եղած լեզվական, համոզմունքների և աշխարհընկալման տարբերությունների խորը անդունդը: Նա զարգացնում է այն միտքը, որ թուրք մտավորականն էլ իր հեղինակն չէր ճանաչում թուրք գյուղացուն, չգիտեր նրա կենսական և հոգեբանական ծանր խնդիրները: Գյուղացին մաքառելով սևուկ է հայթայթում, զուրկ է բժշկությունից, մաքուր խմելու ջրից, ուսուցչությունից, երկրագործության համար հողերն անտեր են մնացել, չկա անասնաբուժություն, չկան ճանապարհներ, էլեկտրականություն: Գյուղացու այդ վիճակի համար կրկին Քաղրին մեղադրում է քաղաքաբնակին: Հետամանացությունը կարծես գյուղացու համար դարձել էր ետմալ կենսակերպ, գյուղում դպրոցների բացակայության պատճառով գյուղացիները գրել-կարդալ չէին իմանում: Անա այսպիսի պատկերները Քաղրին իր վեպում մերթ ընդ մերթ առաջին պլան է մղում:

Ճաքճաք շուրթերով, արևից այրված երկար դեմքերով, խամրած մազերով գյուղացին պատերազմի հանդես ոխով և զգվանքով էր լքված: Որպես սոցիալական և գաղափարական առաջընթացի արդյունք՝ վնասի վերջում գյուղացիները կամաց-կամաց սկսում են կարտո զգալ երկրի հանդեպ: Այս դրույթով հեղինակը փորձում է թուրք գյուղացու մեջ արմատավորել «ճայրենիքի», «սեփական երկրի» գաղափարը, արթնացնել հայրենասիրության զգացումը՝ շատ լավ հասականաչով, որ այդ երկրի բնիկ տերերը կամ բնաջնջված էին, կամ արտաքսված, կամ էլ բռնի իսլամացված:

Վեպում հաճախ Քաղրիի կիրառած գեղարվեստական մեթոդները կարծես հիշեցնում են բալզակյան մեթոդներին, զրակա-նության մեջ արմատացած ռեալիստական և նատուրալիստական մտածումներին: Նրա մտտ այնքան է խորանում նատուրալիզմը, որ գյուղացուն հետևյալ կերպ է բնութագրում. «Գյուղացիները վարում էին համարյա անասունի կենսակերպ, խղճուկ գոյությունը նրանց դարձրել էր բարոյապես այլանդակ: Նրանք հյուծված, տանքահար եղած, ֆիզիկապես ոչ լիարժեք էակներ են, նրանց այդպես է դարձրել ծանր աշխատանքը, դաժան բնությունը»²⁵:

²⁵ Литература Востока в новейшее время (1917-1945), изд. Московского Ун-верситета, 1977, с. 93.

Որպես հեղինակի հնարանքի ինքնատիպություն՝ կշենք, որ վեպում որոշ կերպարներ համեմատվում են կենդանիների հետ: Այդ շրջանի թուրքական այլ վեպերում նման գուգահեռներն այդչափ վառ չեն դրսևորված: «Գյուլի բնակիչներից ամեն մեկն իր բնում պատասպարված կուրք է»: Հեղինակը վարձում է հայտնաբերել, թե ինչն է ստիպում այդ գյուղացիներին ապրել զուտ կենդանական բնագոյներով: Վեպում կա կենդանիների շատ նմանեցված երկու կերպար՝ Հմիեի ամուսինը՝ Բամայիլը և խորամանկ Սալիի աղան: Հմտորեն օգտագործվել են նաև բույսերը, հատկապես բույսերի երկու տեսակ: Գյուղացիների չորությունը, անպետքությունը, փտածությունը նկարագրելիս հեղինակը սկսում է գուգահեռներ անցկացնել նրանց և հուտած բույսերի միջև: Բակ դրան հակառակ՝ կան նաև կյանքի գեղեցկությունն ու աշխուժությունը խորհրդանշող բույսեր՝ օրինակ՝ Հմիեի կերպարը նունացնում է գեղեցիկ բույսերի հետ:

Վեպի գլխավոր հերոսի ինքնությունը համակողմանիորեն ընկալելու համար կվորձենք նրա կերպարը դիտարկել նաև կլիտղամարդ փոխհարաբերությունների ծիրում: Կշենք, որ կնոջ խնդիրը թուրքական հասարակության մեջ կորովի մեկնաբանություն ստացավ քննալականների օրոք հրապարակախառության, և հատկապես, գեղարվեստական զուսկանության մեջ: Ուստի պատահական չէ որ Քադրիի «Օտարը» վեպում ծանրակշիռ տեղ են զբաղեցնում Ահմեդ Ջելալի՝ կանանց հանդեպ ունեցած ընկալումները, որոնց վերլուծությունը թույլ է տալիս հանգելու այն եզրակացությանը, որ չնայած Թուրքիայում կնոջ նկատմամբ որոշակի ազատամտական գաղափարների տարածման, այնուամենայնիվ, կինը Քադրիի «Օտարը» վեպում դիտարկվում է «ինքնություն և դեմք չունեցող արարած», որին անզամ կին անվանել չէր կարելի:

«Օտարը» վեպում Ահմեդ Ջելալի աշխարհի ու շրջապատի և կանանց ընկալման ձևերը միմյանցից տարբեր չեն: Նրա կողմից կատարվող նմանություններն ու համեմատությունները հիմնականում բացասական ուղղվածություն ունեն: Ինչքան էլ Ահմեդ

Ջելալը գյուղացի կանանց տարանջատի Ստամբուլի կանանցից²⁶, նրա երևակայության մեջ կեռջ պատկերը ներկայանում է որպես մի կերպար, որից «պետք է խուսափել»: Վեպի սկզբում գյուղն ու նրա շրջակայքն ուսումնասիրող Ամնեղ Ջելալի հայացքը այնուամենայնիվ ընկնում է նաև կանանց վրա: «Այստեղ գալուցս ի վեր՝ կիս կամ աղջիկ կոչվող որն է արարած չեմ տեսել»²⁷: Հետաքրքիր է այն, որ Ամնեղը, գյուղում չհանդիպելով իր պատկերազրոյսի կանանց, նրանց հեզուսկան երանգով անվանում է արարածի մի տեսակ՝ նրանց դուրս թողնելով մարդ կատեգորիայից: Ջինվորական հանձնակատար Մեհմեդ Ալիի հարսանիքի ժամանակ հանկարծ Ամնեղ Ջելալը կանանց մեջ բացասական հասկանիչների կողքին սկսում է տեսնել նաև մի փոքր դրականը. «Նրանց մեծ մասը տան է, կարճանհասակ, գեղամու, սովորականից խոշորամարմին, և, այնուամենայնիվ, ունի հաճելի փափկություն»²⁸: Սակայն Ամնեղ Ջելալն ինչքան էլ փորձեր նրանցում գտնել որևէ հրապուրիչ բան, նրանց հետ մերձենալու մտքից տեսանություն էր զգում²⁹:

Թեև գրողը փորձում է ցույց տալ այլ երթառտերստ, սակայն իրենից անկախ հեղինակը բացահայտել է թուրքի բնագոյային-անասնական, արհամարական վերաբերմունքը կեռջ նկատմամբ, ինչի ապացույցն են նրա կուպիտ, գոնեիկ բնորոշումները, սիրո ընկալումներն ու մեկնարկությունները: Եուտով պարզվում է, որ Ամնեղ Ջելալը որոշակի «զգացմունք» է տածում հանձնակատար Մեհմեդ Ալիի եղբոր՝ Իսմայիլի կեռջ՝ Էմինեի նկատմամբ: Սակայն դա ավելի շատ կիրք էր, քան սիրո զգացմունք: Եւ վեպի հետզանդ հերոսներից մեկն է: Էմինեի կերպարում Քաղրիի փորձել է մարմնավորել հասարակ թուրք աղջկան: Ամնեղ Ջելալին սիրելով՝ եւ ամուսնանում է Մեհմեդ Ալիի եղբոր՝ Իսմայիլի հետ: Իսկ դրա պատճառը հեղինակը բացատրում է, որ եւ էլ իր համազորացիների նման Ամնեղին ընկալում էր որպես օտարական: Վերջում այլեւ չդիմանալով գյուղական անոնարդկային պայմաններին՝ հունական միացալ ուժերի մուտք գործելուց հետո Էմինեն

²⁶ Yakup Kadri Karsoomanoglu, *Yaban*, s. 229.

²⁷ Yakup Kadri Karsoomanoglu, *Yaban*, 2008, s. 34-35.

²⁸ Yakup Kadri Karsoomanoglu, *Yaban*, էջ 53.

²⁹ Yakup Kadri Karsoomanoglu, *Yaban*, էջ 54.

համաձայնվում է փախչել Ահմեդ Ջելայի հետ: Այստեղ էմինեն նաև
 հանդես է գալիս որպես հատուկ սիրո ինքնագոհության զնացող մի
 կերպար, որ անգամ պատրաստ էր լքել իր ընտանիքը: Փախուստի
 ժամանակ էմինեն և Ահմեդ Ջելայը ծանր վիրավորվում են:
 Փախչելով գյուղից՝ երանք, քանի որ վիրավոր էին, թաքնվում են
 մուսակա զերեզմանոցում: Էմինեն մշակում է Ահմեդի վերքը, և
 այդպիսով իրականանում է Ահմեդի երազանքը՝ մարմնական
 հպումը. «Ճիշտ է՝ այդ ձեռքերը մարմնիս վրա հենց այնպես
 թափառում էին: Ճիշտ է՝ դրանք ստամբուլի տիկնոջ ձեռքերի պես
 ճերմակ ու փափուկ չէին, ոչ էլ շուշանի հուռով էին բուրում:
 Սակայն այդուհով ներկված այս հողի վրա դեպի ինձ ձգված այդ
 կոշտ ու անվարժ ձեռքերը մահվան և կյանքի միջև պայքարի
 պահին ինձ մոտանալ տվեցին իմ բոլոր ցավերը, տեսիլից տանջվող
 մարմնիս պատճառեցին վերերկրյա հաճույք»²⁰: Երազ և էմինեի հետ
 հարաբերությունները հիմնված են երևակաության վրա, միայն
 վեպի վերջին հատվածում է Ահմեդը կարողանում է հպվել նրան,
 որից հետո միմյանցից բաժանվում են ընդմիջո: Սակայն էմինեին
 թողնում է մուսակա մի գյուղում՝ պահ տալով նրա մտն իր
 հուշատետրը: Էմինեն հաշտվում է իր ճակատագրի հետ, իսկ
 Ահմեդը միայնակ շարունակում է իր ուղին և անձանթ
 ճանապարհով հեռանում դեպի մշուշոտ ապագա: Վնասում
 տեսնում ենք, որ երբ հունական բանակի զորամիավորումն այրում
 է ռոջ գյուղը, զերեվարում գյուղացիներին և վիրավորում էմինեին
 ու Ահմեդ Ջելային, վերջինս չի գործում այնպես, ինչպես կգործեր
 «ծայրենասիրության, ազգասիրության կրակով տոգորված»
 այսպես կոչված քեմալական մուսուլմանականը: Այն պահին, երբ
 օտար ռազմուժը մտել էր գյուղ, Ահմեդ Ջելայը փախչելու ծրագիր է
 մշակում: Այստեղ բացահատվում նրա իսկական քաղցրեհիսկան և
 ետասիրական էությունը: Երբեմն նրա կերպարը նաև հիշեցնում է
 բուպե ասաջ իր սիրեցյալին հասնելու մասին մտածող աշուղի, թող
 այս մուլտրված, մերկ և անճար անբռնող սովից գալարվելով
 մահանա: Ես ոչ ուտելու, ոչ էլ խմելու կարիք ունեմ: Երեկոյան
 մութն ընկնելուն պես կվերցնեմ էմինեի և կզևամ»²¹: Երբ էմինեն

²⁰ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 229:

²¹ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 233:

սկում է անհանգստանալ Անիեղ Ձելալի վերքի համար, և երբ ավելի ուշ Անիեղ Ձելալը նրա ծնկների վրա հանգստություն է գտնում, այդ ամենը նրան մոտանալ են տալիս իր վատ հուշերը: Լույսիսկ էրազում՝ Էմիենի կողքին, Անիեղը, մի կողմ թողնելով վեպի աստեղծը կազմող մտավորական-գյուղացի հակադրությունը, որոշ իմաստով մտովի մտավորականին հաշտեցնում է գյուղացու հետ. «Երազում տեսա, որ թուրք գյուղացու և թուրք մտավորականի միջև տե՛ս վեճից հետոք անգամ չի մնացել: Էմիենի՝ ծառի ճյուղեր հիշեցնող թևերն առողջ և ամուր կապ դարձան իմ և այդ թշնամանքի ու անտարբերության միջև: Գյուղում անցկացրած երկու-երեք տարիների ընթացքում ինձ դժոխային ցավ պատճառած ողջ ատելությունը, ցասումը, ըմբոստությունը, դժբախտությունն ինձից դուրս են գալիս իմ աջ կողքի վերքից հոսող արյան հետ: Կարծես պայթել է և դուրս է ժայթքում իմ ներսում բորբոքված թարախապալարը... Ինչպիսի հանգստություն, ինչպիսի հանգստություն եմ զգում...»³²:

Թուրք գրականագետ Յ. Լաջին «Օտարը» խորագրով իր հոդվածում վեպի այդ վերջին հատվածը հեզանցով այսպես է ներկայացնում. «Անիեղ Ձելալը, ով ընդամենը որոշ ժամանակ առաջ սուրը ձեռքին՝ հանուն քեմալական գաղափարների գյուղում մեռնել էր ցանկանում, բայտի քմահաճույքին է թողնում ձախ ազդրից վիրավորված Էմիենին, ում ձեռքի մի հպումից մոռանում էր իր ցավերը, ում կողքին երազում տեսել էր, թե իբր «թուրք գյուղացու և թուրք մտավորականի միջև տե՛ս վեճից հետոք անգամ չի մնացել»³³: Անիեղը հաճախ համեմատություններ էր անցկացնում Էմիենի և Ստամբուլի կանանց միջև: Վերջիններս նրան հիշեցնում են մարդություն, նրբություն ու շուշանի բույր: Մյուս կողմից Ստամբուլի կանանց մասին արված այդ արտահայտությունները երբեմն հակառակ երանգ են ստանում: Եւ, նշելով, որ կանանց մասին պատկերացում է կազմել «իր դատը անձնական փորձից», ասում է, որ սերը «բաղկացած է անհատական սեռական ճզևածամերից»³⁴ և սերը նմանեցնում է ընդամենը «զուգավորման շրջանում ճզևածամեր ասյրող կենդանիների»:

³² Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 230:

³³ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 109:

³⁴ Yakup Kadri Karaosmanoglu, *Yaban*, էջ 65-66:

վիճակին: Ահմեդ Ջելալը «վեռը» բնութագրում է «անմարդկային», «մահաբեր» վիրավորական արտահայտություններով: Երանց համար գործածում է «վայրի կատու», «թունավոր օձ» արտահայտությունները՝ էլ ավելի ընդգծելով կանանց հանդեպ իր ունեցած թերաբժեքության բարդույթն ու տածած թշնամակը: Ահմեդի համար չկար հոգեկան կապ հասկացութունը, նրա մեջ խոսում էր կիրքը և ոչ թե իսկական սիրո զգացումը: Երա՛ յուրովի սիրո ընկալումները մեկ անգամ ևս հաստատում են, որ անգամ քաղաքային թուրք մտավորականի էության մեջ շարունակում էր ապրել իր նախնիներից ժառանգած քաղվորաիրոսակային էությունը: Թեև վնասում խոսքը գիտում է թուրք կեռց մասին, սակայն թուրքական բարբարոս վերաբերմունքը հատկապես ոչ թուրք կանանց՝ նկատմամբ բազմաթիվ փաստերով է հաստատված: Փաստորեն, թուրքն իր իսկական էությունից չէր ազատագրվել:

Քաղրիի «Օտարը» վնասը հենց թուրք հասարակության մեջ արժանացել է հակասական գեահատականների: Երանց մի մասնի կարծիքով այն իրենից զրական ոչ մի արժեք չի ներկայացնում: Այն ուղղակի ռեալիստական արվեստի ըմբռնման տեր գրողի իրականության մեկնարկումն է²⁵, և ավելի շատ ունի քարոզչական բնույթ՝ ու նպատակ: Ժամանակակից հայտնի թուրք գրող Ռեշադ Լուրի Գյունդեքիևի գեահատմամբ՝ Քաղրիի այս վնասն արվեստի կանոնների տեսանկետից զրված է շատ անփույթ՝²⁶: Բ. Մորանը կարծում է, որ Ռեշադ Լուրի Գյունդեքիևի այս պնդումը սխալ է և «Օտար»-ում իրադարձությունների հետևում պարզ կերպով ներկայացվում են քննալական պայքարի իրական ընթացքն ու զարգացումները: Լա նաև փորձում է բացել Քաղրիի վեր հանած խնդրի ենթախորքը, վնասում գյուղացու և մտավորականի միջև անդունդի խորացումը: Ըստ Բ. Մորանի՝ այս իրողությունը կապված է քննալական շարժման նկատմամբ թուրք հասարակության այդ երկու խավերի դրսևորած դիրքորոշմամբ: Պատումի սկզբում Ահմեդ Ջելալը պարզապես մի օտարական էր, բայց լինելով քննալիզմի ջատագով՝ նրա նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքն առաջել սուր բնույթ ստացավ, մեծացավ

²⁵ Akı Niyazi, *Yakup Kadri Karasmazoglu ile İsmail-Hakkî Fikri-Gökalp*, İstanbul: Decapim, 2001, s. 255.

²⁶ Moran Berna, *Yakup Kadri Karasmazoglu ve İsmail-Hakkî Fikri Karasmazoglu ile İsmail-Hakkî Fikri-Gökalp*, s. 153-66:

թշնամիների թիվը, խորացավ լարվածությունը և հասավ իր գագաթնակետին: «Օտարը» վեպում գործող անձինք, վարքագծերը և զգացմունքներն ամբողջությամբ տգեղ են և ևաղկալի: Գյուղացիների մեջ ուրախ մարդկանց, լավ և արժանավայել վերաբերմունքի չենք կադող հանդիպել, ինչպես նաև՝ մաքուր ընկերության և երջանիկ սիրո: Գյուղում չենք կարող գտնել մեկին, ով տգեղ ու կեղտոտ չէ և կամ վրայից վատ հուս չի գալիս³⁷:

«Քաղրո» ամսագրի հրատարակիչ-գրողները եշում են, որ «Օտարը» ռեալիզմի հաղթանակն է՝ ընդգծելով, որ այն դրեց ազգային գրականության հիմքը³⁸: Վեպի ստեղծությամբ՝ այլ թուրք գրականագետներ Լիհադ Սամի Բահարլըն, Իսմաիլ Հաքիբ Սևաքը և Բուրհան Ումիթ Յուսիբաքը ևս այն կարծիքն են հայտնել, որ «Օտարը» միակողմանի և հոռետեսական ստեղծագործություն է³⁹: Վեպում գյուղացու հակասական բնութագրի վերաբերյալ գրքի երկրորդ հրատարակչության նախարանում պարզաբանումներ է տալիս հենց ինքը Յարուփ Քաղրին. «*Դրա պատճառը կրկին դու ես, թուրք մտավորական: Դու այս ավերված և ընչազուրկ մարդկանց համար իսել ես արել: Տարիներով, հազարամյակներով դու ծծում ես նրա արյունը և նրան նետել ես անպետք, կարծր հողի վրա և այժմ քեզ իրավունք ես վերապահում գալ և նրանից խորշել*»: Թուրք բնակչությունը ոգի ունի: Բայց չի կարողանում ազդեցություն գործել: Մի գլուխ ունի, բայց չի կարողանում այն լուսավորել: Մի մարմին ունի, բայց չի կարողանում այն սնել: Հողի վրա է սպրում, որը չի կարողանում մշակել: Դու նրան թողել ես կենդանական բնազդների, տգիտության, աղքատության և կարիքի մեջ: Լա կարծես մի մտախառն է անում մոխրագույն հողի կրծքին: Հիմա ձեռքիդ մանգաղն արած եկել ես ի նչ հեձե: Ի նչ ազան ես: Եկել ես այս եղի նջը հեձե, այս փշե դը: Ինարկն, եթե ուտերդ մարձես ամեն կողմից արյուն կգա, և ցավից դեմքդ կծովի: Չայրույթից բուռնցքներդ կսնդսնա: Քեզ այդքան տառապանք պատճառածը հենց քո ձեռքի ստեղծածն է, քո արարածը»⁴⁰:

³⁷ Muzan Berna, "Yaban'ın Teknik ve İdeoloji", էջ 159:

³⁸ Atilla Özkırımı, *Türk Edebiyatında Yaban*, 1990, էջ 237-240:

³⁹ Atilla Özkırımı, *Türk Edebiyatında Yaban*, 1990, էջ 237-240:

⁴⁰ Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Yaban*, İletişim Yayınları, 1970, s. 6-7. Yakup Kadri Karaosmanoğlu, *Büyük Eserleri Dizi 1*, İstanbul, İletişim Yayınları, 2001, s. 10-11.

Այս ամենի կողքին Քաղրիի վեպում կարմիր թելի նման եան այն միտքն է առաջ քաշում, որ գյուղացին կարող է զարգանալ ու վերափոխել միայն հզոր պետության և նոր մտավորականության հսկողության պարագայում:

Անկոփելով՝ կշեռք, որ «Օտարը» ինչպես Ցակոսի Քաղրիի վեպերի շարքում, այնպես էլ թուրք գրականության պատմության մեջ ունի իր կարևոր տեղն ու դերը: Հատկանշական է, երբ որ խոսվում է մտավորական-ժողովուրդ անջրպետի մասին անմիջապես հիշվում է Քաղրիի այս ստեղծագործությունը: Մեզբնական շրջանում Թուրքայում այս վեպն ընդունվում է մեծ ոգևորությամբ, քանի որ նրանում պաշտպանվում էր քեմալական գաղափարներն ու շարժումը: Բայց որոշ ժամանակ անց առաջ է քաշվում այն վարկածը, որ Քաղրիի՝ թուրք գյուղացու մասին բերված փաստարկներն իրականության աղճատումն են: Սակայն տասը տարի հետո հերքվում է ն 1942 ժՂԿ-ն վեպն արժանացնում է պետական մրցանակի: «Օտարը» վեպը Քաղրիի գյուղական ուղղվածությամբ միակ ստեղծագործությունն է, և արվեստագետի կայացման շղթայի կարևոր օղակներից է: Այն համարվում է Թուրքիայի վերջին յոթանասուն տարիների ընթացքում գրված խոշորագույն ստեղծագործություններից մեկը: Այն վերահրատարակվել է ավելի քան 23 անգամ և համարվում է թուրք գրականության առաջին ռեալիստական ստեղծագործությունը: Վեպը թարգմանվել է գերմաներեն և իտալերեն:

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԿՈՄՍՏԻՏՈՒԹՅԱՆ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵ

ՀԱՅ-ԹՈՒՐԿՅԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ХОРОШО ЛИ ЧИТАТЬ ЧУЖИЕ ПИСЬМА ИЛИ ПОДРОБНОСТИ "ДЕЛА ЛОУРИ" (МЕХАНИЗМ ОТРИЦАНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН)

Известно, что турецкое правительство активно действует в направлении создания кафедр турецких исследований в элитарных университетах США, щедро финансирует их и прилагает огромные усилия чтобы эти кафедры заняли такие специалисты, которые поддерживают политику Турции, в том числе и в вопросе отрицания геноцида армян. Имена таких ученых известны: С. Шоу, Б. Лзонс., Дж. Мак-Карти и др. Имя профессора Лоури стало известно в связи со скандально напуганным письмом бывшего турецкого посла в США Кандемира видному американскому ученому-психологу Лифтону, автору книги "Нацистские врачи: врачебное убийство и психология геноцида" (Robert Jay Lifton, *The Nazi Doctors: Medical Killing and the Psychology of Genocide*, New York, Basic Books Inc., 1986). Фактически автором письма турецкого посла явился не кто иной, как г-н Лоури, вложивший по небрежности в конверт на имя Лифтона не только письмо за подписью Кандемира, но и собственноручно составленный черновик письма и докладную записку. Итак, налицо было "вещественное доказательство" сотрудничества американского ученого с турецкими властями. Так как это был первый случай "понимки с политичным", поднявший огромный шум в научных кругах США, нам кажется интересным познакомить читателей с подробностями "дела Лоури", которое выходит за рамки чисто профессиональной темы. Добавим, что материалом для данной публикации явились статья "Профессиональная этика и отрицание геноцида армян" (R. Smith, E. Markusen, R. Lifton, "Professional Ethics and Denial of Armenian Genocide", in *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 9, No.1, 1995), любезно предоставленная одним из авторов, профессором Роджером Смитом, а также информация, почерпнутая из личного общения с ним во время Международной конференции в память о 80-ой годовщине геноцида армян 1915г. в апреле 1995г. в Ереване.

Общезвестно, что джентльмену негоже читать письма другого джентльмена. Но предположите, что некто получает письмо от турецкого посла в США с "выговором" относительно научной компетентности этого некто, так как он пишет о том, что посол считает "так называемым геноцидом армян", якобы совершенным турками-османами в годы первой мировой войны". И предположите также, что по случайности или небрежности, конверт содержал еще и черновик письма и докладную записку, составленные директором заведения, считающегося неполитическим, научным институтом, и что докладная записка в основном посвящена анализу тактики, согласно которой необходимо действовать тем, кто втянут в кампанию по отрицанию геноцида армян. Что тогда?

Попытки запугать ученых такого рода письмами - процесс постоянный в США (и не только -А.О.). Письмо Лифтону, которое представлено в настоящей статье, подписано тогдашним (1990-е гг.) турецким послом. Но два других автора упомянутой статьи: Роджер Смит и Эрик Маркузен - получали подобные письма и от прежних послов. Разница лишь в том, что письмо, адресованное г-ну Лифтону, по "роковой" для турецкого посла и Лоури случайности, позволяет увидеть то, что происходит за "кулисами", какова в прямом смысле цена "объективных исследований" ученых типа Лоури, вовлеченных в кампанию по отрицанию геноцида армян.

Геноцид армян и попытки его отрицания

Несмотря на множество фактов (свидетельства очевидцев, официальные архивные документы, фотодокументы, сообщения дипломатов, рассказы уцелевших жертв, материалы судебного процесса над преступными членами партии "Иттихад ве Теракки" в Стамбуле в 1919г.), отрицание геноцида армян всеми последующими режимами Турции продолжается по сей день. Основной тезис отрицания остается прежним - этого никогда не было, Турция не несет ответственности, нельзя применять определение "геноцид" к трагической гражданской войне, разожженной в воюющей Турции армянскими националистами, российскими агентами и т.д и т.п. Однако тактика отрицания за эти годы претерпела некоторые

изменения. Роджер Смит пишет о том, что сразу после первой мировой войны, когда еще не притухла память об ужасах геноцида в мире, тактика отрицания заключалась в следующем: найти убежище в оправданиях типа - депортация была лишь необходимой мерой предосторожности, а уж в остальном виноваты недобросовестные чиновники, курды, обычные в военное время и в любой стране уголовники... - ну что ж тут поделаешь?!... Далее следовали попытки полного изъятия, скупики тиражей изданий с упоминаниями геноцида, замалчивание этих событий, применялись также дипломатические усилия и политическое давление, когда это было возможно. Например, в 1930г. Турция оказывала давление на Госдепартамент США с целью помешать съемкам фильма по роману Франца Верфеля "Сорок дней Муса-дага".

В 1960-ых гг., сразу же после довольно широко отмеченной в мире памятной даты 50-летия геноцида армян, турецкое правительство предприняло массовую кампанию по оказанию влияния на журналистов, ученых, общественных деятелей, суть которой можно определить следующими словами: выслушайте, дескать, и другую сторону. Турция стала поощрять, подкупать иностранных ученых, с ревизионистских позиций описывающих события 1915г., обвиняя армян в случившемся, оправдываясь условиями военного времени, которое унесло, как они считали, гораздо больше жизней турок. Роджер Смит с сожалением подчеркивает, что попытки Турции оказать давление на администрацию Рейгана и Буша привели к успеху: было провалено принятие Конгрессом США резолюции по признанию 24 апреля Национальным Днем памяти жертв геноцида. Огромные усилия были приложены к тому, чтобы изъять любое упоминание о геноциде из американских учебников. Турецким правительством были предприняты и попытки срыва научных конференций и публичных обсуждений проблем геноцида. Достойный упоминания пример - это попытка турецких официальных лиц силой сорвать конференцию по Холокосту в Тель-Авиве в 1982г. с применением угроз относительно безопасности еврейского населения Турции, если на конференции будет затронут и вопрос геноцида армян. Мемориальный Совет по Холокосту США также получал подобные

угрозы по поводу планов включить ссылки на геноцид армян в интерпретационный материал в Вашингтонском Мемориальном музее Холокоста. Интересный нюанс - Турция делает подчеркнутое различие между общепризнанным Холокостом и геноцидом армян, определяя последний как "так называемый", "надуманный" и т.п.

И наконец, начиная с 1980-ых гг. турецкое правительство поддерживает и финансирует институты, видимая цель которых - исследования по турецкой истории и культуре. Факты подтверждают, что по крайней мере один из этих институтов напрямую используется для дальнейшего отрицания геноцида и поддержания реноме Турции на Западе. Докладная записка и письма, которые полностью, факсимильно воспроизводятся в статье "Научная этика..." с полной очевидностью свидетельствуют о тесном сотрудничестве турецкого правительства с одним из подобных институтов. Но прежде чем перейти к этим свидетельствам - немного информации об упомянутом институте и его директоре. Итак,

Кто есть кто?

Институт турецких исследований в Вашингтоне был основан в 1982г. с получением гранта в три миллиона долларов от Турецкой республики. Информация о нынешнем финансовом состоянии Института практически отсутствует, но в 1989г. его расходы составляли 264593 доллара, из которых 121062 доллара уходило на гранты. В том же году Институт получал в качестве дара 240000 долларов. Источники даров неизвестны, хотя есть информация, что в прошлом Институт получал финансовую поддержку от американских корпораций, занимающихся военными поставками турецкому правительству. В 1992г. Институт начал кампанию по удвоению своего финансового фонда, желая довести его до 6 миллионов долларов, вкладывая имеющиеся средства в бизнес США и Турции.

Формально штат Института состоит из двух человек - исполнительного директора и секретаря. При Институте внешне действует Совет директоров, в который входят видные американские ученые. Среди различных направлений деятельности Института в его Уставе указаны следующие: поддерживать

исследовательские центры и отдельных ученых, занимающихся турецкими исследованиями, способствовать развитию турецких исследований в университетских программах, назначение наград и стипендий за наилучшие работы. При Институте действует библиотека, насчитывающая свыше 5000 томов книг по османологии и туркологии. Институт также вправе назначать гранты специалистам, изучающим в США историю Турции.

Хотя род деятельности Института согласно Уставу - исследования в области истории Турции, в брошюре, изданной в первые годы основания этого заведения освещается и несколько иное "поле деятельности", совершенно отличное от чисто научных изысканий. Институт с гордостью подчеркивает, что он получает гранты от таких крупных военно-промышленных корпораций как Джeneral Дайнамикс и Вестинггауз и что при их поддержке Институт "будет продолжать играть главную роль в деле дальнейшего изучения и понимания ключевого партнера США по НАТО - Турции и помогать распространению этого понимания среди граждан США". Очевидно, под словами "дальнейшее изучение и понимание" Институт главным образом подразумевает отрицание геноцида. Согласно налоговому законодательству США Институт подпадает под статью 501(c)3, которая касается благотворительных и образовательных учреждений, религиозных, научных организаций. Подпадая под этот статус, Институт практически освобожден от налогообложения, не контролируются также финансовые пожертвования Институту.

Исполнительным директором Института со дня основания является Хит Лоури, получивший степень доктора в Калифорнийском университете. Его наставником в университете был профессор Стэнфорд Шоу, в труде которого по османской истории начисто отвергается факт геноцида армян, а сами жертвы представлены как нелояльный, постоянно замешанный в смутах, террористический элемент в Османской империи. Известны две работы Лоури по турецко-армянским взаимоотношениям. В одной из них - "Конгресс США и Адольф Гитлер об армянах" (Heath W.Lowry, "The U.S. Congress and Adolf Hitler on the Armenians", *Political Communication and Persuasion*, 3:2,1985, pp.111-140) он

высказывает сомнение относительно достоверности высказывания Гитлера: "Кто сегодня помнит об уничтожении армян?". В последующей своей книге, вышедшей в Стамбуле в 1990г. "Что кроется за историей посла Моргентхау" (Heath W.Lowry, *The Story Behind Ambassador Morgenthau's Story*, Istanbul: The Isis Press, 1990) он утверждает, что свидетельства американского посла Моргентхау о массовых убийствах армян не что иное как "грубая полуправда и неправдоподобная ложь". Что вовсе потрясающе, так это его мнение о том, что Талаат - этот главный "творец" геноцида - вовсе не намеревался уничтожить армян, речь шла всего лишь о сегрегации, подобно тому, как это было с американскими чернокожими на Юге США в 1915г.

В 1994г. Лоури стал также заведующим кафедрой Ататюрка турецких исследований в Принстонском университете. Кафедра была организована на базе гранта в 1,5 миллиона долларов от Турецкой республики. В докладе Института турецких исследований за 1982-94гг. указывается, что Институту принадлежит ключевая роль в поддержке турецкого правительства в его планах по созданию в американских университетах ряда кафедр турецких исследований. В меру своей консультативной способности Институт будет принимать активное участие на всех стадиях этого процесса. В докладе также сказано, что Институт готов поддержать создание еще трех кафедр в других университетах США, предположительно, это Джорджтаунский, Гарвардский и Чикагский университеты. Турецкое правительство тогда уже выделило 1,5 миллиона долларов и готово было выделить еще 750000 долларов на открытие кафедр в упомянутых университетах.

Обратимся теперь к документам, составленным Лоури, которые демонстрируют тактику отрицания геноцида. Итак,

Как они это делают

*Послу Нузхету Кандемюру
от доктора Хита Лоури
Комментарии к "армянскому геноциду",
включенному в работу Роберта Джен*

Лифтона "Нацистские врачи: врачебное убийство и психология геноцида"

Дата: 26 сентября 1990г.

По Вашей просьбе, переданной мне Вашим сотрудником г-ном Хьюком Башкалом, я сконцентрировался и проштудировал "Нацистских врачей" Лифтона с целью набросить письмо автору за Вашей подписью. Работа Лифтона - это массивный том из XIII+561 страницы, написанный профессором психиатрии и психологии Колледжа Джон Джей и Городского университета Нью-Йорка. Он специалист в области военной травмы. Его основные труды:

Смерть при жизни (1968)

Убежище от войны (1973)

Жизнь "Я" (1976)

Прерванная связь (1979)

Незащищающее оружие (1982)

Короче, Лифтон - признанный авторитет в своей области, но явно ничего не знающий о так называемом геноциде армян. Действительно, тщательная проработка его книги показывает, что на 561 страничке он делает следующие обращения к этому предмету:

с.XII - "Возможно, турецкие врачи в своем участии в геноциде армян наиболее близки к нацистским..."

Ремарка - Лифтон не приводит никакого источника для данного утверждения;

сс. 466-467 - "Я обращусь к другим случаям геноцида, особенно уничтожению турками около миллиона армян в 1915г., вовсе не пытаясь дать исчерпывающую картинку, а лишь для более широкой интерпретации..."

Ремарка - Слова нет сноски. Здесь очень важная зацепка - это утверждение Лифтона, что он не претендует на роль эксперта по данному предмету;

с.470 - "Кажется, есть определенные параллели с турецким историческим опытом до массового уничтожения армян в 1915г. В Османской империи на протяжении последнего периода 19в. была атмосфера прогрессирующего упадка и дезинтеграции, наряду с сознанием поражения в борьбе за духовное и политическое единение. У турок был также ужасный опыт поражения

надежд на возрождение в губительной для них Балканской войне 1912г. и провалившейся русской кампании в качестве союзника Германии в 1915г. Вааги Дадриан отмечает, что турки все более и более продвигались к геноциду: от состояния крайней напряженности к кризису, далее к ускоряющемуся кризису и, наконец, к катаклизму войны*.

*Сноска 19 - Идут сноски на работы В. Дадриана, общие работы по геноциду, работы Хелен Файн.

(Vahakn N. Dadrian, "The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians," *Holocaust and Genocide Studies* I (1986, forthcoming); Dadrian, "The Common Features of the Armenian and Jewish Cases of Genocide: A Comparative Victimological Perspective," In Israel Drapkin and Emilio Viano, *Victimology: A New Focus*, vol. IV (Lexington, Mass: D.C. Heath, 1974), pp. 99-120. Helen Fein, *Victim and Accounting for Genocide: Survivors of the Holocaust* (New York: Free Press, 1979, pp. 10-18.).

Ремарка - Единственный источник для комментариев Лифтона - армянский автор Вааги Дадриан;

с.473 - "И вновь можно пронаблюдать идентичные проявления в турецкой ситуации. "Младотурки", желавшие реформировать Османскую империю, возглавляли кампанию по изменению социальной структуры османского общества как противовес внутренним раздорам и конфликтам, а также как средство вновь завоевать имперскую пантюркистскую славу. Их "лекарство" было смесью религиозных и политических доктрин и геноцид стал для них средством "радикального" изменения системы*.

*Сноска 34 - Сноска на две работы В. Дадриана и Х. Файн.

Ремарка - Снова единственный источник Лифтона для обоснования своей точки зрения на турецко - армянский вопрос - это две работы Дадриана, приведенные в сноске 19;

с.475 - "Что касается турок, их отношения к науке, то они выдвигали мистическую идею пантюранизма (или "туркизации"), которая апеллировала к доисторическому мифическому союзу туркских народов, основанному на расовом единстве". Нельзя сомневаться в трансцендентальности знаний турецких националистов и их интерпретацией магометанства, в использовании ислама для

антиармянского антихристианского всеобщего похода во имя османской славы”.

*Сноска 43 - Сноска на В. Дадриана

Ремарка - Слова единственный источник Лифтона – Дадрик;

с. 483 - “Армяки представляли зловердыми, пагубными, словно они были маленьким прыщом на лице, который, если его не убрать с помощью искусного хирургического скальпеля, убьет больного”.*

*Сноска 108 - Сноска на работу Лео Купера.

(A Young Turk Activist, Quoted in Kuper, *Genocide*, p.40 (Leo Kuper, *Genocide: its Political Use in the Twentieth Century* (New Haven: Yale University Press, 1981), pp. 19-23, 210-214).

Ремарка - Слова Лифтон просто цитирует уже опубликованную и хорошо известную книгу еврейского эксперта по Холокосту;

с. 493 - “Нельзя сказать, что для осуществления геноцида потребовался определенный уровень технологии: турки убили около миллиона армян стрелами в них, избивая дубинками и палками, изнуряя рабским трудом, голодом или другими пытками”.

Ремарка – Нет сноски на данное утверждение, но ясно, что оно взято также из статей Дадриана.

Итак, суммируя то, с чем мы здесь сталкиваемся, это семь ссылок (в общей сложности одна страница текста) в книге из 561 страницы. Эти ссылки почти полностью основаны на статьях Дадриана (каждая из которых была предметом детальной докладной записки автора этих строк в прошлом, наряду со справками по поводу работ Хелен Файн, чья книга включает полную главу по геноциду армян, и Лео Купера, чья книга содержит очень длинный раздел по геноциду). Итак, констатируем, что Лифтон в своей книге, опубликованной четыре года тому назад в 1986г., просто использует существующую литературу по Холокосту и геноциду. Следовательно, основная наша проблема - с авторами типа Дадриана, Файн и Купера, каждый из которых служит источником для таких ученых как Лифтон. Эти факты значительно затрудняют наше независимое положение в связи с Лифтоном, ибо он совершенно справедливо отошлет нас к использованным им в книге источникам, т.е. работам Дадриана, Файн и Купера.

Наша проблема не столько в Лифтоне, сколько в книжках, на которые он опирается. Лифтон всего лишь конец цепочки, а именно – с нынешнего времени мы должны просматривать все книги по геноциду евреев, включая и имеющиеся в них ссылки, наподобие тех, что содержались в книге Лифтона – работы Дадриана, Файн, Купера, Р. Ованнисяна и т.д. Несмотря на то, что на это неоднократно указывалось письменно и устно секретному департаменту Министерства иностранных дел в Анкаре, мы до сих пор не видели хотя бы одной единственной статьи ученого в ответ на работы Дадриана (да и других упомянутых авторов).

Я настоятельно рекомендую указать Анкаре на то, что книга Лифтона всего лишь конечный результат турецкого провала в деле оперативных ответных реакций на статьи Дадриана, а также книги Файн и Купера.

На случай если Вы все еще пожелаете письменно ответить Лифтону, я набросал следующее письмо, которое за отсутствием адреса Лифтона должно быть отправлено ему через его издателя.

Письмо - черновик

*Г-ну Роберту Джей Лифтону
Издательство Бейсик букс
10 Е 53-я улица
Нью-Йорк, 10022*

Дорогой г-н Лифтон,

Ваша публикация 1986г., озаглавленная "Нацистские врачи: врачебное убийство и психология геноцида" недавно привлекла мое внимание. Не приходится и говорить о том, что я был шокирован ссылками в Вашей работе (с. XII, 466-7, 470, 473, 476, 488, 493) на так называемый "геноцид армян", якобы совершенный турками-османями в годы первой мировой войны. Я еще более обеспокоился, когда из Ваших сносок стало ясно, что Ваши источники состояли из статей и книг трех лиц (Ваагна Дадриана, Хелен Файн и Лео Купера), ни одно из которых не является историком по упомянутому периоду и не основывается в своих работах на первоисточники.

Короче говоря, Вы просто использовали спорные второстепенные источники для доказательства целого ряда

утверждений, которые по крайней мере кростно оспариваются современными учеными, пишущими об упоминаемом периоде и его событиях.

Нам доставляет беспокойство тот факт, что великий ученый, специалист по Холокосту - трагедии, бесчеловечность и варварство которой никогда не должны быть забыты, так беспечен в своих суждениях в той области, где он не является специалистом. Для турок, которые справедливо гордятся своей длительной и продолжающейся миссией в качестве прибежища для национальных меньшинств (исключая евреев, спасавшихся от испанской инквизиции), особенно тревожно видеть нашу собственную историю искаженной в работах, посвященных Холокосту Второй мировой войны.

Сравнение трагической гражданской войны (развязанной введенными в заблуждение армянскими националистами) и человеческих страданий, которым подверглись как христиане, так и мусульмане, с ужасами преднамеренной попытки систематического уничтожения людей - просто нелепо с точки зрения любого компетентного человека.

Я предлагаю работы двух американских экспертов по истории турецко-армянских отношений, профессоров Джастина Мак-Карти и Хита Лоури, и надеюсь, что в интересах объективности и справедливости Вы не только прочтете их, но и подумаете над ними, в особенности если в будущем вознамеритесь издавать что-либо подобное.

С уважением,

Нухрет Кандемир

Посол Турецкой республики в Вашингтоне*.

Это была информация к размышлению. Итак, докладная записка демонстрирует, что Лоури вовлечен в длительное сотрудничество с турецким правительством и регулярно предоставляет советы как послу Турции в США, так и секретным службам в Анкаре по отрицанию геноцида армян. Из докладной записки становится ясно, что есть намерение предупредить

дальнейшие обращения ученых США к теме армянского геноцида. Процедура чисто бюрократическая: кто-то в посольстве (в данном случае некто Хияль Башкал) отбирает книги и статьи с упоминанием геноцида, список отсылается Лоури, последний прорабатывает материал, составляет докладные записки и готовит письма-ответы для посла (но сам "светиться" не хочет). И с каким рвением, с каким усердием Лоури выполняет свою "миссию"! Он как бы идентифицирует себя с мощью турецкого правительства, он дважды упоминает о "нашей проблеме", "нашем незавидном положении", словно интересы Турции - это его собственные, кровные, жизненно важные. Воистину, переименовая известное изречение можно сказать, что Лоури хочет быть больше турком, нежели сам господин посол. Кстати, следуя рекомендациям Лоури турки стали более расторопными. Помните дату выхода в свет книги Лифтона -1986г.? Ответ турецкого посла последовал лишь четыре года спустя, в 1990г. Два американских автора статьи "Научная этика и отрицание геноцида армян" - Роджер Смит и Эрик Маркузен получили подобные письма через месяц после выхода в свет своей новой книги "Геноцид и современная эпоха".

"Молодцы" турки, оперативнее стали работать! Видно, критика американского "консультанта" пошла им на пользу.

Из анализа докладной записки Лоури и письма турецкого посла можно сделать следующие заключения относительно тактики отрицания геноцида. В целом, отрицание геноцида включает отрицание самого факта преступления и ответственности за совершенное, неприятие определения "геноцид" в данном случае. Дебора Липштадт в своей книге по Холокосту (*Deborah E. Lipstadt, Denying the Holocaust: The Growing Assault on Truth and Memory, New York: The Free Press, 1993*) пишет о способе отрицания, который она озаглавила "Да, но..." Относительно геноцида армян этот способ выглядит примерно так: да, армяне погибли, но погибли также и турки. Да, армяне были убиты, но они сами вызвали на себя эту кару. Да, действительно был конфликт, но это была гражданская война в рамках глобальной мировой войны. Другой исследователь, Израэль Чарни, пишет о так называемых "шаблонах отрицания", которые включают неприятие геноцида вообще, трансформацию

геноцида в события иного порядка, изображение жертв в качестве инициаторов трагических событий, преувеличение количества жертв со стороны организаторов и свершителей геноцида, релятивизация геноцида любыми возможными способами (Israel W. Charney, "The Psychology of Denial of Known Genocides", in Charney ed., *Genocide: A Critical Bibliographic Review*, London: Mansell Publishing; New York: Facts on File, 1991, vol.2).

В письме явно прослеживается попытка убрать "ярлык геноцида" с преступления, совершенного в Турции по отношению к армянскому населению, называя это "трагической гражданской войной", аморфным определением "человеческие страдания". Но что привлекает внимание и что специфично для турецкой тактики - это отрицание геноцида армян при безоговорочном признании Холокоста. Турция признает трагедию Холокоста и проявляет почтение к его жертвам. Но как только евреи хотят больше узнать о геноциде армян, Турция предпринимает чрезвычайные меры, угрожает, срывает конференции. Помните, на какую опасность для Турции указывал ретивый Лоури? "С нынешнего времени мы должны просматривать все работы по геноциду евреев..." Лоури прекрасно понимает, что простой анализ и сравнение этих двух трагедий первой и второй мировых войн приведет к закономерному заключению: оба народа - армяне и евреи - подверглись аналогичному бесчеловечному преступлению - геноциду. В письме сравнение Холокоста с геноцидом названо "нелепым". Но эти параллели настолько явственны, что большинство исследователей Холокоста пишут о них. Американский ученый Роберт Мелсон, например, считает и Холокост, и армянский геноцид классическими образцами тотального геноцида (Robert Melson, *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago: University of Chicago Press, 1992). Другой известный специалист, Йегуда Бауэр указывает, что по своей убийственной сути массовые убийства армян наиболее близки к Холокосту (Yehuda Bauer, "Essay: On the Place of the Holocaust in History", *Holocaust and Genocide Studies*, 2:2, 1987, p.217). Видный исследователь Люси Давидович подчеркивает, что масштабы и ужас армянского геноцида могут быть сравнены с массовым

уничтожением евреев (Lucy Dawidowicz, *The Holocaust and the Historians*, Cambridge, MA: Harvard University Press, 1981, p.217). "Невообразимое некогда "армянское решение", - пишет она, - в наше время стало достижимым "окончательным решением" (холокостное название нацистской операции по уничтожению евреев). Как нам кажется, перед учеными Армении сейчас стоит задача выйти за рамки изучения только армянского геноцида, рассмотрения вопроса в широком контексте проблем геноцидов и геноцидальных актов, применяя метод сравнительного анализа показать общее и особенное. Это позволит четко определить место и значение армянской трагедии в глобальной картине всемирной истории XXв. В этом отношении заслуживают упоминания работы проф. Н. Оганесяна (Nikolai Hovhannisyan, *The Armenian Genocide. Amenocide - The Most Genocidal Genocide, in Ten Languages of the World. In English, French, Russian, German, Turkish, Japanese, Hungarian, Armenian, Arabic, Persian, Yerevan, 2009*).

"Убийцы правды"

Скандал, связанный с "делом Лоури", вызвал протест в широких кругах американской общественности. Состоялся сбор подписей под петицией, цель которой противостоять вмешательству Турции на научные и образовательные центры США, ее подписали около 80 видных американских ученых и писателей. "Когда власть имущие и приближенные к ним профессионалы извлекают для себя выгоду, посредством софистики подтверждая "правоту" силы, истина непременно страдает", - говорится в петиции. Американские ученые считают, что речь идет не просто о личности Лоури, но о более широком явлении, когда знания используются властью имущими, когда знания рассматриваются не как свобода, а как контроль над умами. В этом случае "правдой" становится лишь то, что официальные лица и их приспешники хотят считать "правдой". Роджер Смит, например, рассказывал случай, произошедший с журналистом газеты "Вашингтон пост" Ричардом Коэном в 1983г. В одной из своих статей он коснулся темы геноцида армян. Сразу же после выхода в свет статьи Коэн был приглашен в посольство

Турции для беседы, о содержании которой он проинформировал читателей своей газеты в статье "Убийство правды" (Richard Cohen, "Killing Truth", *The Washington Post*, 31 May 1983).

"Я обнаружил себя сидящим на конце огромного стола в посольстве Турции. На другом конце находился сам посол и то, в чем он пытался убедить меня, заключалось в следующем: преступление, которое как я всегда думал, произошло, на самом деле просто никогда не имело места...То, что преследуется во всем мире, как геноцид, было всего лишь гражданской войной: во-первых, жертвы были с обеих сторон, во-вторых, правительство в Константинополе потеряло контроль над собственными войсками и не могло защищать армян от бедствий войны. Это ни в коем случае не было намерением выселить армян... В мое сознание было брошено семя сомнения, и понял, что таким образом творится отрицание геноцида. Итак, год за годом обрабатываются люди, геноцид замутняется, сомнение разъедает его суть, простое слово "якобы имевший место" всюду вползает как змея, насмехаясь над болью армян". По мнению Коэна, цель этого отрицания не столько пересмотр собственно прошлого, сколько контроль над настоящим и будущим. В заключение своей статьи Коэн констатирует, что последней жертвой любого геноцида становится правда.

Американские ученые считают, что особенно опасно отрицание, преподнесенное в "научной" обертке. Каковы бы ни были побудительные причины отрицания: идеологии, фанатизм, интеллектуальная беспомощность, рационализм, карьеризм, жажда власти и денег, - участники отрицания становятся соучастниками преступления, в котором жертва убивается вначале физически, а затем убивается память о ней. Видный специалист по Холокосту Пьер Видаль Нане назвал ученых типа Лоури метким выражением "бумажные Айхманы".

Статья Р. Смита, Э.Маркузена и Р.Лифтона заканчивается призывом ко всем честным ученым выполнять свой профессиональный долг, разоблачать ложь, вкладывая в это дело не только свой интеллект, но и душу, которая должна быть открыта к состраданию и полна решимости противостоять злу, откуда бы оно ни исходило.

Как стало известно, Хит Лоури выступил в прессе с заявлением, что петиция, отправленная на рассмотрение отдела Ближневосточных исследований Пристонского университета неправомерно препятствовать его "праву историка консультировать того, кого он хочет и иметь свои собственные политические взгляды". Что же касается финансовой стороны деятельности Института турецких исследований, то несмотря на принятый в 1987г. и дополненный в 1992г. федеральный закон с требованием к американским институтам докладывать в Министерство образования об иностранных дарах и контрактах стоимостью более 250000 долларов, он не может быть применен к указанному учреждению. Институт получил грант за несколько лет до принятия этого закона. Ныне же финансовая поддержка осуществляется через собственно американские кампании и подпадает под статью о благотворительной деятельности.

Однако у правды всегда есть неплатные адвокаты. У армянской правды всегда были, есть и будут подлинные друзья. Но в условиях, когда история может стать лишь "служанкой" политики, правду нужно уметь отстаивать и защищать, как нужно уметь защитить и отстаивать свою землю.

P.S. Когда данная статья была готова к публикации, стало известно (*An Interview with Prof. Donald Quatert on Academic Freedom, the Armenian Issue and Turkish Studies* by Tugral Keskin, tugrulkесkin@pdx.edu), что под давлением турецкого посла Наби Сенсоя со своей должности был смещен доктор Д.Кватерт, член правления Института Турецких исследований, историк Бинкемптонского университета – Государственного университета в Нью-Йорке, за публикацию "Резня османских армян и написание османской истории" (Donald Quatert, "The Massacres of Ottoman Armenians and the Writing of Ottoman History", in *Journal of Interdisciplinary History*, xxxvii:2, Autumn, 2006, pp.249-259). Со времени "дела Лоури" прошло 15 лет, но турецкое государство по-прежнему отрицает геноцид армян и борется с его международным признанием всеми возможными средствами. К старым,

испробованным средствам: давление на политиков различных стран, шантаж, отзыв послов, подкуп ученых и т.п., прибавились новые. Это всевозможные интернетсайты, фальсифицирующие историю, наподобие <http://armenians-1915> или <http://tallarmeniantale.com/>, а также более изощренные методы, как например, реставрация и превращение в музей единичных памятников архитектуры, с соответствующим PR-ом. Приближается 100-летняя годовщина геноцида армян, и Турция готовится к этой дате. Например, Турецким историческим обществом уже составляется 20-томный сборник документов и статей, якобы опровергающих "армянскую точку зрения". К этой работе привлечены ученые из многих стран (Turkish Historical Society launches project on Armenian Issue, June 12, 2012 – <http://www.armenialive.com/armenian-news/ANKARA>).

Мы надеемся, что данная статья послужит информацией к размышлению и действию не только ученых, но и тех, чье непосредственное и нелегкое ремесло - политика.

ՀԱՅ -ԹՈՒՐԳԱԿԱՆ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՀԵՌԱՆԿԱՐՆԵՐՆ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱՆՎՏԱՆԳՈՒԹՅԱՆ ԱՊԱՀՈՎՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

2008-2010 թթ. ընթացքում հայ-թուրքական բարդ ու զիզազ-ներով ընթացող գործընթացի տարբեր առումների ու դրսևորումների վերաբերյալ հետազոտությունների ու հանրային քննարկումների պակաս չզգացվեց: Նպատակ չունենալով անդրադառնալ դրանց, այնուամենայնիվ կցանկանայինք կանգ առնել կարևոր խնդիրներից մեկի ու դրան անանցյալ ենթախնդիրների համակարգի վրա: Քննարկումների, մասնագիտական ներքերումների, դաստիարակությունների, եզրակացությունների ու առաջարկությունների հիմքում բացակայում էր առաջին հայացքից ոչ էական մեկ կարևոր սկզբունք. ցանկացած համակարգի գոյատևումը պայմանավորված է արտաքին միջավայրի բազմապիսիսության և տվյալ համակարգի ներքին բազմապիսիսության փոխգործառնությամբ: Այսինքն, էթե մենք պետք է գործ ունենանք մի այնպիսի բարդ համակարգի հետ, ինչպիսին թուրքական պետականությունն է, ապա նրա կողմից Հայաստանի վրա արտաքին ազդեցությունների զգալի բազմապիսիսությունը Հայաստանից պահանջում է այնպիսի հնարավոր բնութագրերի ու վարքի հատկություն մակարդակ, որը համարժեք լինի այդ ազդեցություններին: Այսինքն, Հայաստանին հարկավոր է ներհամակարգային բազմապիսիսության ապահովում արտաքին բազմապիսիսությանը դիմազդարվելու համար:

«Անհրաժեշտ բազմապիսիսության մասին» այս կարևոր օրենքի ամրագրումից հետո սույն հոդվածի բուն թեմայի քննարկումը հարկ է սկսել 2009 թ. ապրիլի տեղի ունեցած մի իրադարձությունից, որի վերաբերյալ Հայաստանում նդան սահմանափակ արձագանքներ, թերագնահատելով դրա կարևորությունը և հնարավոր հետևանքները: 2009 թ. ապրիլին Նախագահ Օրբանայի Թուրքիա այցելության համատեքստում Նախ աղդրբջանական, ապա թուրքական ՁԼՄ-ներով տարածվեցին լուրեր, որ Հայաստանին սահմանակից թուրքական վիլայեթներում սկսվել են զանգվածային ցույցեր, որոնք դասապարտում են Հայաստանի հետ

դիվանագիտական հարաբերություններ հաստատելու ու սահմանը բացելու Անկարայի մտադրությունը: Մույն դրվագի նկատմամբ եետաքրքրությունը մարեց, երբ Յուրքիայի վարչապետ Էրդոգանը հանդարտեցրեց կրքերը, ասելով, որ հայ-թուրքական բանակցություններում Ադրբեջանի շահերը և Լեռնային Ղարաբաղի գործունը չեն կարող երկրորդային լինել: Մի կողմ թողնելով Հայաստանին սահմանակից թուրքական սահանգներում հակահակական տրամադրությունների իրական տրամաչափի հարցը, որը ադրբեջանցիների կողմից երբեմն գերազանահատվում է փաստեք մի կարևոր մտահոգություն. Յուրքիայի լուս համաձայնությամբ Ադրբեջանին հաջողվել է նշված սահանգներում սնել հակահայկական տրամադրություններ, որոնք ժամանակի ընթացքում կարող են զանազան կերպով դրսևորվել: Հարկ է վերհիշել, որ 2004 թ. ապրիլից Կարսում գործող Ադրբեջանի գլխավոր հյուպատոսարանին վստահված է ընդգրկուն ու պատասխանատու առաքելություն. այն է, Յուրքիայի արևելյան ու հարավարևելյան քաղաքական առումով բարդ 17 սահանգներում ներկայացնել Ադրբեջանի ազգային ու պետական շահերը: Անցած տարիների ընթացքում նշված հյուպատոսարանի դիվանագետները, ստանալով համապատասխան աջակցություն Նախնիների ադրբեջանցիներից, ինչպես նաև տվյալ սահանգներում բավական լայն ներկայացված ծայրահեղ ազգայնական քաղաքական ուժերից, կարողացել են հրահրել հակահայկական տրամադրություններ: Մահմանի բացման դեպքում, Կարսի և Բզդիքի ճանապարհային հանգույցներով երթևեկող ու վերահիշյալ վիլայիթներում գործունեություն ծավալող Հայաստանի Հանրապետության քաղաքացիները, գործարարները պետք է խիստ զգուշավորություն ցուցաբերեն ադրբեջանցիների կողմից հրահրումներից ու սաղրակեքներից խուսափելու համար: Սա կարևոր գործոններից մեկն է, որն ապագայում, ամենայն հավանականությամբ, կունենա նոր դրսևորումներ և ՀՀ լծակներն այն կանխելու համար սահմանափակ կլինեն: Այս իրողությունը հարկավոր է դիտել, որպես ազգային անվտանգության գերակայություններին, Հայաստանի Հանրապետության ու նրա քաղաքացիների շահերին խաչընդատող հնարավոր լուրջ գործոն:

Մահմանի բացման տեւտեսական եւտուանքների դրական ու բացասական կողմերի մասին անկա են բազմաթիվ ուսումնա-

սիրութեաններ, սակայն առավել սակավ են մեր պատկերացումները Յուրքիայի ներդրումային հետաքննությունների մասին, որոնք էլ հակիրճ կլուսաբանվեն այս հատվածում: Յուրքիայում իշխող «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության կողմից տնտեսական ազատականացման ու Կենտրոնական Յուրքիայում բնակվող քաղաքացիների համար համեմատաբար նպաստավոր պայմաններ ստեղծելու շեղումով, առավել ամրապնդվեց այն բիզնես մշակույթը, որի ներկայացուցիչներին Յուրքիայում կոչում են «անատոլիական վազրեր», և որոնք ներկայանում են որպես տնտեսական իսլամի աջակիցներ: Այս խավի ներկայացուցիչները, բավական դիեմաիկ ու շարժունակ խումբ են և իշխող կուսակցությունը, իր տնտեսական ծրագրերի իրականացման համար, մեծապես հենվում է երանց վրա: Յուրքիայում ակտիվացած փոքր ու միջին ձևերակառուցիչների համար նոր շուկաների ընտրությունն առավել կարևորվեց վերջին ֆինանսատնտեսական ճգնաժամային երևույթներից հետո, հետևաբար, հաշվի առնելով նաև վերջին ՏԻՄ ընտրություններում իշխող կուսակցության աննշան հետընթացը, հավանական է, որ «անատոլիական վազրերի» համար նոր ներդրումային ու առևտրական շուկա կարող է հանդիսանալ Հայաստանը: Հաշվի առնելով Հայաստանի տնտեսության որոշ ոլորտներում գործող մենաշնորհային դրսևորումները և այն հանգամանքը, որ Առևտրի համաշխարհային կազմակերպության անդամ պետություններին արգելված է հովանավորչական միջոցներ կիրառել ներքին արտադրողի պաշտպանության համար, կարելի է ուրվագծել, թե սահմանի բացման դեպքում Հայաստանի տնտեսական անվտանգությունն ինչպես կարող է վտանգվել, առաջ բերելով տնտեսության պաշտպանության համար աներաժեշտ իրավական մեխանիզմների շուտափուրջ կարգավորման կարիք: Այս ամենով հանդերձ Յուրքիան զգալի սուբսիդիաներ է հասկացնում գյուղատնտեսությանը՝ նպաստելով գյուղմթերքի ցածր գների պահպանմանը: Ավելին, Յուրքիայի տարածքը բաժանված է մի քանի գոտիների, ընդ որում, առավել մեծ արտոնություններ են սահմանված թույլ զարգացած արևելյան շրջաններում կատարվող ներդրումների համար: Հայաստանին սահմանակից երեք եանանգներում՝ Արդանանում, Կարսում և Իզդիրում ապրում է մոտ

600.000 քաղաքացի: Եթե հավելենք այն փաստը, որ որոշ թուրքական ոչ-կառավարական կազմակերպությունների հաշվարկներով Հայաստանին սահմանակից թուրքական միլայեթներում ու որոշ հարավ-արևելյան նահանգներում գործազրկությունը տասանվում է 40-50 տոկոսի սահմաններում, ապա սահմանի բացման դեպքում սոցիալ-տնտեսական հնարավոր շարժերի համապատկերում խեղիքները կամբողջանան:

Այս ամենն ամենին էլ չի ենթադրում, որ սահմանը բացելուն պես թուրք գործարարները կուղղվեն Հայաստան ու կկատարեն հսկայական ներդրումներ: Վրաստանի տնտեսությունում թուրքական ծանրակշիռ ներկայության պայմաններում առևտրաշրջանառության ծավալներում 1 մլրդ դոլարի սահմանագիծը հասվեց միայն 2007 թվականին, իսկ Հայաստանի հետ բաց սահմանի պարագայում հայ-թուրքական ապրանքաշրջանառությունը, համաձայն ամենալավատեսական կանխատեսումների, սկզբնական փուլում չի կարող գերազանցել 300 մլն դոլարը: Շաղամին, փակ սահմանի պարագայում հայ-թուրքական ապրանքաշրջանառությունը ծայրաստիճան անհամաչափ է. 2007 թ. Հայաստանի ներմուծումը Թուրքիայից 40 անգամ գերազանցել է արտահանմանը, մինչդեռ Իրանից ներմուծումը արտահանմանը գերազանցել է մոտ 4 անգամ:

Հայաստանին հարկավոր է նկատի ունենալ երկու հանգամանք եւ սկզբնական փուլում, Ադրբեջանը հնարավոր բոլոր միջոցները կենդոցնի, որպեսզի թուրքական ներդրումները Հայաստանում ունենան նվազագույն չափաբաժին, և երկրորդ, սահմանի բացման առաջին շրջանում թուրք գործարարները զգուշությամբ կմտնեն Հայաստանի սահմաններին, նկատի ունենալով Հայաստանի ենթակառուցվածքային ու տրանսպորտային սահմանափակումները և սահմանային գոտիներում մաքսային ու հարկային ենթակառուցվածքներում ներդրումների պահանջը: Ավելին, Ադրբեջանի հետ փակ սահմանի պարագայում Հայաստանի ու Վրաստանի ավտոճանապարհներով բեռների փոխադրումը Ադրբեջան կուսենա սահմանափակ դրսևորում, եթե ինարկե, Ադրբեջանը ընդհանրապես ցանկանա օգտվել Հայաստանի որպես տրանզիտային երկրի թե՛ ավտոճանապարհային, թե՛ երկաթուղային հնարավորություններից: Որոշ հայ գործարարներ, որոնք

կարծում են, թե Հայաստանում արտադրված ապրանքները կարող են հեշտությամբ հաստատվել թուրքական շուկայում ու դառնալ մրցուակ պետք է եսն նկատի ունենան այն հանգամանքը, որ հայաստանյան ծագման ապրանքների նկատմամբ հնարավոր են լավ կազմակերպված ու համակարգված բաղնոտի դրսևորումներ: Կարևոր հանգամանք է եսն այն, որ որոշ թուրք գործարարներ չեն թաքցնում, որ ցանկաւում են բարելավել Հայաստանի հետ հարաբերությունները և Հայաստանի միջոցով օգտագործել Սփյուռքի բիզնես ցանցերը ու կարողությունները թուրքական, կամ թուրք-հայկական համաւոտ, ծագման ապրանքների Ամերիկա արտահանման և սպաւոման համար: Այդ խոսքերով, տնտեսական գործունը հարաբերությունների հաստատման դեպքում ունի մի քանի մակարդակներ, որոնց ճշգրիտ գնահատումից է կախված դրանց վրա ներագդելու մեր կարողությունները: Այդ նպատակով, Հայաստան-Թուրքիա տնտեսական հարաբերությունների հաստատման իրավական փաթեթում հարկավոր է ընդգրկել համաձայնագրեր, որոնք կկարգավորեն առնւտուրը, տարանցիկ փոխադրումները, առնւտրային չափաբաժինները, երկաթուղային, ծովային, ավտոմոբիլային, օդային տրանսպորտի գործունեությունը, թուրքական եւականանգիստների օգտագործումը:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների լիարժեք կարգավորման դեպքում Հայաստանին հարկավոր է նկատի ունենալ մեկ այլ կարևոր հանգամանք ևս: Իրադարձությունների լավատեսական ընթացքի դեպքում Թուրքիայում ստեղծվելիք ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության (նյուալատոսարան կամ դեսպանատուն) դիվանագետները կսկեն իրենց աշխատանքը ոչ բարեհաճ մթնոլորտում, ուստի աջ ծայրահեղականների ու մեկ ազգ, երկու պետություն կարգախոսով Թուրքիան իրենց տուն համարող ադրբեջանցիների կողմից հնարավոր սադրանքներից նրանց անվտանգության ապահովումը պետք է դառնա կարևոր հանգամանք: Անկարայում լայնորեն ներկայացված ադրբեջանական տարաբնույթ պետական ու հաւարակական կազմակերպությունների և նրանց հետ գործակցող ազգայնականների կողմից կարվի հնարավորինը, որպետզի հայ դիվանագետներն ունենան ինքնադրսևորման նվազագույն հնարավորություններ:

Մյուս կարևոր հանգամանքն այն է, որ Թուրքիայի պետական մեքենան և հատկապես արտաքին քաղաքականություն մշակող գերատեսչությունները, ոչ կառավարական կազմակերպությունները, «ուղեղային կենտրոնները», յոբբիստական խմբերը շարունակում են փորձել հակաառաջդրություններ հրահրել Սփյուռք-Հայաստան հարաբերություններում: Օրինակ, Հայաստանի հետ հարաբերությունների հեղափոխության քարտեզում հետանկարը որոշ թուրքեր ներկայացնում են որպես Հայաստանի կողմից Սփյուռքի շահերի անտեսում: Սփյուռքի կարևոր ռեսուրսների անպատու վատնումը կանխելու նպատակով Թուրքիայի հետ հարաբերություններում Սփյուռք-Հայաստան միասնականության ներկայացումը, նրանց շահերի մեկնանքումը պետք է շարունակի մնալ արտաքին գործերի ու սփյուռքի նախարարությունների գործունեության եիմքում:

Մեկ այլ գործոնի մասին ևս հարկ է հիշատակել. միջազգային հարաբերություններում ընդդիմադիր կողմից հարգանքի ակնկալումը իրագործելու մոտեցում է քանի դեռ անձամբ չի պարտադրվում այդ հարգանքը: Այսինքն, ժամանակ առ ժամանակ Թուրքիայի դիվանագետների, ռազմաքրոնիկոսական ապարատի, հատկապես վարչապետի կողմից արվում են այնպիսի ապակառուցողական ծայրահարություններ, որոնք անհայտորեն հակասում են դիվանագիտության ընդունված եղանակին և թողնում են այնպիսի տպավորություն, որ թուրքերը մեզ հետ խոսում են «փիթեռի էֆեկտի» սկզբունքով, ներգործել Հայաստանի վրա, որի արդյունքը կլինի առավել կախվածությունը Թուրքիայից:

Հայ-թուրքական հարաբերությունների քարտեզավման ընթացքում հայկական կողմից կպանանջվի տիրապետում տեղեկատվական հոսքերին, կարգավորման ու հակադարձման հստակ մեխանիզմների մշակում: Այդ գործընթացը կարող է ուղեկցվել տեղեկատվական պայքարով, ապատեղեկատվության տարածման ու նախահարձակ լինելու սցենարներով, իսկ այդ ասպարեզում թուրքական ու աղյուրեջանական կողմը սերտ փոխգործելության շնորհիվ բավական հմտացել է, ուստի, Հայաստանից պանանջվում է թուրք-աղյուրեջանական տեղեկափոխարկողական գործադրությունները պանել աչառուրց հսկողության ներքո և մշակել հակազդեցության արդյունավետ մեխանիզմներ:

Քննարկելով առկա կամ հնարավոր խնդիրները՝ պետք է նշել նաև որոշ հնարավորությունների մասին. Թուրքիայի խորհրդարանում ԱՄՆ-ի նախագահի 25 քաղաքացի էլույթը և հասկապես նրա առանձին հարվածներ դեռ երկար ժամանակ կլինեն ուշադրության կենտրոնում: Թուրքիայում Օբամայի կողմից արտահայտած կարևորագույն խնդիրներից մեկը պատմությունն էր ու դրա վերանայման հորդորը ու պահանջը: Ռոսելով ազնվության, թափանցիկության և կառուցողականության մասին՝ նա կարծես թե գծեց այն մեթոդաբանական շրջանակը, որի շուրջ պետք է պատմվեր հայ-թուրքական ամբողջ դիսկուրսը: Օբաման նշեց կարևոր հանգամանքի մասին, որ «Թուրքիային հարկավոր է պատմության ընտրություն»: Նա նաև նշեց, որ պատմությունը պարտադիր չէ, որ լինի հերոսական ու ներշնչող, այն կարող է ունենալ նաև ողբերգական էջեր, որին դեմ դիմաց կանգնելը պակաս խիզախությունն ու սկզբունքայնությունն չէ: Հայաստանի հետ հարաբերությունների կարգավորման ամենայն հավանականությամբ կհետևի ներթուրքական առավել ակտիվ քննարկումները և սեփական պատմության հակասական էջերի սկզբունքային վերանայման դանդաղ, սակայն, անհետաձգելի գործընթացը:

Տասնամյակներ շարունակ հայկական կողմը զրկված է եղել Թուրքիայի տարածքում գտնվող հայկական մշակութային ժառանգության պաշտպանության խնդրի վրա որևէ ազդեցությունից: Հարաբերությունների հաստատումից հետո կատեղծվի հնարավորություն, որպեսզի հենվելով մշակութային ժառանգության պաշտպանությանը վերաբերող զանազան իրավական բնույթի և տարբեր աստիճանի իրավաբանական պարտադրականությամբ միջազգային ակտերի վրա Հայաստանի կառավարությունը կկարողանա այդ խնդիրը տեղից շարժել: Բազմաթիվ իրավական ակտերից ՀՀ պետք է կարողանա առանձնացնել այնպիսի ակտեր, որոնք պետությունների համար կունենան իրավաբանորեն պարտադիր պահանջներ: Դրանց թվում առավել կարևոր են համապիտանի (ունիվերսալ) միջազգային-իրավական ակտերը, որոնք հիմնականում կեքվել են ՄԱԿ-ի մասնագիտացված հաստատության* ՅՈՒՆԵՍԿՕ-ի շրջանակներում: Այդ կարևոր խնդրի լուծմանը հարկավոր է նախապատրաստվել, կառուարել Հայաստանի կողմից վավերացման կարիք ունեցող միջազգային

իրավական ակտերի հաշվառում ու «գույքագրում», օրինակ, ՀՀ-ն պետք է վավերացնի 1985 թ. ընդունված «Եվրոպայի ճարտարապետական ժառանգության պաշտպանության համաձայնագիրը»: Միջազգային-իրավական ակտերին ՀՀ լիարժեք մասնակացության շնորհիվ Հայաստանը հեարավորություն կստանա երկնոզմ և բազմակողմ հիմքերի վրա վերահսկել պատմամշակութային ժառանգությունը և մասնակցել դրա վերակառուցմանը:

Բառակցությունների մերօրյա զգայուն փուլում, որն իր բնույթով ու բարդությամբ աննախադեպ է թե՛ ՀՀ համար, թե՛ Եվրոպական իրականության մեջ, կան մարտահրավերներ, սակայն մյուս կողմից պետք է ընդունել, որ մինչև սահմանի բացումը քաղաքական ուժերի ու փորձագիտական շրջանակների ներգործության ռեսուրսները սահմանափակ են: Այնևայտ է, որ հարաբերությունների կարգավորման ներկա փուլի նպատակը դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումն է, որն ընդամենը փուլերից մեկն է, կամ առաջին փուլն է: Դրան կհաջորդի հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման իրական գործընթացը, որը լինելու է առավել ինտենսիվ ու համալիր ջանքեր պահանջող: Այսինքն, հայ-թուրքական հարաբերությունների կարգավորման հետևանքով իրական է միայն սահմանի բացումից հետո: Իրական մարտահրավերը կլինի սահմանի բացմանը հետևող ժամանակաշրջանում և այդ ժամանակ է, որ պետք է մեկտեղել Հայաստանի ու Սփյուռքի ռեսուրսները և գործակցելով երբ հարևանի հետ, հետամուտ լինել հայ ժողովրդի ազգային ինտելիգենցիայի իրականացմանը և Հայոց ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործընթացի շարունակմանը:

Այսպիսով, բացի մի քանի էական դրվագներից, պետք է զգուշությամբ մտտենալ այն պնդումներին, որ Թուրքիայի հետ հարաբերությունների կարգավորման դեպքում Հայաստանի ազգային անվտանգության շահերն անմիջապես կվեհասվեն: Իրական սպառնալիքները կծագեն, եթե դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատումից հետո միջեռամակետ (2-3 տարի) ու նրկարաժամկետ (8-10 տարի) առումով չմշակվի համապատասխան գործուն օրգանավարություն: Թուրքիան ՀՀ-ի համար եղել և լինելու է դժվար գործընկեր, որի համար գերակա կլինեն մի շարք օրգանավարական տրամաչափի հարցերին հետամուտ լինելը:

Դիվանագիտական հարաբերությունների հաստատման դեպքում Թուրքիան իրեն կհամարի «90 տարի տևած աշխարհաքաղաքական կռիվն» լիովին հաղթահարած տարածաշրջանային գործոն ու շատ դեպքերում իրեն կդրսևորի առավել անկաշկանդ:

Ամփոփելով, ընդհանուր առմամբ, կարելի է կիսել Հայաստանի Հանրապետության քաղաքագույն ղեկավարության հետևյալ մտնցումը. Թուրքիայի հետ հարաբերությունները պետք է կարգավորվեն միայն իրավահավասարության, երկու կողմերի իրավունքների ու կենսական շահերի հարգման հիման վրա՝ առանց այնպիսի նախապայմանների, որոնք կարող են սպառնալ մեր հոգևոր ու ֆիզիկական անվտանգությանը, վիրավորել հայ ժողովրդի ազգային արժանապատվությունն ու պատմական նիշողությունը:

ՀԱՄԵՆՆԻ ՀԱՅՎԱԿԱՆ ՄԻԿՐՈՏԵՂԱՆՈՒՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԿԱՌՈՒՑՎԱԾՔԱՅԻՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

Ուղեորություն Թուրքիայի Արդվինի և Ռիզեի համընցիների բնակավայրեր

2010թ. հուլիսին մի փոքր խմբով այցելեցինք Թուրքիայի Արդվինի և Ռիզեի նահանգների համընցիների բնակավայրերը: Կարճ ժամանակամիջոցում հնարավորություն ունեցանք որոշակի դաշտային աշխատանք կատարել Արդվինի նահանգի Խոփայի (Հոփա) գավառի Քեմալփաշայի (Նախկին Մաքրիյա) եթաշրջանի համընցիների միջավայրում: (Նրանց նախնիները բնի մահմեդականացվել են 18-րդ դարում և հետագայում հաստատվել այս վայրերում): Այցելեցինք նաև Բիլբիլան կոչվող նրանց ամառային արոտավայրը՝ յալան, որը գտնվում էր Արդահանի գավառում: Ճանապարհին՝ Բաղդաշան քրդաբնակ գյուղի մոտ, մեր առջև խոյացավ մի ազդեցիկ, կիսականգուն բերդ, որը տեղացիներն անվանում էին Բագրատունի քալեսի (Բագրատունու բերդ): Շարունակելով մեր ճանապարհը՝ հասանք գրեթե ամպամերձ լեռների գրկում գտնվող Բիլբիլանի արոտավայրը: Այստեղ սպասվում էր չափազանց հետաքրքիր հանդիպում: Խոփայի գավառի տարբեր գյուղերից եկած տարեցները հայերենի Համընցի բարբառի տեղական խոսվածքով երգեցին դարերի խորքից մեր օրերը հասած ինքնատիպ մեղեդիներով խաղիկներ, ինչպես նաև պատմեցին հեքիաթներ ու գրույցներ¹: Այնուհետև նրանք նահանգի կենտրոն Արդվին քաղաքում, Քեմալփաշայում: Նույն նպատակով այցելեցինք նաև Ռիզեի նահանգի Զամլինիջին (Ներքին Վիժե), Համըն և Արտաշեն² գավառների համընցիների բնակավայրերը:

¹ Բիլբիլան քաղաքում և Խոփայի գավառում Ս. Վարդանյանի հարցառած բանակցության ելույթը տե՛ս Ս. Վարդանյան, Բանակցության նոր զրահաներ Թուրքիայի Արդվինի նահանգում, «Չայն հասթենաֆան» ամսաթիղթ, Երևան, 2011, թիվ 1-2, 3-4:

² Արտաշենն ունի նաև Արաբշեն, Արաշլին, Արաշյան ևնչարոտանական տարբերակները, և ըստ տեղական ժողովրդական տուրաբանության տեղանունը բաղկացած է այսպես (գաշտ/աշեն) բնակավայրը բաղադրիկներից (Օ. Օսթեկ,

իքերն ապաշտպանեալսն զնր ևն կատարում իսլամական-թուրքական միջավայրում: Սակայն նրանց մեջ կան եան այնպիսիները, ուրբեր առհասարակ խուսափում են իրենց ծագման մասին խոսել, համարում են իրենց թուրք, կամ լավագույն դեպքում՝ համշենցի (համշենցի)⁵:

Այլ է պատկերը Ռիզեի եանանցի համշենցիների շրջանում: Այստեղ թուրքացումն առավել խոր արմատներ է գցել: Ռիզեի համշենցիները մոռացել են իրենց մայրենին՝ հայերենը, և խոսում են թուրքերեն: Ոմանք, թեև ընդունում են իրենց հայկական ծագումը, սակայն անմիջապես հավելում են, որ արդեն թուրքացել են: Արանց միջավայրում շրջանառվում է այն տեսակետը, որ նրանք սերվել են թյուրքական ցեղերից⁶: Դանլընիեմշիցի լրագրող և հայրենագետ Ջան Ուլուր Բիրյուլը, որի գրչին է պատկանում «Համշենցիներ, արտագնա աշխատանք և հրուշակագործություն»⁷ արժեքավոր պատմագագագրական ուսումնասիրությունը, իր հոդվածներից մեկում գրում է. «Այսօր համշենցիների մեծամասնությունը մերժում է իր հայ լինելը: Իրականում, շրջանում օգտագործվող տեղանունների և առօրյա կյանքում կիրառվող առարկաների անունների չափ է նրանց հայերենը»⁸: Սակայն այստեղ էլ կան այնպիսիները, ուրբեր իրենց թուրք չեն համարում, այլ ուլդակի՝ համշենցի (Hemşinli): Նշենք, որ այսօր էլ Ռիզեի մի շարք շրջաններում արմատական իսլամը շարունակում է ամուր դիրքեր ունենալ⁹: Տեղացիների հետ մեր գրույցներից պարզվեց, որ

⁵ Համշենցի ինքնակամման մասին տե՛ս Ս. Վաղարշյան, Թուրքիայի կյանակոչն էսրություն թղտրանակի վերաբերյալ, հայսխոս համշենցիներ, «Հանրագրտական ստացել» երևան, 2009, թիվ 16, էջ 8:

⁶ Այլ մասին տե՛ս եան Մ. Օշան, Hemşinli Kipligi Davrine, Hemşin Toplumunun Trevvan, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>: C. U. Biryol, Hemşinliler Ermeni mi?, *Radikal*, İstanbul, 2005, Haziran, 12. Sı u ևսինի հայերեն թարգմանությունը, Զ. Ու. Բիրյուլ, Հեմշենցիները հայք ր են, հեմշենցիների մասին: Թարգմտից թարգմանեց Լ. Սահակյանը, «Չայն հանրճնագրտ» անտրեքը, 2006, թիվ 12: C. U. Biryol, Emik Bir Kinlik Olarak Hemşinliler, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>:

⁷ C. U. Biryol, *Hemşinliler Göç ve Pastacılık, Gurbet Pastası*, İletişim Yayınları, İstanbul, 2007.

⁸ Sı u C. U. Biryol, Emik Bir Kinlik Olarak Hemşinliler, <http://hamshentsi.blogspot.com/2009/01/>.

⁹ Թեմալ Լաքի Ունալ, Մեհուլ (Էքսանա), մեկ այլ Համշեն, թարգմանեց և նստրագրեց Լ. Սահակյանը, «Չայն հանրճնագրտ» անտրեքը, 2010, թիվ 7-8:

Ռիզեի նահանգի Մե ծովի առափնյա շրջաններում գերակշռում են լազական բնակավայրերը, իսկ նահանգի խորքում՝ լեռնային հատվածներում, հիմնականում համշենաբնակ գյուղեր են: Մակայն պեսք է արձանագրենք, որ Ռիզեի նահանգի Չամլրհենշին գավառի համշենցիների գյուղերի մի մասն այդեն դատարկված է Ինչպես մեր ուղեկիցներն էին ասում, գավառի բնակիչներից շատերը կենսական ծանր պայմանների հետևանքով և աշխատանք գտնելու հույսով դուրս են եկել իրենց բնօրրանից և տեղափոխվել ավելի մեծ քաղաքներ: Ամռանը երանք հանգստի նպատակով ետ են վերադառնում: Համաձայն Ջ. Ու. Քիրոյի Չամլրհենշինում ձմռանը բնակչության թիվը 2400 է, իսկ ամռան ամիսներին հասնում է 6-7 հազարի: Նրանից տեղեկացանք, որ ամբողջ Թուրքիայում չամլրհենշինցիների թիվը, ոչ պաշտոնական տվյալներով, հասնում է 30 հազարի: Քոբոշ գյուղն ունի մշտական բնակելի 15-16 տուն, ամռան ամիսներին բնակչության թիվը հասնում է 40-50 տուն, Մաքրնիսում 60 տնից այժմ բնակելի է միայն 10-ը, Չաք գյուղում (իկում՝ Տափ) ձմռան ամիսներին ոչ ոք չի ապրում, իսկ ամռանը՝ մոտ 50 հոգի: Շառ Ա. Գեկչի՝ դեռևս 25 տարի առաջ Համշեն գավառի 80 տուն ունեցող Ջուզա/Չուդա (այժմ՝ Չամլրթեփե) գյուղից դուրս է եկել 40 տուն, այժմ այնտեղ մշտական բնակելի է ընդամենը 10 տուն, իսկ 30 տուն ծառայում է որպես ամառանոց: Ռիզեի նահանգի Համշենի, Չամլրհենշինի, Արդաշենի, Ֆընդըքլի, Փազարի, Չայելիի և Իջիզդերեի գավառներում բնակվող և Թուրքիայի այլ քաղաքներ տեղափոխված մայրենի բարբառը վաղուց մոռացած համշենցիների թիվը, մոտավոր հաշվումներով, 50-60 հազար է:

Միկրոտեղանունների պատմամշակութային և լեզվական արժեքը

Թեև Ռիզեի նահանգում ապրող նախնիկնում բռնի մահվա-կանացված համշենցիների ներկայիս սերունդներն այսօր մոռացել են իրենց նախնիների մայրենին՝ հայոց լեզուն, կոթքրել են հայկական ինքնությունը, բայց շարունակում են գործածել իրենց բնակավայրերի՝ մեծերից ավանդված տեղանուններն ու միկրոտեղանունները, ինչպես նաև բազմաթիվ կենցաղային բառեր: Կան այնպիսի տեղանուններ, որոնք երբևեմ ենթարկվելով բառապատկերի լրիվ աղճատման՝ առաջին հայացքից թվում են օտար,

անհասկանալի: Իրականում, սակայն, տեղական բարբառային կամ օտար հնչյունական շղարշով պատված տեղանվան մեք անթեղված է մաքուր հայկական բառը՝ իր ձևությամբով հանդերձ: Ըստ այդմ էլ՝ Համշենի տեղանունների վերականգնումը բարդ խնդիր է, քանի որ դրանք հիմնականում կազմվել են տեղական բարբառային բառապաշարից՝ խոսվածքային հնչարտասանական հատվածքով: Լշենք, որ Համշենի բարբառն իր խոսվածքներով հանդերձ, համարվում է հայերենի ամենից խրթին բարբառներից մեկը: Ըստ մեծանուն հայագետ Հ. Աճառյանի այն «հարուստ է զրաբարթի այնպիսի հազվագյուտ բառերով, որ ոչ մի բարբառի մեք կարելի չէ գտնել»¹⁰ և նրանում պահպանված զրաբարթյան լեզվական շերտերը¹¹ վկայում են բարբառի հնագույն լինելու մասին: Ռեպլես ստորև ցույց կտանք, այդ են փաստում նաև տարածաշրջանի տեղանուններում առկա վաղեջահայկական արմատներն ու ածանցները:

Հ. Աճառյանը, ուսումնասիրելով Օսմանյան կայսրության հայահալած քաղաքականության հետևանքով Սև ծովի ելուսիսային ափերում հաստատված քրիստոնյա համշենահայերի խոսակցական լեզուն, այն համարում է Համշենի ինքնուրույն բարբառ¹², որը պատկանում է հայ բարբառների արևմտյան խմբակցության կր ճյուղին: Ծովել է Համշենի, Տրապիզոնի, Մամուկի (Ջանիկ), Կիրասունի, Օրդուի տարածքներում և հարակից վայրերում, ճորտիի ավազանի բնակավայրերում: Համշենի բարբառն ունի իր խոսվածքային յուրահատկություններն ու տարբերությունները¹³: Ցայսօր համապարփակ չեն ուսումնասիրված Համշենի բարբառով խոսող մահմադական համշենեցիների խոսվածքները, թեև լոել են առանձին անդրադարձներ և հոդվածներ¹⁴: Այս բազը զգալի չափով լրացրեց Ս. Վարդանյանի

¹⁰ Հ. Աճառյան, *Քննության Համշենի բարբառի*, Երևան, 1947, էջ 12:

¹¹ Հ. Աճառյան, *Քննության Համշենի բարբառի*, էջ 12:

¹² Հ. Աճառյան, *Քննության Համշենի բարբառի*, էջ 12:

¹³ Հ. Աճառյան, *Քննության Համշենի բարբառի*, էջ 14:

¹⁴ G. Duménil, *Notes sur le parler d'un Arménien musulman d' Ardala. (Vüseyr de Rize). Revue des Études Arméniennes, tome 2, Paris, 1965, p. 135-142. Լույսիի՝ Trois récites dans le parler des Arméniens musulmans de Herzgin. Revue des Études Arméniennes, tome 4, Paris, 1967, p. 19-39. G. Duménil, *Dokumente Anatóliens sur les langues et les traditions du Caucase, IV. Recits lazes en dialecte d' Arhavi (parler de Şenköy). Bibliothèque de l'École des Hautes Études, Service des Sciences Religieuses, Volume LXXIV, Paris, 1967. G.**

2009թ. լույս տեսած արժեքավոր մենագրությունը¹⁵։ Գրքում հեղինակը հրապարակել է 1944թ. Աջարիայից Միջին Ասիա արտրված նախկինում կրոնավորի համընցիկներից դեռևս 1980-ական թթ. իր հավաքած բարբառային, բանահյուսական նյութերը։ Աշխատությունում տեղ են գտել նաև Արդվինի նահանգի Խոփայի և Բորչկայի գավառների համընցիկներից գրառված մի շարք խաղիկներ, ինչպես նաև հեղինակի տարիների անխոց աշխատանքի արդյունքում հավաքված Խոփայի խոսվածքի բառարանը։ Հ Աճառյանի և Ս. Վարդանյանի այս ուսումնասիրությունները կարևոր բանալի են եղել տեղանվանական մեր ճշգրտումների և բառաքնությունների համար։

Ինչպես ցույց են տալիս լեզվական փաստերը, Համընի տեղանուններն ունեն հնչյունական տարբերակներ¹⁶ *Թեջինա* > *Թեզինա*, *Թոլենիչ* > *Թուլանչի* – *Թոլենես* > *Թոլակիս*, *Ջուֆիչ* > *Չուբիչ* – *Ջոթենես* > *Չոթիտուր*, *Բալախոր* > *Բելախոր* > *Բիլախոր* > *Փարանոյ*, *Մեսանոր* > *Միսանոր*, *Մաքրեիչ* > *Մաքրեիս* և այլն¹⁷։ Այս օրինակները վկայում են, որ երկրային Ռիզեի նահանգի համընցիկների խոսակցական լեզուն ունի խոսվածքներ։ Լշենք, որ Ռիզեի նահանգի համընցիկների խոսակցական թուրքերենը բարբառային դրսևորում է, և իր հնչյունական համակարգով տարբերվում է զրական թուրքերենից։ Գրատման ընթացքում պարզ դարձավ, որ Չամընիեճիկի գավառում թե՛ թուրքերեն, և թե՛ Համընի բարբառային բաներն արտաբերելիս նրանց խոսակցականում առկա է չ-ց, ջ-ճ, ծ-ճ բաղաձայնների հնչյունափոխությունը։ Թուրքերեն *յնեն* (մարգագետին) բառն արտասանում են *ցնեն*, *յայ-ցայ*, հայերեն

Duménil, Un Roman Policier en Arménien d'Ardala. *Revue des Études Arméniennes*, tome XX, Paris, 1986-87, p. 7-27. Տե՛ս նաև Bert Vaux, *Hamshetsma. The language of the Armenians of Hamshen, The Hamshets*, Edited by Hovhann H. Simozian, London and New York, 2007, p. 257-278.

¹⁵ Ս. Վարդանյան, *Կրոնավորի ժամընցիկների բարբառը, բանահյուսականը և էրզրզվածը (նյութեր և ուսումնասիրություններ)*, ԵՊՀ Արաս, Երևան, 2009, 428 էջ։ Ս. Վարդանյանն, ուսումնասիրելով Խոփայի համընցիկների լեզուն, էրզրզվածում է, որ այն Համընի բարբառի առանձին խոսվածք է և ունի երկու ենթախոսվածք՝ արդյունքների և թուրքանցիկների (այսինքն՝ Արդալա գետի բնակիչների և զրանցիկների), եջվ աշխ., էջ 68։

¹⁶ O. Yaman, *Emiklik ve Hamşin Üzerine*, *Halkbilimi*, Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Türk Halk Bilimi Toplantısı, 1998, Güz, 7, s. 56.

¹⁷ Թեմալ Լաքի Ռիտը, Մեղոզ (Երանոց) մեկ այլ Համըն, նույն տեղում։

խաչ>խաց ծնդ>ձնդ և այլն: Այս տարածքի տեղանունների բառաքննության համար խիստ կարևոր է հաշվի առնել նաև բարբառից եկող հեյդուսական առանձնահատկությունները:

Համշենի հայկական տեղանուններ են հիշատակում Մխիթարյան միաբաններ Մինաս Բժշկյանը, Ղուկաս Ինճիճյանը¹⁸, Ղևոնդ Ալիշանը¹⁹, Հակոբոս Տաշյանը²⁰, ինչպես նաև Տեր Պողոս քահանա թումայանցը²¹ և համշենահայ ազգագրագետներ ու բանահավաքներ Սարգիս Հայկունին²² և Բարունակ Թողալցյանը²³:

Տարածաշրջանում հանդիպում ենք նաև հուսական ու լազական ծագում ունեցող բազմաթիվ տեղանունների: Ավելի ուշ այնտեղ հաստատվել են թուրքական ցեղերը՝ բերելով իրենց տեղանունները կամ եղածների վրա հավելել լեզվական մակաշերտեր: Հետագայում Օսմանյան կայսրության և հանրապետական Թուրքիայի ղեկավար շրջանակներն այլ նահանգների տեղանունների հետ պաշտոնապես փոխել են նաև Ռիզե կազալի գրեթե բոլոր գյուղանունները: 1913թ. դեկտեմբերի 16-ին (2 Kanun-ı evvel 1329) «Գավառային վարչության խորհրդի» կազմած Ռիզեի կազալի նահիյեների հին և նոր տեղանունների ցուցակը գտնվում է Թուրքիայի գլխավոր արխիվում²⁴: Այդ ընթացքում փոխվել են նաև Համշենի նահիյեի

¹⁸ Ղ. Ինճիճյան, *Աջնարհագրություն յոթից մասանց աշխարհի*, հ. Ա, Վենետիկ, 1806, էջ 397: Տն՝ ս այդ մասին նաև՝ Ա. Միշտերս, *Համշեն, պատմաաշխարհագրական ակնարկ* (19-20-րդ դարեր), *Համշեն և համշենահայություն (ցիսանաբույժ ճապարկ)*, Երևան-Մեջուք, 2007, էջ 32-33:

¹⁹ Ղ. Ալիշան, *Տերապիս Հայոց Մեծաց Ա. Ղազար*, 1855, էջ 39:

²⁰ Բ. Տաշեան, *Տաշք դրոցից և՛ Թուրքուրդ պատմական-տեղագրական ուսումնասիրություն* հ. Բ, Մխիթարյան տպարան, Վենետիկ, 1980, էջ 20-21, 71-84:

²¹ Ղ. Թումայանց, *Պոմսույի ձայնը, աշխարհագրական և բարոյագիտական վիճակի հրատարակում*, «Լուսաբ», Տիֆլիս, գիրք Բ (ուսյիս), 1899, էջ 175:

²² Ա. Հայկունի, *Նշխարներ*, կրթած ու մտածողան հայեր, «Արաբաս», 1895, թիվ 8, էջ 296: Լզնեք, որ ցարական Ռուսաստանի, Նորիդային Միության ուղղակական, ինչպես նաև թուրքական և հայկական բարտեղների հիման վրա Համշենի հայկական տեղանունների մի ցուցակ է կազմել և կրթաբարձր Ա. Նիխալցյանը, տե՛ս Համամաշեն-Համշենի հայկական տեղանունները, «Ճայն Համշենահայաստան», 2008, թիվ 9-10, 11-12, 2009, թիվ 1-2: Ա. Էրազմբաթ, *Археологические находки в Ахмаматинском уезде*, «Ахмаматинский уезд», Крестовозра, Крестовозра, 2009, с. 94-100:

²³ Բ. Թողալցյան, *Համշենահայերի ազգագրությունը, ծայ պարագրություն և բանահյուսությունը նյութեր և ուսումնասիրություններ*, հ. 13, ՀԱՍՀ ԳԱ Էրևան, Երևան, 1981, էջ 29:

²⁴ A. Yiksel, *Doğu Karadeniz Arayışmaları*, Bayrak Matbaası, İstanbul, 2005, s. 12:

գլուղանունները²⁵: 1916թ. հունվարի 5-ին Էնվեր փաշայի՝ երկրում հայկական, հունական, բուլղարական և այլ ոչ մահամեղական տեղանունների փոփոխման հրամանագրից հետո նույն թվականի հուլիսի 3-ին Տրապիզոնի ևահանգապետարանը կազմել է 23 էջանոց մի ցուցակ, որում ընդգրկված էին Սամսունից մինչև Արդվին ընկած տարածաշրջանի գյուղերի հին ու նոր անունները²⁶:

Բ. Քաղաքներ ժամանակին այս առիթով գրել է, որ Համշենի շրջանի և «հետագայում ողջ Պոնտոսով մեկ սփռված համշենահայերի հիմնադրած կամ նրանցով բնակեցված բնակավայրերի մեծ մասի անվանումները թուրքական իշխանությունների կողմից կամ հիմնովին փոխվել են, կամ էլ աղավաղվել այնպես, որ հայկականի ոչ մի եջուլլ չի մնացել»²⁷: Այդուհանդերձ, կատարածս գրանցումները հաստատում են, որ թուրքական իշխանությունների և այդպես էլ չի հաջողվել Չամլոհենմշիևի և Արուաշենի գավառների բնակչության հիշողությունից ամբողջությամբ արմատախիլ անել դարերի խորքից եկած տեղանունները, մասնավորապես միկրոտեղանունները:

Օսգումով համշենցի գրող և լրագրող Ա. Գենչի «Համշեն երկրի աշխատասեր կանայք» գրքի վերջում կցված բառարանում բերված են Համշենի մի շարք միկրոտեղանուններ²⁸: Որոշ միկրոտեղանուններ կան նաև համշենցի ուսումնասիրող Իբրահիմ Քարաջայի «Համշեն, պատմություն, լեզու, ավանդույթներ և սովորույթներ» գրքում²⁹: Իրենց մայրենին մոտացած մահամեղական բաշ-համշենցիների խոսակցական թուրքերենում հուանդացի գիտնական Ուվե Բլեսինգը ևս բազմաթիվ բարբառային բառերի հետ գրի է առել մի շարք միկրոտեղանուններ՝ *Ագինչոյ, Ադփեճոյ, Ադվ՛չուր, Սևուշդէդ, Այդեր (Արսեր), Բուչեղայոյ, Էնթիփոս, Սակթիփոս, Հեղիփոս*,

²⁵ K. Hoşoğlu, *Köylerin Eski İsimleri*, Eski İsimler Hakkında Belgiler, Rize Halk Eğitim Yayınevi, 2001.

²⁶ A. Yüksel, ելվ աշխ., էջ 14: Տե՛ս նաև M. Safi, *Rizede Tahrir Önce Erzurum*, էջ 6-7: A. Taşınar, Rize Tarihi, Rize, 2004, s. 576-580. Տեղանունների բուլղարացման քաղաքականության մասին տե՛ս Լ. Sahakyan, *Turkification of the Ottoman Empire and the Republic of Turkey*, Montreal, Arod Books, 2010.

²⁷ Բ. Գ. Քաղաքյան, *Համշենահայերի ազգագրությունը, հայ ազգագրություն և բանասիրություն* էջ 29:

²⁸ A. Genç, *Çaldıran Kadınlar Üsküsü*, 2 basım, İstanbul, 2010, s. 114-152.

²⁹ I. Kavaca, *Henüz, Tarihi, Dil, Gelenek ve Görenekler*, İstanbul, 2006, s. 76-124.

Քէքսէ, Փարսըլուր, Փաշեօվիթ, Սալ, Սալչուր, Արդէն, Ավէլօր, Ջենարթափ, Չիմարչուր, Գաղուրթ, Գալէր, Քօղուրթ, Մալթ, Մէլօվիթ, Մէրօր, Փօքուրթ, Սօխեօվիթ: Անձնանուններից Ու. Բլեսինգը գրանցել է՝ Ափէլ, Ավէլիթ, Ատարէլ, Արաթիւն-օղլու, Քօշօր-Քօշօր, Մէրդէսի-օղլու, Մարթիլ²⁰:

Սույն ուսումնասիրության շրջանակում կներկայացնենք Ռիզէի եանանգի Գամլընէլշին գավառում գտնվող Ալդերի (իմա՝ Արուեր, բարբառիս բնութշ թ>յ հեյունեափոխությամբ) յալլաում (ամասայիս արուտավայր), Մաքրնիս (ըստ Ղ Ինճիճյանի՝ Մակրեվիեց²¹) և Չիեյիվա (ըստ Ղ Ինճիճյանի՝ Եյիվա²²) գյուղերում, Արուաշենի գավառի Օջե (իմա՝ Օձե-Լ. Ս.) գյուղում գրանցած շուրջ հարյուր հայկական միկրո կամ այլ բնորոշմամբ՝ ժողովրդական տեղանունները, որոնք գալիս են լրացնելու տեղանվանական վերոնշյալ ցանկերը:

Կան այնպիսի թուրք հեղինակներ, ովքեր բացահայտ հայկական միկրոտեղանվան մեջ արհեստականորեն փնտրում են թյուրքական, ղրղզական, կարաչայական արմատներ և անանգներ եպատակ ունենալով ժխտել Համշենում հայկականության որևէ հետքի գոյությունը²³: Այդպիսի նկրտումներով այցի է ընկնում հատկապես թուրք հեղինակ Ս. Արըջըն, որը 2009թ. հրատարակված իր «Դամբուրի պատմություն...» գրքում, հետևելով հայտնի թուրք կեղծարար Քըրգըրօղլուի մեթոդներին, Համշենի տարբեր շրջաններից գրանցված անգամ ակնհայտ հայկական տեղանուններն ու բառերը (մի քանի բացառությամբ) հայտարարում է թյուրքական

²⁰ U. Blasing, *Armenisches Lehngut im Türkisch-Türkischen am Beispiel von Hemşin*, Amsterdam-Atlanta, GA, 1992, p. 91-95. Տե՛ս նաև ինչի՛ն՝ *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hemşingebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hemşindialekt*, Amsterdam-Atlanta, GA, 1995, p. 124-139. U. Blasing, *Armenians in the vocabulary and culture of the Turkish Hemşinli* (տե՛ս *The Hemşinli History, society and identity in the Highlands of Northwest Turkey*, Edited by Hovann H. Simonian, London and New York, 2007, p. 282, 283, 285, 287, 288, 289, 293).

²¹ Ղ Ռաֆֆան, *Աղխարնագություն չորից մասանց աշխարհձ*, Է. Ա. Վենետիկ, 1806, էջ 397:

²² Ղ Ռաֆֆան, *Աղխարնագություն չորից մասանց աշխարհձ*, Է. Ա. էջ 379:

²³ Kirazlı M. F., *I. Selim Çiftında Hıpa ile Arhavi Köyünü*, TFA içinde, yıl 17, cilt 10, no. 201 (Nisan 1966), İstanbul, s. 4104. Sakaoğlu M. Ali, *Dünden Bugüne Hemşin Kavadenir İdeo Bir Tarihi*, Yeniyurt Yayınları, Ankara, 1990.

ծագման²⁴: թուրք եղիմակների այդօրինակ կեղծիքները նկատել և քննադատել են նաև Ու. Բլեխերը²⁵, և Մկրտչյանը²⁶:

Լշենք, որ հայկական աղբյուրներում, հասկանալի պատճառներով, շատ քիչ տեղեկություններ են պահպանվել միկրոտեղատեսների մասին: Հիմնականում ուշաղբյուրյան կենսոբնում են եղել վարչական ավելի մեծ ու հայտնի միավորները, լեռներն ու լեռնաշղթաները, սարերը, գետերն ու լճերն իրենց անուններով հանդերձ: Միանգամայն իրավացի է Ս. Տեր-Մինոսյանը, գրելով, որ «ազգագրական բազմաժանր և լայնածավալ աշխատանքներում բացակայում են ժողովրդական տեղանունների պահպանման, նրանց ծագումնաբանական, պատմաեկոգրաֆիկական, մշակութային և լեզվական հարցերին վերաբերող և պարզաբանող գիտական ամբողջական հետազոտություններ»²⁷: Ուստի, մեր առյուծապանակում համարում ենք այս բացն ինչ-որ չափով լրացնելու նպատակ:

Այժմ համառոտ անդրադառնանք տեղանուն և միկրոտեղանուն հասկացություններին: Ինչպես հայտնի է, *toponym* (տեղանուն) տերմինն առաջացել է հունարեն «*topos*»-տեղ և «*onoma*»-անուն բառից: Ելնելով օբյեկտների մեծությունից՝ տեղանունները բաժանվում են երկու գլխավոր խմբի՝ *մակրոտեղանուններ* և *միկրոտեղանուններ*: Մակրոտեղանունները բնության և մարդու ստեղծած խոշոր օբյեկտների, վարչաքաղաքական միավորների անուններն են: Կախված օբյեկտների բնույթից՝ տեղանունները բաժանվում են հետևյալ տեսակների՝ բնակավայրի անուններ *օյկոնիմներ* (ծագել է հունարեն «*oikos*»-բնակարան, տուն բառից), *հիդրոնիմներ* (հունարեն «*hydro*»-ջուր բառից) և օրոնիմներ (լեռնանուններ՝ հունարեն «*oros*»-լեռ բառից): Միկրոտեղանունները հայտնի են միայն մարդկանց որոշակի խմբին: Չրանք փոքր միավորների՝ արոտավայրերի, կալերի, ճահիճների, անտառների,

²⁴ S. Anca, *Dumbr Taribi, Hengst-parim etimologic skenijel*, Kuzkulest Yayincilik, I Basm, Istanbul, 2008.

²⁵ U. Blasing, *Armenisch-Türkisch Etymologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Hengstgebiet nebst einigen Anmerkungen zum Armenischen, insbesondere dem Hengstdialekt*, p. 129.

²⁶ Լ. Մկրտչյան, *Հայկոնից փոխառյալ բառեր թուրքերենի բարբառներում* «Աստղիկ» հրատ., Երևան, 2007, էջ 44-46:

²⁷ Ս. Տեր-Մինոսյան, *Աշտարակի ժողովրդական տեղանունների բառարան* «Տիգրան Մեծ» խրատ., Երևան, 2008, էջ 13:

բըրքների, գետակների, անվակների, հանդավայրերի, ձորակների, ջրհորների անուններ են³⁸: Մասնագիտական զբաղմունքի մեջ կարելի է հաճախ հանդիպել միկրոտեղանուն եզրի գործածությանը: Ն. Պոդըլսկայան դրանք բնութագրում է հետևյալ կերպ. «...ավելի հաճախ բնության, ֆիզիկա-աշխարհագրական օբյեկտին տրվող հատուկ անուն է, ավելի հազվադեպ մարդու ստեղծած օբյեկտին տրվող հատուկ անուն է, որ ունի գործածության նեղ ոլորտ և գործում է միայն միկրոտարածքներում, հայտնի են տվյալ անվանատարված միկրոօբյեկտների մոտ ապրող մարդկանց...»³⁹: Միկրոտեղանուններից շատերը բավական հին լեզվական իրողություններ են, և ինչպես տեղանունը, միավորվում են տեղանվանական հասակարգի մեջ⁴⁰:

Ժողովրդական տեղանունները հատուկ անունների (ономастик) ամենից շարժուն և հաղորդակցական բաժինն են: Լեզվական այս փաստերը գտնվում են աշխարհագրության, պատմության, հասարակագիտության, ազգագրության սահմանագծում և այս բոլոր գիտակարգերի համար ներկայացնում են հատուկ հետաքրքրություն՝ մեծ հնարավորություններ ընձեռելով խոր ուսումնասիրման համար: Դրանք հիմնականում կազմվում են տեղական բարբառային բառապաշարից և տեղական աշխարհագրական տերմիններից⁴¹, որոնց ձևավորման մեջ որոշակի դեր ունեն նաև հատուկ գոյականների տեսակները՝ բնակավայրերի, գետերի, լճերի և այլ անունները: Միկրոտեղանունների աղբյուր են համարվում նաև անձնանուններն ու ազգանունները⁴²: Տեղանվանական այս տեսակը դրսևորվում է որոշակի շարահյուսական հարաբերությամբ, ունի իր խտվածքային տարատեսակները, հաճախ հանդես է գալիս որպես

³⁸ Э. Мурзек, *Очерки топонимии*, Минск, Москва, 1974, с. 23. Ю. А. Карпенко, *Свойства и источники микротопонимии/Микротопонимии*, М., 1967.

³⁹ Н. Поддольская, *Словари русской ономастической терминологии*, Наука, Москва, 1978, с. 86.

⁴⁰ Н. Поддольская, *Словари русской ономастической терминологии*, с. 86.

⁴¹ А. И. Яценко, *Лексикоэтимологический анализ микротопонимии определенной территории. Курс лекций для студентов филологических факультетов педагогического института*, гос. пед. ин-т, Вологда, 1977, с. 24-27.

⁴² Е. М. Адамюк, *О приложениях составления региональных словарей белорусских микротопонимии // Перспективы развития славянской ономастики*, Наука, Москва, 1980, с. 182-183.

բառակապակցություն: Միկրոտեղանունը, համընդհանուր ճանաչում ձեռք բերելով, կարող է վերածվել մակրոտեղանունի⁴³: Կախված տվյալ տարածքի յուրահատկություններից՝ միկրոտեղանուններն ունեն իրենց դրսևորման ասանձնահատկությունները: Այսպես, օրինակ թեև երանց հատուկ է միալեզվությունը, սակայն Ռիզեի համընդհանրից կատարածս գրառումներում առկա են նաև *թուրքերեն+բարբառային բառ* կամ *բարբառային բառ+թուրքերեն* կադապարաձևերը, օրինակ՝ *Բաշթուր, Թեքինդուզի, Խաչինդուզի* և այլն: Բեակնաբար, բառակազմական այս կադապարաձևն առաջացել է լեզվական ձուլման արդյունքում⁴⁴:

Միկրոտեղանուններն ավելի մանրամասն պատկերացում են տալիս տվյալ տեղանքի աշխարհագրական դիրքի, բուսակալության, բնակչության գրադմուների, լեզվական իրողությունների մասին: Առավել հաճախ օգտագործվում են խոսակցական լեզվում: Ըստ ռուս տեղանվանագետ Ա. Վ. Մուպերանսկայայի՝ դրանք «բնության կամ արհեստականորեն ստեղծված ոչ մեծ օբյեկտների անհատական անվանումներն են, որոնք սովորաբար արտացոլում են նրանց բնույթն ու էությունը: Կոնկրետ մեկ ժողովրդի մշակույթի արդյունք են և կոնկրետ մեկ ժողովրդի լեզվական փաստ»⁴⁵: Դրանք գոյություն ունեն ինքնուրույնաբար և ավելի շատ տեղական բարբառի ծնունդ են: Մասնագիտական գրականության մեջ միկրոտեղանունը բնութագրվում է որպես լեզվական և պատմական փաստ, բայց ոչ համակարգված-տեղանվանական: Կա նաև տեսակետ, որ միկրոտեղանունները սովորաբար ապրում են այնքան, որքան տվյալ տարածքում շարունակվում է ապրել լեզվական այս փաստերը կրող բնակչությունը⁴⁶:

Մեր ուսումնասիրությունների և այս կողմ գրանցումների ընթացքում պարզ դարձավ մի կարևոր երևույթ, եթե տարածա-

⁴³ В. С. Каравенко, *Проблемы и перспективы развития топонимической терминологии*, Русский язык, Известия Смоленского государственного университета, Смоленск, 2008, №3, с. 90-91.

⁴⁴ Համընդհանրի լեզվական ձուլման մասին տե՛ս Լ. Ստանյան, Հայկական երկերի՝ թեի կրտսեմախոսական համընդհանրի ինքնության հիշատակության և դրսևորում, *Թուրքագիտական և օտարագիտական ձեռագրություններ*, Ուլրեն Սահրաբույանի ղեկավարությամբ խմբագրություն, հ. V, Երևան, 2008, էջ 243-260.

⁴⁵ А. В. Суперанская, *Что такое топонимика?*, Наука, Москва, 1985, с. 48.

⁴⁶ А. В. Суперанская, *Что такое топонимика?*, с. 47.

գոտու առավել մեծ վարչական միավորների անունները՝ շրջան, ավան, գյուղ, ժամանակի ընթացքում կրել են մասնակի կամ ամբողջական փոփոխություններ, զանազան աղավաղումներ (այս հարցերին կանոնադատական մեր հաջորդ հրատարակումներում), ապա Չամլըհենմշիկի և Արտաշեսի գավառների բլուրների, ձորերի, դաշտերի, արտերի, այգիների, հանդերի, անտառների, արտավայրերի, գետակների, առուների, աղբյուրների հանդեպների միկրոտեղանունները չնայած իրենց բարբառային հնչարտասանական դրսևորումներին, զարմանալիորեն մնացել են ավելի մաքուր, կրթման՝ անաղարտ:

**Դաշտային աշխատանքի ընթացքում գրառված
միկրոտեղանունների իմաստակառուցվածքային քննություն**

Ադերում (Արտեր), որև այսօր Չամլըհենմշիկի զբոսաշրջության գեղեցիկ կենտրոններից է, Գելլին օրթուաու (Gelin örtüü-Հարսի քոզ) ջրվեժի ճանապարհի երկարությամբ ձգվում էին փոքրիկ փաճառակոցներ: Աշխատողները հիմնականում տարեց հանդենցիներ էին: Այստեղ ևս ծաղուկեց ևոր զբառումներ կատարել⁴⁷: Երանցից մեկը հիշեց հետևյալ բնիկ հայկական բառերը *գաթի սէր* (կաթի սեր), *էճըղուկ* (այծպտուկ, թծապտուկը խաղողի տեսակ է⁴⁸), ևսև՝ *Բեղլուս* (կազմվել է բաղնդ+ն+ուտ, բառամիջի նշ)

⁴⁷ Հանդեցն անուսիները տեղում բարսահառակ կարկանդակներ էին պատրաստում փաճառի ճանաչ: Երանց սկզբնական պատասխանների մեր հարցերին: Երբ փորձեցի ճշանկ, թե ինչ են մտածում իրենց ծագումն մասին, անուսիք սկսեց պատմել հանդենցիների մասին կեղծարար Քրեղզուլուի անասնակները (Քրեղզուլուի կեղծարարությունների մասին տես Լ. Սահակյան, Օտտոնյան կայսրությունում հանդենակարի լոնի մասնագիտացումն արտարակառուցական ևնասնակները, Քուրդստանի մասին մասնագիտացումն ևնասնակները, Օտտոնյան կայսրությունում, Ռուսին Սամբատուրենի շրջանում իմաստագրություն, հ. IV, Աստիկ, Երևան, 2006, էջ 208-211):

⁴⁸ Հ. Անասյանը քիստուկա հանդենցիների բարբառում այդ ղիմաց գրանցել է ան, էճ (Հ. Անասյան, Հայերեն պոստալիան բարբառ, հ. 1, ԵՊՀ կրտս., Երևան, 1971, էջ 170): Շատ Բ. Քուրդստանի՝ Ենթասուկ են ասում ժգլազ (ձիվազ) տեսակներից մեկին, որն «իր անվանն է արժանացել հառիկների այժի պատկերի նման լինելու պատճառով» (Բ. Քուրդստան, Հանդենակարի արքայությունը, ձայն արքայությունն է բանագրություն էջ 134): Համանուն «ձայն լեզվի բարբառային բառարանի» հանդենակարի բարբառում ծիպուսուկ են ասում նաև խաղողի անասնին (Ն. Բ. ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրտս., Երևան 2002, էջ 168):

հնչյունափոխությամբ, որը լեզվական արագաբանությամբ աղավաղվել է դառնալով *բեդյուս*), *Մեդո>Մեդու* միկրոտեղանունները:

Ադերում որոշ միկրոտեղանուններ գրառեցի տիկին Հանիֆե Վազիֆից (ծնվ. 1933թ. Չամլըհեմշինում): Ջրույցի հենց սկզբում նա շեշտեց, որ այդ բառերը լսել է իր մեծերից, և որ դրանք շատ հին ժամանակներից են գալիս: Նա արագությամբ սկսեց ֆվարկել Չամլըհեմշինի կենտրոնից մինչև Ադեր ձգվող հողերի, բլուրների, որոշ արտավայրերի, այգիների, եակղերի իր մտապահած անուններ: Սակայն լեզվական ձուլումն այս շրջանում այերան խորն է, որ դրանց մի մասի իմաստներն արդեն մոռացվել էին ու անհասկանալի էին Հանիֆեի և գրույցի ժամանակ մեզ շրջապատող մյուս համշենցի կանանց համար:

Ստորև ներկայացվում են այդ միկրոտեղանունները՝ մեր բացատրություններով.

Աղփիտփ (Ağpılap) - արտավայրի անուն է, տեղանունը կարծում ենք կազմվել է *Աղջուր>աղջրի* թ-ի անկումով և *աղի* բառերից *աղջրիտփ*: Ա. Գեկչի բառարանում նա հանդիպեցինք *Անփիտփ*, ինչպես նաև *Անջուր* տեղանունների, որոնց հիմքում ծայրենև աղջուր բառն է Անփիտփը, ըստ երև, ջրատար մարգագետնի անուն է⁴⁹: Չամլըհեմշինում Աղջուր բաղադրիչով տեղանուն է գրանցել նաև Ս. Արըջըն՝ *Ջանջաղուր/Չենյաղփուր (Çançalğur/Çençalğur)*: Այն Վարոշ բերդի, որ հայտնի է նաև Բալայի բերդ (Kale-i Balı-Վերին բերդ) անունով, մոտակայքում գտնվող մի շրջանի անուն է Կասկածից վեր է, որ այս տեղանունը կազմվել է *ճանճ (մեղրամանճ)+աղջուր* բառերից: Եվ իզուր են թուրք հեղինակի՝ այս տեղանվան մեջ կարաչայական կամ դյուզական արմատներ փնտրելու լուրջ ճիզերը⁵⁰:

Աղփենու (Ağpenos) - կազմվել է *աղբ>աղփ+անօց>ենօց>ենու* բաղադրիչներից՝ այսինքն՝ գոմաղբով ծածկված վայր: Ու. Բլեսինգը նման տեղանուն է գրանցել նաև հարևան Չայելի գավառում: Համշենի բարբառի *Ռոսիայի* խառվածքում *աղփ* բառը նշանակում է բացառապես գոմաղբ, թրիք, իսկ կենցաղային *աղբին* ասում են *ավելուսթ*⁵¹: Այդ արմատով տեղանուններն անսովոր չեն

⁴⁹ A. Genç, *Çalıntı Kelimeler Ülkemizi Hemşin*, s. 115.

⁵⁰ S. Arıcı, *Dümbür Türkçesi, Hemşinli-parçin etimolojik sözlüğü*, s. 240-241.

⁵¹ Ս. Վաչագանյան, *Ֆրանսիայի ժամանակակից բարբառը, բանասիրությանը և կրթությանը (կուրթը և ուսումնասիրություններ)*, էջ 273, 339.

համշենցիների շրջանում: Տեղանունը կազմվել է *աղբ* (գոմաղբ) բառից և *-անոց* վերջածանցից, այսինքն՝ գոմաղբով ծածկված վայր: Հուլանդացի գիտնականը նշում է, որ թուրքերենը հայերենից փոխառել է *աղբ* բառը, և թուրքական բարբառներում հանդիպում են *աղբան*, *աղբուն*, *անբուն*, *անբրն*, *աղբուն* տարբերակները: Այս ձևերը նա եռյանգես համարում է հայերենից փոխառյալ: *Աղբ* բառից անգամ կազմվել են բայաձևեր՝ *սինտեթիկ-հողը պարարտացնել*, *սինտեթիկ/անբանիկ-պարարտացում*, *սինտեթիկ-պարարտացված* դաշտ: Տրապիզոնի նահանգի Արաքլը գավառի Քիզիրեսու գյուղի համշենցիների խոսակցական թուրքերենում նա պահանջվել է *անբուն*²² բառը, իսկ Վաթիքների խոսվածքում գործածական է *աղբ* տարբերակը²³: Այս բոլորին հավելենք նաև, որ Չայեյի (ինչում՝ Մափավրի) գավառի Ռաշտո (այժմ՝ Քարաաղաջ) գյուղի մահմեդական համշենցիները նա օգտագործում են *աղբ* բառի *անբուն* բարբառային տարբերակը²⁴:

Արիքուր (Arıkuur) - արտավայրի անուն է՝ Վարձում ենք՝ տեղանունը կազմվել է *արի* (սեռ. հոլ.) + *քար* բաղադրիչներից: Այսինքն՝ *քարարի* բառն է, դրսևփոխության օրենքի համաձայն տեղի է ունեցել բառերի տեղաշարժ: Ըստ Հ. Աճառյանի *արի* նշանակում է *«1. քարարի, 2. ավերակ տեղեր»*²⁵: Գ. Ջահուկյանն *արի* բառը դնում է վաղնջահայկական բառերի շարքում²⁶: Երկրորդ բաղադրիչը բնիկ հայկական *քար* բառն է՝ հնչյունափոխված *քար* տարբերակով: *Քար* բառը հայերենի բարբառներում ունի նաև *քոթ*, *քոթ*, *քոյ*, *քուր* բարբառային հնչյունափոխված դրսևորումները²⁷: Արիքար տեղանուն է հիշվում նաև Գեղամա լեռներում: Եղևք, որ այժմ արմատով կան նաև մի շարք հայկական տեղանուններ՝ *Արիգձա*,

²² Saklı Engiler Kizirmas, Derleme, Collection, Mecit Çeliktas, Proje Yönetmeni: Birol Topaloglu, İstanbul, Temmuz, 2010, s. 7. Տե՛ս նաև Մահույան Լ, Քիզիրեսուի հայկենցիները, «Չայեյի համշենական» ամսագրեր, 2011, թիվ 1-2:

²³ U. Elksing, *Armenisch-Türkisch Etimologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Heimatsgebiet*, pp. 124-125. Edinb. Eintröffen, Kultur, Trabzon-Merkez Etimoloji Bölümü, Ankara, 1989, s. 33.

²⁴ Ö. Öztürk, *Karadeniz Anadolu'daki Sözlük*, c. I, İstanbul, 2005, s. 33-34.

²⁵ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արտավայրի բառարան*, հ. 1, էջ 174-175:

²⁶ Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի պատմություն: Լեզվաբանական ժամանակաշրջան*, ՀԱՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987, էջ 258:

²⁷ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արտավայրի բառարան*, հ. 4, էջ 559:

Արիձոր, Արիսար, Արիտակ, Արիվան, Արիվանք, Արեվանք և այլն⁶⁰ :

Ավզաք (Avzak) - հավանաբար կազմվել է ավազան բառից Համշենցիներն *ավզո՞ծ* են ասում գուռին, քրավազանին⁶¹ :

Ացկոզ (Ac'koğ) - կազմվել է *աք+կոռ* կոզով բաղադրիչներից խոսվածքին բնորոշ *ք>չ>ց* բաղաձայնների հնչյունափոխությամբ և *ւ-ի* անկումով :

Բաշթուր (Baštur) - կազմվել է *բաշ* (թրք. գլխավոր)+*դուր* բաղադրիչներից *դ>թ, ո>ր* փոփոխությամբ :

Դոձղաբակ (Dodzğabak) - կազմվել է *տոտախ+դոզդեի* (ծառատեսակ)+*բակ* բառերից : Խոփալի համշենցիների խոսվածքում ևս պահպանվել է *դոսիի բառը*⁶² : *Բակ* նշանակում է «տան շուրջը եղած զամիթ», ևսև ունեցել է «ոչխարների փարախ իմաստը»⁶³ : Այս դեպքում Դոձղաբակ նշանակում է տոտախի ծառերով լի բակ, տարածք :

Գալեր (Galer) - միկրոտեղանունը *կալ+լեր* բառն է բառանկզքի *կ>ց* հնչյունափոխությամբ : *Գալ* նշանակում է «ցորեն կամենելու տեղ»⁶⁴, այսինքն ցորենը կամով մաքրելու, հատկները ծղոտից ազատելու տեղ⁶⁵ : Եվ քանի որ Համշենում ցորեն չէր աճում խոնավության պատճառով, ըստ Բ. Քուլաքյանի համշենցիները կալ էին ասում վայրի կաղինը (խոզակաղին) կալսելու վայրին⁶⁶ : Քրիստոնյա համշենցիների բարբառում Հ Աճադանն արտանձնացնում է ևսև -*լեր* հոգևակներ⁶⁷ : Ս. Վարդանյանը Խոփալի կրոնափոխ

⁶⁰ Հայաստանի և Ժառանգի շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1986, էջ 241-243 :

⁶¹ Ս. Վարդանյան, *Գրոմազդեի ծախճմանայնի բարբառը...*, էջ 275 :

⁶² Ս. Վարդանյան, *Գրոմազդեի ծախճմանայնի բարբառը...*, էջ 334 :

⁶³ Հ Աճադան, *Հարի՞ծն արտաստիան բառարան*, հ. 1, էջ 390-391 :

⁶⁴ Հ Աճադան, *Հարի՞ծն արտաստիան բառարան*, հ. 2, ԵՊՀ հրատ., Երևան, 1973, էջ 483 :

⁶⁵ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. 4, Երևան, 2004, էջ 12 :

⁶⁶ Սովորաբար այն լինում էր թեք վայրում, որպեսզի սևորումների ժամանակ ջուրը չկուտակվի : Գալինը փոստ էին կալում, արևի տակ յորացնում, որից էնտե կալվորները կաղի հատիկները տեղատու էին կեղևից (Բ. Քուլաքյան, *Լեզվ. աշխ.*, էջ 132) :

⁶⁷ Ըստ Հ Աճադանի՝ Համշենի բարբառն ունի երեք հոգևակներ տեսնել «-իք կամ -եր, -նիք կամ -նի և

-ք» (տե՛ս Հ Աճադան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, էջ 79) :

համշենցիների խափածքում ետյեպես գրանցել է -էր հոգեակերտը⁶⁴: Գալեր/Գալիք անուևով գյուղ է եղել նաև Բարերոյի գավառում⁶⁵:

Շնգեղուք (Ingezut) - կազմվել է *ընկույթ+ուս* բաղադրիչներից: *Ուս* տեղանվանակազմ վերջածանցը Գ. Ջահուկյանը համարում է հնդկարտալական ծագման: Այն կենսունակ անանց է եղել նաև վաղեջահայերենում⁶⁶ և բնորոշ է հայկական տեղանունների՝ *Քեղուս, Կաղուս, Լորուս, Տանձուս* և այլն: Համշենի գավառում շատ տարածված է -*ուս+ուք* տեղանվանակերտ անանցը: Հետաքրքրական է, որ Ծամրեհեմշիևում պահպանվել է *ընկույթ* տարբերակը: Իսկ Խոփայի համշենցիները ընկույզի ասում են *գազալ, կակալ*⁶⁷: Հ. Աճառյանն *ընկույթ* բառը համարում է հայկական, և ըստ նրա՝ հարևան լեզուներում այն փոխառված է հայերենից, քանի որ Հայաստանը եղել է ընկույզի արտադրության նշանավոր երկիր⁶⁸: Ինչպես գրում է ծնունդով Տրապիզոնի Կյուչանա գյուղից համշենահայության ազգագրության խորագիտակ մասնագետ Բ. Թողաքյանը, Համշենի անտառները հարուստ էին ընկույզի ծառերով: «Ընկուզենիներ հատուկենտ տեկում էին արտերի, կաշուտների եզրերին, ...կալիս բավականին տնտեսություններ, որոնք իրենց տեսերձ հողերը կամ առանձին հողամասերը հարկացնում էին ընկույզի մշակմանը, որի հետևանքով այդ վայրերը կամ թաղերը կոչում էին *ընկուզուս* կամ *ընկուզեղ*»⁶⁹:

Թոլիքցոր (Tolik çor) - տեղանվան մեջ առկա են *Թոլիք+ջուր+ջոր+ջոր* բաղադրիչները՝ տեղական բնորոշ հեյուևսփոխությանը: Հավանաբար տեղանվան առաջին բաղադրիչի մեջ *թուլթուլ* բառն է, որ հայ բարբառներում նշանակում է *ցոր-ցոր*, գործածական է նաև *թուլ տննլ* բայական կառույցը, որ նշանակում է

⁶⁴ ՏՅ՝ Ս. Վարդանյան, *Գրոմպոլիս համընձանայզի բայբառը...*, էջ 156-158):

⁶⁵ Լ. Մանուկյան, *Բազմը Հայքի Բարերոյ, Սոլեր, Ղերբան գավառները տեղանուններն ու ժողովրդագրությունը XVII դարի օսմանյան աշխարհագրո օտայաններում*, «Հուսակ» հրատ., Երևան, 2007, էջ 148:

⁶⁶ Գ. Ջահուկյան, *Հայոց լեզվի գաանություն Լայուսայզի ժամանակաշրջան*, ՀՄՄՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1987, էջ 415:

⁶⁷ Ս. Վարդանյան, *Գրոմպոլիս համընձանայզի բայբառը...*, էջ 353:

⁶⁸ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արտասփան բառայան*, հ. 2, էջ 130-131:

⁶⁹ Բ. Թողաքյան, *Համընձանայզի ազգագրությունը, ծայ ազգագրություն և բանականություն*, էջ 132-133:

գլորվել⁷²։ Իսկ երկուրդ բաղադրիչը՝ *ցորո*, հայերեն ջուր բառն է *թուր>ջուր>ջոր* խոսվածքային իր դրսևորումով։ Ըստ այդմ էլ Քոչիցբուր նշանակում է զլզլացոր, զլոր-զլոր իջևող ջուր, առվակ։ Ու Բլեսիեզը ևս նկատել է որ թուրքախոս համշենցիների խոսվածքներում ջուր բառն ունի՝ *ջոր, չոր, ջոր* դրսևորումները։ Իսկ Հալա և Մոլավենիս (Մոլեմի) գյուղերում *թուր*-ի բառավերջի *ր*-ն վերածվել է *չ*-ի՝ *թուր>չայ*⁷³, մի երևույթ, որ բնորոշ է Համշենի բարբառին։ Քրիստոսյա համշենցիների բարբառում ջրի դիմաց Հ Աճառյանը գրանցել է *ճայր*⁷⁴։ Խոփաղի խոսվածքում օգտագործվում են *չուր* և *չայ* տարբերակները⁷⁵։ Մեր ուղեկից Ուրուր Բիբոյից իմացանք, որ Չանլիենշիում մոտավորապես 2600մ բարձրության վրա գտնվում է *Ջերեզոյիս>Ջրեզոյիս* անունով արտավայր, որտեղ կա եկեղեցու եկուցեր։ Հետաքրքրական է որ այս տեղանվան մեջ պահպանվել է ջուր արմատի *ջր* հնչյունափոխված ձևը։

Լորուս (Lorut) - կազմվել է *լորի* (ծառատեսակ)+ուս բաղադրիչներից։ Տարածաշրջանը հարուստ է լորենու ծառերով։

Ռացթուր (Kbaç'tur) - կազմվել է *խաչ>խաց>դուս>թուր* բաղադրիչներից՝ տեղական խոսվածքին բնորոշ հնչյունափոխությամբ։ Քրիստոսյա համշենցիների բարբառում ևույնպես գործածական է *խաչդուս* բառակապակցությունը, որ նշանակում է եկեղեցու դուս⁷⁶։ Առհասարակ Ռիզնի համշենցիների շրջանում տարածված են *խաչ* արմատով տեղանունները՝ *Ռացինա>Ռաչինա, Ռաչալիթ>Ռաչալիտա, Ռաչիվանաք>Ռաչիվանք* և այլն։

Չեզովիթ (Dzeğovit) - կազմվել է *ձեղ>ձեղ>հովիս>ովիթ* բաղադրիչներից։ *Սեղ, ձիղ* հայերենի որոշ բարբառներում նշանակում է հարդի շյուղ։ Համշենի բարբառում *ձեղ* են ասում եգիպտացորենի ցողուններին, որն օգտագործում են իբրև ձմեռվա անասանակեր⁷⁷։ Խոփաղի համշենցիների խոսվածքում պահպան-

⁷² Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրթա., Երևան, 2002, էջ 123։

⁷³ U. Blasing, *Armenisch-Türkisch Etimologische Betrachtungen ausgehend von Materialien aus dem Heimatgebiet*, p. 126.

⁷⁴ Ս. Վարդանյան, *Տրտնապետի համշենցիների բարբառը...*, էջ 383։

⁷⁵ Հ Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, էջ 252։

⁷⁶ Հ Աճառյան, *Քննություն Համշենի բարբառի*, էջ 260։

⁷⁷ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Բ, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» կրթա., Երևան, 2002, էջ 400-401։

վել է *ճաղ* տարբերակը⁷⁸։ Տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ *հովհաղ*, որը բնիկ հայկական հով արմատից է կազմվել, նշանակում է «ճոր», «ցածր բլրակ», ունի նաև օվիտ տարբերակը և «երկու ձևով է մտնում է բազմաթիվ հայկական տեղանունների մեջ՝ ինչպես Բալահովիտ, Կոզովիտ, Աղիովիտ և այլն»⁷⁹։

Չիվաղեուք - կազմվել է *ձիվաղ* (*ձիվաղենի*-ծառատեսակ)*+ն+ուք* բաղադրիչներից։ *Չիվաղենի* հնչյունափոխված ձևն է Խոփալի համշենցիները *ձիվաղենի* ասում են դարձեցնելուստեձևում⁸⁰։ Ունի բալի կամ կեռասի մեծության պատույներ, որոնք հասունանալիս սևանում են։ Ի. Քարաջալի բառարանում գրանցվել է **Չեանուք** տարբերակը (դաշտի անուն Խաչալիի՝ գյուղում)⁸¹։

Մաղուք (*Mağluc*) - կազմվել է *մաղուք+մաղուք* բաղադրիչից՝ *ուք+ուք* անանցի հավելումով, ալվել է բառի երկրորդ վանկի օ ձայնավորը։ Ղ. Ալիշանի 1895թ. հրատարակած «*Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն*» արժեքավոր ուսումնասիրության մեջ նշվում է *մաղուք* տարբերակը. «*Մորենայ նման պտուղ վայրի. Տեղն այլ Մաղուս կ'ըսեն ի Պոնտու։ Լույսն է և ժուլժուխ*»⁸²։ Հստ «Հայոց լեզվի բարբառային բառարանի» 1. մտքեռն թփի տեսակ է 2. երկար վազերով փուշ⁸³։ Համշենի բնակիչների ունեն նաև մի ասանցվածք. «Եթե տղա չունենք, մեր տան ծուխը կմարի։ Եթե մեր աղիները ծածկվեն մաղուով, ապա մեր օջախները կխեղվեն։ Oğlumuz olmazsa evimiz kapanır. Bağımız, bahçemiz mağoluk olur, ocağımız batar»⁸⁴։ Խոփալի համշենցիների խոսվածքում պահպանվել է *մաղուք* տարբերակը⁸⁵։ Այսպիսով, *Մաղուք>Մաղուս* նշանակում է մաղուի թփերի անելու տեղ։

⁷⁸ Լ. Մանուկյան, Հայկական երգերը՝ լոռի կրոնափոխված համշենցիների ինքնության հնչողաբան և դրսևորում, *Քուրապետական և օտարազգետական ձեռագրապատկերներ*, Ռոբերտ Մաքրատարանի ընդհանուր խմբագրություն, հ. V, Երևան, 2006, էջ 259։

⁷⁹ Զ. Անուշյան, *Հայերեն արմատական բառարան* հ. 3, ԵՊՀ կրտս., Երևան, 1977, էջ 166-177։

⁸⁰ Ս. Վարդանյան, *Գրոնադոյե ձայնձեմանայդոյ բարբառը...* էջ 334։

⁸¹ I. Karaca, *Hençin, Terik, Dil, Gelenek ve Görenekler* s. 80.

⁸² Ղ. Ալիշան, *Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանություն*՝ Անեկով-Ա. Ղազար, 1895, էջ 413։

⁸³ *Հայոց լեզվի բարբառային բառարան*, հ. 2 Երևան, 2007, էջ 18։

⁸⁴ Ö. Öztürk, *Karadeniz Anıtlarında Sözlük* c. II, İstanbul, 2005, s. 804

⁸⁵ Ս. Վարդանյան, *Գրոնադոյե ձայնձեմանայդոյ բարբառը...* էջ 304։

տարբերակը⁹²։ Մակայն Չամլըհենշինում գրատուներ կատարելիս նկատեցի, որ որոշ բաներում տեղի է ունեցել բառամիջի *ա-օ* հեյտունափոխություն։ Եվ լեզվական արագաբանությամբ բառը սեղմվել է դատնալով *անցուտ-մացանների փշուտ ծառերի, քփերի տեղ*։ Հետաքրքրական է, որ քրիստոնյա համընկեցիների բարբառում Հ Աճառյանը գրանցել է «մացառյանմաք»-փայտը կամ տախտակը փշիշուտի, ճղճղուտի» բայը⁹³։

Սալ (Sal) - տեղացիները *սալ* ասում են անընդհատ հոսող ջրի հետևանքով կոկված կարծր քարին։ Սալ եղանակում է «տափակ քարի մեծ հատոր»⁹⁴։ Քրիստոնյա համընկեցիների բարբառում ևս պահպանվել է սալ ձևը՝ «մեծ և տափակ սալ քար իմաստով»⁹⁵։

Սոք (Sot) - *Սոք* եղանակում է *«ուժեղ մրրկաշուկ քամի»*⁹⁶։ Հայաստանում անսովոր չեն Սոք անունով բնակավայրերը։ *Սոք* անունով գավառ է եղել Մեծ Հայքի Մյուսրաց աշխարհի հյուսիսարևմտյան կողմում։ Համապատասխանում է նախկին ՀԽՄՀ Վարդենիսի շրջանին։ Սոք անունով ձևափոխաց է եղել ևսև ՀԽՄՀ Թումանյանի շրջանում⁹⁷։ Հ Աճառյանը, մեջբերելով տեղանվան Ստեփանոս Օրբելյանի ստուգաբանությունը՝ «Սոթից գաւառ, որ սակս հանապազորդեան բքոց և դառնաշուկ օդոցն կոչեցաւ Սոթք» («որ մշտական բուքերի և ցրտաշուկ եղանակների պատճառով կոչվել է Սոթք»⁹⁸), հավելում է, որ ԼՃԲ-ի՝ սոք բառի «*սլիկո, կարծր*» իմաստով, բացատրության հետ որևէ կապ չունի⁹⁹։

Ծաքուք (Tsakut) - կազմվել է *ցախ-ցաք+ուտուք* բաղադրիչներից, որ Համընկի բարբառում եղանակում է անտառ։ Հ Աճառյանը *ցախ* բառը համարում է բնիկ հայկական¹⁰⁰, ծովային

⁹² Հ Աճառյան, *Հայերեն արևմտաֆան բառաբան* հ. 3, Երևան, 1977, ԵՊՀ կրատ., էջ 290։ Տե՛ս ևսև *Լուսինի՝ Քննություն Համընկի բարբառի*, էջ 244։

⁹³ Հ Աճառյան, *Քննություն Համընկի բարբառի*, էջ 244։

⁹⁴ Հ Աճառյան, *Հայերեն արևմտաֆան բառաբան* հ. 4, ԵՊՀ կրատ., Երևան, 1979, էջ 155։

⁹⁵ Հ Աճառյան, *Քննություն Համընկի բարբառի*, էջ 252։

⁹⁶ Հ Աճառյան, *Հայերեն արևմտաֆան բառաբան* հ. 4, էջ 238։

⁹⁷ *Հայաստանի և Հայասնից շրջանների տեղանունների բառարան* հ. 4, ԵՊՀ կրատ., Երևան, 1998, էջ 651։

⁹⁸ Ստեփանոս Օրբելյան, *Մյուսիկից պատմություն քաղաք, ներածություն և եանդազրույթունները Ա Արքայականի, «Մովսեսական գործ», Երևան, 1986, էջ 70։*

⁹⁹ Հ Աճառյան, *Հայերեն արևմտաֆան բառաբան* հ. 4, էջ 238։

¹⁰⁰ Հ Աճառյան, *Հայերեն արևմտաֆան բառաբան* հ. 4, էջ 446-447։

համշենցիները ևս անտառին ասում են *ցախալ*¹⁰¹: Ինչպես գրում է Ղ Ալիշանը, *ցախ* ասում են «ըստ ոմանց Քիծխի ծառն, ըստ այլոց Հացի ծառն: Տրսապիզոնի կողմեր Յախ կոչեն Խալանյը, *Erica Arbores Beruyere arborescente*, որոյ երկայն բարակ ճղերուն տերեւներն խիտ խիտ մանրիկ մազեր են, և վայելուչ տեսք մընծայեն թուփին, ասկէ կու շինեն անը»¹⁰²:

Փագենդեղ (Pegendeğ) - կազմվել է *փակեն+տեղ+փագեն+դեղ* բաղադրիչներից: Համշենի բարբառի Խոփալի խոսվածքում *փագեն* ասում են փայտաշեն խոտանոցին, պահեստին¹⁰³: Ի տարբերություն սերեղերների (փայտե սյուների վրա կառուցված մթերանոց)¹⁰⁴, սարքիների (սյուների վրա կառուցված փայտյա մեկ հարկանի շինություն՝ խոտ պահելու համար) և փացնանների¹⁰⁵ փագենները կառուցվում են անմիջապես հողի վրա¹⁰⁶: Չամլրիեմշինում կա նաև Փագեն/Քագեն անունով գյուղ¹⁰⁷:

Փլիլինուք (Pillinduz) - կազմվել է *փիլոնչ+փիլունմ* (խոտաբույսի տեսակ)+*ուլուուք* բաղադրիչներից: Խոփալի համշենցիները պահպանել են *փիլոնչ* ձևը¹⁰⁸: Ղ Ալիշանը ելում է *փիլունց* տարբերակը տալով հետևյալ նկարագիրը. «Տրսապիզոնեցից այս անուամբ և յատուկ մակդիրներով այլ կոչեն քանի մի տեսակ խոտեղեն Պտերներ, որ շարք մեն տերևոց, որոց իրաքանչիւրն բաժնուած ի մանրաձև երկայն սրածայր մասեր...

¹⁰¹ Ս. Վարդանյան, *Գրոմպեդիկ ձայննամայրիկի թարգմանք...* էջ 320:

¹⁰² Ղ Ալիշան, *Հայաստանի ծառ և ծաղիկների բուսաբանություն* էջ 613:

¹⁰³ Ս. Վարդանյան, *Գրոմպեդիկ ձայննամայրիկի թարգմանք...* էջ 322:

¹⁰⁴ Սերեղերները 2-3 մ բարձրության մը, չափը 40 թմ, չորս կողմից բաց պատշգամբով շրջափակված կառույցներ են: Օղ խաղալու համար փայրիկ պատմանները ցանցվեն են, երբեմն հստակապես են զարդանախշերով Ախտեղ պատմ են երկրաստորին, կարտաֆիլ, լաթ, ասի և այլն Մթեղը կենդանիներից ապահով պահելու համար սերեղերի տանդուղը շարժական է (տե՛ս Վարդանյան Ս., *Գրոմպեդիկ ձայննամայրիկի թարգմանք...* էջ 317): Սերեղերները բացի Ռիզից կառուցվում են նաև Տրապիզոնի, Գյումուշխանի, Էրզրումի, Օլյաթի, Գիրեսունի (յուս՝ Վիլասան), Ջոնգուլյաթի շրջաններում: Ունի նաև սերանոց (Տրապիզոն), սեյմնթ (Գյումուշխան, Էրզրում), սեյմնթ (Օլյաթ, Գիրեսուն, Ռիզ) սերնծ (Ջոնգուլյաթ), սպրանթ (Համշեն, Չամլրիեմշին) նկարաստանակա տարբերակները (Օ. Օւտրիկ, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, İstanbul, 2005, s. 1022:

¹⁰⁵ Օ. Օւտրիկ, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. II, s. 967.

¹⁰⁶ Ս. Վարդանյան, *Գրոմպեդիկ ձայննամայրիկի թարգմանք...* էջ 323:

¹⁰⁷ Օ. Օւտրիկ, *Karadeniz Ansiklopedik Sözlük*, c. I, s. 154.

¹⁰⁸ Ս. Վարդանյան, *Գրոմպեդիկ ձայննամայրիկի թարգմանք...* էջ 324:

շատ գեղեցիկ մանրաշար տեսք մի կ'ընծայեն, ունի նաև *Արջգիլուեցն* ավելի լայն է տեսքով կամ երկայն մատներով, եղափիլուեցն կոչուի էջ Պտեր¹⁰⁹։

Փողփաղոթ (Pogpodus) - կարծում ենք, որ տեղանունը կազմվել է *փողփաղոթ* > *փաղ քառերից* և *-ուտ* անանցից, այսինքն *փողփաղոթ* > *փողփաղ* + *ուտ* > *ուղ*։ Խոփայի համընկնների մոտ պահպանվել է *ձողփաղենի* տարբերակը¹¹⁰։ Ա Գեևյի բառարանում գրանցվել է **Փեմկենչեն** - *Polpeden* (որպես բույս)¹¹¹։ Զափազանց հետաքրքրական է որ *փողփեռտե* տարբերակով, որպես ծառանուն, հիշվում է նաև Ղ Ալիշանի «Հայրուսակում», որի դիմաց նա գրում է «Յոգ աղամի այրպես կոչումս ի Պոնտոս, քննութեան կարօսյի տնտսին»¹¹²։ Բառի առաջին արմատը հայերեն *փաղ* բառի հնչյունափոխված *պաղ* տարբերակն է, երկրորդ բաղադրիչը թուրքերեն *աղաջ* (*agac*) - ծառ բառն է, որը տեղական խոսվածքի օրինակափոխությամբ հնչյունափոխվել է *աղամի* (*agadam*), այսինքն փող աղամի, նշանակում է փողի ծառ։ Ինձ հաջողվեց շտախենից հետևել Մաքրևիս գյուղում, գրանցել, որ *փողփաղոթ* > *փողփեռի* են ասում մի ծառատեսակի, որի ճյուղերը փողի պես սնամեջ են։ Այս ծառի փայտը, Զամլըհենչիենի Մաքրևիս գյուղում, ինչպես մեզ ցույց տվեցին և թուրքերենով բացատրեցին տեղացի կանայք, օգտագործում են որպես գործիք, որով փչում ու բորբոքում են կրակը և այն կոչում են *փաղ*։ Ըստ թուրքական «Մեծուկան հանրագիտարանային բառարանի» ունի նաև *փաղ* տարբերակը¹¹³։ Տեղանվան երկրորդ արմատը փայտ բառը, Համընկնի բարբառում ունի *փաղ* > *փաթ* > *փեղ* > *փի* > հնչյունափոխված դրսևորումները։ Խոփայի համընկնների խոսվածքներում նա պահպանվել են փայտ բառի *փաղ*, *փաթ* հնչյունափոխված ձևերը¹¹⁴։

Քամիքեղ (Kamikelög) - կազմվել է քամի + գլուխ > քեղոլ բաղադրիչներից։ Ըստ Բ. Թուրաքյանի համընկնիները կատեմիի սերմերը չորացնելուց հետո, այն մաքրում էին կալամաղերով ու քամուն էին տալիս թեփերից անջատելու նպատակով։ «Քամուն

¹⁰⁹ Ղ Ալիշան, *Հայրուսակ վամ հայփանան բուսաբանութիւն* էջ 628

¹¹⁰ Ա. Վարդանյան, *Պոնտոսյե համընկնների բարբառը...* էջ 334

¹¹¹ A. Gené, *Calypso Kadunlar Ülkesi Hacılar*, s. 143.

¹¹² Ղ Ալիշան, *Հայրուսակ վամ հայփանան բուսաբանութիւն* էջ 633:

¹¹³ Ö. Özlük, *Karadeniz Anadolusudü Sözlük*, c. II, s. 966, 967.

¹¹⁴ Ա. Վարդանյան, *Պոնտոսյե համընկնների բարբառը...* էջ 322:

տալու համար կանգնում էին բարձր պատվանդանի վրա ու ամանից սերմացուն քիչ-քիչ թափում¹¹⁵։ Կարծում ենք, որ Քամիքեղոյը նման մի վայրի անուն է։

Քաշված (Kashvats) - հավանաբար կազմվել է հայերենի *քաշ* բառից, որը նշանակում է ցած, ոչ բարձր¹¹⁶։ Հայաստանի տեղանունների բառարանում *քաշ* արմատով նշված է շուրջ երեք տասնյակ տեղանուն այսպես օրինակ՝ *Քաշուեիք, Քաշաթաղ, Քաշաղ, Քաշինաթոց* և այլն¹¹⁷։

Քարտի (Karap) - տեղանունը կազմվել է *քար+այն* բաղադրիչներից։ Լշեք, որ Չամլըհենշիկում Քարափ տեղանուն է գրանցել նաև Ա. Գենչը¹¹⁸։ *Քարայի քաշ+Քերայի քաշ* տեղանուն է հիշվում նաև Արդվիհի նահանգի Յուսուֆեյի (նախկին Կիսկիս) գավառում, տեղացիներն այդպես են անվանում ժայռային գանգված ունեցող այս տեղանքը¹¹⁹։

Քարեղօղ (Karedoğ) - տեղանունը կազմվել է *քար+ե+ղօղ+տեղ* բաղադրիչներից։ Տարածագրություն *քար* արմատով պահպանվել են նաև այլ միկրոտեղանուններ, ինչպես օրինակ՝ *Քարօց* (ամառային արոտավայր Չայկի գավառում), *Քարուեշ* (ամառային արոտավայր Չամլըհենշիկ գավառում, որն ունի 13 տուն)։ Քարուեշ անունով քաղաքացույթ է հիշատակում 9-10-րդ դարերի հայ նշանավոր պատմիչ Հովհաննես Դրասխանակերտցին Մեծ Հայքի Սյունյաց աշխարհում¹²⁰։ Ի դեպ՝ *Քարուեշ/Քարուեշ, Քարանուեշ/Քարանուեշ լեռան, գետի և գյուղի անուններ կան Սյունիքում և Լեռնային Ղարաբաղում*¹²¹։ Լշեք, որ *քար* արմատով հարյուրից ավելի տեղանուն է եղել Մեծ Հայքում և Կիլիկիայում¹²²։ Քարեղօղ

¹¹⁵ Բ. Քուրաբյան, *Հանրեմանայնի արգազությունը, իսկ արգազությունն է բանավարություն* էջ 130։

¹¹⁶ Փանանյանից *հայոց լեզվի բացատրական բառարան*, հ. 4, ՀՄՄԸ ԳԱ կրտս., Երևան, 1980, էջ 709։

¹¹⁷ *Հայաստանի և հայրենից ջրբանների տեղանունների բառարան*, հ. 5, էջ 98-300։

¹¹⁸ A. Genç, *Galyatos Kadimler Ülkası Haritası*, էջ 135։

¹¹⁹ Ö. Öztürk, *Karadonia, Anadoludaki Sırtlık*, c. 2, s. 626.

¹²⁰ Հովհաննես Խաթուրյան Դրասխանակերտցի, *Հայոց պատմություն, աշխարհաբար թարգմանությունը և ծանոթագրությունները* Գ. Քրանյանի, ԵՊԸ կրտս., Երևան, 1996, էջ 334-335։

¹²¹ *Հայաստանի և հայրենից ջրբանների տեղանունների բառարան*, հ. 5, էջ 314-315։

¹²² *Հայաստանի և հայրենից ջրբանների տեղանունների բառարան*, հ. 5, էջ 309-333։

տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը՝ *տեղ* բառը, բնիկ հայկական է, որն աղավաղվելով վերածվել է *դոդ*-ի:

Քեքմեց (*Ketmeç*) - կազմվել է *գեւ>քեք+մեց>մեց* բաղադրիչներից՝ տեղական խոսվածքին բնորոշ հեչուևալիս-խուսթյամբ: Ի դեպ *Գեւասմեց* տեղանուն է հիշատակվում Մեծ Հայքի Մյուսիսաց աշխարհի Գեղարքունիք գավառում 903թ.¹²³:

Օցուք (*Otsur*) - տեղանունը կազմվել է *օձ>օց+ուս* բաղադրիչներից: Հայաստանի այլ գավառներում ևս գրանցվել են *օձ* արմատով տեղանուններ¹²⁴, այդ թվում՝ վերոնշյալ *Օձուս* կաղապարածևով տեղանուններ են եղել Համշենի հարևան Նոտորքում, Սպեր գավառում, ինչպես նաև Կարսում, Չիշկանձազի շրջանում¹²⁵:

Հնասարքի լեզվական փաստեր գրառեցի Մաքրենս գյուղի բնակիչ, տիկին Գյուլուլ Գյուլայից: Զրույցի ընթացքում պարզվեց, որ նրա մայրական կողմից պապը՝ Կարդանը, հարևան գյուղի քահանան (քեշիշը) էր: Եւ վկայեց նաև, որ գյուղի մոտակայքում ժամանակին եղել է վանք, որից այժմ միայն ավերակներ են մնացել: Եւ իր թուրքերեն խոսքում հենց վանք բառն էլ օգտագործեց: Երջակա միկրոտեղանուններից թվարկեց՝ Անուփի դաղ-Հակոբի լեռ, Արանի չալըր (մարգագետին), Դօվօր/Դօվերի (տավար) թաղամաս Ծամլրիևեմշիի Չիշիվա գյուղում, Խօցիևա>Խաչիևա, Հացիևեղեղվ> խաչի (եկեղեցու) հետևի կողմ (մի այգու տնուն է, թարգմանաբար ասում են նաև Քրիստ բոսթան), Հեղեն փօս>Հետևի կողմում գտնվող հարթավայր, Մարկօսի լեռ (ամառային արուտավայր), Մարսևի (Մառան) լեռ (ամառային արուտավայր), Մեղօյի յալա (Մեղվի յալա), Մեկիփի փօս, Քօքօշ - գյուղատուն, հավանաբար *կօկեշ/գօգոշ* բառի աղավաղված ձևն է, Համշենի բարբառում այդպես են ասում խխունցի պատյանին¹²⁶, Ծաղղեղ (կազմվել է շաղ-ցող, եղյամ և տեղ բառերից), Մեկվօր-Մաղխալօր

¹²³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1, ԵՂՁ կրտս., Երևան, 1986, էջ 843:

¹²⁴ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 471-475: Լ. Մանուկյան, *Բարձր Հայքի Բարձագ, Մարձ, Դեբրան գավառների տեղանունները և ժողովրդագրությունը XVII դարի օսմանյան աշխարհագրի մատյաններում*, էջ 210:

¹²⁵ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 5, էջ 475:

¹²⁶ Լ. Անուրանը Համշենի բարբառի գավառական բառերի շարքում գրանցել է նաև կրեղ (գոգոջ) բառը (սև ս Հ. Անուրան, *Քննադրան Համշենի բարբառի*, էջ 261):

(Ակաթ-բուլա, որը համշենցիներն օգտագործում են որպես դեղամիջոց սակավարյունության բուժման համար¹²⁷), Չուլինա (թաղամաս, Չամլոհենշինի Չիկչիվա գյուղում) տեղակուները: Հին գերդաստաններից, ընտանիքներից, տներից հիշատակեց Ալեքսի տուն, Անտոնի տուն, Ավեթիքի տուն, Քեղիի տուն, Բոթոսի-Պառոսի տուն, Գավազի (ինչպես բացատրեց Գյոնուլ Գյուլայը, գավազան բառի կրճատն է) տուն, Գինոսի տուն, Խաչիկի տուն, Կիրակոսի տուն, Չարքիների տուն, Քոզիքի/Քոզիսի տուն, Փեարեսի (Պետրոսի) տուն, Փիրիկի տուն, Մազիկի տուն, Մուսիկի տուն, Փրսիկի տուն, Փոլադի տուն, Խաչիկի տուն, անձնանուններից հիշատակեց Գասպար, Ցաքուշ (Ցագունի), Խաթուն, Խաչատուր, Մարի, Մուլան, Վարդան: Հիշեց, ինչպես ինքն էր աւում, իր քերզիկի (keregin)-քեռակնոջ Միրիէի անունը: Հավելեց նաև Եամիրանդ անունը ասելով, որ Եամիրամի փոփոխված տարբերակն է: Լշենք, որ Չամլոհենշին գավառի Մուլավեյիս (Մուլեվի) գյուղի բնակիչները նա իրենց խոսակցական թուրքերենում մի շարք հայերեն բառերի հետ պահպանել են հայերեն տոնմանուններ, օրինակ Գիրագոսանչ¹²⁸ տեղական խոսվածքին բնորոշ ենյունափոխությամբ Կիրակոս+Գիրագոս+ենց+անց+անչ:

Այդ բարձրադիր լեռան զազաթից անազնացած իջեում է ջրվեժը, կամ ինչպես համշենցիներն են ասում, չախչախանը Կարծում ենք բառահիմքում չախչախ բառն է, որը տարածված է նաև հայ բարբառներում, ունի չախչախիկ ձևը: Ըստ «Հարց լեզվի բարբառային բառարանի»¹²⁹ նշանակում է «ջրաղացի մաս, որն իր ցնցումներով կարգավորում է աղացվող հատիկի հոսքը դեպի ջրաղացք»¹³⁰: Ջրաղացից անընդհանու գալիս են չախչախանների ձայնը և ջրի խոխոջը: Նիբաղում ենք, որ ջրվեժի արագահոս ջրի աղմուկը տեղացիները նմանեցրել են ջրաղացի չախչախի ձայներին, այդպիսով ջրվեժները կոչելով չախչախան: Օ. Օզթուրքն իր բառարանում գրանցել է չաջաքա, չամչաքա բառերի ենչարտասանական տարբերակ-

¹²⁷ Akso H., Hemşinlilerin Hastalıkları Tedavi Yöntemleri, "Zir Yayıncılık", Karadeniz'in Yerel Tarih, Folklor, Biyografi ve Coğrafya Dergisi, Sayı 12 Eylül-Ekim, Nisan, 2010, s. 35.

¹²⁸ А. Тулумджян, Холм-ахемшкыи и баш-ахемшкыи материалы экспедиции, «Հայր Խամբձնավան», 2006, թիվ 1-2: Տն'ս ևուլի՝ Յեռն և կորն, Առն, N 3, 2005, с. 10.

¹²⁹ Հարց լեզվի բարբառային բառարան, է. Պ., ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 2007, էջ 372.

ները: Լա ևս այս բաները բացատրում է որպես ցրադացի մաս, որը եզիպտացորենի հատիկներն ուղղում է դեպի ցրադացքար¹⁰⁰: Կարմիր սարի չախչախները թափվում է սարի ստորոտով հոսող գետը, եկեց այստեղ, ըստ Ղ Ռճրճյանի, միախառնվում են Քաշխառնչեն և Եվոդխա (Եղեովխա) գետերը ու թափվում Սև ծով¹⁰¹: Գյուղի մոտակա գետի վրա պահպանվել է հնագույն կամարածև մի կամուրջ: Տանի զուղը սարի լանջին տափարակ մի հատվածի վրա է: Տների մեծ մասը լքված է Կանգուն են քարե հիմքերի վրա կառուցված ընդամենը մի քանի փայտաշեն տներ: Գյուղում հիմնականում էին տների և շինությունների ավերակներ են: Գյուղն ունի ստուարակ ստջյուր: Այնտեղ հանդիպեցինք մի համշենցի ընտանիքի, որը եկել էր ամառային արձակուրդն անցկացնելու:

Մեզ ուղեկցող Ջան Ուղուր Բիրյուլից գրանցեցի, որ Զամլրհենշինի հին անունը եղել է **Հեմեգեդուր (Hemegedur): Հեմեգեդուր** տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը ծայրերն կտուր բառի բարբառային դրսևորումն է *կտուր>գեդուր*, առաջին բաղադրիչը հավանաբար կարող է լինել Համամ անհանունը (Համշենի իշխանության հիմնադիր Համամ Ամասուհու անունից) բառավերջի *մ-ի* անկումով՝ բառավերջի *մ-ի* անկումով, այսինքն Համամի կտուր, տակիք, որ փոխարկրական իմաստով կարող է նշանակել Համամի տուն: Կարծում ենք, որ լեզվական արագաբանությամբ և տեղական խոսվածքի ազդեցությամբ դարձել է **Հեմեգեդուր**, ինչպես օրինակ Համամաշենը դարձել է Համշեն: Ավելացնենք, որ *կտուր>գքուր* արմատով **«Kara-Gur-Dagh» Քարա (սև)+կտուր**, մեկ այլ լեռնանուն է հիշվում Համշենում: Ըստ Ն. Տաշյանի տեղադրության՝ **Քարա+կտուր** բարձր զագաթը գտնվում է «Բաշ-Քոյ ևս անկէ վեր ուղիղ նյուսիսակողմը կ'իյնայ րուն Համշեն ալ ևս իր կողերեն կը բլիսի Համշենի գետը անցնելով նախ Սոգորնի և անկէ Համշեն, որոնք իրարմէ շատ հեռու ալ չեն»¹⁰²: Եշենք, որ 16-րդ դարի օսմանյան աշխարհագիր (tahrir) մատյաններում ներկայիս Զամլրհենշինի տարածքը կոչվել է **Քարա-Հեմշին**¹⁰³, ավելի ուշ

¹⁰⁰ O. Cettiri, *Karadeniz, Anıtköprü'dü Şöelü*, c. 1, s. 241.

¹⁰¹ Ղ Ռճրճյան, *Աշխարհագրություն լոգիք մասանց աշխարհի*, Կ. Ս, էջ 396.

¹⁰² Յ. Տաշեան, *Տայր զոսցիք ևս Աստղաբար, գրամանվան-տեղացոսվան ևս սոսմանսիսիսիսիս*, Կ. Ս, էջ 18-19.

¹⁰³ A. Tappinac, *Rise Teriké Rise*, 2004, s. 124.

կոչվել է Վիչե Աշաղը կամ Աշաղը Վիչե (Vice Asag; կամ Asag; Vice-
Lereghis Վիժե):

...

Չափազանց հետաքրքիր հանդիպում էր սպասվում Արտաշեն
գավառի Օջե (Օձե - L. U.) գյուղում, որն այժմ ունի 140 տուն: Այն
գտնվում է Մեծ ծովին դիմառաջաց բլրի վրա և թաղված էր
պողատու այգիների մեջ: Գյուղացիներն արդեն տեղյակ էին մեր
գալստյան մասին: Զատիվեր ճանապարհով բարձրացանք գյուղի
կենտրոնը, ուր մեզ պարկապուկի կվազանցությամբ իրենց
շուրջպարով (հորոն) դիմավորեցին գյուղի երիտասարդները:
Համարվել էին նաև մեծահասակները: Կատարյալ էություն էր:
Այնտեղ գրառումներ կատարեցի 1934թ. Փազարի գավառում ծնված
Լուրեքթին Քեփենեքից: Լա թվարկեց Արտաշեն գավառի
ներկայիս համշենարենակ գյուղերը: Դրանք են՝

Դրանք են Աբուի շրջան (բաժանվում է երկու գյուղի՝
Չաքուլիթ, այժմ՝ Ասլանդերև, Ցուփե, այժմ՝ Քեղդերև), Բացոս,
Ջենիմոշ, Ղանլա, Փիցխալա (այժմ՝ Ցաղաջջլար),
Քուրուփիթ, Գուրուփիթ (այժմ Ենեքոյ), Օջե (իսկ Օձե-Լ. U.): Եղեց
նաև, որ այժմ Արտաշենում ապրում է շուրջ երեք հազար
համշենցի: Երանց մի մասը այստեղ է հաստատվել՝ հետանալով
Չամրիենշիկի լեռնային գյուղերից: Լուրեքթին Քեփենեքը պատմում
էր, որ ընդամենը 50-60 տարի առաջ գյուղերում, ինչպես նաև իրենց
ընտանիքում, բուրդը խոսում էին Համշենի բարբառով: Այսօր թեև
մոռացել են իրենց մայրենին, բայց խոսակցական թուրքերենում
դեռևս պահպանել են տեղական բարբառային բառեր, ինչպես
օրինակ՝ *ակիշ* (թանրի շիշ), *բարդի*, *գոդիմ* (կռանմ), *դութ* (թութ),
եղիեջ (եղինեջ), *խաչաչուր*¹³⁴ (խաչաբուր-տանձի տեսակ), *մետուր*
(մետուր), *դոջիզ* (կորիզ), *ժոխ* (մաշ), *փիլունց* (փիլունձ-պտեր ազգի
ժառի տեսակ), *փուչակ* (փչակ), *քլթստան* (կարթի աման) և այլն:
Ստորև ներկայացնում ենք Լուրեքթին Քեփենեքից գրանցած
միկրոտեղանունները՝ մեր բացատրություններով: Հետաքրքիր է

¹³⁴ Օսո Ղ. Ինժինյանի՝ իտալացուր տանձի տեսակը ստացված է եղել նաև
Տրապիզոնում, «որ է հեծածք և մեծ սնկն կրից նաև հոբանն ճրվուց կոնկ մի գիւղ...»
(Ղ. Ինժինյան, Աշխարհագրութան լոբից մասանց ոչխարիկ, Խ. Ա. էջ 382):

եան, որ Օջն գյուղում առ այսօր պահպանվել է համշենցիների սուլեով հաղորդակցվելու յուրահատուկ միջոցը:

Ասրաթ/Արաաթ (Arat) - արծաթ բառն է ծօս հեյունափոխությանը, առաջին տարբերակում տեղի է ունեցել բառամիջի բաղաձայնների դրափոխություն, մի երևույթ, որ հաստուկ է հայ բարբառների:

Բախեղազ (Bakhedag) - կազմվել է բարխ (պարենի)+տակ բաղադրիչներից, այսինքն՝ ժայռի տակ: Խոփայի համշենցիների բարբառում նա ժայռին ասում են բարխ¹²⁵: *Պարենի նշանակում է «ժայռ, լեռան ջջված մասը, քարքարոտ տեղեր»¹²⁶*:

Բախենոզ (Bakhenoz) - տեղանունը կազմվել է բարխ (ժայռ) և օղ բաղադրիչներից: Օղ Համշենի բարբառում ասում են բլրին: Լուրնթթին Քեփենեքի նկարագրությանը՝ խոսքը վերաբերում է ժայռոտ գագաթ ունեցող բլրի:

Գլինչխազ (Glinçkhaç) - տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը *Խաչ* բառն է *Խաչ* արմատով մակրո և միկրոտեղանվանական կառույցները տարածված են Ռիզեի համշենցիների շրջանում, օրինակ *Խաչ, Խաչիքար > Խաչքար, Խաչիվանք > Խաչիվանաք, Խաչափայտ > Խաչափիթ, Խաչիուն, Խաչին+տեղ > Հաչիեղաղ, Խաչի բակ > Խաչի սպիա, Խաչի թիկունք > Խաչի սիդոթի* և այլն: Այս տեղանունները մեկ անգամ նա հաստատում են, որ Համշենը եպիսկոպոս էր և որ հայ քրիստոնեական հոգևոր կենտրոններից մեկը:

Ջեմազ (Zemag) - ծմակ բառն է, որն, ըստ Հ. Աճառյանի, նշանակում է *«արև շտեմած՝ շուք տեղ ձորի մեջ»*, ... որից էլ ծմակային «ձորային անարև տեղ»: Հ. Աճառյանը քրիստոնեա համշենաբայերի բարբառում գրանցել է *ձմազ* տարբերակը¹²⁷:

Փասիզոսդուզի (Tasigonçuzi)-տեղանունը կազմվել է *թասիկ>թասիզ (աման)+օն (տեղ, հող)* և թուրքերեն *դուզի (հայրթավաղք խմատով)* բառերից: Հավանաբար եպիսկոպոսը եղել է Փաղիզոսդուզի Փոս բառը, որ Համշենի բարբառում նշանակում է հարթավայր, հետագայում թուրքերենի է թարգմանվել: Ե. Քևիենեքի նկարագրությանը՝ տեղանքի մակերեսը թեև հարթ է, բայց ունի թասի

¹²⁵ Ա. Վարդանյան, *Գյուեպեթի համշենաբայերի բարբառը...*, էջ 277:

¹²⁶ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան* հ. 1, էջ 59:

¹²⁷ Հ. Աճառյան, *Հայերեն արմատական բառարան*, հ. 2, էջ 12 կրատ., Երևան, 1973, էջ 463-464:

նման մի փոքր գոգավորություն: Հ Աճադանը քրիստոնյա համընկեցիների բարբառում գրանցել է սեռական-տրական հոլովի -օժ մասնիկը, որը համարժեք է հայերենի այլ բարբառների -ան վերջավորությանը, ինչպես *ճնճդուկ-ջինջըղոցուն, աղջիկ-ախճգուն, մուկ-մթուն, էր-էրուն, աշուն, աշուն* և այլն: Լեզվաբանը նշում է, որ գրական հայերենում, ինչպես և բարբառներում այս հոլովմանը պատկանող բառերի թիվը շատ քիչ է, իսկ Համընկեի բարբառում քսանից ավելի է¹³⁸: Հետաքրքրական է, որ տեղանվան առաջին բաղադրիչը պահպանել է բարբառի ձևաբանական օրինաչափությունը: Տեղանվան երկրորդ բաղադրիչը թուրքերեն *դուզ* (*düz*) բառը, ստացել է թուրքերենի երրորդ դեմքի պատկանելության -i անձանց առաջին բաղադրիչի հետ կազմելով գոյականական կապակցություն հատկացուցիչ հատկացալ փոխադարձությունը (Birinci Tamlama): Թուրքերենի բարբառներում, ի տարբերություն գրական լեզվի, բացակայում է ձայնավորների ներդաշնակության օրենքը, ուստի դուզ բառը -ու (-ü) անձանցի փոխարեն ստացել է -ի (-i):

Թեքինդուզի (Tekinduzi) - տեղանունը կազմվել է *թեք+ին* և *դուզ* բառերով: Ե. Քեփենեքի նկարագրությամբ տեղանքն ունի թերություն:

Խաչինդուզի (Khaçinduzi) - տեղանվան մեջ առկա են *խաչ+ին* և *դուզ+ի* (հարթավայր) բառերը: Հնում հավանաբար եղել է *խաչինկիտ*:

Խոթուք (Xhotuk)-կազմվել է *խուտ+խոթ* +*ուտ>ուք* բաղադրիչներից:

Մամինոզ (Maminog)-կազմվել է *մամ* (*մայր, մեծ մայր*)+*ին* և *ոզ* (շուր) բաղադրիչներից, այսինքն՝ *Մեծ մար բուր*:

Մուտիկամոդու (Mutikamodu) - տեղանվան մեջ առկա է *մուտիկ+կա* (*մթնկա*) և *մուտ* բաղադրիչները: Թուփայի համընկեցիների խոսվածքում նա պահպանվել է *լուտիկկա* բառի *լուտիկկա* տարբերակը՝ «լուտիկա էրօնդ քիշեր» - լուտնկա գեղեցիկ գիշեր: Եշենք, որ *մուք* արմատով տեղանուններ են եղել Համընկեի հարևան Խոտորջրում, նաև Բիթլիսում, Խարբերդում, Կիլիկիայում և այլն: Օրինակ՝ *Մուք, Մուքձոր, Մուքեա, Մուքուն*¹³⁹:

¹³⁸ Հ Աճադան, Քննության Համընկեի բարբառի, էջ 95-96:

¹³⁹ Հայաստանի և ձայնակից ջրանների անբանունների բառարան, հ. 4, էջ 2 նշան., էրևան., էջ 882:

Ջիեցուն դաղը (*Cincun dağ*) - կազմվել է *ճնճդուկ* «ծխա, բոլուն» *ճնճուդ* «ջիեցույց և դաղը» (թրք. թարգմ. սար) բաղադրիչներից: Հայ բարբառներում կան *ճնջուդ*, *ճուեցուդ*, *ջուեցիդ*, *ջնջոզ* և այլ դրսևորումներ¹⁴⁰:

Վարինթեվ (*Varintev*) - կազմվել է *վար(ենկրքե) + ին (սեռ. հոլ.) + թե* բաղադրիչներից՝ *ենրքնի կզով* իմաստով:

Վեթքար (*Vetkar*) - տեղանունը կազմվել է *վեթ (վերին) + քար* բաղադրիչներից: Խոփայի համշենցիները ևս վերևիս ասում են *վեթի, վեթու*¹⁴¹:

Չըլըրլեզ (*Ç[r]kələğ*) / **Չըլըրլեզ** (*Ç[r]kələğ*) - տեղանունը կազմվել է *ջուր + գլուխ > չըր + րեզոլ* բառերից, որ եշանակում է աղբյուրի վերևի մաս: Արդյաև ևս ասում են *Խոփայի համշենցիները աղբյուրի վերևի մասին, կամ այն վայրին, որտեղից սկիզբ է առնում ջուրը*¹⁴²:

Սալես (*Sales*) - տեղանունը կազմվել է *սալ (աղորկ) + երես* բաղադրիչներից:

Սալար (*Salçur*) - տեղանունը կազմվել է *սալ + ջուր > չար* բաղադրիչներից:

Փակինդակ (*Pakindak*) - կազմվել է *բակ + փագ + ին + տակ + դագ* բաղադրիչներից:

Քոփքար (*Koptur*) - կարծում ենք տեղանվան մեջ *կոպ* > *քոփ (փակ) + դուր* բաղադրիչներն են:

Օղլթևափուր (*Oğltsapur*) - տեղանունը կազմվել է *յոթն + աղբյուր* բաղադրիչներից: Համշենի բարբառին քնորոշ հնչյունափոխությամբ:

Համեմատության համար ավելացնենք, որ Տրապիզոնի Արաքը¹⁴³ գավառի Քիզիրնուս (իսր. *Գզիրնոց*¹⁴⁴, երբ անունը

¹⁴⁰ Հ. Անաչյան, *Հայերեն տրանսպոնան բառաբան* հ. 3, էջ 207-208:

¹⁴¹ Մ. Վարդանյան, *Գրոհայրի ճամբանամայրի բարբառը...*, էջ 319:

¹⁴² Ս. Վարդանյան, *Բանականացած երբ ցրտումներ Քուլաքիայի Արզնիկի ճանահոցում, Մանգվան խորհրդի, «Չոլի եռակենական», 2011, թիվ 1-2:*

¹⁴³ Դա տեսակետ, որ *Արաքը* անունը ծագել է հունական *Նիքալիս* եկրոսի անունից (Օ. Օտրեկ, *Karadeniz Arşivleri ve Sözlük*, I c., s. 88): Մովսես կոթնում ենք, որ տեղանվան էկրոսում *Արաքը* իջեանի անունն է, որը մարտը հազվական է և աղափարվելով դարձել է *Արաքը*: Դա է հաստատում նաև 13-րդ դարի իսպանացի ճանապարհորդ Ռուի Գոնսալես դե Վրոսիտոյի մի հարցումը, ըստ որի Սամաղզամը մեկնելու ճանապարհին երա պատվիրակությունը մեկնե Տրապիզոն

Քաղաքը)¹⁴³ գյուղի համընթացները, որոնք բռնի իսլամացման արդյունքում կորցրել են ազգային ինքնությունն ու մարտնչին, մինչև այսօր իրենց խոսակցական թուրքերենում ևսլանգա զործածում են հայերեն բառեր¹⁴⁴ ու միկրոտեղանուններ՝ կարծելով, որ դրանք հունարեն են¹⁴⁵։ Բնակիչների պատմաձի համաձայն կրանց նախնիները Քիզիրնուս են տեղափոխվել Չամլըհենձի զավառից թե երբ են Քիզիրնուսի համընթացները մասնադակակնացվել, առայժմ ստույգ տեղեկություններ չունենք, սակայն տեղացիների վկայությամբ, կրանք այնտեղ հաստատվել են 17-18-րդ դարերում¹⁴⁶։ Ինչպես արդեն կշիղ ենք, հենց այդ դարերում է շամընում իրագործվել զանգավածային բռնի իսլամացում¹⁴⁷։ Եվ այդ ժամանակ էլ բնակչության մի մասը ստիպված լքել է իր հայրենի բնօրրանն ու հաստատվել հարևան Քարաղերն (Մև զեռ) և

հասնելը, անցել է Առաքիղ երկրով։ Առաքիղ այդ եղերի տերն էր, ու օրեն կրա բնակիչները քրիստոնյա հայեր էին, ասկայն վառ մարդիկ էին և ավազակաբարո։ Կրանք մինչև եսրկ չէին վերցնում, թուչ չէին ասլոս, որ իրենց եղերով պատվիրակներն անցնեն Արատից Կրավիխոն անցնում է Մյուրմենն, ապա Տրապիզոն (Տն ու Բյո Դուսալեզ զե Կրանո, *Արառոս Կրանոստան ու Շամընը զո Առքո Կրոյո* (1403-1406), "Դեյոն", Մոսկո, 1990, շ. 160)։

¹⁴³ Լ. Սահակյան, Քիզիրնուսի համընթացները, «Չայն Ճառընձայն», 2011, թիվ 1-2։

¹⁴⁴ Այն զանվում է զավառի կենտրոնից 30-37 կմ, իսկ նահանցի կենտրոնից 60 կմ հեռավորության վրա։ Քարաղերն (Մև զեռ) զավառից մոտ 30 կմ հեռավորությանը Քիզիրնուսի կամարն է, որից մինչև գյուղի կենտրոն 7 կմ է։ Այսօր գյուղն ունի 2.185 խաղը բնակիչ (Օ. Օւտրիկ, *Կարձեռն Առակընձի Տնուն* II շ., շ. 680-681)։

¹⁴⁵ *Sekil Ezgiler Kizirmos Derleme*, Collection, Mecidi Çeliktaş, Proje Yönetmeni: Bırol Topaloğlu, İstanbul, Temmuz, 2010, շ. 10. Ի. Ակսու, Կիզիրոս, Արակի՛ճա հիր Հեռլոն կոյն, "Յիր Կթան", Տոյ 12, Էյլն-Էկոմ, Ոթո, 2010, շ. Տն ու նահ Լ. Սահակյան, Քիզիրնուսի համընթացները, «Չայն Ճառընձայն», 2011, թիվ 1-2։

¹⁴⁷ Ալեյի ուչ «Քիզիրնուսի բացերնան երկր» խոսակցավառակում ընկզրկված երկերի զրառոլ Մեղիթ Չելիլթոյաչն իր ինձոցոն այս բառերից մոտավորապես 50-ի խոստոնները հարցրել է հունարեն ինձոցո իր համապարաղացի ընկերոցը և պարզել, որ զցանք ոչ թե հունարեն են, այլ հայերեն (սն ու Ի. Ակսու, Կիզիրոս, Կիզիրոս, Արակի՛ճա հիր Հեռլոն կոյն, "Յիր Կթան", Տոյ 12, շ. 59, Լ. Սահակյան, Քիզիրնուսի համընթացները)։

¹⁴⁶ Ի. Ակսու, Կիզիրոս, Արակի՛ճա հիր Հեռլոն կոյն...

¹⁴⁷ Լ. Սահակյան, Օսմանյան կայսրությունում համընթացայրի բռնի մասնադակակնացման քաղաքականության հետևանքները, *Քարաղերնում ու Օսմանյան ժամանակների ճեռազատությունն ու Ուրբն Սաֆարտոյակի իսլամացումը*, Երևան, 2006, հ. IV, էջ 207-228։

Սուրմենն գավառներում: Սակայն հետագայում այդ գավառները ես չեն խուսափել իսլամացման դաժան քաղաքականությունից:

Քիզիրևսի միկրոտեղակուսուները, թեև կրում են տեղական խաղաղությանը բնորոշ հնչյունական մակաշերտեր, հնչյունական աղավաղումներ, սակայն դրանք հայերեն են ինչպես իրենց բաղադրիչներով, այնպես էլ կառուցվածքով: Այսպես օրինակ **Գարնուք** (Garnut) - կազմվել է *կաղի+ուս* բաղադրիչներից, *կաղևուս+գարնուք*: **Գումդեղ** (Gumdeğ) - կազմվել է *գում+գում+տեղ+դեղ* բաղադրիչներից: **Էդրուք** - կազմվել է *էղի կամ էղի+ուք* բաղադրիչներից: Համշենի բարբառում *էղի* են ասում դեռահաս կաթեահաս ցորենին, գարուն¹⁵⁰: **Թեխուք** (Tehkut) - կազմվել է *թեղի+ուս* բաղադրիչներից: **Լենդերեվ** (Lenderev) - կազմվել է *լայն+տերն* բաղադրիչներից, լայն տերև>լեն դերվ հնչյունափոխությամբ: **Հաչովիք** (Haçovit) - կազմվել է *հաչ+հովիս+ովիք* բառերից: **Դորդուս** (Gordut) - տեղակական մեջ ընկած է *կորկուս* (ձավար) բառը: Խոփայի՝ համշենցիների խոսվածքում գործածական է *գարգուս* հնչարտասանական տարբերակը¹⁵¹: **Մոմուք** (Momut) - կազմվել է *մոնի* (կաղևու տեսակ)+*ուս* բաղադրիչներից: **Վեժոն** (Vejon) - կազմվել է վիժ արմատից և -ան ածանցից: Հայերեն *վեժ* նշանակում է «նոսակ», սահակ, ցարտամա»¹⁵²: *Վեժ+Վրժ* արմատով տեղակուսուները տարածված են եղել Համշենի գավառում, նաև Մեծ Հայքում՝ *Վժան*, *Վժնա դաշտ*, *Վժնաջուր*, *Վժնես վանք*, *Վժնեխ*, *Վժնեխ*, *Վժնաբերդ*, *Վժնեխ*¹⁵³: **Վերիփոս** (Veripos) - կազմվել է *վերի+փոս* (*հարթավայր*) բառերից: **Ոս** (Os) - հավանաբար սա կույն Համշենի բարբառի Խոփայի խոսվածքում գործածվող *ուսի*¹⁵⁴ բառն է, որ ասում են *ձնահյուսին*: Բառի բացատրությունն ավելի է հիմնավորվում այն հանգամանքով, որ Քիզիրևսում ձմեռը խստաշունչ է և ձնառատ¹⁵⁵: **Քերենկաջ** (Kerenkas) - կազմվել է

¹⁵⁰ Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, հ. Ա, էջ 368:

¹⁵¹ Ս. Վարդանյան, *Գրոնակյեի համբնամայեղի բարբառը, բանահյուսությունը և էթնոլոգիանը* (Երևան և Ստամբուլ: Բաղադրություններ), էջ 283:

¹⁵² Լեզ. բառակց. ձայնաբան լեզույի հ. 2, էջ 12 կրտա, Երևան 1981, էջ 820:

¹⁵³ Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղակուսուների բառարան, հ. 4, էջ 804:

¹⁵⁴ Ս. Վարդանյան, *Գրոնակյեի համբնամայեղի բարբառը, բանահյուսությունը և էթնոլոգիանը*, էջ 322:

¹⁵⁵ *Seki Engiler Kizirou* s. 10:

քերե՞զերանքաշէ, կտրել քտերից, այսինքն՝ զերան կտրելու սեղ: Քիզիրնոսի շրջակա միկրոսեղանուններն իրենց կառուցվածքով, հեյունական դրսևորումներով հար և նման են Չամրհեմշին և Արուաշեն գավառներում մեր զրատած տեղանուններին: Լեզվական այս նմուշները ևս հաստատում են, որ Քիզիրնոսի համշենցիների նախնիները դուրս են եկել Համշենի գավառից:

Այսպիսով, սույն հոդվածում քննության ենթարկված լեզվական փաստերը, թեև կրում են տեղական խոսվածքներին հատուկ հնչարտասանական մակաշեղտեր և ժամանակի ընթացքում ենթարկվել են նաև թուրքերենի հեյունական որոշակի ազդեցությանը, այդուհանդերձ, նրանցում պահպանվել են հայկական արմատներ, տեղանվանակազմ և քերականական հատկանիշներ, որոնք կարևոր էլուք կարող են մատուցել հայ տեղանվանագիտությանն ու բարբառագիտությանը, լույս սփռել Համշենի պատմության մի շարք խնդիրների պարզաբանման վրա:

Ինչպես ցույց տվեց կատարված վերլուծությունը, Համշենի տեղանունների բառաքննության համար անհրաժեշտ է հաշվի առնել նրանցում առկա տեղական խոսվածքային հեյունական յուրահատկությունները, իմաստային, քերականական, բառակազմական առանձնահատկությունները, ինչը հիմնականում անտեսում են թուրք եղինակները: Մասնավորապես, սույն տեղանվանագիտական քննությամբ հերքվում են որոշ թուրք «զիտնականների» տեղանվանական մտացածին բացատրությունները:

Միկրոտեղանունները, կամ ժողովրդական տեղանունները, հայոց պատմական հիշողության և մշակութային ժառանգության մասն են: Հետևաբար, դրանց ուսումնասիրությունը պետք է ընդգրկվի հայ պատմաբանասիրության օրակարգում, հատկապես այն պատճառով, որ դրանց մեծ մասը, զտնվելով թուրքական միջավայրում, ժամանակին չգրանցվելու դեպքում սերեղափոխության հետևանքով դատապարտված է մոռացության:

ՀԱՄԵՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՏԵՂԱՌՈՒՆՆԵՐԸ

(տեղագրական ուսումնասիրություն)

Պատմաաշխարհագրական տեղանք: Միջնադարում Համշենի իշխանությունն ընդգրկում էր Համշենի մեծ գետի (ներկայումս՝ Բյույուք դերե) վերին և միջին հոսանքների ավազանը, այսինքն՝ եղված գետի վտակներ՝ Աերին Համշեն, Քաջջար և Թալա գետերի ավազանները, Ֆիրթիկա գետի՝ ավազանը, Ջեմիլ գետի վերին և Աթինա կամ Պազար գետի վերին և միջին հոսանքների ավազանները: Իշխանության արևելյան սահմանն անցնում էր Ֆիրթիկա գետի արևելյան ջրաժանով, իսկ արևմտյան սահմանը՝ Ջեմիլ և Ֆիրթիկա արևմտյան ջրաժաններով: Հարավում Համշենի իշխանության սահմանն անցնում էր Պոնտական լեռների՝ Սպերի հյուսիսակողմից մինչև Քաջջար լեռ ձգվող հատվածի, որը կոչվում է Համշենի լեռնաշղթա, և Քաջջար ու Ալթըմարմաղ լեռնաշղթաների ջրաժաններով, իսկ հյուսիսում տարածվում մինչև Բյույուք դերեի ստորին հոսանքի շրջանը¹: Հետագայում՝ Ռուսի Գեոստալես դե Կլավիխոյի ուղեգրության մեջ հիշատակվող Համշենի Առաքել իշխանությունն ընդգրկում էր միևնույն տարածքը²: Կ. Կոխի ուղևորության ժամանակ (19-րդ դարի 1-ին կես) գոյություն ունեցող Համշենի ձորապետությունը նս ուներ նույն սահմանները³:

¹ Տարբեր ժամանակաշրջանների աշխարհագրական քարտեզներում և մասնավորապես, նոր տպագրվածներում, երբեմն Ֆիրթիկա անունով կոչվում է նաև Բյույուք դերե գետը (րոտ հայկական ավանդության՝ վերջինս կոչվում էր Համշենի մեծ գետ (Ս. Հալվուխի, «Համշեն», Արասա, 1895, էջ 295-297)), որ սխալ է Ֆիրթիկա գետի ակունքները սկիզբ են առնում Ալթըմարմաղ և Լազիստանի լեռնաշղթաներից: Գետն հոսում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ և եղվափյու Արտաշեն քաղաքից կուսիս՝ Չիլաքջիվատ բնակավայրի մոտակայքում, միախառնվում Համշենի մեծ գետին: Երկու գետերի ցրկվելից մինչև նալ գետն հոսանքը կրում է Ֆիրթիկա անունը:

² Արման Եղիազարյան, «Համամաշեն-Համշենի, Խամսեոն իշխանութեան, Արտաշենի և Համշենի ալ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ», Հասկ. Արթիվյա, մադի, 2009, էջ 510

³ Риза Гюккалес де Келикеси, *Дневник путешествия по двору Текури в Самарканд в 1403-1406 гг.*, СПб., 1881, стр. 382-384

⁴ K. Koch, *Reise im Pontischen Gebirge und Türkische Armenia, Wanderungen im Oriente II*, Weimar, 1846, 80, pp. XVI-468

Քաջբարի լեռնաշղթայի և Ռեակ ու Պարխար գետերի միջև ընկած լեռնային երկրամասը Համշենի հետ միասին կազմում է բնաշխարհագրական ամբողջական միջավայր և, դասելով Թուրքիայի երկկայս վարչական բաժանումից, որը մեծապես հիմնված է հին վարչական բաժանումների վրա և, որով հիշյալ լեռնային երկրամասը Ռեակ անունով մտցված է Ռիզեի գավառի (ընդգրկում է Համշենը և հարևան որոշ շրջաններ) մեջ, Համշենի մաս է կազմել: Ընդգրկելով Պոնտական լեռների վերոհիշյալ հատվածը՝ Համշենի իշխանությունը, փաստորեն, իբր սահմաններում ենթադրում էր նաև Մեծ Հայքի որոշ հողեր, որը, մեր կարծիքով, ցույց է տալիս եթե նույնիսկ ոչ ամբողջ Համշենի, սակայն, անկասկած, դրա հյուսիսային հատվածի պատկանելությունը Մեծ Հայքին²:

² Եղիազարեան, «Համամայն-Համշենի, համանուն իշխանություն, Արտաշենի և Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրություն շուրջ», էջ 510-511

Ցանկ

Համշենի հայկական տեղանունների⁶

Սույն ցանկը, որտեղ ներկայացված են Համշենում ներկայումս գոյություն ունեցող հայկական տեղանունները, վերջնական չէ և կարող է համալրվել նոր պատմական և քարտեզագրական նյութի հիման վրա:

Փակագծերի մեջ բերվում են նաև տեղանունների թուրքերեն տարբերակները: Մի տեղանվան կրկնության դեպքում (համանուն բնակավայր, հովիտ, գետ, լիճ) թուրքերեն տարբերակը ներկայացվում է միայն մեկ անգամ: Թուրքերեն անվանումները չեն բերվում այն դեպքում, երբ հայերեն ու թուրքերեն տեղանուններն ամբողջությամբ համընկելում են:

1. Աղվաջուր գետ - սկիզբ է առնում Մև Քաջքար լեռից և, հոսելով սկզբում հյուսիս-արևմուտք, իսկ այնուհետև՝ արևմուտք, միախառնվում է Արսեր (Այդեր) կամ Նալա գետին:
2. Աղվաջուր գյուղ - գտնվում է Մև Քաջքար լեռից հյուսիս՝ համանուն գետակի ստորին հոսանքի աջ ափին:
3. Ամբար լճակ - գտնվում է Քաջքարի լեռնաշղթայի հարավարևմտյան հատվածի հյուսիսասիայաց լանջին՝ Հագարկապի լեռնանցքի (Հագարկապի դեղիսի) հարևանությամբ, 3006 մ բարձրությամբ տեանուն լեռան հյուսիսային լանջին:
4. Անհատակ (Անհատագ) լճակ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում (Հեմշին դաղ)՝ Նիևու լեռան (3453 մ) հյուսիսային լանջին, Տերևովիտ գետի (Տիրովիտ չայ) ակունքի մերձակայքում:
5. Ապիվանք (Ապիվենակ⁷) գյուղ - գտնվում է Բալահովիտ բնակավայրի հարևանությամբ՝ վերջինից հարավ՝ Բալահովիտ գետի վերին հոսանքի աջ ափին: Անվանումը ցույց է տալիս, որ

⁶ Նման փորձ կատարել է Բարունակ Քաղաքցունդ (Барунак Топракян, *Չուրաբախ առաջնորդ քրոնիկ*, Аռաջնորդական գրքակազմ, 2002, էջ 34-36), սակայն ուսումնասիրողի կազմած ցուցակը թերի է:

⁷ Չուտնառաջնորդի հայկական այս միջավայրում տեղանվան վերջին «վանք» բաղադրիչը թուրքազման արդյունքում դարձել է «վենակ», ինչպես, օրինակ՝ «Չաչիվանք»-«Չաչիվենակ» դեպքում: Այդ իրողությունը կազմել է նույնպես լինել այն բանի, որ «վանք» բառը համընկնաբայ բաղադրում ենչում է «վենքիկ» ձևով:

բնակավայրն այդպես է կոչվել այդտեղ գտնվող համանուն վանքի անունից:

6. Ասիվանք լեռ - գտնվում է համանուն բնակավայրից արևելք և ունի 3125 մ բարձրություն:

7. Ավեջուր գետ - սկիզբ է առնում 3518 մ բարձրություն ունեցող Բուլուտ լեռից և, հոսելով հարավարևմտյան ուղղությամբ, մրախառնվում է Արտեր գետին:

8. Ավեջուր գյուղ - գտնվում է Արտեր բնակավայրի մոտակայքում՝ նրանից դեպի արևելք, համանուն գետակի աջ ափին:

9. Ավուձոր (Ավուցոր) գյուղ - գտնվում է Սև Քաջքար լեռան հյուսիսարևմտյան լանջին՝ Աղվաջրի հարևանությամբ, վերջինից հարավ:

10. Արտա գյուղ - գտնվում է Արտեր գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Արտեր բնակավայրից հարավ-արևելք:

11. Արտաշենի բերդ (Վարոշ կալև, Կալև-ի-Բալա)⁶ - ավերակները գտնվում են համանուն բնակավայրի հարևանությամբ՝ վերջինից արևմուտք:

12. Արտաշեն (Վարոշ) գյուղ⁷ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայի միջին հատվածի հյուսիսային լանջին՝ Համշենի մեծ գետի ակունքների շրջանում: Արտաշենից հյուսիս մրախառնվում են Վերին Համշեն (Բաշ Հեմշին չալ) և Եղևնովիտ (Էլնիտ չալ) գետերը:

13. Արտաշեն (Վարոշ) լեռ - գտնվում է համանուն բնակավայրից արևելք և ունի 3456 մ բարձրություն:

14. Արտեր (Ադեր) գետ⁸ - ակունքները սկիզբ են առնում Քաջքար լեռից: Հոսում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ և մրախառնվում Համշենի մեծ գետին կամ Բյույուք դերեին՝ Վարոշ և Մակրոնկավան բնակավայրերի մոտակայքում:

15. Արտեր գյուղ - գտնվում է համանուն գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Խալա բնակավայրից հարավ:

⁶ Արտաշենի տեղադրությունը տե՛ս Լոյսաբարան, «Համամաշեն-Համշենի համանուն իշխանություն», Արտաշենի և Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրությունը շուրջ, էջ 510-511

⁷ Ս. Նալկունի, «Համշեն», Արարատ, 1895, էջ 295-297: Արևելյան իտալիկա Արտաշեն քաղաքը եղևնել և՛ լեռն Արտաշենից հեռավորում տեղափոխվածները:

⁸ Համշենի յուզյուսում «ր»-ն բառամիջում այրուստանվում է «»:

16. Բալանջուր գետ - սկիզբ է առնում Բուլուն լեռան հյուսիսային լանջերից և, հոսելով հյուսիս-արևմուտք, խառնվում է Ճերմակջուր (Չեյմակջուր) գետին:
17. Բալանջուր գյուղ - գտնվում է Ազվաջրից և Ավուձորից հարավ-արևմուտք՝ համանուն գետակի վերին հոսանքի աջ ափին:
18. Բալահովիտ (Պալովիտ) - համանուն գետի միջին և ստորին հոսանքների հովիտն է:
19. Բալահովիտ գետ - սկիզբ է առնում Քաջքար լեռան արևմտյան լանջերից և, հոսելով սկզբում հյուսիս, իսկ այնուհետև կտրուկ թեքվելով արևմուտք, միախառնվում է Համշենի մեծ գետին Ենեցուղի (Ենեջուղ) և Զիր ամրոցի (Զիր կալե) մոտակայքում:
20. Բալահովիտ գյուղ - գտնվում է համանուն գետի վերին հոսանքի ձախ ափին՝ ուղրանից հարավ:
21. Բալահովտի լեռնանցք - այդպես է կոչվում Համշենի լեռնաշղթայի հյուսիսարևելյան հատվածում՝ Բալահովիտ գետի ակունքի մերձակայքում գտնվող լեռնանցքը:
22. Բանիվաս գյուղ - գտնվում է Զիամ լեռան (1905 մ) հյուսիսարևելյան լանջին՝ Ֆիրթինա գետի ձախ վտակի միջին հոսանքի ձախ ափին:
23. Բոզագետ գետակ - սկիզբ է առնում Համշենի լեռնաշղթայի արևելյան հատվածում գտնվող Մեծհովիտ լեռան (3772 մ) շրջանից և, հոսելով հյուսիս-արևմուտք, միախառնվում է Աջուեր գետի ձախ վտակ Կավրոն գետի հետ:
24. Բոզագետ գյուղ - գտնվում է Կարմրագետ գետակի և Կավրոն գետի միախառնման վայրի մերձակայքում՝ երկու գետերի միջագետքում:
25. Բոդատգետ գետակ - սկիզբ է առնում Ալթըփարմալ լեռնաշղթայի միջնամասում գտնվող 3259 մ բարձրությամբ անանուն լեռան հարավարևմտյան լանջից, որ գտնվում է Ալթըփարմալ լեռնանցքից արևելք: Հոսում է հարավարևելյան ուղղությամբ և, միախառնվելով Օմանեսգետին, միախառնվում է Պարխար (Բարխալ) գետին:
26. Բոդատգետ գյուղ - գտնվում է համանուն գետակի ստորին հոսանքի ձախ ափին՝ Քաջքար լեռնաշղթայի և Նուակ ու Պարխար գետերի միջև գտնվող լեռնային երկրամասի հյուսիսային մասում:

27. Բորիվան գյուղ - գտնվում է Քաջքար լեռնաշղթայից հարավ ընկած լեռնալիս շրջանում՝ Բողապետի և Պարխար գետի միջագետքում:
28. Գյուլչեն լեռ - գտնվում է Պազար գետի միջին հոսանքի ավազանում, գետի ձախափնյակում, Համշեն (Հեմշին) բնակավայրից հարավ: Ունի 835 մ բարձրություն:
29. Գյուլչեն Ստորին (Օրթա Գյուլչեն) գյուղ - գտնվում է համանուն լեռան արևելյան լանջին:
30. Գյուլչեն Վերին (Քաջ Գյուլչեն) գյուղ - գտնվում է համանուն լեռան և Ստորին Գյուլչենի միջև:
31. Եղևեռվիտ, Եղևահովիտ (Էլնիտ) - Եղևեռվիտ գետի ստորին հոսանքի հովիտն է:
32. Եղևեռվիտ գետ - սկիզբ է առնում Քաթուսի լեռնաշղթայից (Քաթուս դաղ), հոսում էյուսիս-արևմուտք, այնուհետև կտրուկ թեքվում է արևմուտք և միախառնվում Վերին Համշեն գետի հետ:
33. Եղևեռվիտ գյուղ - գտնվում է համանուն գետի ստորին հոսանքի աջ ափին՝ Արտաշեն (Վարոշ) լեռից էյուսիս: Այստեղ էր գտնվում Եղևեռվիտի սբ. Խաչ վանքը (Խաչեքարտ վանք):
34. Եղևեռվիտ լեռ - գտնվում է Եղևեռվիտ բնակավայրից էյուսիս և ունի 2940 մ բարձրություն:
35. Զամվան գյուղ - գտնվում է Պարխար (Քարխա) գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ Քաջքար լեռնաշղթայից հարավ ընկած լեռնակրգում:
36. Զիր ամրոց - գտնվում է Համշենի մեծ գետի և Բալսահովիտ գետի միախառնման վայրից հարավ՝ Շեն գյուղի (Շենքոյ) հարևանությամբ:
37. Զիլամրոց գյուղ - գտնվում է Զիր ամրոցի մտասկայքում՝ նրանից արևմուտք:
38. Քազվոր (Քեկֆուր) լեռ¹¹ - գտնվում է Վերին, Միջին և Ստորին Համշեն գյուղերից էյուսիս-արևմուտք և ունի 3352 մ բարձրություն:

¹¹ Հավանորար՝ Քազվոր: Անուշ, հավանորար, ստաբուկ է Համշենի իշխանանիտի հետ հարևանության պատճառով: Ըստ երևույթին, այստեղ զիր է իսթաբուկ ախ իջորդություն, որ Համշենում Բազրատանից թազվորոթյան շրջանում հաստատվել էին Բազրատանիներ (տե՛ս Արման Եղևեռվիտ, հարավ):

39. Թաթուսի (Թաթուս) լեռանցք - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում՝ համանուն լճակի և կիրճի միջև:
40. Թաթուսի լեռնաշղթա - սկսում է Թաթուսի լեռնանցքից և ուրբասպտույտ շարունակվում մինչև Խոտորքրի լեռնանցք՝ Խիկոտ լեռան (3453 մ) մուտակայքում:
41. Թաթուսի լճակ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայի հարավ-արևմտյան հատվածի հյուսիսային լանջին՝ Ստորին Համշենից հարավ-արևելք:
42. Թաթուսի կիրճ - Թաթուսի լեռնանցքից հարավ՝ մինչև Ճանաջուր (Չանաջուր) գետի ակունքները տանող կիրճն է:
43. Թամսիվան (Չամլը Հեմշին, Չամլըհեմշին) քաղաք - գտնվում է Համշենի մեծ գետի ստորին հոսանքի ձախ աջին: Բնակավայրը Չամլը Հեմշին է վերանվանվել 20-րդ դ. 50-ական թթ. հետո¹²:
44. Թեղուտ գյուղ - գտնվում է Եղևնովյա գետի՝ Համշենի մեծ գետ թափվելու տեղին մոտ՝ երկու գետերի միջագետքում:
45. Խաղեռովյա (Խալղովյա) - Ֆիրթինա գետի ձախ վտակի հովիտն է:
46. Խաղեռովյա գյուղ - գտնվում է Ֆիրթինա գետի ձախափեյա վտակի ստորին հոսանքի աջ ափին՝ Ալջըլիարմաղ լեռից հյուսիս:
47. Խաչ (Խաց) լեռ¹³ - գտնվում է Բալախովյա գետի միջին հոսանքի աջ ափին, որտեղ գետը կտրուկ թեքվում է արևմուտք: Ունի 2173 մ բարձրություն:
48. Խաչինեհտն (Հացինեհեղն)¹⁴ - գտնվում է Խաչ լեռան հարավային լանջին:
49. Խաչինտակ (Խացինդակ) գյուղ - գտնվում է Խաչ լեռան հյուսիսային լանջին:
50. Խաչիվանք (Խաչիվենակ) լեռ - գտնվում է Եղևնովյա բնակավայրից հարավ և ունի 2955 մ բարձրություն:

¹² Համշենի իշխանությունը Հայ Բազմառուսիկների տերության համակարգում: Բե՛մ 2009, թիվ 3, էջ 153-158:

¹³ Եղևնագրեան, «Համանաշեն-Համշենի, համանուն իշխանութեան, Արտաշէնի և Համշենի աղ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ», էջ 508

¹⁴ Տե՛ս Լեռնին Սանակյան, «Այգեպարտեան Համշեն մասացելոջ տեղանուններ և անհետնուններ», Չայն Հանրեմական 2010, թիվ 9-10, էջ 1

¹⁵ Լույս տեսքում:

51. Խոտորջուր (Հողուլուր, Հողիջուր) գետ - սկիզբ է առնում Թաթոսի լեռնաշղթայից և հոսում հարավ-արևելք:
52. Խոտորջուր գետ - սկիզբ է առնում Թաթոսի լեռնաշղթայից և հոսում հարավ: Երկու Խոտորջուր գետերի անուններն էլ առաջացել են Խոտորջրի անվանումից:
53. Խոտորջրի լեռանցք - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում՝ Նինուս լեռան մերձակայքում:
54. Խնակ (Հեվեկ) - Մռակ և Պարխար գետերի ու Քաջքար լեռնաշղթայի միջև տարածվող լեռնակղզին է:
55. Խնակ գետ - սկիզբ է առնում Քաջքար, Օձասար (Օզ թեխ) և Մեծեռվիտ (Մեզուվիտ) լեռների շրջանից և հոսում արևելք:
56. Խնակ գյուղ - գտնվում է համանուն գետի միջին հոսանքի աջ ափին՝ Քաջքար լեռնաշղթայից հարավ:
57. Խնուս գյուղ - գտնվում է Բալթաշ լեռան (3182 մ) արևմտյան լանջին՝ Թազվոր լեռից հարավ:
58. Կաթոշ գյուղ¹⁵ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին՝ Յանսիվանից հարավ-արևմուտք: Այստեղ է գտնվել Ավագ վանքը:
59. Կաղմուտ լեռ - գտնվում է Վերջևրակ լեռից հարավ և ունի 3431 մ բարձրություն:
60. Կարմիկ գյուղ - գտնվում է Տերեռվիտ բնակավայրից հյուսիս՝ Տերեռվիտ գետի ուղրանի մերձակայքում, 2930 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արևմտյան լանջին:
61. Կարմիկերենչ լճակ¹⁶ - գտնվում է Բալախովոյի հարավում՝ 3382 մ բարձրությամբ անանուն լեռան հյուսիսարևելյան լանջին: Լճակից արևելք գտնվում է Կարմիկ բնակավայրը, որի անունից էլ կոչվում է լճակը:
62. Կարուեշ գյուղ - գտնվում է Բալախովոյի հարավում՝ Կարմիկերենչ լճակից հյուսիս և Բալախովիտ բնակավայրից արևմուտք:
63. Կտտեկջուր գետ - Բալախովիտ գետի աջ վտակն է, որ սկիզբ է առնում 3054 մ բարձրությամբ անանուն լեռից:

¹⁵ Լ. Մանակյանը կարծում է, որ անունն առաջացել է «կոթշ, գոթշ» բառից, որ նշանակում է խմորեղի պատրաստ (տուխ տեղում):

¹⁶ Համշենի բարձրամոմ ստեմալին պատկանելիության ցույց տվող «նեց» վերջածանցն արտասանվում է նեջ՝ ձևով:

64. Կոտեճցուր գյուղ - գտնվում է համանուն գետի և Բալասուլիս գետի միախառնման վայրի մերձակայքում՝ Նաչ լեռան հարևանությամբ:

65. Հազարկասյի լեռանցք¹⁷ - գտնվում է Քաջքարի լեռնաշղթայի միջևամասում՝ 3631 մ բարձրությամբ անանուն լեռից հյուսիս - արևելք:

66. Համշեն (Հեմշին) բերդաքաղաք - գտնվում է Թազվոր լեռան արևելյան լանջին և Լույնական է Վերին Համշեն գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին գտնվող ներկայիս Հեմշին կալե (կամ Կալե) բերդաքաղաքի ավերակներին¹⁸: Ռուսական ցարական բանակային շտաբի 5 վերստանոց քարտեզում Կալեն կոչվում է Հեմշին: Վերակառուցված Տամբուր բերդաքաղաքն է, որտեղ գտնվում էր Մր. Միոն եկեղեցին¹⁹:

67. Համշենի լեռնաշղթա - ձգվում է Պոնտական լեռների՝ Սպերի հյուսիսակողմում գտնվող կեռից մինչև Քաջքար լեռ:

68. Համշենի մեծ գետ (Բյուլուք դերե) - բնաշխարհագրական այս միջավայրի ամենամեծ գետն է, որ սկիզբ է առնում Վերջերակ լեռից: Գետի վերին հոսանքը, որի ափին գտնվում են Վերին, Միջին և Ստորին Համշեն գյուղերը, կոչվում է Վերին Համշեն (Բաշ Հեմշին) գետ:

69. Համշեն Միջին գյուղ (Օրթա Հեմշին) - գտնվում է Վերին Համշենի հարևանությամբ՝ նրանից արևելք:

70. Համշեն Ստորին գյուղ (Աշաղի Հեմշին) - գտնվում է Միջին Համշենի հարևանությամբ՝ նրանից արևելք:

71. Համշեն Վերին գյուղ (Բաշ Հեմշին) - գտնվում է Թազվոր լեռան հարավարևելյան լանջին՝ Համշենի մեծ գետի վերին հոսանքի, որ կոչվում է Վերին Համշեն, ավազանում:

72. Համշեն (Հեմշին) քաղաք - գտնվում է Պազար գետի վերին հոսանքի ավազանում՝ Գյուլշեն լեռից հյուսիս:

¹⁷ Քաջտեղեկում նրանն ելվում է Հազարկասյ, երբեմն՝ Հիզարկասյի սարերակներով:

¹⁸ Եղիազարեան. «Համամաշեն-Համշենի, համանուն իջնանախարհ, Արտաշենի և Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրության շուրջ», էջ 508-509

¹⁹ Յովհան Մամիկոնեան, Պատմություն Տայասույ, Մատենադպրոց Հայոց, է դար, Մեթոյան, 2005, էջ 1115-1119

73. Հովիտ (Ուվիտ) գյուղ - Մատանի գետի (Շեյթան չայ) հովիտն է՝ Ջեմիլ գետի վերնագավառում:
74. Հովիտ լեռ - գտնվում է Ջեմիլ գետի վերին հոսանքի ավազանում և ունի 3252 մ բարձրություն:
75. Հովիտ լեռանեցք - գտնվում է համանուն լեռից արևմուտք, Մատանի գետի կիրճում:
76. Հովիտ լճակ - գտնվում է համանուն լեռան հյուսիսարևմտյան լանջին:
77. Ղուշիվան գյուղ - գտնվում է Կարոշ բնակավայրից հարավ՝ Համշենի մեծ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին:
78. Ճանջուր (Ջանջուր) գյուղ - գտնվում է Թազվոր լեռան արևելյան լանջին:
79. Ճանաջուր գետ (Ջանաջուր) - սկիզբ է առնում Համշենի լեռնաշղթայի հարավարևմտյան հատվածից և հոսում հարավ:
80. Ճանհովիտ (Ջանհովիտ) - համանուն գետի հովիտն է:
81. Ճանհովիտ գետ - սկիզբ է առնում Ճերմակջուր լեռից (3441 մ) և, հոսելով հյուսիս, միախառնվում Ճերմակջուր (Ջերմակջուր) գետին:
82. Ճերմակջուր (Ջերմակջուր) գետ - Արտեր գետի աջ վտակներից է, որ հոսում է հյուսիս և միախառնվում Կավրոն գետին:
83. Ճերմակջուր գյուղ - գտնվում է համանուն գետի և Ճննհովիտ գետի միախառնման վայրի մերձակայքում:
84. Ճերմակջուր լեռ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում և ունի 3441 մ բարձրություն:
85. Ճերմակջուր լեռանեցք - գտնվում է համանուն լեռից արևմուտք՝ 3541 մ բարձրությամբ անառնի լեռան մերձակայքում:
86. Ճերմակջուր լճակ - գտնվում է համանուն լեռան ու լեռանեցքի միջև:
87. Ճերմակջրի ձոր - համանուն գետի ձորն է:
88. Մակրոնեկավան(ք) գյուղ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի և Արտեր գետի ջրկիցքի մերձակայքում՝ Կարոշից արևելք: Անվանումը ցույց է տալիս, որ բնակավայրի այդպես է կոչվել այդտեղ գտնվող համանուն վանքի անունից:
89. Մեծհովիտ (Մեզովիտ) - համանուն լեռից սկիզբ առնող և արևելք հոսող գետակի հովիտն է:

90. Մեծհովիտ լեռ - գտնվում է Քաջջար լեռից հյուսիս-արևելք և ունի 3772 մ բարձրություն:
91. Մեծմուն (Մեցմուն) գյուղ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ վերջինի և Բալահովիտ գետի ջրկիզից ու Ենեցյուղից (Ենեքոյ) հյուսիս:
92. Միրատիտ գյուղ - գտնվում է Ճաակ բնակավայրից արևմուտք, Ճաակ գետի ստորին հոսանքի ձախ ափին:
93. Ենե գյուղ (Ենեքոյ) - գտնվում է Հեմշին բնակավայրից հյուսիս՝ Չինա ամրոցի մոտակայքում:
94. Ենե գյուղ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին՝ Ջիլ կալեի մերձակայքում:
95. Չիլենց գյուղ - գտնվում է Կարմիկերենց լճակի և Եղևհովիտ լեռան միջև:
96. Չիեթիվա (ն[՝]) գյուղ - գտնվում է Ղուշիվան և Մեծմուն գյուղերի միջև՝ Համշենի մեծ գետի միջին հոսանքի ձախ ափին:
97. Չիեթիթ գյուղ - գտնվում է Ստորին Գյուշենի և Կարոշի միջև՝ Մալմանասից հարավ-արևմուտք:
98. Պարխար (Քարխալ) գետ - այս գետի վերին հոսանքը, որ իրենից ներկայացնում է Ճաակ գետի շարունակությունը, Համշենի սահմանն է:
99. Պարխար գյուղ - գտնվում է համանուն գետի վերին հոսանքի ձախ ափին, որից ավելի արևելք գետը կտրուկ թեքվում է դեպի հարավ:
100. Պարխարի լեռնաեզր - գտնվում է Քաջջար լեռնաշղթայում՝ Քաջջար գետի (Կաչկար չայ) ակունքի մերձակայքում:
101. Պիպերխար լեռ - գտնվում է Խալդիսի հյուսիսարևմտյան հատվածում և ունի 1973 մ բարձրություն:
102. Ջաղուտ գյուղ - գտնվում է Խալա քաղաքի մերձակայքում՝ վերջինից արևմուտք:
103. Ջերմ լեռ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի ակունքների շրջանում և ունի 3434 մ բարձրություն:
104. Մարիլիճ (Մարիգուլ) - գտնվում է Աղվաջուր բնակավայրից հյուսիս-արևմուտք՝ Քաջջար գետի միջին հոսանքի ձախ ափին:
105. Մարիկնով (Մարիկցով) լճակ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայի միջին հատվածի հյուսիսային լանջին՝ 3522 մ բարձրությամբ անանուն լեռան արևելքում:

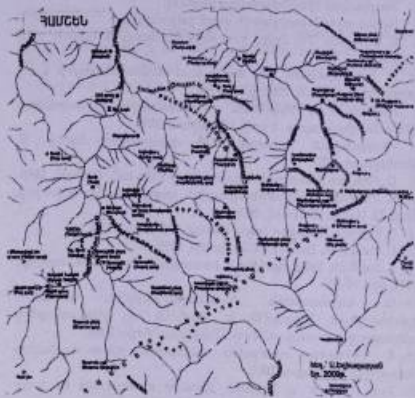
106. Մեյրանքար գյուղ - գտնվում է Եղնեովիտ լեռից հյուսիս արևմուտք՝ 2640 մ բարձրությամբ անառնոն լեռան արևմտյան լանջին:
107. Սև Քաջքար (Քեմեռլի Կաջկար) լեռ - գտնվում է Քաջքար լեռնաշղթայում՝ Աղվազուր գետակի ակունքի մոտակայքում, և ունի 3688 մ բարձրություն:
108. Մեքար լճակ - գտնվում է Ջեմիլ գետի ակունքների շրջանում՝ Վերջերակ լճակի հարևանությամբ:
109. Վերին Համշեն (Քաշ Հնմշին) գետ - սկիզբ է առնում Վերջերակ լեռից: Նրա ամերին են գտնվում Վերին, Միջին և Ստորին Համշեն գյուղերը:
110. Վերջերակ (Վերջենիկ) լեռ - գտնվում է Համշենի լեռնաշղթայում և ունի 3711 մ բարձրություն:
111. Վերջերակ լճակ - գտնվում է համանուն լեռան արևմտյան լանջին:
112. Տափ (Չաթ) գյուղ²⁰ - գտնվում է Համշենի մեծ գետի և Եղնեովիտ գետի ջրկիցի մոտակայքում՝ վերջինից հյուսիս:
113. Տափ լեռ - գտնվում է համանուն գյուղից արևմուտք՝ Համշենի մեծ գետի ձախ ամին և ունի 2406 մ բարձրություն:
114. Տերեովիտ (Տերովիտ) - Եղնեովիտ գետի աջ վտակի հովիտն է:
115. Տերեովիտ գետ - Եղնեովիտ գետի աջ վտակն է, որ սկիզբ է առնում Խինտա լեռան հյուսիսային լանջից, հոսում հյուսիս, համանուն բնակավայրի մոտակայքում կտրուկ թեքվում արևմուտք և միախառնվում է Եղնեովիտ գետին:
116. Տերեովիտ գյուղ - գտնվում է Ալիվանքից հարավ-արևմուտք՝ Եղնեովիտ գետի աջ վտակի ոլորանում, վերջինիս գետի ձախ ամին:
117. Քաջքար (Կաջկար) գետ - սկիզբ է առնում Քաջքար լեռնաշղթայի հարավարևմտյան մասից՝ 3631 մ բարձրությամբ անառնոն լեռան արևմտյան լանջից: Հոսում է հյուսիսարևմտյան ուղղությամբ և միախառնվում Արտեր գետին:
118. Քաջքար լեռ - շրջանի ամենաբարձր զագաթն է (3937 մ): Գտնվում է Օճասարի և Մեծեովտի հարևանությամբ:

²⁰ Դուկաս Ինճինեան, Աշխարհագրություն չորրորդ մասում, աշխարհի մասն Ա Ասիա, Վենետիկ, 1806, էջ 397

119. Քաջքար լեռաշղթա - ձգվում է Սև Քաջքար լեռից մինչև Ալթըփարմաղ լեռը (3551 մ):
120. Քաջքար լճակ - գտնվում է Սև Քաջքար լեռան արևմտյան լանջին՝ Ավուձորի մոտակայքում:
121. Օձասար (Օզ թեփն) - գտնվում է Համշենի լեռաշղթայում՝ Մեծհովիտ և Քաջքար լեռաշղթայի մոտակայքում: Ունի 3881 մ բարձրություն:
122. Օմանեսգետ - գտնվում է համանուն գետակի աջ ափին՝ Քաջքար լեռաշղթայից հարավ ընկած լեռնային շրջանում:
123. Օմանեսգետ գետակ - սկիզբ է առնում Ալթըփարմաղ լեռաշղթայում գտնվող Սև լեռան արևմտյան լանջից: Հոսում է արևելյան ուղղությամբ և միախառնվում Բողատգետին:

Օգտագործած քարտեզներ և գրականություն

1. Յարական Ռուսաստանի բանակային շտաբի հինգ և տասվերասանոց քարտեզներ:
2. Սովետական միության բանակային շտաբի տարբեր մասշտաբների տոպոգրաֆիկ քարտեզներ:
3. Թուրքական հինգվերստանոց քարտեզ:
4. Ռիզևի շրջանի թուրքական արդի քարտեզներ:
5. Ս. Երևնյան, Մեծ Հայքը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Երևան, 1983, քարտեզ:
6. Բ. Հարությունյան, Մեծ Հայքն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի և այլ աղբյուրների, Երևան, 2001, քարտեզ:
7. Յովհան Մամիկոնեան, Պատմութիւն Տարսուռոյ,- «Մատենագիրք Հայոց», Է դար, Անթիլիաս, 2005:
8. «Պատմութիւն Ղեսեղայ Մեծի վարդապետի Հայոց», Ս. Ղեսեղցուրգ, 1887:
9. Մ. Բժշկեան, Պատմութիւն Պոնտոսի, որ է Մեծ Ծով, Վենետիկ, 1819:
10. Ղ. Բաճիճեան, Աշխարհագրութիւն չորից մասանց աշխարհի, մասն Ա, Ասիա, Վենետիկ, 1806:
11. Ղ. Ալիշան, Տեղագիր Հայոց Մեծաց, Վենետիկ, 1855:
12. Ս. Հայկունի, Համշեն,- «Արարատ», 1895:
13. Հ. Տաշեան, Տարբ. դրացիք և Ռուսորջուր,- «Հանդէս ամսօրեայ», 1971, թիվ 10-12:
14. Ա. Եղիազարեան, Համամաշեն-Համշենի, համանուն իշխանութեան, Արտաշենի եւ Համշենի այլ բնակավայրերի տեղադրութեան շուրջ,- «Հանկ», Անթիլիաս, մայիս 2009:
15. В. Торлякин, Этнография амшенских армян,- Амшенская библиотека, Краснодар, 2002.
16. Рюи Гонзалес де Клавико, Дневник путешествия ко двору Тимура в Самарканд в 1403-1406 гг., СПб., 1881.
17. В. Джирфорд Пальгрев, Отчет о провинциях Анатоллии за 1867-68, 1869 и 1872 гг.,- Материалы для описания Азиатской Турции и Батумской области, Тифлис, 1882.
18. И. Кузнецов, Хемшилы и амшенские армяне в культурном контексте Понта,- Амшенская библиотека.
19. А. Тулумджян, Земля и корни,- «Алеш», 2005, N 3.
20. К. Koch, Reise im Pontischen Gebirge und Turkischen Armenien, Wanderungen im Oriente II, Weimar, 1846.

ԳՐԱՄՈՍՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

**Վ. ՏԵՐ-ՄԱԹԵՎՈՍՅԱՆ «ԻՍԼԱՄԸ ԹՈՒՐԳՅԱՅԻ
ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ-ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿՑԱՆՔՈՒՄ
(1970-2001 թթ)», Երևան, Լիմուշ 2008, 249 էջ**

1990-ական թթ. Թուրքիայում տեղի ունեցող փոփոխություններից ամենախիստակալը կրոնական գործոնի կամ քաղաքական իսլամի աննախադեպ ակտիվացումն է: Քաղաքական իսլամի վերելքը նշանավորվեց 1995 թ. խորհրդարանական ընտրություններում իսլամամետ «Բարօրություն» կուսակցության հաղթանակով և 2002 թ. «Արդարություն և զարգացում» կուսակցության իշխանության գալով:

Թուրքական աշխարհիկ իսլամի մոդելի ուսումնասիրությանը նվիրված են բազմաթիվ աշխատություններ: Տարաբնույթ գիտական կենտրոններ Թուրքիայում, Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում բազմաթիվ արժեքավոր ֆունդամենտալ գիտական ուսումնասիրություններ են կատարել այդ բնագավառում: Այս գիտական ուսումնասիրությունը մեզանում ևս տարիների պատմության ունի, և հայ թուրքագետները լուրջ ներդրում ունեն այս բարդ խնդրի գիտական լուսարանման հարցում: Այդ տեսակետից բավարար է հիշատակել Դաֆֆի Կոնդակյանի «Թուրքիա. ներքին քաղաքականություն և իսլամ» աշխատությունը:

Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում իսլամի դերին նվիրված է պատմական գիտությունների թեկնածու Վաներամ Տեր-Մաթևոսյանի գիտական ուսումնասիրությունը, որտեղ հեղինակը վերլուծում է 1970-2001 թթ. ընթացքում իսլամի վերելքը Թուրքիայում, կրոնական գործոնի օգտագործումը գաղափարական, քաղաքական պայքարում և այլ հարակից գործընթացներ: Անշուշտ կրոնական գործոնի օգտագործումը հանրապետական Թուրքիայում սկսել է դեռևս 1940-1950-ական թթ.՝ միակուսակցական համակարգից բազմակուսակցականի անցման շրջանում: 1950-60 թթ. «Ղեկավարական» կուսակցությունը, վարչապետ Ադնան Մենդերեսի գլխավորությամբ որոշակիորեն մեղմացնելով «Ժողովրդա-հանրապետական» կուսակցության կատավարման օրոք կրոնական քաղաքականությունը, փորձեց օգտագործել իսլամական միասնությունն ընդեմ քրդական

անջատողականության: Հետագայում 1960-70-ական թթ. Ցուրքիայում ձևավորվեց «թուրք-խալամական համադրության» գաղափարախոսությունը, որն «Ազգային փրկություն» կուսակցության գաղափարական հիմք հանդիսացավ: Վ. Տեր-Մաթևոսյանի աշխատության առաջին գլխում բազմաթիվ աղբյուրների օգտագործմամբ գիտական վերլուծության է ենթարկվում 1970-80-ական թթ. ներքաղաքական պայքարում իսլամական գաղափարախոսության օգտագործումը և Նեքմեթին էրբաքանի կողմից ղեկավարվող «Ազգային փրկություն» կուսակցության գործունեությունը, որը 1970-ական թթ. կառավարող կուսիցիաների անդամ է հանդիսացել: Մակայե ներքաղաքական բարդ իրավիճակի և զինվորականության ճնշման պայմաններում ակտիվ իսլամական քաղաքականություն վարել անհնարին էր: Բավական է նշել, որ ձախ և աջ կուսակցությունների պայքարի ու անաբեկչության հետ մեկտեղ երկրում աճող իսլամական տենդենցները, որոնց ակտիվացմանը կոր գարկ հաղորդեց 1979 թ. հարևան Իրանում տեղի ունեցած իսլամական հեղափոխությունը, 1980 թ. սեպտեմբերի 12-ին Ցուրքիայում տեղի ունեցած ռազմական հեղաշրջման պատճառներից մեկը հանդիսացան: Իշխանությունն իր ձեռքը վերցրած զինվորականությունը հալածանքներ տեղաց ոչ միայն ձախակողմյան և աջակողմյան կուսակցությունների, այլ նաև՝ իսլամամետ ուժերի վրա:

Ինչպես նշում է Վ. Տեր-Մաթևոսյանը, իսլամական ուժերի ակտիվացում հատկապես ակնառու է Ցուրգուք՝ Օզալի կառավարման տարիներին: Որոշ գիտնականներ այդ ակտիվացման մեջ նշում են նաև սուրյեկտիվ գործոն, այն է Օզալի իսլամական թարիքատներից (սղանդներից) մեկին պատկանելիությունը¹: Մակայե իրական իսլամական տրամադրությունների և իսլամական ուժերի ակտիվացումը սկսում է 1990-ական թթ. սկզբին: Ինչպես իրավացիորեն նշում է Վ. Տեր-Մաթևոսյանը աջակողմյան և ձախակողմյան կուսակցությունների վարած անհաջող քաղաքականության պայմաններում, իսլամամետ «Բարոություն» կուսակցության կողմից առաջ քաշված «Ազգային տեսակետ» և «Արդար կարգ» ծրագրերը հասարակությունը դիտեց որպես երբորդ,

¹ Առաջը գնում է Բեքթաշի թարիքաթի մասին - Ա. Ա.

այլընտրանքային ուղի, որը կարող է բերել երկրի բարեկեցությանն ու ուժեղացմանը, ավելի անկախ արտաքին քաղաքականության վարմանը, իսկ իսլամական երկրների հետ համագործակցության ուժեղացման միջոցով, տարածաշրջանում Թուրքիայի դիրքերի և նշանակության ուժեղացմանը:

Վ. Տեր-Մաթևոսյանի աշխատության գիտական նորույթն այն է, որ հեղինակը հանգամանորեն վերլուծում է «Ազգային տեսակետ»-ի (*Milli Görüş*) գործունեությունը, որը շուրջ երեք տասնամյակ Թուրքիայի ամենաազդեցիկ կրոնա-գաղափարական շարժումն էր: Մենագրության մյուս կարևոր նորույթը «Բարոյություն» կուսակցության վարած քաղաքականությունում ժողովրդավարացմանը հատկացված դերակատարման ուսումնասիրությունն էր. «ԲԿ-ի համար ժողովրդավարությունը ոչ թե նպատակ էր, այլ՝ միջոց, միևնույն վերջնական նպատակն անորոշ ձևակերպմամբ հրամցվող, «Երջանկության կարգի» հիմնադրումն էր» (էջ 135):

«Իսլամը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում»² գրքում լուսարանվում է նաև Սաիդի Լուրսիի կողմից հիմնադրված «նուրսիջիների» գաղափարախոսությունը, ինչպես նաև նրա հետևորդ հակդիսացող և աշխարհում մեծ թափ տուցած Ֆեթուլահ Գյուլենի կողմից ղեկավարվող «ցուլենական» շարժումը: Այս շարժման հաջողությունը և «արևմտյան կրթություն – չափավոր իսլամական բարքեր» բանաձևի գրավորությունը քաղաքական իսլամի զարգացման նոր դրսևորումներից մեկն է:

Ամփոփելով, կցանկանայի՞ք նշել, որ Վահրամ Տեր-Մաթևոսյանի «Իսլամը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում» աշխատությունը հաջողված բազմակողմանի գիտական վերլուծություն է, որն իր արժանի տեղն է գրադեցնում հայրենի թուրքագիտությունում՝ իսլամի տեղի և իսլամական շարժման լուսարանմանը նվիրված հիմնարար աշխատությունների շարքում:

Արսեն Ավագյան

² Վահրամ Տեր-Մաթևոսյան, *Իսլամը Թուրքիայի հասարակական-քաղաքական կյանքում* (1970-2001 թթ), Լիմոնջ հրատարակչություն, Նրևան, 2008, 249 էջ

**Ռ. ՄԵԼՔՈՒՑԱՆ «ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ
ԹԵՄԱՆ ԱՐԻ ԹՈՒՐՔԱԿԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ
ՄԵՁ» ,Երևան , ՎՄՎ-Պրինտ 2010, 128 էջ**

Պատմական, հասարակական կարևոր իրադարձությունները շատ հաճախ իրենց գեղարվեստական արտացոլումն են գտնում գրականության մեջ և դառնում ժողովրդական հիշողության յուրահատուկ «շտեմարան»: Բանասիրական գիտությունների թեկնածու, դոցենտ Ռուբեն Մելքոնյանի հեղինակած վերջին գրքում քննության է առնվում նորագույն շրջանի թուրքական գրականության մեջ Հայոց ցեղասպանության թեմայի արտացոլման հարցը: Փաստենք, որ հեղինակն իր առջև բավական բարդ խնդիր է դրել քանի որ իր իսկ դիտարկմամբ. «Թուրքիայում արգելված մի շարք թեմաների հանդեպ 20-րդ դարի թուրք գրականությունն, ընդհանուր առմամբ, որդեգրել է նույն դիրքորոշումը» (էջ 5):

Վերլուծելով մեզանում առավելապես անհայտ 20-րդ դարի մի շարք թուրք գրողների ստեղծագործություններ՝ Մելքոնյանը վեր է հանել հաճախ տողատակերում արտահայտված ակնարկները Հայոց ցեղասպանության թեմայի վերաբերյալ: Իսկ արդեն 21-րդ դարի սկզբի որոշ թուրք հեղինակների գրքերում Հայոց ցեղասպանության հարցն ավելի բացահայտ է ներկայացված՝ հիմնականում ակնատես-վերապրողների հուշերի հիման վրա: Ի տարբերություն պատմաբանների, գրողներն իրենց հուզող խնդիրներն արծարծելիս հաճախ անուղղակիորեն են անդրադառնում երևույթներին, արտացոլում չեն ձգտում բացահայտել իրենց ստեղծագործության հիմնական թեմաները ողջ խորությամբ, բայց և այնպես իրենց ասելիքը տեղ են հասցնում պատենցիալ ընթերցողին: Լավ ընթերցողը հեղինակի կերտած գրական կերպարների կամ էլ իրական հերոսների հետ միասին է «ճանապարհորդում» իրադարձությունների և այուժների հարձակոտում, իսկ եթե ստեղծագործությունն ունենում է գեղարվեստականորեն մեծ արտահայտչականություն՝ ընթերցողն ինքն է գիրքը փակելուց հետո փորձում գտնել նկարագրվող երևույթների իրական պատճառները, սկսում է դրանց ակունքների սելիական փնտրտուքը: Այս իմաստով է միայն հուսադրող գրախոսվող աշխատության հեղինակի այն դիտարկումը, թե «թուրքական գրականության...

անդրադարձը Հայոց ցեղասպանության թեմային կարևոր է նաև այն առումով, որ կարող է նպաստել թուրքական հասարակության մեջ պատմական ճշմարտության, այն է՝ Հայոց ցեղասպանության փաստը ճանաչելու և ընդունելու գործընթացին, քանի որ այս ստեղծագործություններում պատմական «չոր» փաստերը ներկայացվում են մարդկային անհատական ողբերգությունների միջոցով, ինչը, շատ հաճախ, ավելի ազդեցիկ է լինում» (Էջ 118):

Չնայած գրքի վերնագիրը հուշում է աշխատանքի առավելապես գրականագիտական ուղղվածության մասին, սակայն հարկ է նկատել, որ հեղինակի վերլուծությունները և ներկայացրած փաստերը գտնվում են տարբեր գիտակարգերի (պատմագրություն, բանասիրություն, ազգագրություն) հատման տիրույթում, ինչը, փաստորեն, արևելագիտության բնորոշ հատկանիշներից կարելի է համարել: Ռուբեն Մելքոնյանի գրքի հիմնական թեմատիկան աշխատության մեջ ներկայացվում է մեկ հիմնական մոտիվի ու դրա ճյուղավորումների միջոցով, որոնցից ամենակարևորը կարելի է բնութագրել «րոնի իսլամացված հայերի ու երանց սերունդների տրավմատիկ հիշողություն ու դրանով պայմանավորված ինքնություն» ձևակերպմամբ: Պատահական չէ այս մոտիվի հայտնվելը թե՛ թուրք հեղինակների, թե՛ նրանց ստեղծագործությունները վերլուծող հեղինակի աշխատությունում: Բանն այն է, որ Ռ. Մելքոնյանը հայաստանյան (թերևս նաև հայագիտական) իրականության մեջ միակ հետազոտողն է, որը հարցի իրապես պրոֆեսիոնալ գիտակն է: Այդ են վկայում նախ և առաջ նրա տասնյակ հրապարակումները ինչպես գիտական, կույնպես և գիտահանրամատչելի պարբերականներում, բազմաթիվ հեռուստատելույթները և հարցազրույցները, որոնք հենված են թուրքական (և թուրքահայ) իրականության խորը իմացության վրա: Գիտելիքների աղբյուրը ոչ միայն թուրք մասնագետների աշխատանքներն են, այլ նաև անձնական դիտարկումները, դաշտային աշխատանքները Թուրքիայի հայության մեջ:

Թուրք հեղինակների համար վերոնշյալ մոտիվի հայտնվելը պայմանավորված է դրա՝ թուրքական հասարակության մեջ ավելի ու ավելի արդիական դառնալու հանգամանքով: Արդյունքում որոշ թուրք գրողներ՝ ոչ մեծ փնտրտուքի շնորհիվ, ծագումով հայերի են գտնում թուրքական հասարակության ամենատարբեր շերտերում

ու սկսում են այդ թեման ներկայացնել տարբեր աստիճանի գեղարվեստական մշակմամբ կամ պարզապես շարքային մարդկանց պատմությունների վերաշարադրմամբ: Եվ դա դառնում է այն յուրատեսակ «բանալին», որ հնարավորություն է ընձեռում մի փոքր բարձրացնելու վարագույրը քսաներորդ դարասկզբի իրադարձությունների և մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության խնդրի վերաբերյալ:

Ռուբեն Մելքոնյանի գրքում նկատելի են նաև ազգագրական բնույթի նկարագրություններ. զրքի անգամ եկթագլուխների վերնագրերի ձևակերպումները, հայագետների (ու, մասնավորապես, ազգագրագետների) համար բացահայտում են Թուրքիայում բնակվող հայության մեջ տեղ գտնող էթնոմշակութային գործընթացների երբերանգները: Մասնավորապես՝ պատկերվում են հայաստյաց միջավայրում հայկական ինքնության պահպանման ձևերը, հայրեր-որդիներ հանկարամիասնության փոխակերպումը տասեր-թոռներ կապի, գաղտնիքները պահելու ձևերն ու դրանց հանկարծակի կամ օրինաչափ բացահայտումները, բնութագրական ձևակերպումների օգտագործումները, տրավմատիկ առօրյայի դրսևորումները, երրորդ-չորրորդ սերնդի հայկական արմատներ ունեցող երիտասարդների պահվածքը և այլ գեղարվեստական կամ իրական կյանքից վերցրած լուծումներ: Միանգամայն ակնհայտ է դառնում, որ մերօրյա Թուրքիայում ցեղասպանության տրավմատիկ երանգներ կրող հիշողությունն է հայկական ինքնության պահպանման կարևորագույն գործոնը: Մի գործոն, որի կատուցողական գործառնությունները մինչ վերջերս վերագրվում էր լույ սփյուռքահայ ինքնության պահպանմանը, պարզվում է, որ միանգամայն աշխատում է նաև իր պապենական տարածքներում բնակվող Թուրքիայի հայության սերունդների համար:

Ամփոփելով՝ փաստենք, որ Ռուբեն Մելքոնյանի «Հայոց ցեղասպանության թեման արդի թուրքական գրականության մեջ» զիրքը ուշագրավ է նոր փաստերով, հետաքրքիր վերլուծություններով հարստացնում է հայաստանյան գիտական (արևելագետական) միտքը, իսկ երիտասարդ թուրքագետի գիտական պրպտումները արժանի են խրախուսման:

Հարություն Մարության

**Լ. ՀՈՎՍԵԹՅԱՆ Վ. ԻՎԱՆՈՎ «ՀԱՐԱՎԱՅԻՆ
ԿՈՎԿԱՍԻ (ԱՂԲԵՁԱՆ ԵՎ ՎՐԱՍՏԱՆ) ԵՎ
ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԱՍԻԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐԻ ՀԵՏ
ԹՈՒՐԹԻԱՅԻ ՌԱԶՄԱՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՀԱՄԱԳՈՐԾԱԿՑՈՒԹՅԱՆ ԱՄՊԵԿՏՆԵՐԸ», Երևան,
Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտ,
2010, 166 էջ**

Հայրենական թուրքագիտության մեջ հաճախ են լույս տեսնում տարածաշրջանային ռազմաքաղաքական դաշինքներին, Հարավային Կովկասի և Կենտրոնական Ասիայի երկրներին հետ թուրքիայի հարաբերություններին և համագործակցության հեռանկարներին նվիրված հոդվածներ և աշխատություններ: Այդ աշխատությունների մի մասն այժի է ընկնում ոչ թե գիտական, այլ պոպուլիստական մտածեցմամբ, որոնցում, ելնելով տարաբնույթ պատճառներից, կամ գերազնահատվում, կամ էլ թերազնահատվում են թուրքիայի հնարավորությունները, յուրովի, հաճախակի իրականությունից շատ հեռու են մեկնաբանվում Կովկասի և Միջին Ասիայի տարածաշրջաններում թուրքիաթուրքալեզու հանրապետությունների միջև համագործակցության տարբեր խեղդիրները:

Լսեն Հովսեփյանի և Վաղյիմիր Իվանովի՝ «Հարավային Կովկասի (Ալբերջան, Վրաստան) և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ թուրքիայի համագործակցության ռազմաքաղաքական ասպեկտները» աշխատությունը, ի տարբերություն վերոնշյալ ուսումնասիրությունների, այժի է ընկնում իր գիտական վերլուծությամբ, աղբյուրների հնարավորին չափ լայն ընդգրկմամբ և անպատմածեցմամբ: Հեղինակներին հաջողվել է առեղծել կուտ գիտական աշխատություն, որտեղ բազմաթիվ աղբյուրների վերլուծության հիման վրա ներկայացվում են թուրքիայի տարածաշրջանային քաղաքականության դրդապատճառները, նպատակները և այդ նպատակների իրականացմանն ուղղված ռազմաքաղաքական համագործակցության տարբեր դրսևորումները:

Համահեղինակներին աշխատությունը կազմված է երեք գլխից և վերջաբանից: Առաջին գլխում, որը վերնագրված է «Թուրքիայի

արտաքին քաղաքականության կովկասյան և կենտրոնասիական ուղղությունները: Կոնցենպտուալ մտտեցումների և պրակտիկայի փոխկապակցվածությունը» ներկայացվում է Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության այդ երկու կարևոր ուղղությունների ձևավորման քաղաքական գծի պատճառները, դրանց կապը եախարդոլ շրջաններում գոյություն ունեցող մտտեցումների, եախկին կայսերական նկրտումների հետ, ինչպես նաև ներկայացվում են Թուրքիայի քաղաքական վերեախափում նշված տարածաշրջաններում իրականացվող քաղաքական գծի ռազմավարական ուշենիշները: Գլխում մեջբերվում են տարբեր թուրքական գործիչների ելույթներն ու արտահայտված դիրքորոշումները, թուրքալեզու հանրապետությունների հետ համագործակցության դիկամիկան և վերլուծվում խոչընդոտող հանգամանքները:

Աշխատությունում հիմնական ուշադրությունը դարձվում է Թուրքիայի ռազմաքաղաքական համագործակցությանը Ադրբեջանի և Վրաստանի հետ: Այս խնդրի լուսաբանմանը և կարևոր իրադարձությունների ներկայացմանն է նվիրված «Թուրքիայի ռազմաքաղաքական համագործակցությունը Հարավային Կովկասի երկրների (Ադրբեջան, Վրաստան) հետ» վերնագրված երկուրդ գլուխը: Հեղինակները իրավացիորեն նշում են, որ Հարավային Կովկասում Թուրքիայի քաղաքականությունը հիմնվում է Ադրբեջանի հետ ռազմաքաղաքական դաշինքի վրա, որի ազդեցության ոլորտում է գտնվում նաև Վրաստանը: «Մեկ ազգ - երկու պետություն» մտտեցմամբ Ադրբեջանին տրամադրված զենքն ու զինամթերքը, այդ երկրի հետ իրականացվող ռազմատեխնիկական համագործակցությունը և կնքված պայմանագրերը թուրք-ադրբեջանական դաշինքը դարձրել են կարևոր տարածաշրջանային գործոն, որը մեծապես ազդում է ՀՀ ազգային անվտանգության համակարգի ձևավորման վրա: Աշխատությունում ներկայացված է նաև Թուրքիայի կողմից Ադրբեջանի զինված ուժերի արդիականացման ծրագիրը, իրականացման փուլերը և դրա հավանական հետևանքները հայկական պետությունների համար: Գրքում բազմակողմանի և ուշագրավ փաստերի վերլուծության հիման վրա ներկայացվում է նաև Թուրքիայի աջակցությունը Ադրբեջանի ռազմաարդյունաբերական համալիրի ձևավորմանը:

Լույս գլխում վերաձևվում է թուրք-վրացական ռազմաքաղաքական համագործակցության բնույթն ու անցած փուլերը, Թուրքիայի ներդրումները Վրաստանի տնտեսական համակարգում և զինված ուժերի արդիականացման գործում խաղացած դերը, ընդգծվում է Վրաստանի տարանցիկ երկիր հանդիսանալու նշանակությունը թուրք-ադրբեջանական ռազմավարական դաշինքի ամրապնդման և հետագա զարգացման տեսանկյունից:

Գրքի «Կենտրոնական Ասիայի թուրքալեզու հանրապետությունների հետ Թուրքիայի ռազմական համագործակցությունը, ընդհանուր ակնարկ» վերնագրված երրորդ գլխում համառոտակիտրեն, բաց հիմնական դրույթների մասին պատկերացում կազմելու համար բավարար նյութի ընդգրկմամբ լուսաբանվում է Թուրքիա-թյուրքալեզու հանրապետություններ ռազմա-տեխնիկական համագործակցությունը, հիմնական միտումներն ու հնարավորությունները:

Ամփոփելով՝ կցանկանայիսք նշել, որ Առև Հովսեփյանի և Վլադիմիր Իվանովի «Հարավային Կովկասի (Ադրբեջան և Վրաստան) և Կենտրոնական Ասիայի երկրների հետ Թուրքիայի ռազմաքաղաքական համագործակցության ասպեկտները» աշխատությունը, լուսաբանելով Թուրքիայի կովկասյան և կենտրոնասիական քաղաքականության ռազմաքաղաքական տեսանկյունները, նյութի բազմազանության և զիտական բազմակողմանի վերլուծության շնորհիվ կարևոր զիտակիրառական նշանակություն ունի և հետաքրքրություն է ներկայացնում ոչ միայն այդ խնդիրներով զբաղվող թուրքագետների և քաղաքագետների համար:

Արսեն Ավագյան

Պատմական գիտությունների դոկտոր

Դեռ 1980 ական թվականներից այս անունը քաջ հայտնի հայ հասարակությանը:

1980 թ. դեկտեմբերին Խոսե Անտոնիո Գուտիարանը պատահաբար վիրավորվում է Մադրիդում հայկական վրիժառուների ռումբից: Չբոված «լրագրողական մեծ հետաքրքրությամբ և մասամբ ստոկհոլմյան ախտանիշանով, Գուտիարանը ջանք չի խնայում ճանաչելու այդ հակամարտության արմատները: Լա հանդիպում է Լիբանանում այդ գործողության պատասխանատուների հետ, որից հետո լույս է տեսնում «Ֆեուսը» վերնագրով գիրքը, որտեղ հեղինակը պատմում է այդ արտասովոր հանդիպման մասին և բացահայտում հայկական վրեժի պատճառները: Գիրքը սկզբունքային «ոչ» է բռնությանն ու մահին և գույք կյանքին:

27 տարի անց նա այցելեց արդեն անկախ Հայաստան և հանդիպեց ԱՄԱՄ-ի նախկին անդամների հետ, որոնք վայր եղյրել գեները և լծվել խաղաղ կյանքին: Հայաստանում Գուտիարանը ուսումնասիրեց «հայ ժողովրդի ասյրած մեծ ողբերգությունը՝ 1915թ. ցեղասպանությունը»: Իր կոր գիրքում՝ «Հայեր՝ մոռացված ցեղասպանություն» Գուտիարանը հիշեցնում է 20-րդ դ. առաջին ցեղասպանության մասին, երբ Թուրքիան ոչնչացրեց մեկ ու կես միլիոն հայ, և որը Անկարայի ներկա կառավարությունը շարունակում է ժխտել, վիճարկելով նույնիսկ հայոցցեղասպանության լինելու փաստը:

Հայերի մասին այս երկրորդ գիրքը ծնվեց Բարսելոնի մի խումբ հայերի հետ շփումից, Իսպանիայի հայ համայնքին հանդիպելուց հետո: Գրքի մտահղացումը ստիպեց հեղինակին ուսումնասիրություններ կատարել և հայտնաբերել իր համար անսպասելի տեղեկություններ հայերի վերաբերյալ Իսպանիայում, հետաքրքրվել իր հայ ծանոթների և այլոց պատմություններով, որոնք բողոքն էլ ցեղասպանություն վերապածների զավակներ կամ թոռներ են Ըստ հեղինակի՝ հնարավորություններ ստեղծվեց գիրքի միջոցով օգնելու հայկական հարցի արդարացի լուծմանը և «ես ոգևորվեցի այն գրելու հնարավորինս լավագույն վայրում՝ Հայաստանում»:

Իրավամբ խոսե Անտոնիո Գուոնասեր հայ ժողովրդի իսկական բարեկամն է, մտահոգված երա անցյալով, ներկայով և ապագայով: Դրա վառ ապացույցն է իրեն իսկ տողերը, գրված արգենտինահայերի «տո» կայքին.

«...Երեսնամ սկսեցի գրել այն ինչ այսօր գիրք է, որի մեջ դրել եմ բոլոր հույսերը որ կեպաստի տարածելու Հայկական հարցը, որ այն կլինի ևս մի ավագահատիկ, որը կգումարվի մեր ջանքերին, որպեսզի, չնայած ուշ՝ այնուամենայնիվ աշխարհը ճանաչի հայերի հետ կատարված պատմական անարդարությունը. Մա է իմ՝ ինչպես և գրքի նպատակը»:

**G.H. GUARCH "EL TESTAMENTO ARMENIO", Editorial
Almuzara, S.L., 2008, 480p.**

Ըստ իսպանացի գրող Գոնսալո Էրեսանդես Գուարչի, ով վերջերս հրատարակեց «Հայոց Կտակարան» վեպը՝ «պատմական գրականությունը լավագույն հակաթույնն է մոռացության դեմ. մի ավագահատիկ՝ կանխարգելելու ռոբերգությունները, հակամարտությունները և սխալները»:

«Աշխարհի քաղաքացի» այս կատալոնացին համարում է, որ «եթե մոռանում ենք և զգայունություն չունենք մեզ շրջապատող աշխարհի հանդեպ, մենք պատժված կլինենք շատ դաժան իրողություններով, որոնք կրկին կարող են պատահել»:

Եւ համոզված է, որ աշխարհը, որտեղ մենք ապրում ենք «ավելի քիչ կայուն է, քան թվում է», և որպես օրինակներ կշում է թե, ինչ կատարվեց հայկական ցեղասպանության, երեսկան հուլոցստի կամ Ռուսանդայի թուրքիների ոչնչացման հետ, ինչ կատարվեց Իրաքում, կամ ինչ կատարվում է այժմ ԱՖրիկայում:

Հեղինակի հետաքրքրությունը հայ ժողովրդով և 20-րդ դարի սկզբում Թուրքիայի ձեռքով կրա ապրած ցեղասպանությամբ պատահականության արդյունք էր, որի «պատասխանատուն» ծագումով հայ մի կին էր, որի հետ մասնակցել էր մի հարսանիքի: Այն ժամանակ Էրեսանդես Գուարչը արդեն գրել և հրատարակել էր

մի քանի պատմական վեպեր, որոնց թվում «Երեք կանանց պատմություն»՝ Բաղկաներում պատերազմի մասին, «Շալոմ Սեֆարադ»՝ սեֆարադների վտարման մասին, և «Քրդական պատգամ»՝ քուրդ ժողովրդի պատմության մասին:

Այդ պատահական հանդիպումից ինչից հետաքրքրությունը՝ տեղեկանալու հայոց ցեղասպանության մակրամասներին, և իր տպավորություններն ամփոփեց առաջին գիրքում՝ «Հայկական տոհմածառ» վերնագրով: Գուարչը ցնցված էր դարասկզբին հայ ժողովրդի հանդեպ իրկանացված ոճրագործությանը և առավելապես տպավորված՝ հայերիս հարստներու մեծագույն կամքով ու ստեղծագործ մտքով:

«Հայոց կտակարանը» հեղինակի երկրորդ գիրքն այս թեմայով, որտեղ նա փորձում է ուսումնասիրել այն պատճառները, որ բերեցին այդ ողբերգությանը: Նա պարզաբանում է, որ «քաղաքակապես ոչինչ չունի ժամանակակից թուրքերի դեմ», բայց համարում է, որ «թուրքական կառավարությունը մեկնումիշտ պետք էր ճանաչի ցեղասպանության գոյության փաստը»:

«Հայոց կտակարանը» պատմավեպ է, որի գլխավոր հերոսը՝ պատմության հեղինակը,

մեծահարուստ ընտանիքից սերող ֆրանսիացի լրագրող Անրի դե Լատուրն է, որը 1885թ. դիվանագիտական անձնագրով գործուղվում է Թուրքիա աշխատելու: Ականատես լինելով 19-րդ դարի վերջերին և 20-րդ դարի սկզբերին Օսմանյան կայսրությունում իրագործված հայկական ջարդերին, նա աշխատում է հնարավորինս շատ մարդ փրկել թուրք ոճրագործներից՝ օգտագործելով ինչպես իր դիվանագիտական կարգավիճակը, այնպես էլ անձնական կապերը: Պատահական չի նաև իր ամուսնությունը է մի հայ աղջկա հետ, իրենց զավակի ճակատագիրը, որ թողնելով փափկասուն կյանքն Արևմուտքում, ասանց ծնողներին զգուշացնելու, իր կամքով մեկնում է մոլոր կախիկների հայրենիքը՝ կռվելու նրա պաշտպանության և ազատագրման համար և զոհվում է: Անրի դե Լատուրը դառնում է հայ ժողովրդի և նրա շահերի ջատագովն ու պաշտպանը՝ ամբողջ պատասխանատվությամբ և անշահախնդիր ծառայելով այդ նպատակներին:

Հարկ է նշել, որ գրքի հերոսները հիմնականում հորինված կերպարներ են, սակայն իրական են հիմնական փաստերն ու

գործողությունները, որոնք հանգեցրեցին մարդկության դեմ կատարած ամենամեծ հանցագործություններից մեկին:

Չնայած դրան մինչ այսօր Թուրքիան շարունակում է չճանաչել ցեղասպանությունը և չհասկանալ, որ այդ քայլը, ըստ Գուարչի «Գեշանակեր ազգային ինքնամաքում, ինչը նրան կօգներ փոխակերպվելու եվրոպական և ժամանակակից պետության»:

Գուարչը մեծապես գնահատում է պատմաբանների դերը, որոնց աշխատանքներից արժեքավոր կտյուղեր է գտնում իր վեպերի համար, քայց ընդգծում է նաև այն մեծ կարևորությունը, որ ունեն վիպասանները, ինչպես ինքն է, քանզի գեղարվեստական գրականությունը կարող է լուրջ ներդրում ունենալ հայոց ցեղասպանության՝ միջազգային լան հանրության կողմից ճանաչման գործընթացում:

Գոնեսալո Էրևանդես Գուարչը (Բարսելոնա, 1945) անցել է փայլուն գրական ուղի: «Հայկական տոհմածառ» գրքի համար արժանացել է Հայաստանի Հանրապետության մշակույթի ոլորտում ներդրման համար ոսկե մեդալի և ընտրվել Հայաստանի գիտության և գրականության ակադեմիայի պատվավոր անդամ, արժանացել նաև ՀԲԸՄ-ի 2007 թ. Կ Փափազյանի մրցանակին՝ իր նշանակալի նպաստի համար հայ ժողովրդի մշակութային և պատմական հաստատակամության մեջ:

S.C. CODINACH "EL PRIMER GENOCIDIO DEL SIGLO
XX", REVISTA "SAPIENS", N. 66,
ABRIL 2008, BARCELONA, PP. 18-25

Հայոց ցեղասպանությունը բազմիցս արտացոլվել է տարբեր երկրներում և տարբեր լեզուներով: Մակայն սույն խորագրով հոդվածը իսպանական «Sapiens»¹ (2008 թ., № 66) ամսագրում

¹ El primer genocidi del segle XX. «Sapiens», Barcelona, № 66, 2008. Տեղեկացնեք, որ «Sapiens» պատմականագիտական ամսագիրը ներկայումս կառավարվում է ամենամեծ քանակությամբ վճարովի հատկան է, որը տարածվում է ամսական 100.000 ընթերցողների միջև: Այն պատկանում է «Մշակույթ 03» խմբին, որը նաև կառավարվում է կառավարկան ևս մի քանի հայրենի ամսագրեր:

առանձնանում է երանով, որ այդ թեմային առաջին անգամ լայնորեն անդրադաստեղծում է կատարուկան մի լրատվամիջոց՝ մանրամասնորեն նկարագրելով դրա հանգամանքները և իրականացումը, ինչպես նաև հետևանքները և արձագանքները:

Հողվածը, գրել է լրագրուհի Սոնիա Կասաս Կոդիկաչը՝ պատմաբան Ագուստի Կոլումիենսի և Բարսելոնի հայ մշակութային ընկերության նախագահ Գոռ Արգարյանի աջակցությամբ:

Հողվածը կառուցված է իրական, փաստագրական և օբյեկտիվ տվյալների հիման վրա: Թուրքական պետության կողմից հայ փոքրամասնության դեմ Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին իրագործված ցեղասպանությունը շարունակում է մնալ քննարկումների և վեճերի թեմա: Այդ կապակցությամբ հեղինակը գրում է «Հարյուր տարի անց՝ Թուրքիան շարունակում է այն չընդունել և կիրառում է օրենք, համաձայն որի պատժվում են այն հիշատակող անձիք: Նաև այն չեն ընդունել պաշտոնապես Իսպանիան, Միացյալ Թագավորությունը, Միացյալ Նահանգները կամ Իսրայելը այն դեպքում, երբ նույն Հիտլերը ժամանակին այն օրինակ էր բերել՝ «Ո՞վ է հիշում հայերին»: Ֆուրերն այդ մասին ասել էր 1939թ. Վարշավայում մինչ փաստարկում էր իր վերջնական որոշումը»³:

Որպես նախաբան հեղինակը նշում է, որ 1915-1917 թթ. Օսմանյան կայսրությունում ապրող հայերի երկու երրորդը ոչնչացվել է թուրք իշխանությունների կողմից: Համարվելով հոլոքոստի նախադեպ ակնարկում է «Աներևակալորեն այն մնաց որպես քիչ հայտնի մի դրվագ: Հարյուր տարի անց Թուրքիայի կողմից սնուցած լուռությունը և մերժումը թույլ չտվեցին, որ վերքերը կարողանային դարմանալ: Մեկ միլիոնից ավելի գոռ: Հայկական աղբյուրներն էլ խոսում են մեկ ու կես միլիոն գոռերի մասին, մինչ թուրքական կառավարությունը 1919 թ. ճանաչել է 800.000: Այսօր Թուրքիան չի ընդունում ցեղասպանությունը, ցանկանալով ամեն կերպ խոչընդոտել հարցի արդար ու օբյեկտիվ ներկայացումը և նախընտրում

³ Հողվածում մի քանի անգամ հիշատակվում է, որ ցեղասպանությունից անցել է հարյուր տարի: Մինչդեռ Հարց ցեղասպանության 100-ամյա տարեկիցը լրատվում է 2015 թ.:

⁴ El primer genocidi del segle XX, Barcelona, «Sípcius», № 66, 2008, p. 20.

խեղաթյուրել պատմական իրականությունը»⁴։ Իսպանացի հողվածագիբրը Լույնիսկ եկատում է, որ գերմանացիները, որոնք Առաջին աշխարհամարտում հանդիսանում էին Թուրքիայի դաշնակիցները, բազմիցս գրել են հայերի հանդեպ իրականացված դաժանությունների մասին։ Հողվածում մեջբերվում է Հալեայի գերմանական դպրոցի չորս ուսուցիչների նամակը, որտեղ Բեռլինի Արտաքին գործերի նախարարությանը հայտնում են իրենց վրդովմուտքը։ Մասնավորապես, որ «3000 հասած հայ գյուղացի կանանցից 40-ն էին ողջ մնացել։ Ամենագիտեցիկները իրենց պանծապանների վավաշուտության գոհ են, մնացածները սովի և ծարավի գոհ են. Լույնիսկ ջուր լինելու դեպքում նրանց արգելվում է խմել։ Եվրոպացիներին ևս արգելված է օգնել նրանց։ Ամեն օր Հալեայից դուրս են բերվում 100-ից ավելի դիակ»⁵։ Իրոք Հալեայը դարձավ արտաքսումների կենտրոն։ Թուրքական կառավարությունն այնտեղ բացեց Արտաքսումների գլխավոր վարչություն, որը զբաղվում էր Ցրակիայից, Կիլիկիայից և Փոքր Ասիայի արևմուտքից եկող խմբերի տեղաբաշխումով։ Ավելի քան կես միլիոն մարդ տեղավորվեցին քաղաքից դուրս բաց երկնքի տակ մի քանի տասնյակ ճամբարներում, ուր ենթարկվեցին դանձրանքի և կյանքի պայմաններին։ 1916 թ. դեկտեմբերին թուրք իշխանությունները վարձեցին քոչվոր ցեղերի և չեթեն մարդասպանների, որպեսզի վերացնեին ողջ մնացածներին։ Վերջիններին նրանք քչեցին Դեր Ջորի անապատ, ուր առաջին գազախցերի վերածված քարանձավներում նրանց վառեցին⁶։

Ըստ հայկական աղբյուրների՝ 1912 թ մարդահամարի տվյալների համաձայն Օսմանյան կայսրությունում բնակվող 2.100.000 հայերից վերապրեցին միայն 600.000-ը⁷։ Միևնույն ժամանակ Պոլիսում արդեն երկար ժամանակ գործում էր «լքված ունեցվածքի» կոչվող մի հանձնաժողով, որն իրականացնում էր հայերի ունեցվածքի բռնագրավումը։ Հիշենակը հիշեցնում է «Թուրք ղեկավարների անպատկառությունը հասավ այն

⁴ Լույն տեղում, էջ 18։

⁵ Լույն տեղում, էջ 21։

⁶ Լույն տեղում, էջ 22-23։

⁷ Լույն տեղում, էջ 23։

աստիճանի, որ նրանք պահանջում են կյանքի ապահովագրական վկայականները և բանկային հաշիվները, որ որոշ հայեր ունեին Միացյալ Լատինագներում: Սակայն թալանը չի սահմանափակվում միայն մասնավոր սեփականության շրջանակով՝ եկեղեցիներ, վանքեր, գրադարաններ, ամրոցներ, դպրոցներ, անբնակ ավաններ... հայ ժողովրդի սեփականությունը պարբերաբար կանարգվի և կոչնչացվի: Կարճ ամիսների ընթացքում թուրք իշխանությունները ջնջեցին մշակութային ժառանգության վկայությունները՝ ստեղծված ավելի քան երեք հազարամյա պատմության ընթացքում:

Միայն Առաջին համաշխարհային պատերազմի ավարտին զինադադարի ստորագրումից հետո 1918 թ. հոկտեմբերի 18-ին դաշնակիցները պահանջում են քրեական պատասխանատվության կանչել կոտորածների հեղինակներին: Ակնկալելով դաշնակիցների բարենաճությունը և ապագա խաղաղության կոնֆերանսի ապաստումով նոր Օսմանյան կառավարությունը 1919 թ. կազմում է ռազմական խորհուրդ երիտթուրքերի դատավարության համար, որ երկիրը բերին ռազմական պարտության և արքայների ու «ամբողջ մի ժողովրդի ոչնչացման»⁴:

Կոտորածների գլխավոր կազմակերպիչներն ու կատարողները թալեաթը և Ջեմալը դատապարտվեցին մահապատժի, սակայն նրանք փախան արդարությունից, ինչը չփրկեց նրանց, քանի որ ստացան հասանելիք պատիժը: Սուդանի թերլեդյանի գործը դարձավ այն հազվադեպ դատավարություններից մեկը որտեղ պաշտոնապես ճանաչվեց ցեղասպանությունը, հիմնված գերմանական դատարաններում լսված տարբեր պատերազմի վկայությունների վրա, որոնք տեսել էին հայ բնակչության դեմ իրագործված դաժանություններն ու բռնությունները: Հեց ներշնչված այդ դատավարությամբ լեռ Ռաֆայել Լեմկինը ստեղծեց ցեղասպանություն բառը: Միևնույն ժամանակ թուրքիացում գնեկրալ Մուսթաֆա Աթաթուրքը սկսում է արևմտացման գործընթացը, որը լիովին կվտխի Օսմանյան կայսրության պատկերը: Լոր այբուբենի ստեղծմանը և խալիֆաթի վերացմանը զուսմարվում են այլ որոշումներ, ինչպես ընդհանուր համաձայնումը,

⁴ Լույս տեսում, էջ 24:

որը վերացնում է Օսմանյան դատական գործընթացները: Ընդունված այդ որոշումը միջազգային հանրությունը վավերացնում է Լոզանի պայմանագրով 1923 թ.⁹:

Քեմալական հանրապետությանը հաջողվեց խույս տալ պատասխանատվությունից և դեռ ավելին՝ մերժել ընդհանրապես սույն փաստը: Դիրքորոշում, որը ժառանգել է ներկայիս թուրքիան: Ներկայանալով աշխարհի առաջ որպես ժամանակակից և աշխարհիկ պետություն Աթաթուրքը վերաստեղծում է պատմությունը վերնից ներքև: Կարծես թե այլևս հայ ժողովուրդ գոյություն չունի, բավական կլինի թուրք միացյալ ազգի առասպելը հաստատված Անատոլիայում ժամանակի ակունքներից և ժառանգած խեթերից ու բյուզանդացիներից: Փաստորեն հայերը դիտվում են որպես նկվորեեր և այլ քաղաքակրթության ներկայացուցիչներ: Կոտորածների վերապրածներին, վախենալով իրենց կյանքի համար, այլ ելք չի մնում քան լքել հարազատ օջախները և գալթել Ամերիկա, Եվրոպա և նորաստեղծ Խորհրդային Հայաստան: Հետագայում հայ ժողովրդի դեմ գործած հանցագործությունները մոռացության կմտնովեն, իսկ 1948 թ. թուրքիան առանց բարդությունների կստորագրի Միացյալ ազգերի ցեղասպանության մասին կոնվենցիայի պայմանագիրը: Ինչպես Խորհրդային Հայաստանի այնպես էլ սփյուռքի համար ցեղասպանության ճանաչման պահանջարկը դառնում է առաջնային սկսած 1965 թ.¹⁰ դիվանագիտական երկարատև պայքարի սյուներից մեկը:

⁹ Լույս տեսնում էջ 23:

ԳԻՏԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔ

ՌՈՒԲԵՆ ՄԱՀԱԿՅԱՆԻ 80 ԱՄՅԱԿԻՆ ԼՎԻՐԿԱՍ ԳԻՏԱԿԱՆ ԼՍՏԱՇՐՋԱՆ

2009 թ. դեկտեմբերի 22-ին ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում տեղի ունեցավ գիտաժողով՝ նվիրված վաստակաշատ թուրքագետ, Արևելագիտության ինստիտուտի Թուրքիայի բաժնի երկարամյա վարիչ, պ.գ.դ., պրոֆեսոր *Ռուբեն Մահակյանի* 80-ամյակին:

Ինստիտուտի գիտաշխատողների ու մագիստրանտների, տարբեր բուհերի ուսանողների, Ռ. Մահակյանի հարազատների և ընկերների մասնակցությամբ կայացած նիստը բացեցին ՀՀ ԳԱԱ հումանիտար գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար *Վաղդիմիր Բարխուդարյանը* և Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն *Ռուբեն Մաֆրասոյանը*։

Ռ. Մաֆրասոյանը «Ռ. Մահակյան. գեանատականի և հիշատակի խոսք» խորագրով ելույթում խոսեց ճանաչված թուրքագետի կատարած աշխատանքների մասին, ընդգծելով, որ դրանք ինքնատիպ են և արժեքավոր ու մնայուն հետք են թողել թուրքագիտության մեջ: Երա գիտական հետազոտությունների կենտրոնում են եղել Թուրքիայի երազույն շրջանի ներքին և արտաքին քաղաքականությունը, Հայկական հարցի պատմագրությունը, հայերի ցեղասպանության մասին թուրք, անգլիացի ու ֆրանսիացի հեղինակների աշխատությունների քննադատական վերլուծությունը: Ռ. Մաֆրասոյանի գեանատամբ Ռ. Մահակյանը այն փոքրաթիվ գիտնականների թվին է պատկանում, որոնք 1960-ական թվականներին Հայկական հարցի և Հայոց ցեղասպանության շուրջ իրենց ուսումնասիրություններով շրջադարձային դեր խաղացին խորհրդահայ իրականության մեջ: 1963 թ. Ե. Մադգայանի հետ համատեղ Ռ. Մահակյանը երատարակեց «Հայ ժողովրդի կոր շրջանի պատմության նեկարիտությունը թուրք պատմագրության մեջ» աշխատությունը: Մեկ տարի անց էլ՝ 1964 թ., լույս տեսավ նրա «Սովետա-թուրքական հարաբերությունների պատմության հակագիտական լուսարևումը ժամանակակից թուրք պատմագրության մեջ» խորագրով գիրքը: Այս երկու աշխատություններում թուրքագետը քաղազերծում է պատմության թուրք կեղծարարներին: Բացի այդ, Ռ. Մահակյանը Մ. Լեոսիայանի հետ

համատեղ կազմեց, վերջինիս խմբագրությանը տպագրված «Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում» փաստաթղթերի և եռթերի ժողովածուն (1966 թ.): Հետագայում թուրքագետը մասնակցել է նաև Ջ. Կիրակոսյանի խմբագրությանը լույս տեսած «Հայաստանը միջազգային դիվանագիտության և սովետական արտաքին քաղաքականության փաստաթղթերում» ժողովածուի (1972 թ.) կազմակերպմանը: Գիտական մեծ արժեք է ներկայացնում հեղինակի՝ 1970 թ. հրատարակված «Ֆրանս-թուրքական հրապարտությունները և Կիլիկիան 1918-1923 թթ.» մենագրությունը, որի ընդլայնված և նոր երկրորդ հարստացված տարբերակը՝ ռուսերեն լեզվով, լույս է տեսել 1986 թ.: Իսկ 1990 թ. լույս տեսավ նրա «Ցեղասպանության պատմությունից» խորագիրը կրող հոդվածների ժողովածուն, որտեղ ի մի են բերված անխափ գիտնականի մի քանի տասնյակ տարիների համառ, քրտնաջան, գիտական պրպտումների արդյունքները: Ամփոփելով իր խոսքը Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրենը ելեց, որ Ռ. Սահակյանի հետազոտությունները ծանրակշիռ խոսք են Հայկական հարցի և ցեղասպանության ոլորտներում:

Այնուհետև Ռ. Սահակյանի հետ կապված իրենց ելչոդությունները պատմեցին նրա տիկինը՝ *Վալենտինա Ղևոնդյան*, Արևելագիտության ինստիտուտի Իրանի բաժնի վարիչ, պ. գ. դ. *Վահան Բայրուդյան*, Թուրքիայի բաժնի գիտաշխատող *Անուշ Հովհաննիսյան*, Ռ. Սահակյանի ասպիրանտ, ներկայումս՝ ԵՊՀ գիտքարտուղար, պ. գ. թ. *Վահրամ Պետրոսյան* և ուրիշներ:

Դրան հաջորդեց գիտաժողովի գիտական մասը: Լավեցին Թուրքիայի պատմության նոր և նորագույն շրջանի հիմնահարցերին վերաբերող մի շարք զեկուցումներ: Առաջին զեկուցողը Ա. Հովհաննիսյանն (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) էր՝ «Արևելյան լեզուներ և Ֆրանսիայի քաղաքականությունը (թուրքական նոր հրապարակումների լույսի ներքո)» թեմայով: Եւ, հիմնվելով թուրքական վերջին տարիների հրապարակումների վրա, խոսեց 1917 թ. Ֆրանսիական զորքերի կազմում ստեղծված հայկական կամավորական զորագունդի՝ Արևելյան լեզուների ռազմական գործունեությունների մասին: Ուշագրավ էր Վ. Պետրոսյանի (ԵՊՀ) «Իրաքյան Թուրքիստանի ինքնավարությունը Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համամտեցատում» խորագիրով կուլթը, որում նա

անդրադարձավ Իրաքյան վերջին պատերազմից հետո տարածաշրջանում տեղեկված իրավիճակին: Թուրքիայի բաժնի երիտասարդ գիտաշխատող *Կ. Եփրոյանը* (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ)՝ իր գեկուցման մեջ վերլուծեց Թուրք տարեգիր Ահմեդ Ջևդեյի փաշայի «Մա'րուգաթ» աշխատությանում 19-րդ դարում Կիլիկիայում անցկացված բարեփոխումների վերաբերյալ ատկա գրառումները: Իսկ Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո մեծ տերությունների և Թուրքիայի միջև «Օսմանյան պարտքի» խեղդի շուրջ ընթացած բանակցությունների մասին խոսեց *Ա. Մարտիրոսյանը* (ՀՊՄՀ): *Ք. Մեյրոնյանը* (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) իր խոսքում անդրադարձավ 1945-1948 թթ հայկական հողային պահանջատիրության խեղդին վերաբերող Մեծ Բրիտանիայի Արտաքին գործերի և Կախարարության արխիվային փաստաթղթերին:

Ռուբեն Մահակյանի 80-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութերը ընդգրկվել են Արևելագիտության ինստիտուտում հրատարակվող ժողովածուներում՝ «Թյուրքագիտական և օսմանագիտական հետազոտություններ» (հատոր 7-րդ), «Մերձավոր և Միջին արևելքի երկրներ» (հատոր 28-րդ), «Մերձավոր Արևելք» (հատոր 7-րդ):

ՄԵԼՔՈՍԱՆ ՔՐԻՍՏՈՒՆ

ԵՐԻՏԱՍԱՐԴ ԱՐԵՎԵԼԱԳԵՏՆԵՐԻ XXXI ՀԱՆՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ՆՍՏԱՇՐՋԱՆ

2010 թ. հուլիսի 28-30-ին ՀՀ ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտուտում տեղի ունեցավ Երիտասարդ արևելագետների XXXI հանրապետական գիտական նստաշրջանը: Այն նվիրված էր Մերձավոր, Միջին և Հեռավոր Արևելքի, Կովկասի երկրների ու ժողովրդների պատմության, միջազգային հարաբերությունների և արևելյան մշակույթի հիմնախնդիրներին: Հնչեցին 51 զեկուցումներ, որոնցից 24 վերաբերում էին Թուրքիայի պատմությանը և անդրադառնում՝ ցեղասպանագիտության, օսմանագիտության և թյուրքագիտության մի շարք եիմնահարցերին, Հայկական հարցին ու Թուրքիայի ներկա քաղաքական զարգացումներին:

Հուլիսի 28-ին գիտաշխատողների, ուսանողների, գանձվածային լրատվամիջոցների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ կայացած լիազումար նիստը բացեց արևելագիտության ինստիտուտի երիտասարդ արևելագետների խորհրդի նախագահ *Սոնա Գրիգորյանը*: Ողջույնի խոսքով հանդես եկան ՀՀ ԳԱԱ հումանիտար գիտությունների բաժանմունքի ակադեմիկոս քարտուղար *Վլադիմիր Բարխուդարյանը* և Արևելագիտության ինստիտուտի տնօրեն *Ռուբեն Մախրատյանը*:

Այնուհետև լավեցին մի շարք զեկուցումներ (նիստի նախագահ՝ *Ս. Գրիգորյան*), որտեղ հնչեցին ուշագրավ հարցադրումներ ու արժեքավոր դիսարկումներ Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրների ու ժողովրդների քաղաքական վիճակի, միջազգային հարաբերությունների և արդի զարգացման հեռանկարների վերաբերյալ: Թուրք-խորալեական հարաբերությունների ձևավորման նախապատմությանն էր նվիրված պ. գ. թ. *Քրիստինե Մելքոնյանի* (ՀՀ ԳԱԱ ԱՐ)՝ «Իսրայել պետության ստեղծումը և թուրքական մամուլի արձագանքը (1948 թ.)» խորագրով զեկուցումը:

Լիազումար նիստի ավարտից հետո՝ նույն օրը, գիտական նստաշրջանը բաժանվեց երկու առանձին նիստերի: Առաջինը նվիրված էր իրանագիտությանը (ինստիտուտի նիստերի դանիճ, նիստի նախագահ՝ պ. գ. թ. *Գ. Իսկանդարյան*), իսկ երկրորդը՝ թյուրքագիտությանը (Թուրքիայի բաժին, նիստի նախագահ՝ պ. գ. թ. *Վ. Տեր-Մոսիսյան*):

«Թյուրքագիտություն» խորագիրը կրող նկատը բացեց Շ. Արխանյանը (ԵՊՀ) «Մոթուն Շանունը օդուզական ցեղերի նախահայր» գեկուցումով: Եւ ներկայացրեց, թէ որտեղից էին ծագում օդուզները և ույ՛ր էին երանց նախնիները: «Թյուրքական մողելը», երա վերելքն և անկումն Կենտրոնական Ասիայի թյուրքական հանրապետություններում: խորագրով գեկուցման մեջ Լ. Միհասյանը (ՀՊՍՀ), անդրադարձավ, թէ «թյուրքական մողելի» գաղափարը ինչպէս է կիրառել Կենտրոնական Ասիայի թյուրքական հանրապետություններում և հիմնավորեց, թէ ինչու այն ընդունելություն չունեցավ այդ տարածաշրջանում: Թյուրքական լեզվի առանձնահատկություններին նվիրված ուշագրով գեկուցումներով հանդես եկավ Հ. Ասատրյանը (ԵՊՀ) («Ներկա ժամանակների դրսևորումները թյուրքերենի արևմտյան խմբի բարբառներում») և Լ. Ռաչատրյանը (ԵՊՀ) («Թյուրքական լեզուների ներքին փոխազդեցությունների շուրջ»):

Հուլիսի 29-ին գիտական նստաշրջանը ունեցավ չորս նիստ՝ «Արարագիտություն» (ինստիտուտի նիստերի դասի՛ճ, նիստի նախագահ՝ պ. գ. թ. Ա. Ասատրյան), «Օսմանագիտություն» (Թուրքիայի բաժին, նիստի նախագահ՝ Տ. Մանուկյան), «Գրականություն, Արևելյան ժողովրդների գրական հուշարձաններ» (Իրանի բաժին, նիստի նախագահ՝ բ. գ. դ. Ա. Կոզմոյան) և «Հին Արևելք» (Հին Արևելքի բաժին, նիստի նախագահ՝ պ. գ. թ. Ռ. Նազարյան) խորագրերով:

Օսմանագիտությանը նվիրված նիստում առաջինը գեկուցումով հանդես եկավ Վ. Հայրությունյանը (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ): Եւ՝ «Այնիները հայկական աղբյուրներում» գեկուցման մեջ դիտարկեց հայ եղիականների մտ ալնիների վերաբերյալ եղած հիշատակումները: «Գատմագիր Ամմեղ Ջուղեք» փաշան Սսի կաթողիկոսության մասին» և «Եփրոսեկի (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) գեկուցումը վերաբերում էր 19-րդ դարի կեսի Սսի կաթողիկոսության պատմությանը: Եւ օգտագործելով հայտնի թուրք տարեգիր Ամմեղ Ջուղեք» փաշայի «Թեզաքիր» աշխատության մեջ առկա զոսումները Սսի կաթողիկոսության մասին, համանաուական զուգահեռներ էր անցկացնում հայ պատմագիրների և թուրք պատմագրի մտ ալանալանված եղութրի միջև: Ա. Քայրապշյանը (ԵՊՀ) «Օսմանյան կայսրության ոչ մուսուլման հպատակների իրավական հիմնախնդիրները իսլամի դիտանկյունից» խորագրով գեկուցումն մեջ վերլուծեց Օսմանյան կայսրությունում քրիստոնյա հպատակների իրավական հիմնախնդիրները,

փաստելով, որ ղեկավար շրջանակներն, առաջնորդվելով շարիաթական սկզբունքներով, երանց հանդես կիրառել են կրոնական և կենցաղային քաղաքի սահմանափակումներ և այս կերպ խաթարել են ոչ մուսուլման հայատականների սոցիալական հենքը՝ նվազեցնելով տնտեսության մեջ վերջիններիս ազդեցությունն ու կշիռը: *Գ. Վարդանյանը* (ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ) անդրադարձավ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին հույն բնակչության թվաքանակի հիմնախնդրին նվիրված զեկուցումով («Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում հույն բնակչության թվականակի խելիքը»): «Արևմտահայ մամուլը «Մամուլի ազատության» և գրաքննության վերահաստատման շրջանում» խորագրով զեկուցման մեջ *Տ. Ղալթախչյանը* (ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ) հանգամանալիորեն ներկայացնեց, թե ինչպես է 1908 թ. Օսմանյան կայսրությունում սահմանադրության հոչակումով վերացված գրաքննությունը դրսևորվել արևմտահայ մամուլի կյանքում: Ուշագրավ զեկուցումներով հանդես եկան *Է. Հայտությունյանը* (ՈՀՍՂ) («Մեծույան նեղուցների հիմնահարցն Առաջին համաշխարհային պատերազմից հետո») և *Ա. Ալավերդյանը* (ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ) («Ազգային փոքրամասնությունների զեմ ուղղված քեմալականության դրույթների մշակումը Էրզրումի և Սվազի 1919 թ. համաժողովներում»):

Բացի այդ, հուլիսի 29-ին «Գրականություն, Արևելյան ժողովրդների գրական հուշարձաններ» ընդհանուր խորագրով եխատում եղան երկու ելույթներ, որոնք ևս կառանձնացնենք, քանի որ վերաբերում էին թուրքական գրականությանը: Առաջինը՝ բ. գ. թ. *Տ. Պետրոսյանի* (ԵՊՀ) «Քաղաքացիական քեարերգությունը օսմանյան գրականության մեջ (19-րդ դարի վերջ)» թեմայով զեկուցումն էր, որում խոսվեց 19-րդ դարավերջին սուլթան Արդու Համիդ II-ի բոնապետական վարչակազմի օրոք ծեուեղ առած, զարգացած և իր վախճանն ապրած «Մերվեթ»-ի ֆյունուսի գրականությունը» խորագիթը կրող գրական ուղղության մասին: Իսկ երկրորդը՝ *Ա. Ոսկանյանի* (ՀՀ ԳԱԱ ՀՅԹԻ) ելույթն էր, որում ղիտարկեց թուրք արձակագիր Օրհան Փամուկի ստեղծագործություններում գույների խորհրդապաշտական նշանակությունը («Գույների խորհրդապաշտությունը Օրհան Փամուկի վեպերում»):

Հուլիսի 30-ին գիտական նստաշրջանը շարունակեց իր աշխատանքը, անցկացվեցին երեք եխատեր՝ «Հեուակոր Արևելք»

(ինստիտուտի նիստերի դահլիճ, նիստի ետխազան՝ պ. գ. թ. Ա *Հարությունյան*), «Թուրքիայի պատմություն» (Թուրքիայի բաժին, նիստի ետխազան՝ պ. գ. թ. Զ *Մեջբեկյան*) և «Տեղաապանությունը և Հայկական հարցը» (ինստիտուտի նիստերի դահլիճ, նիստի ետխազան՝ Ա *Հովհաննիսյան*) խորագրերով:

«Թուրքիայի պատմություն» ընդհանուր խորագրով նիստում հեղան ելույթները վերաբերում էին Թուրքիայի նորագույն պատմությանը և հատկապես մեծ ուշադրություն դարձվեց արդի փուլին: Ա *Մեջբեկյանի* (ՀՀ ԳԱԱ ԱԻ) «Հավաստությունները ստամբուլահայ համայնքում (1945-1947թթ.)» վերնագրով զեկուցումն անդրադարձ էր հետպատերազմյան ժամանակաշրջանում ստամբուլահայ համայնքում ծագած հիմնական դիրքերին, հատկապես մեծ ուշադրության դարձնելով Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքական տեղապահ Գևորգ արքեպիսկոպոս Աբալակյանի գործունեությանը: Լ *Բացբադյան* (ԵՊՀ) իր զեկուցումում «Թուրքիայում փախստական, ապաստան նայող և ապօրենի բնակություն հաստատած անձանց խնդիրների շուրջ» ներկայացրեց Թուրքիայում ապօրենի բնակություն հաստատած և փախստական անձանց խնդիրները, առավել ևս, որ երանց շարքերում կան նաև ապօրենի բնակվող հայեր, որոնց փաստ հաճախ օգտագործվում է թուրքական իշխանությունների կողմից քաղաքական միտումներով: «Եվրոպայում Թուրքիայի ժողովրդագրական քաղաքականությունը Ֆրանսիայի օրինակով» խորագիրը կրող Կ *Քոջայանի* (ՌՀ(Մ)Հ) զեկույցը դիտարկում է թուրքերի մասայական արտագաղթը դեպի Ֆրանսիա, փաստելով, որ այդ նրկում այսօր թուրքական համայնքը հասնում է 400-500 հազարի: Վերջին տարիների Թուրք-սիրական բարի դրացիական երկադմանի հարաբերությունների զարգացմանն անդրադարձավ Ա *Սարգսյանը* (ԵՊՀ) զեկուցման («Թուրք-սիրական հարաբերությունները արդի փուլում») մեջ:

Նատաշրջանի վերջին նիստը, որը կրում էր «Տեղաապանությունը և Հայկական հարցը» խորագիրը բացեց Ա *Մկրտումյանը* (ՀՊՄՀ) «Ն. Պ. Բզևանուր և Հայկական հարցը Ադրիանապոլսի զինադադարից մինչև Սան Ստեֆանոյի ետխազան հաշտության պայմանագիր» զեկուցումով: Նա անդրադարձավ Հայկական հարցի շուրջ 1877-1878 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից հետո ընթացած քննարկումների ընթացքում ռուս դիվանագետ Ն. Պ. Բզևանուր ունեցած

ղերակատարությանը: Ա Ակնքատկանն (22 ԳԱԱ 28ԹԻ) իր «Ճեղա-
 սպանություն և սեռասպանություն (զենդերոցիդ)» զեկուցման մեջ
 զենդերոցիդը դիտարկեց որպես ցեղասպանության բաղկացուցիչ մաս:
 Հ Ազատյան (2ԳԱ2) էլ իր «Տերությունների վերջին բանակցությունները
 Հայկական հարցի շուրջ (ըստ թուրքական մատույլի)» զեկուցմամբ
 անդրադարձավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմից հետո
 Հայկական հարցի հետ կապված՝ խորհրդա-թուրքական
 հարաբերություններում ծագած ճգնաժամին և, որ ժամանակակից
 թուրք հեղինակների մի մասը հաշվի առնելով երկրում անկա
 հակամարտիկյան տրամադրությունները, և որովհի է գեռնատում ԱՄՆ-
 ի հետպատերազմյան վարքագիծը ու այլևս Վաշինգտոնին չեն դիտում
 որպես Թուրքիայի ազատարարի: «Մշակութային մոդելները» որպես
 ամբոխի վարքի կազմակերպման ազդակներ Հայոց ցեղասպանության
 համատեքստում» զեկուցման մեջ Հ Գրիգորյանն (22 ԳԱԱ 28ԹԻ)
 փորձեց էիմնավորել, որ ոչ թե մշակույթը կամ բնագրի է ձևավորում
 վարքը, այլ «մշակութային մոդելներ» են ազդակներ, զրգոյներ
 հանդիսանում բնագրի արթնացման համար: Ա Գրիգորյանի
 (ՌՆ2(Մ)2)՝ «Հայոց ցեղասպանության հարցը Գերմանիայի թուրքական
 համայնքի օրակարգում» թեմայով զեկուցման մեջ լուսաբանվեցին
 Հայոց ցեղասպանության ճանաչումը կանխելու ուղղությամբ
 Գերմանիայի թուրքական համայնքի կողմից ձեռնարկած քայլերը:

Եսլյն օրը՝ հուլիսի 30-ին տեղի ունեցավ Երիտասարդ
 արևելագետների XXXI հանրասպետական գիտական ետաաշրջանի
 փակումն ու արդյունքների ամփոփումը: Մատիտուտի տնօրեն՝ Ա
 Մախրասոյանը դրական միտում համարվեց ինչպես տարեցտարի
 սովելացող մասնագետների թիվը, այնպես էլ երանց զեկուցումների
 թեմաների լայն շրջանակը: Երա գեանուտմամբ՝ գիտաժողովը
 ընթացավ գիտական մակարդակով և վերջինիս արդյունքները ապա-
 ցուցեցին, որ արևելագիտությունը ոչ միայն Հարատանում պահ-
 պանում է իր դիրքերը, այլ զարգանալու հնարավորություն ունի:

2010 թ. հուլիսի 28-30-ին 22 ԳԱԱ Արևելագիտության ինստիտու-
 տում կայացած Երիտասարդ արևելագետների XXXI հանրասպետա-
 կան գիտական ետաաշրջանի լավագույն ելուքերը կընդգրկվեն
 ինստիտուտում երատարակվող «Մերձավոր Արևելք» ժողովածուի 7-
 րդ հատորում:

ՄԵԼՔՈՒՑԱՆ ՔՐՈՒՍՏՆԵ

Տպարանակը՝ 300 օրինակ:

«ԳԵՎՈՐԳ - ԳՐԱՅՐ» ՍՊԸ

Հաստատարանկություն
Երևան, Գրիգոր Լուսավորչի 6:
Հեռ.՝ 52-79-74, 52-79-47
Էլ. փոստ lus@gevorg-grazir.com

